

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος: Ιστορία & Αρχαιολογία

ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ

Συμβολή στη μελέτη της οχυρωματικής της αρχαίας Ηπείρου

Χρήστος Σπανοδήμος

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΡΕΘΥΜΝΟ 2014

ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ

Συμβολή στη μελέτη της οχυρωματικής της αρχαίας Ηπείρου

Ερευνητική εργασία του
Χρήστου Σπανοδήμου

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Κρήτης

ως Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΔΙΠΛΩΜΑΤΟΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
στην Κλασική Αρχαιολογία

Τριμελής Επιτροπή

Επόπτις: Παυλίνα Καραναστάση

Μέλη: Νικόλαος Σταμπολίδης, Δημήτριος Μποσνάκης

I. Πίνακας Περιεχομένων

I. Πίνακας Περιεχομένων	σελ. i
II. Κατάλογος Εικόνων, Χαρτών και Σχεδίων	σελ. v
III. Κατάλογος Πινάκων	σελ. xiii
IV. Ευχαριστίες	σελ. xv
V. Περίληψη/Summary	σελ. xvii

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 1
1.1. Ιστορικό πλαίσιο – Χρονολόγιο	σελ. 4
1.3. Θεωρητικές παραδοχές	σελ. 13
1.3.1. Η αρχαία Θεσπρωτία ως εθνοτική έννοια.....	σελ. 13
1.3.2. Η αρχαία Θεσπρωτία ως πολιτική έννοια.....	σελ. 16
1.3.3. Η αρχαία Θεσπρωτία ως γεωγραφική έννοια.....	σελ. 18
1.3.4. Πόλεις στην αρχαία Θεσπρωτία.....	σελ. 21
1.4. Μεθοδολογία	σελ. 25
1.1.1. Ορολογία.....	σελ. 25
1.1.2. Η επιλογή των θέσεων.....	σελ. 28
1.1.3. Η συλλογή των δεδομένων.....	σελ. 29
1.1.4. Η εξέταση και ερμηνεία των δεδομένων.....	σελ. 30
1.5. Στόχοι της έρευνας	σελ. 32
2. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	σελ. 33
2.1. Θεσπρωτία	σελ. 33
2.2. Ελληνική οχυρωματική	σελ. 35
3. ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ	σελ. 45
3.1. Γίτανα (Γκούμανη)	σελ. 46
3.1.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, χρονολόγηση, περιγραφή).....	σελ. 46
3.1.2. Η θέση (Γεωγραφία, τοπογραφία και φυσικοί πόροι).....	σελ. 51
3.1.3. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 54
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 54
β. Περιγραφή.....	σελ. 57
3.1.4. Το Δυτικό σκέλος.....	σελ. 77
3.1.5. Το Διατείχισμα.....	σελ. 78
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 79
β. Περιγραφή.....	σελ. 82
3.1.6. Χρονολόγηση.....	σελ. 90
Οικοδομική Φάση I. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 91

Οικοδομική Φάση II. Ο Πύργος 10.....	σελ. 94
Το Δυτικό σκέλος.....	σελ. 99
Οικοδομική Φάση III. Το Διατείχισμα.....	σελ. 100
3.2. Ελέα (Κάστρο Βέλλιανης)	σελ. 109
3.2.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, χρονολόγηση, περιγραφή).....	σελ. 109
3.2.2. Η θέση (Γεωγραφία, τοπογραφία και φυσικοί πόροι).....	σελ. 113
3.2.3. Ο οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 115
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 115
β. Περιγραφή.....	σελ. 119
3.2.4. Χρονολόγηση.....	σελ. 131
3.3. Δυμόκαστρο (Ελίνα)	σελ. 139
3.3.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, χρονολόγηση, περιγραφή).....	σελ. 139
3.3.2. Η θέση (Γεωγραφία, τοπογραφία και φυσικοί πόροι).....	σελ. 142
3.3.3. Δυμόκαστρο Α.....	σελ. 145
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 146
β. Περιγραφή.....	σελ. 147
3.3.4. Το Διατείχισμα.....	σελ. 151
3.3.5. Δυμόκαστρο Β.....	σελ. 152
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 152
β. Περιγραφή.....	σελ. 153
3.3.6. Δυμόκαστρο Γ.....	σελ. 156
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 157
β. Περιγραφή.....	σελ. 158
3.3.7. Χρονολόγηση.....	σελ. 160
3.4. Ντόλιανη (Φανοτή)	σελ. 167
3.4.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, χρονολόγηση, περιγραφή).....	σελ. 167
3.4.2. Η θέση (Γεωγραφία, τοπογραφία και φυσικοί πόροι).....	σελ. 170
3.4.3. Ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 173
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 174
β. Περιγραφή.....	σελ. 176
3.4.4. Ο Βορειοδυτικός «βραχίονας».....	σελ. 185
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 186
β. Περιγραφή.....	σελ. 187
3.4.5. Το Νότιο σκέλος.....	σελ. 190
3.4.6. Η Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 191
α. Πορεία-χάραξη.....	σελ. 192
β. Περιγραφή.....	σελ. 193
3.4.7. Το Προτείχισμα.....	σελ. 200
3.4.8. Χρονολόγηση.....	σελ. 201
Οικοδομική Φάση I. Ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 202
Οικοδομική Φάση II. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 203
Οικοδομική Φάση III. Το Προτείχισμα.....	σελ. 207

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΨΗ	σελ. 209
4.1. Τα χαρακτηριστικά των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας	σελ. 209
4.2. Ο χαρακτήρας των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας	σελ. 214
4.3. Η εξέλιξη των οχυρωμένων πόλεων της Θεσπρωτίας	σελ. 220
α. Η περίοδος ίδρυσης των πόλεων.....	σελ. 220
β. Η περίοδος της ισχύος του Ηπειρωτικού κράτους.....	σελ. 221
γ. Η περίοδος του ομοσπονδιακού Κοινού των Ηπειρωτών.....	σελ. 222
δ. ...μετά το 167 π.Χ.....	σελ. 223
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σελ. 225
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 227

II. Κατάλογος Εικόνων, Χαρτών και Σχεδίων

1. Εισαγωγή

1. Χάλκινο νόμισμα Ελέας (αριστερά) & Κοινού των Θεσπρωτών (δεξιά)..... σελ. 5
2. Το κράτος του Πύρρου πριν την εκστρατεία του στην Ιταλία..... σελ. 6
3. Πιθανά όρια της επικράτειας των Θεσπρωτών και των Χαόνων μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ..... σελ. 18
4. Η εξέλιξη της ακτογραμμής στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα από την τρίτη χιλιετία π.Χ. έως σήμερα..... σελ. 19
5. Προοπτική απόδοση του αναγλύφου της Ηπείρου προς Β-ΒΑ με την αρχαία Θεσπρωτία κάτω αριστερά..... σελ. 20
6. Πιθανές θεσπρωτικές πόλεις..... σελ. 23

2. Ιστορία της Έρευνας

7. α. Μη συστροφικός καταπέλτης, β. Συστροφικός ευθύτονος, οξυβελής καταπέλτη, γ. Συστροφικός λιθοβόλος καταπέλτης..... σελ. 38

3.1. Γίτανα (Γκούμανη)

8. Τοπογραφικό σχέδιο των Γιτάνων..... σελ. 46
9. Χάλκινη επιγραφή από τον «Μικρό Ναό», στην οποία καταγράφεται το φυλετικό όνομα των Καμμανών και το όνομα της πόλης..... σελ. 48
10. Αεροφωτογραφία της Αγοράς των Γιτανων..... σελ. 49
11. Κάτοψη του Κτηρίου Α (Πρυτανείο;)..... σελ. 50
12. Αεροφωτογραφία των Γιτανων κατά το έτος 2008. Διακρίνεται ο ορεινός όγκος της Βρυσέλας (πάνω αριστερά) και το περιβαλλόμενο από τον ποταμό Καλαμά (δεξιά και κάτω) πλάτωμα, στο οποίο αναπτύσσεται ο αστικός ιστός της πόλης..... σελ. 51
13. Επάνω: Ανάλυση οπτικού πανοράματος από τα Γίτανα, Κάτω: Γενική άποψη από την κορυφή του λόφου των Γιτάνων με το κανάλι της Κέρκυρας και τις δυτικές ακτές του νησιού στο βάθος σελ. 52
14. Αεροφωτογραφία των Γιτανων κατά το έτος 2008 με τον Δυτικό (κάτω) και τον Βορειοδυτικό τομέα της οχύρωσης (αριστερά) αλλά και το αρχαίο Θέατρο (κάτω) της πόλης..... σελ. 55
15. Αεροφωτογραφία των Γιτανων κατά το έτος 2008 με τα βόρεια πρηνή του λόφου και το πλάτωμα της πόλης στο βάθος. Με διακεκομμένη αποτυπώνεται κατά προσέγγιση η πορεία του τείχους. Λήψη από τα ανατολικά..... σελ. 56

16. (α). Μεταπύργιο Πύργων 1-2. Διακρίνεται το σταθερό ύψος της σωζόμενης λίθινης βάσης του τείχους, (β). Πύλη 4. Ανασκαφική τομή στην επίχωση που έχει δημιουργηθεί από την αποσύνθεση της πλίνθινης ανωδομής του τείχους..... σελ. 58
17. (α). Πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας στο μεταπύργιο των Πύργων 5-6, (β). Οριζόντια και καμπυλόγραμμη διάταξη στη δυτική πλευρά του Πύργου 3 (γ). Ορθογώνιοι λίθοι στη γωνία του Πύργου 1..... σελ. 60
18. Ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας (ορθοστάτες) στην περιοχή της Πύλης 4..... σελ. 61
19. Πύργος 10. Ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας..... σελ. 62
20. (α). Μεταπύργιο των Πύργων 3-4. Κάτοψη, (β). Λίθινη κλίμακα κοντά στην Πύλη 5, (γ). Υποθετική αποκατάσταση του τείχους στην περιοχή της Πύλης 5, (δ). Οχετός στο μεταπύργιο των Πύργων 5-6..... σελ. 63
21. Θάλαση στον Νότιο τομέα του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου των Γιτάνων..... σελ. 64
22. Βορειοδυτικός τομέας του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου των Γιτάνων. Πύργοι 1-5..... σελ. 65
23. Επιμελής ταινιωτή λάξευση στις γωνίες του Πύργου 2..... σελ. 66
24. Αεροφωτογραφία του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10 στην κορυφή του λόφου των Γιτάνων και του προς νότο μεταπυργίου..... σελ. 68
25. Περιοχή ελέγχου του Πύργου 10. Αριστερά η κοιλάδα του Καλπακιώτικου και δεξιά η κοιλάδα του Καλαμά. Στο κέντρο το διάσελο που συνδέει τον λόφο των Γιτάνων με τον ορεινό όγκο της Βρυσέλας..... σελ. 69
26. Κάτοψη του Πύργου 10 των Γιτάνων..... σελ. 69
27. Πύργος 10. (α). Εσωτερικό τοίχιο, (β). Συμπλοκή εσωτερικού τοιχίου με τον λίθινο θώρακα της ημικυκλικής πρόσοψης του πύργου, (γ). Λαξεύσεις εντορμιών για την τοποθέτηση πελεκητών συνδέσμων στους λίθους της πρόσοψης του πύργου, (δ) Θραύσμα στρωτήρα κεράμου από το εσωτερικό του πύργου..... σελ. 70
28. (α). Αεροφωτογραφία της Πύλης 1 και της ευρύτερης περιοχής της, (β). Κάτοψη της Πύλης 1..... σελ. 72
29. Πύλη 2. (α) Πρόσοψη, (β). Κάτοψη της Πύλης 2 και του παρακείμενου Πύργου 2..... σελ. 73
30. Πύλη 4. (α). Πρόσοψη, (β). Κάτοψη, (γ). Λίθινος παραστάτης και προεξέχων λίθος για την ασφάλιση των φύλλων της θύρας..... σελ. 74
31. Πύλη 3. (α). Άποψη από το εσωτερικό, (β). Ημισφαιρική εγκοπή στροφέα, (γ). Κάτοψη..... σελ. 75
32. Πύλη 5. (α). Υποθετική αποκατάσταση, (β). Κάτοψη σελ. 76

33. Δυτικό σκέλος. (α). Άποψη από τις όχθες του Καλαμά. Στο βάθος ο εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος, (β). Πολυγωνική τοιχοποιία στην εξωτερική παρειά του δυτικού σκέλους.....	σελ. 77
34. Τοπογραφικό σχέδιο του Διατειχίσματος.....	σελ. 78
35. Αεροφωτογραφία του Διατειχίσματος.....	σελ. 79
36. Επάνω: Γενική άποψη της περιοχής που το Διατείχισμα συναντά τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο (μεταπύργιο Πύργων 3-4), Κάτω: Σημείο επαφής του Διατειχίσματος με τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο και εγκάρσιος τοίχος.....	σελ. 80
37. Άποψη του λόφου των Γιτάνων από τον Πύργο i του Διατειχίσματος.....	σελ. 81
38. Γενική άποψη του Διατειχίσματος των Γιτάνων (Λήψη από ΝΑ). Διακρίνεται το χαμηλό ύψος του και η απουσία πεσμένου οικοδομικού υλικού.....	σελ. 82
39. (α). Κάτοψη του Πύργου i. Διακρίνεται η απουσία του τείχους στην πίσω πλευρά του, (β). Σίδη. Αναπαράσταση πύργου με ξύλινο διάδρομο στην πίσω πλευρά του για τη σύνδεση των μεταπυργίων).....	σελ. 84
40. Συστήματα τοιχοποιίας στο Διατείχισμα των Γιτάνων. Συμπαγές πολυγωνικό στο μεταπύργιο και ορθογώνιο στον πύργο.....	σελ. 84
41. Ορθοστάτες. (α). Στο μεταπύργιο των Πύργων ii-iii, (β). Στην Πύλη II και τον Πύργο iv, (γ). Λαξεύσεις εντορμιών για την τοποθέτηση μεταλλικών συνδέσμων στους ορθοστάτες του Πύργου iv, (δ) Αγκώνες ανύψωσης στους ορθογώνιους λίθους του χαμηλού δόμου, πάνω στον οποίο εδράζονται οι ορθοστάτες της Πύλης III.....	σελ. 85
42. (α). Διάτονοι λίθοι στο μεταπύργιο των Πύργων i-iii, (β). Εγκάρσιος λίθος που σχηματίζει επιμέρους διαμερίσματα στο εσωτερικό του μεταπυργίου των Πύργων iii-iv.....	σελ. 86
43. (α). Πύργος ii, (β). Πύργος iii, (β). Πλευρικός τοίχος Πύργου ii, (γ) Σύνδεση Πύργου i με το μεταπύργιο (Δομική ανεξαρτησία).....	σελ. 88
44. (α). Πύλη I, (β). Πύλη II, (γ). Πύλης III, (δ). Πύλη IV.....	σελ. 89

3.2. Ελέα (Κάστρο Βέλλιανης)

45. Τοπογραφικό σχέδιο της Ελέας.....	σελ. 109
46. Ελέα. Αεροφωτογραφία της Αγοράς.....	σελ. 111
47. Αεροφωτογραφία του Κτηρίου Ε.....	σελ. 112
48. Αεροφωτογραφία της Ελέας με τα βαραθρώδη δυτικά πρηνή του Γκορίλα στο βάθος.....	σελ. 113

49. Επάνω: Ανάλυση οπτικού πανοράματος από την Ελέα, Κάτω: Γενική άποψη της κοιλάδας του Κωκκυτού από τον βόρειο τομέα του οχυρωματικού περιβόλου..... σελ. 114
50. (α) Κρημνώδη πρανή στον Βόρειο τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, (β). Δυτικός τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας..... σελ. 116
51. (α). Αρχαία οδός στον Δυτικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, (β). Νότιος τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, με την περιοχή της πιθανής πύλης στο βάθος..... σελ. 116
52. (α). Ίχνη επεξεργασίας του βράχου στον Ν. τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, (β).Τείχος στο ανεξάρτητο πλάτωμα του Νότιου τομέα. Στο βάθος το κυρίως πλάτωμα του οικισμού..... σελ. 117
53. Επάνω: Ανατολικός τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, Κάτω: Αεροφωτογραφία του Ανατολικού τομέα του οχυρωματικού της Ελέας. Λήψη από τα ανατολικά..... σελ. 118
54. Πεσμένο οικοδομικό υλικό γύρω από τον γωνιακό πύργο του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας..... σελ. 120
55. Λεπτομέρεια του τείχους της Ελέας στην περιοχή της Πύλης 1..... σελ. 121
56. (α). Ορθοστάτες στο τείχος της Ελέας βόρεια της Πύλης 1, (β). Ορθοστάτες στο τείχος της Ελέας βόρεια της Πύλης 1. Δεξιά πλήρως επεξεργασμένος ορθοστάτης με επίπεδο πρόσωπο και αριστερά ορθοστάτες με ημιτελή επεξεργασία προσώπου, (γ). Ορθοστάτες στην περιοχή της μικρής Πύλης 2.. σελ. 121
57. (α). Εσωτερική παρειά του τείχους νότια της Πύλης 1 με τον προεξέχοντα τοιχοβάτη στο κάτω μέρος, (β). Προεξοχή της ανώτερης σειράς λίθων του τοιχοβάτη στην εξωτερική παρειά του τείχους..... σελ. 122
58. (α). Τείχος νότια της Πύλης 1, (β). Τείχος νότια της Πύλης 1. Λεπτομέρεια, (γ). Τείχος δυτικά του γωνιακού πύργου. Λεπτομέρεια, (δ). Μικρός τριγωνικός παρενθεματικός λίθος, (ε). Κάθετη ταινιωτή λάξευση στην εξωτερική παρειά του τείχους της Ελέας..... σελ. 123
59. (α). Διατομή του τείχους νότια της Πύλης 1. Σχηματική απόδοση, (β). Ανατολικός τομέας. Καθ' ύψος διαμόρφωση του τείχους, (γ). Εσωτερική παρειά του τείχους νότια της Πύλης 1..... σελ. 125
60. Νότιος τομέας. Ανεξάρτητο πλάτωμα (α). Εξωτερική παρειά του τείχους, (β). Εσωτερική παρειά του τείχους, (γ). Εγκάρσια τοιχία στο τείχος του ανεξάρτητου πλατώματος του Νότιου τομέα, (δ). Εγκάρσια τοιχία στο τείχος του Δυτικού τομέα κοντά στο Κτήριο Ε..... σελ. 126
61. Πρόσκτισμα-ανάλημμα στον Ανατολικό τομέα της οχύρωσης..... σελ. 127
62. Θλάση δίπλα στην Πύλη 1..... σελ. 128

63. Γωνιακός πύργος Ανατολικού τομέα. (α). Ανατολική πλευρά, (β). Βόρεια πλευρά, (γ). Δυτική πλευρά, (δ). Επιμελής λάξευση της βορειοανατολικής γωνίας του πύργου.....	σελ. 128
64. Πύλη 1.....	σελ. 129
65. Η μικρή Πύλη 2 πριν (αριστερά) και μετά (δεξιά) τις εργασίες καθαρισμού.....	σελ. 130
66. Πύλη 3.....	σελ. 131
67. Επάνω: Πεδίο ελέγχου του γωνιακού πύργου του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας προς τα δυτικά και τα βόρεια, Κάτω: Άποψη της οχύρωσης στον ανατολικό τομέα από το βραχώδες ύψωμα στα βορειοανατολικά.....	σελ. 132

3.3. Δυμόκαστρο (Ελίνα)

68. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου.....	σελ. 139
69. Δυμόκαστρο. Κτήριο Α.....	σελ. 141
70. Ιερό στο Δυμόκαστρο Α.....	σελ. 142
71. Η παραθαλάσσια πεδιάδα του Καραβοστασίου. Στο βάθος αριστερά η νότια έξοδος του στενού της Κέρκυρας (Λήψη από τον Βόρειο τομέα του Δυμοκάστρου Α).....	σελ. 143
72. Επάνω: Αεροφωτογραφία του Δυμοκάστρου, Κάτω: Διάσελο στα δυτικά του Δυμοκάστρου Α. (Λήψη από την περιοχή της Πύλης Α1).....	σελ. 144
73. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου Α.....	σελ. 145
74. Αεροφωτογραφία του Δυμοκάστρου Α.....	σελ. 146
75. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στον Πύργο Α2, (β). Οριζόντιο πολυγωνικό με λίθους πολυγωνικού προς τετράπλευρου σχήματος και μεγάλο λίθο (2Χ1,4μ.) στον πρώτο δόμο, (γ). Πολυγωνική τοιχοποιία στο μεταπύργιο των Πύργων Α5-Α6 στον Δυτικός τομέας, (δ). Εσωτερική παρειά του τείχους στον Βόρειο τομέα του Δυμοκάστρου Α.....	σελ. 148
76. Πύργος Α3.....	σελ. 149
77. Πύλη Α1.....	σελ. 150
78. (α). Αεροφωτογραφία του Διατειχίσματος του Δυμοκάστρου, (β). Πύργος Δτ13, (γ). Πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας στον Πύργο Δτ13.....	σελ. 151
79. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου Β.....	σελ. 152
80. Αεροφωτογραφία του Δυμοκάστρου Β.....	σελ. 153
81. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στο μεταπύργιο των Πύργων Β7-Β8, (β). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία, που κατά τόπους σχηματίζει οριζόντιες στρώσεις και κάθετη ταινιωτή λάξευση στο μεταπύργιο των Πύργων Β8-Β9, (γ). Πολυγωνικοί προς τετράπλευροι λίθοι στο μεταπύργιο	

των Πύργων B8-B9 κοντά στο ιερό του Δυμοκάστρου Β, (δ). Εσωτερική παρειά του τείχους στο μεταπύργιο των Πύργων B7-B8.....	σελ. 154
82. Αεροφωτογραφία του δυτικού άκρου του Δυμοκάστρου Β. Διακρίνονται τα διαδοχικά εσωτερικά τοιχία νότια του Πύργου Β9.....	σελ. 155
83. (α). Προεξοχή στον Πύργο Β8, (β). Επιμελής λάξευση των γωνιόλιθων του Πύργου Β9.....	σελ. 156
84. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου Γ.....	σελ. 156
85. Επάνω: Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου Γ κατά τον Δάκαρη, Κάτω: Αεροφωτογραφία του σωζόμενου τμήματος της οχύρωσης του Δυμοκάστρου Γ.....	σελ. 157
86. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στη βόρεια πλευρά του Πύργου Γ10, (β). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στο τμήμα της οχύρωσης του Δυμοκάστρου Γ κοντά στη θάλασσα.....	σελ. 158
87. Κλίμακα στην περιοχή του Πύργου 10.....	σελ. 159
88. Ο Πύργος Γ10 και το παρακείμενο μεταπύργιο.....	σελ. 160
89. α. Οικοδομική Φάση Ι.....	σελ. 163
89. β. Οικοδομική Φάση ΙΙ.....	σελ. 164
89. γ. Οικοδομική Φάση ΙΙΙ.....	σελ. 165

3.4. Ντόλιανη (Φανοτή)

90. Τοπογραφικό σχέδιο της Ντόλιανης.....	σελ. 167
91. Ντόλιανη. Επάλληλες οικοδομικές φάσεις στην περιοχή της Θλάσης δ, αρχαίες οικίες και δρόμος.....	σελ. 169
92. Επάνω: Αεροφωτογραφία της Ντόλιανης με το Καλαμά και το φαράγγι του (αριστερά) και τον αυχένα που τη συνδέει με τη λοφοσειρά στα δυτικά (δεξιά). Λήψη από τα νότια, Κάτω: Πανοραμική φωτογραφία της κοιλάδας του Καλαμά ανατολικά της Ντόλιανης. Λήψη από τον Βυζαντινό πύργο στην κορυφή του λόφου.....	σελ. 171
93. Το οδικό δίκτυο στην περιοχή του μέσου Καλαμά και η σχέση του με τον αρχαίο οικισμό στη Ντόλιανη (Φανοτή) σύμφωνα με τον Hammond.....	σελ. 172
94. Στρώσεις πλακωδών ασβεστόλιθων στα δυτικά πρηνή του λόφου της Ντόλιανης.....	σελ. 173
95. Τοπογραφικό σχέδιο του εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου και του βορειοδυτικού βραχίονα της Ντόλιανης.....	σελ. 173
96. Αεροφωτογραφία του τμήματος του εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου της Ντόλιανης μεταξύ Πύλης 3 και Θλάσης δ.....	σελ. 174

97. Γένεση ταινιωτής λάξευσης στον κατώτερο, μοναδικό σωζόμενο γωνιόλιθο της Θλάσης γ.....	σελ. 175
98. Τείχος Βυζαντινών/Νεωτέρων χρόνων. Στο βάθος η αφητηρία του ανατολικού σκέλους του Βορειοδυτικού «βραχίονα».....	σελ. 175
99. Ψευδοισόδομο σύστημα τοιχοποιίας στον εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο της Ντόλιανης, (α). Στο μεταπύργιο των Πύργων 1-2, (β). Νότια της Θλάσης δ.....	σελ. 177
100. (α). Μεταπύργιο παρά τη Θλάση δ. Στο βάθος τα δύο εγκάρσια τοιχία, (β). Οχετός και προεξέχων δόμος παρά τη Θλάση δ, (γ). Οχετός στο μεταπύργιο των Πύργων 1-2.....	σελ. 178
101. Θλάση δ και παρακείμενο μεταπύργιο.....	σελ. 179
102. (α). Πύργος 1, (β). Πύργος 2, (γ). Πύργος 2. Πλευρική όψη, (δ). Πύργος 1. Μέτωπο και πλευρική όψη (ε). Πύργος 1. Βορειοανατολική γωνία.....	σελ. 181
103. Πύλη 3.....	σελ. 183
104. Η Πύλη 4 και οι κατασκευές που την περιβάλλουν.....	σελ. 183
105. (α). Αεροφωτογραφία της περιοχής της Πύλης 4. Σημειώνεται η διαδρομή προσέγγισής και οι σημαντικότερες κατασκευές που αναφέρονται στο κείμενο, (β). Τριγωνική προβολή μπροστά από την Πύλη 4, (γ). Πύλη 4.....	σελ. 184
106. Αεροφωτογραφία του λόφου της Ντόλιανης με τον Βορειοδυτικό «βραχίονα» κάτω δεξιά.....	σελ. 185
107. Σωροί λατύπης στο ανατολικό σκέλος του Βορειοδυτικού «βραχίονα» της Ντόλιανης.....	σελ. 186
108. (α). Ψευδοισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας στον βορειοδυτικό «βραχίονα», (α). Ανατολικό σκέλος, (β). Πλευρική όψη Πύργου 3.....	σελ. 187
109. Βορειοδυτικός «βραχίονας», (α). Ανατολικό σκέλος, (β). Δυτικό σκέλος.....	σελ. 187
110. (α). Πύργος 3, (β). Ταινία επιμελούς λάξευσης στην νοτιοανατολική γωνία του πύργου, (γ). Τοιχίο στο εσωτερικό του πύργου.....	σελ. 188
111. Πύργος 4.....	σελ. 189
112. (α). Πύλη 2, (β). Τμήμα λίθινου κατωφλιού.....	σελ. 190
113. Νότιο σκέλος, (α). Εξωτερική όψη, (β). Άποψη από τον Πύργο 1, (γ). Διάτονοι λίθοι στην εσωτερική όψη του τείχους.....	σελ. 191
114. Τοπογραφικό σχέδιο του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου και του προτειχίσματος.....	σελ. 192
115. Άποψη της Ντόλιανης από τον απέναντι λόφο. Σε πρώτο πλάνο ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 193
116. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος Ντόλιανης. Σύστημα τοιχοποιίας (α). Νότια της Πύλης 6, (β). Δυτικά της Πύλης 1.....	σελ. 193
117. Πύργος 6.....	σελ. 194

118. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος δυτικά της Πύλης 1. Στο βάθος ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος.....	σελ. 195
119. Κάτοψη (σχηματική) των Πύργων 5 και 6 εκατέρωθεν της Πύλης 1.....	σελ. 196
120. Πύλη 1. Δεξιά ο Πύργος 5 και αριστερά ο Πύργος 6.....	σελ. 196
121. Αεροφωτογραφία της Πύλης 1. Δεξιά ο Πύργος 5 και αριστερά ο Πύργος 6....	σελ. 197
122. Πύλη 1. Υποθετική αναπαράσταση.....	σελ. 198
123. Πύλη 1, (α). Άποψη από το εσωτερικό, (β). Δυτικός παραστάτης. Αριστερά διακρίνεται η τετράγωνης διατομής οπή υποδοχής της δοκού που χρησίμευε για την ασφάλιση της θύρας, (γ) Σχεδιαστική απόδοση του τρόπου ασφάλισης της θύρας της Πύλης 1, (δ). Επίκρανο του ανατολικού παραστάτη.....	σελ. 199
124. Πύλη 6 και Πύργος 7.....	σελ. 199
125. Το Προτείχισμα.....	σελ. 200

III. Κατάλογος Πινάκων

Χρονολόγιο	σελ. 11
1. «Πόλεις» της αρχαίας Θεσπρωτίας	σελ. 22
2. Ορολογία. Συστήματα τοιχοποιίας (Θεσπρωτία)	σελ. 26
3. Γίτανα. Εξ. οχυρωματικός περίβολος. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 62
4. Γίτανα. Εξ. οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θλάσεων (μ.).....	σελ. 65
5. Εξ. οχυρωματικός περίβολος. Διαστάσεις πύργων (μ. και μ2).....	σελ. 66
6. Γίτανα. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύλες.....	σελ. 72
7. Γίτανα. Διατείχισμα. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 86
8. Γίτανα. Διατείχισμα. Διαστάσεις πύργων (μ. και μ2).....	σελ. 98
9. Γίτανα. Διατείχισμα. Πύλες.....	σελ. 90
10. Ελέα. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 126
11. Δυμόκαστρο Α. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 147
12. Δυμόκαστρο Α. Πύργοι.....	σελ. 149
13. Δυμόκαστρο Β. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 154
14. Δυμόκαστρο Β. Πύργοι.....	σελ. 155
15. Δυμόκαστρο Γ. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 158
16. Δυμόκαστρο Γ. Πύργοι.....	σελ. 159
17. Ντόλιανη. Εσ. οχυρωματικός περίβολος. Συστήματα τοιχοποιίας.....	σελ. 177
18. Ντόλιανη Εσ. οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θλάσεων (μ.).....	σελ. 180
19. Ντόλιανη. Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύργοι.....	σελ. 182
20. Ντόλιανη. Εσωτερικός οχυρωματικό περίβολος. Πύλες.....	σελ. 185
21. Ντόλιανη. Βορειοδυτικός «βραχίονας». Διαστάσεις πύργων.....	σελ. 189
22. Ντόλιανη. Εξ. οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θλάσεων (μ.).....	σελ. 195
23. Ντόλιανη. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύργοι.....	σελ. 196
24. Ντόλιανη. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύλες.....	σελ. 200

IV. Ευχαριστίες

Αισθάνομαι υπόχρεος απέναντι σε έναν μεγάλο αριθμό ανθρώπων, την απλόχερη αρωγή των οποίων εκμεταλλεύτηκα «αδίστακτα» τόσο κατά τη διάρκεια της διетуός παρακολούθησης των σεμιναριακών μαθημάτων στο Ρέθυμνο, όσο και κατά την επίπονη διαδικασία εκπόνησης της ανά χειράς Μεταπτυχιακής Εργασίας στην Ηγουμενίτσα και την Πρέβεζα.

Πριν από όλους οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης και το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας που –παρά την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης- μου έδωσε τη δυνατότητα να συνεχίσω τις σπουδές μου στην Αρχαιολογία πολλά χρόνια μετά την αποφοίτηση μου από το αντίστοιχο τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τους καθηγητές Ν. Σταμπολίδη και Δ. Μποσνάκη και ιδιαιτέρως στην επόπτρια της μεταπτυχιακής μου εργασίας, την καθηγήτρια κα Παυλίνα Καραναστάση, για τη διαρκή της στήριξη και ενθάρρυνση σε όλα τα εγχειρήματα που ανέλαβα κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και κυρίως για την ποικιλότητα βοήθεια της κατά την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Λυπάμαι που δεν της έδωσα την ικανοποίηση να επιλέξω ένα θέμα που να αφορά στην αρχαιολογία της Ρωμαϊκής περιόδου ή ακόμα καλύτερα την πλαστική της εποχής, αντικείμενο το οποίο γνώρισα για πρώτη φορά χάρη στα μαθήματα της. Πιστεύω, ωστόσο, ότι στην ερμηνευτική προσέγγιση που ακολούθησα κατά τη μελέτη των θεσπρωτικών οχυρώσεων θα αναγνωρίσει και την επίδραση της αρχαιολογικής της σκέψης.

Η ολοκλήρωση των σπουδών μου θα ήταν αδύνατη χωρίς τη φιλοξενία του αγαπητού φίλου και εκλεκτού συναδέλφου Επαμεινώνδα Καπράνο κατά τις αλληπάλληλες καθόδους μου στο Ρέθυμνο για την παρακολούθηση μαθημάτων αλλά και στις διευκολύνσεις που μου παρείχε ο φίλος και συνεργάτης Δημήτρης Σακκάς κατά τη διάρκεια της συνύπαρξής μας στην ανασκαφή της Πούντας Φαναρίου.

Κατά την εκπόνηση της ανά χειράς ερευνητικής εργασίας το μειονέκτημα της απουσίας, επαρκούς, αρχαιολογικής βιβλιοθήκης στην Ηγουμενίτσα και την Πρέβεζα καλύφθηκε, πέρα των δυνατοτήτων που παρέχει πλέον το διαδίκτυο, χάρη στην ανοιχτή ακόμα και τα Σαββατοκύριακα βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αλλά κυρίως χάρη στη βοήθεια που μου παρείχαν οι φίλοι και συνάδελφοι Πέγκυ Βιγλάκη, Νίκος Δασκαλάκης, Ουρανία Πάλλη, Δήμητρα Παπακώστα και Ελένη Ψαθή, που επανηλλειμένως φωτοτύπησαν και μου απέστειλαν άρθρα και κεφάλαια βιβλίων από τις βιβλιοθήκες του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αθήνας. Ο αρχαιολόγος Βασίλης Ευαγγελίδης είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει την ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Εργασία του για τους περιφερείς πύργους των αρχαίων ελληνικών οχυρώσεων, απαλλάσσοντας με έτσι από τον κόπο να προσεγγίσω από μόνος μου τον διασκορπισμένο, σε πληθώρα επιμέρους άρθρων και προκαταρκτικών εκθέσεων, όγκο πληροφοριών που σχετίζεται με το θέμα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στις αρχαιολόγους της ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων και αγαπητές φίλες Κασσιανή Λάζαρη και Βάσω Λάμπρου για την καθοδήγηση που μου παρείχαν απλόχερα σε όλα τα θέματα που αφορούν στην αρχαιολογία του θεσπρωτικού χώρου, την οποία υπηρετούν με συνέπεια τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια αλλά και για τη γενικότερη πρακτική και ηθική τους στήριξη. Σημαντικά στοιχεία μπόρεσα να αντλήσω από τις συζητήσεις που είχα με τους αρχαιολόγους, που έχουν εργαστεί για την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της Θεσπρωτίας, Δήμητρα Δρόσου, Σταυρό Μπαλάκα και Σωτήρη Φάτσιο, με τη σχεδιάστρια Μελίνα Κάτσου αλλά και με τον πολιτικό μηχανικό Γεράσιμο Θωμά, ο οποίος έχει μελετήσει υποδειγματικά τις οικοδομικές τεχνικές των αστικών οχυρώσεων της Κεφαλονιάς. Τον αναλφαβητισμό μου στην χρήση προγραμμάτων ψηφιακής σχεδίασης κάλυψε, επεξεργαζόμενη όλα τα τοπογραφικά σχέδια που παρουσιάζονται στο κείμενο, η αρχιτέκτονας μηχανικός Σάνη Ιωακειμίδου.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους αυτούς, που εργάστηκαν και εργάζονται με πάθος για την έρευνα, την προστασία και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της Θεσπρωτίας και πάνω από όλα τον διαχρονικό και αδιαμφισβήτητο επικεφαλής και εμπνευστή τους, τον Αρχαιολόγο Γιώργο Ρήγινο. Είναι ο ίδιος άνθρωπος από τον οποίο εδώ και δέκα χρόνια διδάσκομαι καθημερινά την πράξη της αρχαιολογίας σε όλες τις πιθανές της διαστάσεις: ως διοίκηση και management στο γραφείο, ως έρευνα στο πεδίο, στο μουσείο και στις αποθήκες, ως παιδευτικό εργαλείο για τα παιδιά και τους νέους, ως μέσο προβολής του τόπου και ενίσχυσης των οικονομικών του δραστηριοτήτων, ως εν γένει μια ανιδιοτελή προσφορά στους ανθρώπους και τις κοινωνίες τους.

V. Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας Μεταπτυχιακής Εργασίας είναι οι οχυρώσεις που αναγέρθηκαν για να προστατεύσουν τέσσερις πόλεις της αρχαίας Θεσπρωτίας κατά την Ύστερη Κλασική/Ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα:

- τα Γιτάνα, την έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών,
- την Ελέα, κύρια πόλη του φύλου των Ελεατών Θεσπρωτών,
- το Δυμόκαστρο, πιθανώς η αρχαία Ελίνα,
- και τη Ντόλιανη, που ταυτίζεται με κάποιες επιφυλάξεις με την αρχαία Φανοτή.

Οι θεσπρωτικές πόλεις οχυρώθηκαν για πρώτη φορά ταυτόχρονα ή λίγο μετά την ίδρυσή τους στα μέσα και το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Κατά το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., όταν η Ήπειρος αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα βασίλεια του ελληνιστικού κόσμου, οι οχυρωματικοί περίβολοι της προηγούμενης περιόδου επεκτείνονται (Ντόλιανη, Δυμόκαστρο, Ελέα), επισκευάζονται (Ελέα) και εκσυγχρονίζονται (Γίτανα - Πύργος 10). Κατά το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. η γνωστή από τις πηγές στρατιωτική αδυναμία του ομοσπονδιακού Κοινού των Ηπειρωτών αποτυπώνεται στην ανέγερση του Διατειχίσματος των Γιτάνων. Η εξέλιξη των αστικών οχυρώσεων της ελληνιστικής Θεσπρωτίας διακόπηκε το 167 π.Χ. όταν η Ήπειρος κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους.

Summary

The subject of the present MA Thesis is the fortifications of four Late Classical/Hellenistic poleis in Thesprotia/Epirus. Specifically, the poleis are:

- Gitana, the seat of the Koinon of the Thesprotoi
- Elea, the main city of the tribe of Eleates
- Dymokastro, probably ancient Elina
- and Ntoliani, which is identified with ancient Fanoti.

The fortification of the cities of Thesprotia took place in the same or sometime after their foundation in the middle and in the second half of the 4th century BC. During the first half of the 3rd century BC, when Epirus was among the most powerful Hellenistic kingdoms, the enceintes of the previous period were either extended (Ntoliani, Dymokastro, Elea), either repaired (Elea) or they were modernized (Gitana/U-shaped Tower 10). The *Diateichisma* of Gitana was constructed, during the second half of the 3rd century BC, as a result of the military weakness of the Epirote League. The development of the urban fortifications of the Hellenistic Thesprotia ends in 167 BC when the Romans conquered Epirus.

Στη Σάνη και τους Γονείς μου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"The cities of Hellenistic Epirus were far more handsome than their modern counterparts are today. The massive circuit-walls with their towers and parapets, the finely proportioned gateways, such as can still be seen in Buthrotum, and the broad roads built on ramps and leading to them were shown to advantage by their situation on hill-tops or on ridges"¹

"What impresses me most is the high standard of craftsmanship in masonry, the architectural skill in using masses of great weight, and the beauty and proportion of the completed work, even in ruined state."²

N.G.L Hammond

Τα τείχη των αρχαίων οικισμών και φρουρίων της Ηπείρου, ως ορατά μνημεία, που πάντα δεσπόζουν, κυριαρχούν, και σε σημαντικό βαθμό χαρακτηρίζουν ακόμα και σήμερα το ηπειρωτικό τοπίο, απέσπασαν την προσοχή όλων των ερευνητών -ακόμα και των περιηγητών του 19^{ου} αι.- που ασχολήθηκαν με την ιστορία και την αρχαιολογία της περιοχής. Πράγματι, έως σχετικά πρόσφατα και ως ένα βαθμό ακόμα και σήμερα, η αρχαιολογία της Ηπείρου ταυτίζεται με την έρευνα των οχυρωμένων οικισμών της κλασικής αρχαιότητας.

Ιδιαίτερα οι οχυρώσεις των πόλεων της Ηπείρου, οι οποίες ιδρύονται από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., αποτελούν τους μάρτυρες μίας περιόδου της ελληνικής ιστορίας, όπου κάθε πόλη επιβαλλόταν να περιβάλλεται από κάποιας μορφής οχυρωματικό περίβολο. Η λογική αυτή αποτυπώνεται στην Αριστοτελική σκέψη με εμφατικό τρόπο. Οι οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων –ιδιαίτερα από τον 4^ο αι. π.Χ.- ως μεγάλης κλίμακας τεχνικά έργα απαιτούσαν κεντρικό σχεδιασμό, υψηλή τεχνογνωσία και μεγάλα κεφάλαια για την κατασκευή, συντήρηση, εξοπλισμό και επάνδρωσή τους.³ Ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα,⁴ υποστηρίζει την απόλυτη ανάγκη προστασίας των πόλεων με τείχη, τα οποία όφειλαν, κατά την άποψη του, να κατασκευάζονται με μεγάλη επιμέλεια, ώστε εκτός από χρήσιμα στον πόλεμο και ικανά να αντισταθούν στις πολιορκητικές μηχανές που με ραγδαίο ρυθμό εξελίσσονται αυτή την περίοδο, να είναι και αισθητικά άρτια, προκειμένου να ανταποκρίνονται και να προβάλλουν τη σημασία της πόλης, την οποία περιβάλλουν.⁵ Για όλους του παραπάνω λόγους ο McNicoll επισημαίνει στην εισαγωγή της

¹ Hammond 1967, 670.

² Hammond 1967, 716.

³ Chaniotis 2005, 116-118.

⁴ Πλ. Νομ. 778δ-779α.

⁵ Αριστ. Πολ. 1330β-1331α: «εἰ δεῖ σώζεσθαι καὶ μὴ πάσχειν κακῶς μηδέ ὑβρίζεσθαι, τὴν ασφαλέστατην ἐρμηνότητα τῶν τειχῶν οἰητέον εἶναι πολεμικωτάτην, ἄλλως τε καὶ νῦν εὐρημένων τῶν περὶ τα βέλη καὶ τὰς μηχανὰς εἰς ἀκρίβειαν πρὸς τὰ πολιορκίας.....ὁμοιον γὰρ τὸ τείχη μὴ περιβάλλειν ταῖς πόλεσιν ἀξιοῦν καὶ τὸ τὴν χώραν εὐέμβολον ζητεῖν καὶ περιαιρεῖν τοὺς ὀρεινοὺς τόπους, ὁμοίως δὲ καὶ ταῖς οἰκίησσι ταῖς ἰδίαις μὴ περιβάλλειν τοίχους ὡς ἀνάνδρων ἐσομένων τῶν κατοικούντων.... οὐχ ὅτι τείχη μόνον περιβλητέον, ἀλλὰ καὶ

διδακτορικής του διατριβής ότι «*Η μελέτη των οχυρώσεων αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της μελέτης της Ελληνιστικής ιστορίας, καθώς σχετίζεται με ένα μεγάλο αριθμό παραμέτρων: οικονομικών, πολιτικών, στρατιωτικών, κοινωνικών ακόμα και αισθητικών*».⁶

Οι παλαιότερες οχυρώσεις της Ηπείρου κατασκευάζονται στην Θεσπρωτία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Εφύρα, Κάστριζα και ίσως Κίπερη) για να προστατέψουν τις εγκαταστάσεις που ιδρύουν άποικοι από τη νότια Ελλάδα στην ευρύτερη περιοχή των εκβολών του Αχέροντα. Αν και οι παραπάνω οικισμοί συνέχισαν να κατοικούνται από ντόπιους πληθυσμούς κατά την Εποχή του Σιδήρου και παρά τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στη νότια Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, οι Ηπειρώτες θα συνειδητοποιήσουν την ανάγκη προστασίας των οικισμών τους με ισχυρά αμυντικά τείχη μόνο κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ταυτόχρονα με την ίδρυση των πρώτων τους πόλεων, η οποία, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του ψευδο-Σκύλακα, ανάγεται με ασφάλεια μετά το 380-360 π.Χ. Η απουσία οχυρώσεων στην Μολοσσία κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται έμμεσα και από τη στρατηγική που εφάρμοσε ο Αρύββας προκειμένου να αντιμετωπίσει την εισβολή των Ιλλυριών του Βαρδύλη το 360 π.Χ. Ο Μολοσσός βασιλιάς αφενός μεν απομάκρυνε τους αμάχους στην Αιτωλία, αφετέρου δε ανέπτυξε τα ειδικευμένα στον ορεινό πόλεμο ελαφρά στρατεύματά του (πελταστές και σφενδονητές)⁷ στα βουνά και τα βραχώδη υψώματα της χώρας του.⁸ Σε κάθε περίπτωση η πρώτη φιλολογική αναφορά σε μία οχυρωμένη πόλη της Ηπείρου, σχετίζεται με γεγονότα που χρονολογούνται μόλις στο 312 π.Χ.⁹

Τι όμως έχει να προσφέρει η μελέτη των οχυρώσεων της Ηπείρου, οι οποίες εμφανίζονται σε μία ύστερη εξελικτική φάση της αρχαίας ελληνικής οχυρωματικής, και μάλιστα των πόλεων ενός από τα «έθνη» της, το οποίο ουδέποτε κυριάρχησε στα πράγματα του Ηπειρωτικού κράτους, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που μαρτυρείται για τους Μολοσσούς και τους Χάονες;

Ακριβώς αυτή η ύστερη χρονολόγηση των οχυρωμένων πόλεων της Θεσπρωτίας απαλλάσσει τον ερευνητή από το καθήκον της αναζήτησης των οχυρώσεων του 5^{ου} αι. π.Χ., που σε άλλες περιοχές αποτελεί συνήθως αντικείμενο συνεχούς συζήτησης μεταξύ αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων και ιστορικών. Επιπλέον η εξέταση των οχυρωματικών περιβόλων της Θεσπρωτίας αποτελεί μία ενδιαφέρουσα περίπτωση καθώς δύναται να αποκαλύψει τον τρόπο και τον βαθμό που ένα «έθνος», το οποίο μόλις κατά τον 4^ο αι.

τούτων έπιμελητέον, ὅπως καὶ πρὸς κόσμον ἔχη τῇ πόλει πρεπόντως καὶ πρὸς τὰς πολεμικὰς χρεῖας, τὰς τε ἄλλας καὶ τὰς νῦν ἐπεξευρημένας.»

⁶ McNicoll 1997, 1.

⁷ Σταϊνχάουερ 2005, 162· Hammond 1967, 545.

⁸ Front. 2.5.19· Hammond 1967, 553· 1994, 432.

⁹ Η αναφορά περιλαμβάνεται στο έργο του Διοδ. Σικ. 19.88.4-5 και αφορά την πόλη των Ευρυμενών, στην οποία πολιορκείται ο Αλκέτας Β' από τα μακεδονικά στρατεύματα του τοποτηρητή του Κασσάνδρου στην Ακαρνανία και την Ήπειρο Λυκίσκου.

π.Χ. εντάσσεται πλήρως στο πολιτισμικό και πολιτικό σύστημα του ελληνικού κόσμου,¹⁰ ενσωμάτωσε στις οχυρώσεις των πόλεων του τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο στον τομέα της οχυρωματικής.

Επιπλέον η Θεσπρωτία για μία σύντομη περίοδο, στο α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί μέρος του σκληρού πυρήνα της ισχυρότερης κρατικής οντότητας στην ηπειρωτική Ελλάδα, ο επικεφαλής της οποίας έχοντας σημαντικούς οικονομικούς πόρους στη διάθεσή του, επιδόθηκε στην εκτέλεση σημαντικών οικοδομικών προγραμμάτων, καθώς παράλληλα ανταγωνιζόταν τις μεγαλύτερες δυνάμεις της Μεσογείου, άλλοτε για τον έλεγχο της Μακεδονίας ή της νότιας Ελλάδας και άλλοτε της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας. Σε αυτό το πλαίσιο, σε όλη την έκταση της Ηπείρου, που παραμένει υπολογίσιμη δύναμη έως και τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., εκτελείται ένα εκτεταμένο πρόγραμμα οχυρωματικών έργων σε πόλεις και μικρότερους οικισμούς. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία η οχυρωματική φτάνει στο απόγειο της και η πληροφορία ότι οι Ρωμαίοι μαθαίνουν από τον Πύρρο την τέχνη της οχύρωσης στρατοπέδων, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η Ήπειρος και επομένως και η Θεσπρωτία βρέθηκε στην πρωτοπορία αυτής της εξέλιξης.

¹⁰ Ο Έφορος, ο οποίος αποτελεί την πηγή του ψευδο-Σκυμνού 2.444, γράφοντας γύρω στο 356 π.Χ. αποκαλεί τους Χάονες και τους Θεσπρωτούς βαρβάρους.

1.1. Ιστορικό πλαίσιο - Χρονολόγιο¹¹

Στα ομηρικά έπη οι Θεσπρωτοί είναι οι κάτοικοι της απέναντι στεριάς, της Ηπείρου, του απέναντου σκοτεινού βασιλείου του Έχεται.¹² Σε γενικές γραμμές οι φιλολογικές πηγές αποδίδουν μεγάλη σημασία στην ομάδα των θεσπρωτικών φύλων κατά την περίοδο που αρχαιολογικά προσδιορίζεται ως Ύστερη Εποχή του Χαλκού και Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και μαρτυρούν την εγκατάστασή τους από τις ακτές του Ιονίου έως τη Θεσσαλία.¹³ Το βέβαιο είναι κατά την Εποχή του Χαλκού (ΥΕΙΙΑ-Γ) εγκαθίστανται στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα «άποικοι» από τη νότιο Ελλάδα ιδρύοντας εμπορικές(;) εγκαταστάσεις. Τα «κυκλώπεια» τείχη της σημαντικότερης από αυτές, της Εφύρας, αποτελούν τα πρωιμότερα οχυρωματικά έργα στη Θεσπρωτία και την Ήπειρο εν γένει.¹⁴

Έως τον 5^ο αι. π.Χ. οι Θεσπρωτοί έχουν υποσκελιστεί από τους Μολοσσούς και τους Χάονες, τους οποίους ακολουθούν κατά τη συμμετοχή τους στις εκστρατείες των Αμβρακιωτών και των Πελοποννήσιων συμμάχων τους εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους (430 π.Χ.) και της ακαρνανικής Στράτου (429 π.Χ.). Σύμφωνα με το Θουκυδίδη την περίοδο αυτή οι Θεσπρωτοί είναι «άβασιλευτοι»,¹⁵ ενώ η μαρτυρία του ψευδο-Σκύλακα πιστοποιεί ότι έως το 380-360 π.Χ. ήταν οργανωμένοι «κατά κώμας», όπως και όλα τα ηπειρωτικά φύλα.¹⁶ Περί το 355 π.Χ. η Θεσπρωτία αναφέρεται στους καταλόγους των θεαροδόκων της Επιδαύρου ως ανεξάρτητη πολιτική οντότητα.¹⁷

Την ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα τοποθετείται και η παλαιότερη θεσπρωτική νομισματοκοπία, αυτή των Ελεατών,¹⁸ φύλου που κατοικούσε στην περιοχή της κοιλάδας του Κωκκυτού, τα νομισματικά σύμβολα των οποίων (Περσεφόνη – Κέρβερος) χρησιμοποιήθηκαν και στις κοπές του Κοινού των Θεσπρωτών (335-330/325 π.Χ.).¹⁹ Η σύντομη διάρκεια της αυτόνομης νομισματικής παραγωγής του Κοινού των Θεσπρωτών οφείλεται στην ίδρυση ενός νέου πολιτειακού φορέα, με τη συμμετοχή Μολοσσών και

¹¹ Το κεφάλαιο του ιστορικού πλαισίου βασίζεται κατά κύριο λόγο στα κείμενα των Hammond 1967' Δάκαρη 1972' Franke 1989, 456-484' Hammond 1994, 422-443' Hammond 1997, 59-62' Leveque 1997, 74-81' Cabanes 1997α-β, 81-94, 115-139. Η ανάλυση επικεντρώνεται κυρίως σε εκείνα τα γεγονότα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το θέμα της εργασίας δηλαδή την εξέλιξη των αστικών οχυρώσεων της αρχαίας Θεσπρωτίας.

¹² Ομ. Οδ. 14.316, 16.425.

¹³ Ηρ. 7.176.

¹⁴ Tartaron 2004, 39-48, 67-70' 2005, 153-160. Στην παρουσία πληθυσμών «Μυκηναϊκής» προέλευσης παραπέμπουν επίσης ο θολωτός τάφος της Κίπερης κοντά στη σημερινή Πάργα καθώς και ο οχυρωματικός περίβολος της Κάστριζας κοντά στην Εφύρα, με την οποία μοιράζεται τον κυκλώπειο τρόπο δόμησης και την προστασία της μοναδικής του πύλης με προεξέχοντα προμαχώνα, σύστημα άμυνας που απαντά και στην πύλη των Λεόντων της οχύρωσης των Μυκηνών.

¹⁵ Θουκ. 2.80.5 «...έστρατεύοντο δε μετά Χαόνων και Θεσπρωτοί άβασιλευτοι.»

¹⁶ Ψευδο-Σκύλαξ, 30.513, 548.

¹⁷ IG IV².1.95' Davies 2000, 247, D5.

¹⁸ Franke 1961, 40, 300' Hammond 1967, 546-548' Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α, 76-77.

¹⁹ Franke 1961, 48.

Θεσπρωτών, πιθανότατα μετά το θάνατο του Μολοσσού βασιλέα Αλεξάνδρου Α' το 331 π.Χ. κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Ιταλία.

1. Χάλκινο νόμισμα Ελέας (αριστερά) και Κοινού των Θεσπρωτών (δεξιά).
(Μεταλληνού et al. 2008, 68.)

Αυτός ο νέος πολιτειακός οργανισμός φαίνεται ότι αποτυπώνεται στον κατάλογο των Θεαροδόκων του Άργους με το όνομα «Άπειρος» και επικεφαλής την Κλεοπάτρα,²⁰ σύζυγο του Αλεξάνδρου των Μολοσσών και κόρη της Ολυμπιάδας, η οποία επιτρόπευε τον ανήλικο βασιλιά Νεοπόλεμο. Ανεξάρτητα από τους πολιτικούς σχεδιασμούς (ανάσχεση ή ισχυροποίηση των Μολοσσών), τα πρόσωπα (Αντίπατρος ή Ολυμπιάδα) που βρίσκονταν πίσω από την πρωτοβουλία ίδρυσης αλλά και τον τρόπο λειτουργίας της «Άπειρου», στην οποία συμμετείχαν αρχικά «οι σύμμαχοι τῶν Ἀπειρωτᾶν»,²¹ εάν δηλαδή ήταν αμυντική συμμαχία, χαλαρή ομοσπονδία ή ομοσπονδία-κοινό στα πρότυπα του αντίστοιχου Κοινού των Μολοσσών, η ιστορία των Θεσπρωτών έως και τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 167 π.Χ. θα ταυτιστεί στο εξής με αυτή του κράτους της Ηπείρου.

Κατά τα πρώτα χρόνια της ιστορίας του το νεοσύστατο «κράτος» φαίνεται να ότι ενεπλάκη στη διαμάχη Αντιπάτρου – Ολυμπιάδας. Με την απομάκρυνση του βασιλιά Αιακίδη (317 π.Χ.), που υποστήριζε την Ολυμπιάδα, η Ήπειρος περνά στο έλεγχο του Κασσάνδρου, ο οποίος διατηρεί σε αυτή στρατεύματα και πιθανώς τοποτηρητή.²² Από τον μακεδονικό έλεγχο θα απομακρυνθεί η Ήπειρος οριστικά το 297 π.Χ., όταν ο Πύρρος υποστηριζόμενος από τον Πτολεμαίο Α', ο οποίος του παρέχει στόλο, χρήματα και στρατεύματα, αποβιβάζεται «ἐς τήν Θεσπρωτίδα ἡπειρον»²³ και καταλαμβάνει τον μολοσσικό θρόνο, αρχικά ως συμβασιλέας και μετά τη δολοφονία του Νεοπόλεμου το 295 π.Χ., ως μοναδικός βασιλέας και ηγεμών των Ηπειρωτών.²⁴

Η δεύτερη βασιλεία του Πύρρου –είχε προηγηθεί αυτή της περιόδου 307-302 π.Χ.- μπορεί να χωριστεί σε τρεις φάσεις που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς προσανατολισμούς στην εξωτερική του πολιτική,²⁵ χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η

²⁰ SEG 36 331' Davies 2000, 248, D5.

²¹ SGDI 1336' Davies 2000, 249, D11.

²² Diod. Sic. 19.36.

²³ Πaus. I.6.8; I.II.5' Πλουτ. Πύρρος 5.

²⁴ SGDI 1368.

²⁵ Κόντης 1992, 73.

συνεχής αναζήτηση στρατιωτικών επιτυχιών, τακτική που για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους εφαρμόζεται από όλους τους ηγεμόνες της Ελληνιστικής περιόδου.²⁶

2. Το κράτος του Πύρρου πριν την εκστρατεία του στην Ιταλία.
(Μεταλληνού et al. 2008, 67, Χάρτης 23)

Η περίοδος 297-280 π.Χ χαρακτηρίζεται από τη διαμάχη του Πύρρου με το Δημήτριο Πολιορκητή. Κατά το διάστημα αυτό εξασφαλίζει τα σύνορα του βασιλείου του, με τη δημιουργία συμμαχιών που συνάπτει νυμφευόμενος κόρες ισχυρών Ελλήνων ηγεμόνων και άλλων βασιλέων της περιοχής.²⁷ Επιπλέον τα επεκτείνει εντάσσοντας στο βασίλειο του

²⁶ Austin 1986, 457; Chaniotis 2005, 13.

²⁷ Τον γάμο του με την κόρη του Πτολεμαίου Α΄ Αντιγόνη, που του εξασφάλισε το θρόνο της Ηπείρου, ακολούθησαν οι γάμοι του με την κόρη του Αγαθοκλή των Συρακουσών το 294 π.Χ. Λάνασσα αλλά και με την

την Κέρκυρα, την Απολλωνία, την Επίδαμνο, την Ακαρνανία, την Αμφιλοχία, της περιοχές της Τυμφαίας και Παραυαίας στα σύνορα με τη Μακεδονία αλλά και την πόλη της Αμβρακίας, την οποία καθιστά πρωτεύουσά του. Το 288/287 π.Χ., μάλιστα, καταλαμβάνει για σύντομο χρονικό διάστημα τον θρόνο της Μακεδονίας. Στο πλαίσιο της αμυντικής θωράκισης της επικράτειας του φαίνεται ότι εντάσσεται και η υλοποίηση ενός προγράμματος ίδρυσης νέων οχυρωμένων πόλεων (Αντιγόχεια, Βερενίκη) και οικοδόμησης νέων οχυρώσεων σε υφιστάμενους οικισμούς και στρατηγικής σημασίας θέσεις,²⁸ τα γνωστά από τον Λίβιο "castra Pyrrhi".²⁹ Το υψηλό επίπεδο της τεχνογνωσίας του Πύρρου στον τομέα της οχυρωματικής διαιωνίστηκε χάρη στον Φροντίνο, ο οποίος παραδίδει ότι οι Ρωμαίοι διδάχτηκαν από αυτόν τη μέθοδο κατασκευής οχυρωμένων στρατοπέδων.³⁰

Κατά την περίοδο 280-275 π.Χ. δεσπόζει το μεγαλόπνοο αλλά αποτυχημένο εγχείρημά του στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Τον πυρήνα του στρατού που τον ακολούθησε, αποτέλεσαν σώματα προερχόμενα από τα ηπειρωτικά έθνη των Μολοσσών, των Χαόνων και των Θεσπρωτών, ενισχυμένα με μισθοφόρους από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, βοηθητικά στρατεύματα και 20 ελέφαντες από τη Μακεδονία του Πτολεμαίου Κεραυνού αλλά και πλοία του Αντιγόνου Γονατά. Χρήματα προσέφεραν ο Αντίοχος Α' και ο Πτολεμαίος Β', με τον δεύτερο να στέλνει, κατά μία άποψη, και στρατεύματα τα οποία παρέμειναν στην Ήπειρο κατά τη διάρκεια της απουσίας του βασιλιά στην Ιταλία.³¹ Η περίοδος 275-272 π.Χ., οπότε ο Πύρρος επιστρέφει στην Ελλάδα, χαρακτηρίζεται από εισβολές και πολεμικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία και την Πελοπόννησο και λήγει με το θάνατο του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Άργους.³²

Ο Πύρρος παρέδωσε στον διάδοχό του Αλέξανδρο Β' ένα ισχυρό οικονομικά και εκτεταμένο εδαφικά κράτος, το οποίο συνέχισε να συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων ελληνιστικών κρατών καθόλη τη διάρκεια της βασιλείας του δευτέρου, έως το θάνατό του μεταξύ του 254 και του 247 π.Χ. Ακολούθησε μία περίοδος δυναστικής αστάθειας, η οποία συνδυαζόμενη με την άνοδο των Ιλλυριών στα βόρεια και των Αιτωλών στα νότια αλλά και με την ανάδυση μίας υποβόσκουσας αντιμοναρχικής τάσης στο εσωτερικό της Ηπείρου, οδήγησε στην πτώση των Αιακιδών το 232 π.Χ., μετά τον βίαιο θάνατο της Δηιδάμειας, τελευταίας εκπροσώπου της δυναστείας, και την ταυτόχρονη ίδρυση ενός αβασίλευτου, περιορισμένης έκτασης, ομοσπονδιακού κράτους με τη συμμετοχή Μολοσσών, Χαόνων και Θεσπρωτών, το οποίο εμφανίζεται σε επιγραφές και νομίσματα με το όνομα «Άπειρωτάν», δηλαδή το Κοινό των Ηπειρωτών.

κόρη του βασιλιά των Παιόνων Αυτολέοντα καθώς και με τη Βιρκένα κόρη του βασιλιά των Ιλλυριών Βαρδύλη μεταξύ του 292 και του 284 π.Χ.

²⁸ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1997, 56· 2003, 293-294· 2007, 319.

²⁹ Liv. 32.12.10.

³⁰ Front. 4.1.14.

³¹ Hammond 1988.

³² Walbank 1984, 223-224.

Τα πρώτα χρόνια της νέας πολιτειακής οντότητας σηματοδοτούνται από μία σειρά τραυματικών γεγονότων, που ανέδειξαν τη στρατιωτική της αδυναμία. Το 232/230 π.Χ. οι Ιλλυριοί καταλαμβάνουν τη Φοινίκη, νικούν το σύνολο του ηπειρωτικού στρατού, ο οποίος είχε σπεύσει «πανδημεί» για να απελευθερώσει «την όχυρωτάτην ἄμα καὶ δυνατωτάτην πόλιν τῶν ἐν Ἠπειρῷ»,³³ λεηλατούν το σύνολο της χώρας και επιστρέφουν τελικά τη Φοινίκη στους νόμιμους κυρίους της μόνο μετά από την υπογραφή συνθήκης, που τους επέτρεψε να αποχωρήσουν με όλα τα λάφυρα και τους δούλους που είχαν βρει στην πόλη. Την απειλή των Ιλλυριών, που το 229 π.Χ. καταλαμβάνουν την Κέρκυρα και νικούν τον ενωμένο στόλο Αχαιών και Αιτωλών κοντά στους Παξούς, θα εξουδετερώσει τελικά η ρωμαϊκή παρέμβαση. Οι Ρωμαίοι θα δημιουργήσουν «προτεκτοράτο» στην περιοχή, στο οποίο, εκτός από ιλλυρικά εδάφη, θα συμπεριληφθούν η Κέρκυρα, η Απολλωνία και η Επίδαμνος.³⁴

Επιπλέον το 221 π.Χ. Αιτωλοί και Κεφαλλήνες λεηλατούν τις ακτές της Ηπείρου, η οποία από το 224 π.Χ. είναι μέλος της συμμαχίας που ίδρυσε ο Αλέξανδρος Δώσων. Το 219 π.Χ. οι Αιτωλοί λεηλατούν το σύνολο της Ηπείρου και καταστρέφουν τον ναό του Δία στην Πασσαρώνα³⁵ αλλά και τη Δωδώνη, όπου κατεδαφίζεται ακόμα και η ιερή οικία του Δία και της Διώνης.³⁶ Λίγο αργότερα η συμμαχία των Ρωμαίων με τους Αιτωλούς σηματοδοτεί την πρώτη ενεργή ανάμειξη των πρώτων στα ελληνικά πράγματα. Ωστόσο κατά τη διάρκεια του Α' Μακεδονικού πολέμου οι Ρωμαίοι θα αποφύγουν να επιτεθούν στην Ήπειρο παρότι η τελευταία ήταν σύμμαχος του Φιλίππου Ε'.³⁷

Αυτή η μακρά περίοδος πολεμικής αναταραχής (Ιλλυρικοί πόλεμοι, Β' Συμμαχικός Πόλεμος, Α' Μακεδονικός πόλεμος) θα λήξει το 205 π.Χ. Κατόπιν πρωτοβουλίας των κουρασμένων από τους μακροχρόνιους πολέμους Ηπειρωτών³⁸ θα συγκληθεί η διάσκεψη της Φοινίκης με τη συμμετοχή Ρωμαίων, Μακεδόνων και των σύμμαχων τους, η οποία θα καταλήξει στην υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την οποία τερματίστηκε ο Α' Μακεδονικός πόλεμος.

Τα χρόνια που ακολουθούν αποτελούν περίοδο μεγάλης ευημερίας για την Ήπειρο, η οποία αποτυπώνεται στην εντυπωσιακή αποκατάσταση του καταστραμμένου από τους Αιτωλούς ιερού της Δωδώνης. Οι Ηπειρώτες διατηρούν φιλικές σχέσεις με τους Ρωμαίους και παρότι τυπικά σύμμαχοι με τον Φίλιππο Ε' δεν τον υποστηρίζουν ενεργά κατά τη

³³ Πολ. 2.6.8.

³⁴ Hammond 1989, 23-25.

³⁵ Για την ταύτιση του ναού του Άρειου Δία με τον περίπτερο ναό που ανέσκαψε στο Ροδοτόπι ο Δ. Ευαγγελίδης και της Πασσαρώνας με το κοντινό μικρό οχυρωμένο οικισμό στο λόφο του Μεγάλου Γαρδικίου βλ. Πλιάκου 2011, 91-92 όπου και η σχετική βιβλιογραφία, άρθρο με το οποίο άνοιξε ξανά η επιστημονική συζήτηση για το θέμα μετά και τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία 30 χρόνια κάτω από το Κάστρο των Ιωαννίνων, τα οποία παραπέμπουν σε έναν σημαντικό οικισμό με χαρακτηριστικά πόλης, ο οποίος συγκεντρώνει μεγάλη πιθανότητα να αποτελεί την πρωτεύουσα των Μολοσσών.

³⁶ Πολ. 4.6.7.

³⁷ Errington 1989a, 101.

³⁸ Liv. 29.12.8.: "...taedio diutini belli.....".

διάρκεια του Β' Μακεδονικού πολέμου. Μάλιστα η ανερχόμενη φιλορωμαϊκή παράταξη, με επικεφαλής τον Θεσπρωτό Χάροπα τον Πρεσβύτερο, υποστηρίζει τους Ρωμαίους, έστω και μυστικά, παρέχοντάς τους πληροφορίες, ενώ το 198 π.Χ. οι Ηπειρώτες φαίνεται ότι επέτρεψαν τη διέλευση των ρωμαϊκών στρατευμάτων στη Θεσσαλία μέσω των διαβάσεων της Πίνδου.³⁹ Μετά το 197 π.Χ και την ήττα του Φιλίππου στις Κυνός Κεφαλές, συνάπτεται συμμαχία μεταξύ Ηπειρωτών και Ρωμαίων, με πρωτοβουλία μάλιστα των δεύτερων.

Η Θεσπρωτία φαίνεται ότι έμεινε έξω από τα μεγάλα γεγονότα της προηγούμενης περιόδου, αναφερόμενη μόνο σποραδικά στις πηγές που τα περιγράφουν.⁴⁰ Ωστόσο λίγο πριν ξεσπάσει ο Γ' Μακεδονικός πόλεμος παρουσιάζεται ως το επίκεντρο των εξελίξεων στην περιοχή. Την άνοιξη του 172 π.Χ. εμφανίζονται ενόπιον του «συνεδρίου» των Ηπειρωτών, που πραγματοποιήθηκε στα Γίτανα, την πρωτεύουσα των Θεσπρωτών, πρέσβεις των Ρωμαίων. Οι ομιλίες τους έγιναν δεκτές με θετικά συναισθήματα και αποφασίστηκε η αποστολή τετρακοσίων (400) οπλιτών στην Ορεστίδα για να την προστατεύσουν από τους Μακεδόνες.⁴¹

Ωστόσο οι αρχικές ήττες των Ρωμαίων στην Ιλλυρία και η δράση του ηγέτη της φιλορωμαϊκής παράταξης, του κατά τον Πολύβιο διαβόητου για τη θηριωδία και μοχθηρία του, του Θεσπρωτού Χάροπος,⁴² οδήγησε τους ηγέτες της φιλομακεδονικής παράταξης, που προέρχονταν κυρίως από τη Μολοσσία, να ταχθούν ανοιχτά στο πλευρό των Μακεδόνων, με αποτέλεσμα, μεταξύ του χειμώνα και της άνοιξης του 170 π.Χ., το Κοινό των Ηπειρωτών να διασπαστεί. Αφορμή για τη διάσπαση υπήρξε η απόπειρα μελών της φιλομακεδονικής παράταξης να βοηθήσει τον Περσέα, προκειμένου να απαγάγει τον νέο Ρωμαίο ύπατο Αύλο Οστίλιο Μανκίνο (Aulus Hostilius Mancinus) κατά τη διαμονή του στην θεσπρωτική Φανοτή. Ωστόσο η καθυστέρηση του Περσέα στη γέφυρα του Αώου, λόγω της αντίστασης που προέβαλε η, εκεί τοποθετημένη, μολοσσική φρουρά, επέτρεψε στον Φανοτέα Νέστορα Κρώπιο να ειδοποιήσει έγκαιρα τον Ρωμαίο ύπατο, ο οποίος διέφυγε στα Γίτανα και από εκεί, μέσω του λιμανιού της βοιωτικής Αντίκυρας, κατέφτασε στη Θεσσαλία.⁴³

Αν και είναι ξεκάθαρο ότι οι Χάονες τάχθηκαν με την πλευρά των Ρωμαίων, ενώ οι Μολοσσοί με το μέρος των Μακεδόνων, η στάση των Θεσπρωτών παραμένει αδιευκρίνιστη. Πάντως η Φανοτή αποτελεί το δυτικότερο προπύργιο του Περσέα και για αυτό πολιορκείται από τον Άππιο Κλαύδιο (Appius Claudius), το στράτευμα του οποίου, ωστόσο, περιλάμβανε και Θεσπρωτούς,⁴⁴ είναι δε η πρώτη πόλη της Ηπείρου που παραδίδεται στους Ρωμαίους μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα. Από την άλλη τα

³⁹ Errington 1989b, 283.

⁴⁰ Πολ. 5.96.

⁴¹ Liv. 42.38.1

⁴² Πολ. 27.15, 30.12.

⁴³ Πολ. 27.16.

⁴⁴ Liv. 43.21.4

ανασκαφικά δεδομένα από το οχυρό οικοδόμημα της Εφύρας (Νεκρομαντείο) στην Ελεάτιδα⁴⁵ αλλά και την αγορά⁴⁶ της ίδιας της Ελέας αποδεικνύουν ότι το μεν πρώτο πολιορκήθηκε και καταστράφηκε από τα ρωμαϊκά στρατεύματα η δε δεύτερη πιθανώς υπέστη και την καταστροφή του 167 π.Χ., όταν σε μία ημέρα λεηλατήθηκαν 70 ηπειρωτικές πόλεις, οι περισσότερες μολοσσικές, και 150.000 Ηπειρώτες εστάλησαν ως δούλοι στην Ιταλία.⁴⁷

Μετά το 167 π.Χ. λειτούργησε στη Φοινίκη το Κοινό «τῶν περί την Φοινίκην», με επικεφαλής τον Χάροπα.⁴⁸ Δεν είναι βέβαιο, αν σε αυτό τον πολιτικό οργανισμό συμμετείχαν όλα τα φύλα του παλαιού Ηπειρωτικού Κοινού ή αν λειτούργησε παράλληλα και ένα κοινό «τῶν έκπεποκότων», η ύπαρξη του οποίου μαρτυρείται μόνο από τον Πολύβιο.⁴⁹ Το ηπειρωτικό κοινό παρουσιάζεται σίγουρα ενιαίο, μετά το θάνατο του Χάροπος το 157 π.Χ. και λειτουργεί τουλάχιστον έως το 146 π.Χ. και την ίδρυση της επαρχίας της Μακεδονίας.⁵⁰

Παρά τη ζοφερή εικόνα που παραδίδει ο Στράβων για την περιοχή, έως την ίδρυση της Νικόπολης, η Ήπειρος και συγκεκριμένα η περιοχή της Θεσπρωτίας δεν ερημώνεται.⁵¹ Στοιχεία συνέχισης της κατοίκησης, αν και όχι στα προηγούμενα επίπεδα ευημερίας, απαντούν σε όλες τις ερευνημένες, μεγάλες οικιστικές μονάδες της Θεσπρωτίας⁵² κυρίως στη Ντόλιανη (Φανοτή),⁵⁴ στο Δυμόκαστρο (Ελίνα),⁵⁶ αλλά και στα Γίτανα⁵⁷ και σε πολύ μικρότερο βαθμό στην Ελέα,⁵⁸ όπου ωστόσο ο οικισμός εγκαταλείπεται πολύ γρήγορα, πιθανώς προς όφελος μίας νέας πόλης, που ιδρύεται κατά τη διάρκεια της περιόδου της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, η οποία θα αποτελέσει το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Θεσπρωτίας κατά τους επόμενους αιώνες.

⁴⁵ Δάκαρης 1972, 128-129, 180-181· Baatz 1982, 212-213· 1999, 153.

⁴⁶ Ρήγινος – Λάζαρη 2007β (Υπό έκδοση)· Λάζαρη 2009 (Υπό έκδοση)· Ρήγινος – Λάζαρη 2012, 65· Ρήγινος – Λάζαρη 2009, 153-162.

⁴⁷ Liv. 45.34· Πολ. 30.15. Ο Scullard 1945, 58-64 αποδίδει την πρωτοφανή και ακατανόητη αγριότητα της τιμωρίας των Ηπειρωτών και κυρίως των Μολοσσών στη δράση του Χάροπος του νεότερου και στην προσπάθεια του να κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή της Ηπείρου. Πιο σύνθετη είναι η ερμηνεία του Ziolkowski 1986, 69-80, ο οποίος απορρίπτει τόσο την άποψη του Scullard, όσο και όσες άλλες είχαν διατυπωθεί παλαιότερα και αναγνωρίζει σε αυτήν μία μεγάλης κλίμακας επιχείρηση για την απόκτηση φθηνής εργατικής δύναμης, η οποία διατάχθηκε από τη Σύγκλητο για να καλυφθούν οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες της ιταλικής αγροτικής παραγωγής και να αποκατασταθούν οι απώλειες σε δούλους που προκάλεσε στην ιταλική χερσόνησο ο λοιμός του 175-174 π.Χ.

⁴⁸ Cabanes 1997β, 117· Δάκαρης 1972, 194.

⁴⁹ Πολ. 32.26.1.

⁵⁰ Δάκαρης 1972, 194-195· Μεταλληνού et al. 2008, 75.

⁵¹ Στραβ. 7.7.3· 7.7.9. "...νῦν δέ τά πολλά μὲν ἔρημια κατέχει, τα δ' οἰκούμενα κωμηδόν και ἐν ἔρειπίοις λείπεται."

⁵² Forsen 2011, 15-16· Σαλταγιάννη et al., 2010, 339, σημ. 2.

⁵⁴ Κάντα–Κίτσου – Λάμπρου 2008, 37-38

⁵⁶ Λάζαρη et al. 2008, 23.

⁵⁷ Κάντα–Κίτσου 2008, 23-24.

⁵⁸ Ρήγινος - Λάζαρη 2007β (Υπό έκδοση)· Λάζαρη 2009 (Υπό έκδοση)· Ρήγινος – Λάζαρη 2012, 65· Ρήγινος – Λάζαρη 2009, 153-162.

Χρονολόγιο

1400-1100 π.Χ.	Εγκατάσταση «αποίκων» από τη Ν. Ελλάδα στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα (Εφύρα, Κάστριζα, Κίπερη)
430 π.Χ.:	Οι Θεσπρωτοί είναι κατά τον Θουκυδίδη αβασίλευτοι.
430 π.Χ.:	Οι Θεσπρωτοί συμμετέχουν στην εκστρατεία της Αμβρακίας εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους.
429 π.Χ.:	Οι Θεσπρωτοί συμμετέχουν στην εκστρατεία της Αμβρακίας εναντίον της Στράτου.
380-360 π.Χ.:	Σύμφωνα με τον Θεόπομπο οι Θεσπρωτοί είναι ακόμα οργανωμένοι «κατά κώμας».
360-355 π.Χ.:	Η Θεσπρωτία αναφέρεται στον κατάλογο των θεαροδόκων της Επιδαύρου ως αυτόνομη πολιτική οντότητα.
360-340 π.Χ.:	Νομισματοκοπία Ελέας/Ελεατών.
350 π.Χ.:	Πρώτη παρέμβαση του Φιλίππου Β΄ στις υποθέσεις της Ηπείρου.
β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.:	Επιγραφή Γιτάνων. Επιβεβαίωση της λειτουργίας του Κοινού των Θεσπρωτών.
343-342 π.Χ.:	Δεύτερη παρέμβαση Φιλίππου στις υποθέσεις της Ηπείρου. (Κατάληψη ηλειακών αποικιών, απομάκρυνση Αρρύβα, επιστροφή Αλεξάνδρου. Πιθανή ίδρυση Κοινού των Μολοσσών)
335-330/325 π.Χ.:	Νομισματοκοπία Κοινού των Θεσπρωτών.
334-331 π.Χ.:	Εκστρατεία Αλεξάνδρου Α΄ στην Ιταλία.
334-325 π.Χ.:	Ίδρυση της «Συμμαχίας των Ηπειρωτών».
317 π.Χ.:	Απομάκρυνση Αιακίδη από τον θρόνο της Ηπείρου.
307-302 π.Χ.	Πρώτη βασιλεία Πύρρου.
297 π.Χ.:	Επιστροφή Πύρρου στην Ήπειρο.
287 π.Χ.:	Ο Πύρρος καταλαμβάνει τον θρόνο της Μακεδονίας και προσαρτά την Θεσσαλία.
280-275 π.Χ.:	Εκστρατεία του Πύρρου στην Ιταλία και τη Σικελία.
272 π.Χ.:	Θάνατος Πύρρου στο Άργος
272-252/247 π.Χ.:	Αλεξάνδρος Β΄.
233 π.Χ.:	Δολοφονία Δηιδάμειας στην Αμβρακία και πτώση της δυναστείας των Αιακιδών
233/232 π.Χ.:	Ίδρυση του αβασίλευτου Κοινού των Ηπειρωτών.
232/230 π.Χ.:	Κατάληψη Φοινίκης από τους Ιλλυριούς.
229 π.Χ.:	Δημιουργία ρωμαϊκής σφαίρας επιρροής στην Ιλλυρία, στην οποία συμπεριλήφθηκε η Επίδαμνος, η Απολλωνία και η Κέρκυρα.

- 224 π.Χ.:** Προσχώρηση της Ηπείρου στην «Ελληνική Συμμαχία» του Αντιγόνου Δώσονος.
- 220-217 π.Χ.:** Β' Συμμαχικός πόλεμος
- 219 π.Χ.:** Οι Αιτωλοί καταστρέφουν το ναό του Δία στην Πασσαρώνα και το ιερό της Δωδώνης.
- 205 π.Χ.:** Διάσκεψη Φοινίκης και υπογραφή συνθήκης ειρήνης μεταξύ της Ρώμης και του Φιλίππου Ε', με την οποία λήγει ο Α' Μακεδονικός πόλεμος.
- 197 π.Χ.:** Συμμαχία Ρώμης-Ηπείρου.
- 172 π.Χ.:** Εμφάνιση Ρωμαίων πρέσβων στο συνέδριο των Ηπειρωτών που πραγματοποιείται στα Γίτανα. Αποστολή στρατού στην Ορεστίδα.
- 170 π.Χ.:** Διάσπαση του Κοινού των Ηπειρωτών.
- 168 π.Χ.:** Ήττα του Περσέα στην Πύδνα.
- 167 π.Χ.:** Καταστροφή 70 πόλεων της Ηπείρου και εξανδραποδισμός 150.000 Ηπειρωτών από τους Ρωμαίους.
- 146 π.Χ.:** Ιδρύεται η επαρχία της Μακεδονίας, στην οποία ενσωματώνεται και η Ήπειρος

1.2. Θεωρητικές παραδοχές

Στον τίτλο της παρούσας μελέτης (Αστικές οχυρώσεις στη Θεσπρωτία) καταγράφεται μία σειρά παραδοχών, που συνιστούν το θεωρητικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο κινείται ὅτι, δηλαδή, η αρχαία Θεσπρωτία μπορεί να αποτελεί αποδεκτό επιμέρους πεδίο της αρχαιολογικής έρευνας, καθώς συνιστά έννοια με εθνοτικά,⁵⁹ πολιτικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά⁶⁰ και ὅτι στην επικράτειά της αναπτύχθηκαν από τον 4^ο αι. π.Χ. πόλεις, με την έννοια του αστικού και του πολιτικού κέντρου.

1.2.1. Η αρχαία Θεσπρωτία ως εθνοτική έννοια

Είναι σαφές ὅτι στην αρχαιότητα ο ὅρος «Θεσπρωτία» χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την περιοχή, που κατοικείται από πληθυσμό ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά. Η Θεσπρωτία είναι η γη των Θεσπρωτών, των ανθρωπίνων κοινοτήτων που αναγνωρίζονται από τους άλλους και αυτοπροσδιορίζονται ως θεσπρωτικές. Για αυτό η Θεσπρωτία, ως γεωγραφικός ὅρος, δεν είναι η ίδια σε ὅλες τις ιστορικές περιόδους.

Σύμφωνα με τον O. Patterson η εθνότητα «είναι η κατάσταση στην οποία τα μέλη μίας κοινότητας, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, επιλέγουν να αναδείξουν ως την πλέον σημαντική βάση της συνύπαρξής τους μία πρωταρχική συλλογική ταυτότητα που δεν στηρίζεται σε οικογενειακούς δεσμούς και συγκεκριμένα πολιτιστικά, «εθνικά» ἢ και σωματικά χαρακτηριστικά».⁶¹ Ο A.D. Smith αναγνώρισε ἑξι βασικά χαρακτηριστικά, που προσδίδουν την ιδιότητα της εθνότητας σε μία ανθρώπινη κοινότητα, τα οποία ὅταν πολιτικοποιηθούν προσομοιάζουν σε κάποια από τα δομικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων εθνών:⁶²

- *Συλλογικό ὄνομα.* Από την Αρχαϊκή περίοδο ὁ ὅρος Θεσπρωτία-Θεσπρωτοί, εμφανίζεται επανειλημμένα σε φιλολογικές πηγές, οι οποίες ωστόσο δεν αποτελούν ἔργα των ἰδίων των Θεσπρωτών και επομένως συνιστούν εξωτερικές μαρτυρίες.⁶³ Από τον 4^ο αι. π.Χ., στις φιλολογικές πηγές⁶⁴ προστίθενται οι πρώτες επιγραφικές

⁵⁹ Αν και ο ὅρος «ἔθνος» είναι αρχαίος, η χρήση του στα Νέα Ελληνικά για να αποδώσει τον ευρωπαϊκό ὄρο «Nation», τον καθιστά ακατάλληλο για να προσδιορίσει πληθυσμούς που, αν και ἔχουν κάποια εθνικά χαρακτηριστικά, δεν είναι σύγχρονα ἔθνη. Ο σύγχρονος ὅρος «εθνότητα», από τον οποίο προέρχεται και το «εθνοτικός», ο οποίος επινοήθηκε για να περιγράψει πληθυσμούς που ἔχουν χαρακτηριστικά ἔθνους αλλά δεν υφίστανται ἢ δεν αναγνωρίζονται ως αυτοτελείς πολιτικές ἢ κρατικές οντότητες, αν και δεν λύνει ὅλα τα προβλήματα, νομίζω ὅτι αρμόζει περισσότερο για να περιγράψει τα αρχαία ελληνικά «ἔθνη». Ὁ ὅρος «ἔθνος» χρησιμοποιείται στο κείμενο πάντα σε εισαγωγικά και πολυτονικό για να μην συγχέεται με το σύγχρονο ἔθνος-Nation.

⁶⁰ Με ὅμοιο τρόπο προσεγγίζει ο Maher 2010, 24-45 την Αρκαδία.

⁶¹ O. Patterson, «Context and choice in ethnic allegiance: a theoretical framework and Caribbean case study», in: N. Glazer and D. Moynihan (eds), *Ethnicity. Theory and Experience* (Cambridge Mass./ London 1975), 308, παρατίθεται στο Morgan 2003, 10.

⁶² Smith 1986, 21-30.

⁶³ Ομ. Οδ. 14.316 κ.ε. ὄ. 19.876 κ.ε. ὄ. Ηρ. 2.52 ὄ. 8.47 ὄ. Στραβ. 7.7.3 ὄ. 7.7.5 (ἀπό τον Ἑκαταίο) ὄ. Θουκ. 1.46.4 ὄ. 2.80.5 ὄ.

⁶⁴ Ψευδο-Σκύλαξ, Περ. 28-30 ὄ.

μαρτυρίες,⁶⁵ μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και κάποιες θεσπρωτικές, στις οποίες αναφέρεται το όνομα των Θεσπρωτών (εσωτερική μαρτυρία).⁶⁶ Επομένως το συλλογικό όνομα «Θεσπρωτοί» χαρακτηρίζει μία διακριτή κοινότητα, η οποία αναγνωρίζεται και προβάλλεται τόσο από τα μέλη της, όσο και από εξωτερικούς παράγοντες.

- *Μύθος κοινής καταγωγής.* Σύμφωνα με τον μύθο ο Θεσπρωτός, γιος του βασιλιά Λυκάονα εγκατέλειψε την Αρκαδία ήρθε στη Θεσπρωτία, στην οποία έδωσε το όνομά του, καθιστάμενος επώνυμος ήρωας των Θεσπρωτών.⁶⁷
- *Κοινή αντίληψη ιστορικού παρελθόντος.* Το απώτερο παρελθόν των Θεσπρωτών αποτυπώνεται σε επεισόδια ενταγμένα στα ομηρικά⁶⁸ αλλά και σε μεταγενέστερα –του 6^{ου} αι. π.Χ.- έπη, που πιθανώς έχουν ως πηγή κάποιο χαμένο παλαιότερο έργο (Θεσπρωτίδα), η δράση του οποίου διαδραματιζόταν στη χώρα των Θεσπρωτών.⁶⁹ Σύμφωνα με τον Hammond οι Θεσπρωτοί της Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου θα αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως απόγονους των Θεσπρωτών της «Οδύσσειας» και της «Θεσπρωτίδος», οι δε ιερείς του μαντείου του Δία θα ενθάρρυναν τον Πίνδαρο να γράψει για τη «θεσπρωτική Δωδώνη».⁷⁰ Ωστόσο θα πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου ότι σε κατακερματισμένες φυλετικές κοινωνίες, όπως είναι η θεσπρωτική ακόμα και κατά την Ελληνιστική περίοδο, η δημιουργία ενός συλλογικού ιστορικού αφηγήματος δεν ήταν, πιθανώς, η πρώτη προτεραιότητα.
- *Κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά.* Τα διαθέσιμα τεκμήρια μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε κοινά χαρακτηριστικά π.χ. στη θρησκεία και την αρχιτεκτονική των Θεσπρωτικών φύλων. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι αυτά χαρακτηρίζουν το σύνολο των Ηπειρωτικών «έθνων» και όχι μόνο τους Θεσπρωτούς. Αυτό θα πρέπει να θεωρείται φυσιολογικό καθώς είναι γνωστό ότι πολιτιστικές διαφορές είναι δύσκολο να εντοπιστούν μεταξύ ελληνικών «έθνων» ή πόλεων, πόσο μάλλον μεταξύ φύλων του ίδιου «έθνους». Επιπλέον η ένταξη όλων των Ηπειρωτών σε μία ευρύτερη πολιτική οντότητα για περισσότερους από δύο αιώνες, είναι βέβαιο ότι θα συνετέλεσε στην περαιτέρω ισχυροποίηση της πολιτισμικής τους συνάφειας.
- *Αναγνωρισμένη επικράτεια.* Η ύπαρξη μίας θεσπρωτικής επικράτειας, αναγνωρισμένης ως τέτοιας από τους εξωτερικούς παρατηρητές, μαρτυρείται στις φιλολογικές πηγές (βλ. παρακάτω υποενότητα 1.2.3). Οι πολιτικές εξελίξεις της Ελληνιστικής περιόδου (ίδρυση ηπειρωτικού κράτους) παγίωσαν την έκταση της επικράτειας των Θεσπρωτών έως τουλάχιστον τη διάσπαση του Κοινού των Ηπειρωτών το 170 π.Χ. Η απώλεια του

⁶⁵ SGDI 1336

⁶⁶ SGDI 1370· Franke 1961, 48.

⁶⁷ Σκυμν. 453· Διον Καλλιφ. 30· Στεφ. Βυζ. στο λήμμα Άμβρακία.

⁶⁸ Ομ. Οδ. 1.259 κ.ε.· 2.328 κ.ε.· 10.513 κ.ε.· 11.1. κε· 14.327 κ.ε.· 16.426 κ.ε.· 19.296 κ.ε.

⁶⁹ Πaus. 8.12.5.

⁷⁰ Hammond 2000, 350.

θρησκευτικού τους κέντρου (Δωδώνη), στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., αναπληρώθηκε αρχικά από την ανάδειξη της σημασίας της λατρείας των θεών του κάτω κόσμου, που μάλιστα συνέδεε τα θεσπρωτικά φύλα με την επική παράδοση, ενώ με τη δημιουργία της ενιαίας ηπειρωτικής κρατικής οντότητας αποκαταστάθηκε και η αρχική τους σχέση με το ιερό του Δία και της Διώνης.⁷¹

- *Επίδειξη ενεργούς αλληλεγγύης.* Στοιχεία ενεργούς αλληλεγγύης σε περίοδο κινδύνου μεταξύ των Θεσπρωτών δεν είναι δυνατό να αναγνωριστούν. Η ύπαρξη μίας θεσπρωτικής πολιτικής οντότητας κατά τον 5^ο αι. π.Χ., η λειτουργία του Κοινού των Θεσπρωτών κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και ο ορισμός των Γιτάνων, μίας πόλης που δε συνδέεται με κάποιο από τα θεσπρωτικά φύλα, ως έδρα του, αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες μίας τέτοιας συλλογικής συμπεριφοράς. Αντίθετα πιο εμφανής είναι μία ανάλογη στάση των Θεσπρωτών σε ότι αφορά την ευρύτερη ηπειρωτική ταυτότητά τους, πρώιμη εμφάνιση της οποίας θα μπορούσε να είναι η συμμετοχή τους σε εκστρατείες μαζί με τους Μολοσσούς και τους Χάονες κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η σταθερή ένταξή τους στη Συμμαχία των Ηπειρωτών και σε όλα τα πολιτειακά σχήματα που τη διαδέχτηκαν, η συμμετοχή τους στο στρατό του Πύρρου που μετέβη στην Ιταλία και προφανώς στο ηπειρωτικό στράτευμα που έσπευσε να απελευθερώσει τη πρωτεύουσα των Χαόνων, Φοινίκη από τους Ιλλυριούς αποτελούν κορυφαίες πράξεις ενεργής αλληλεγγύης, που σχετίζονται με μία ευρύτερη ηπειρωτική και όχι με μία στενή, θεσπρωτική εθνοτική ταυτότητα.

Η οργάνωση του «έθνους» των Θεσπρωτών δε μας είναι γνωστή με ακρίβεια. Βασιζόμενοι σε φιλολογικές, επιγραφικές και νομισματικές πηγές, η χρονολόγηση των οποίων δεν υπερβαίνει τον 4^ο αι. π.Χ., μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι το «έθνος» των Θεσπρωτών, ένα από τα 14 ηπειρωτικά «έθνη», απαρτιζόταν από περισσότερα φύλα, εκ των οποίων τα είκοσι μας είναι γνωστά με τα ονόματά τους. Τουλάχιστον τα μεγαλύτερα από αυτά τα φύλα περιλάμβαναν επιμέρους κλάδους. Δεν θα ήταν αβάσιμο να υποθεθεί ότι κάθε επιμέρους κλάδος «εντασσόταν οργανικά στο φύλο και αυτό με τη σειρά του στο έθνος» ενώ «η οργάνωση κάθε μεγαλύτερης δομικής ομάδας αναπαρήγε αυτή της μικρότερης, από την οποία αποτελούνταν».⁷² Σε αντίθεση με άλλες περιοχές, όπου οι εξελίξεις κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και την Ελληνιστική περίοδο οδήγησαν στην αντικατάσταση των φυλετικών «κρατικών» οντοτήτων από πόλεις, στις οποίες συγκεντρώθηκαν οι πολιτικές αρμοδιότητες των φύλων⁷³ στη Θεσπρωτία και την Ήπειρο η

⁷¹ SGDI 1370.

⁷² Μεταλληνού et al. 2008, 58· Βασιλειάδης - Χριστοδούλου 2006,94-95· Βασιλειάδης et al.2010, 148.

⁷³ Μία τέτοια περίπτωση είναι η Αρκαδία, βλ. Maher 2012, 40.

φυλετική οργάνωση φαίνεται ότι παρέμεινε κυρίαρχη και οι πόλεις που ιδρύθηκαν αποτέλεσαν την αστική και πολιτική έκφραση της ισχύος της.⁷⁴

Υπάρχουν λοιπόν στοιχεία (συλλογικό όνομα, μύθος κοινής καταγωγής, κοινή αντίληψη ιστορικού παρελθόντος, κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, επικράτεια, επίδειξη ενεργής αλληλεγγύης), που άλλα σε μικρότερο και άλλα σε μεγαλύτερο βαθμό στοιχειοθετούν τον εθνοτικό χαρακτήρα της Θεσπρωτίας. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις μαζί ή και περισσότερο από τη θεσπρωτική προβάλλει η ηπειρωτική συλλογική ταυτότητα, γεγονός που ανταποκρίνεται στην, επί περίπου δύο αιώνες, σταθερή ένταξη των Θεσπρωτών στις εκάστοτε κρατικές οντότητες της ελληνιστικής Ηπείρου. Σταδιακά διαμορφώθηκε μία ισχυρή ηπειρωτική ταυτότητα, που από το 2^ο αι. π.Χ. είναι σαφώς αναγνωρισμένη και από εξωτερικούς παράγοντες.⁷⁵ Έτσι οι αρχές του ιερού της Επιδαύρου τιμωρούν τον παγκρατιαστή Σίμακο του Φαλακρίωνος αναγνωρίζοντάς τον ως «Ἡπειρώτη ἀπὸ Θεσπρωτῶν».⁷⁶

1.2.2. Η αρχαία Θεσπρωτία ως πολιτική έννοια

Η Θεσπρωτία ως πολιτική οντότητα, θα πρέπει να υφίσταται με κάποια μορφή τουλάχιστον από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με το Θουκυδίδη το 429 π.Χ., σε αντίθεση με τους Μολοσσούς, που κυβερνώνται από βασιλείς, οι Θεσπρωτοί είναι αβασίλευτοι, όπως και οι βόρειοι γείτονες τους οι Χάονες.⁷⁷ Ασφαλέστερη μαρτυρία για την πολιτική αυτονομία των Θεσπρωτών περί το 355 π.Χ.⁷⁸ αποτελεί, πιθανότατα,⁷⁹ η αναφορά της Θεσπρωτίας στους καταλόγους των θεαροδόκων της Επιδαύρου, κάτω από το όνομα «Ἄπειρος» μαζί με την Κασσώπη, την Πανδοσία, την Ποίωνο, την Κέρκυρα, τη Χαονία, την Αρτιχία, τους Μολοσσούς και το Αμφιλοχικό Ἄργος.⁸⁰

Η λειτουργία του Κοινού των Θεσπρωτών με έδρα τα Γίτανα, στις όχθες του ποταμού Καλαμά, και επικεφαλής τουλάχιστον έναν και πιθανότερα δύο «προστάτες», επιβεβαιώνεται επιγραφικά σε απελευθερωτική επιγραφή του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.,⁸¹

⁷⁴ Για παρόμοιες ή και διαφορετικές απόψεις βλ. Μεταλληνού et al. 2008, 61-65· Βασιλειάδης - Χριστοδούλου 2006, 108-110· Βασιλειάδης et al. 2010, 151-152.

⁷⁵ Πολ. 20.3.1. 4.9.4 κ.α.

⁷⁶ IG iv.1². 99.20. Κατά τον Δάκαρη 1972, 2, η ονομασία αυτή μπορεί να χρονολογείται ακόμα και στον 5^ο αι. π.Χ., όταν οι λέξεις Ἡπειρος-Ἡπειρώτης αρχίζουν να αποκτούν συγκεκριμένη γεωγραφική και πολιτική έννοια.

⁷⁷ Θουκ. 2.80.5 «...έστρατεύοντο δε μετὰ Χαόνων και Θεσπρωτοί ἀβασίλευτοι.»

⁷⁸ Hansen - Nielsen 2004, 103.

⁷⁹ Σύμφωνα με τους Hansen - Nielsen 2004, 104, Η αναφορά μίας περιοχής, πόλης ή άλλου πολιτειακού φορέα σε κατάλογο Θεαροδόκων δεν αποτελεί απόδειξη πολιτικής αυτονομίας, καθώς είναι βέβαιο ότι σε αυτούς αναφέρονται και εξαρτημένες πολιτικές οντότητες π.χ. βοιωτικές πόλεις που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Θηβών. Πάντως στην περίπτωση της Θεσπρωτίας είναι σχεδόν βέβαιο ότι η αναφορά της στον κατάλογο των Θεαροδόκων της Επιδαύρου απηχεί την πολιτική της αυτονομία. Θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, και η άποψη, που υιοθετείται από τον Cabanes 1976, 116-120, ότι τα μέρη που αναγράφονται στους καταλόγους είναι απλώς οικισμοί ή περιοχές, τις οποίες επισκέφτηκαν οι θεωροί, και δεν επιτρέπουν περαιτέρω συμπεράσματα για την πολιτική κατάσταση τους.

⁸⁰ IG IV².1.95.

⁸¹ Δάκαρης 1972, 86· SEG XXVI· Davies 2000, 249, όπου παρατίθεται και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

ενώ η έκδοση νομισμάτων που φέρουν το όνομα των Θεσπρωτών (ΘΕΣ) διαρκεί για ένα σύντομο χρονικό διάστημα από το 335 έως το 330/325 π.Χ.⁸² Η ίδια επιγραφή απαντά και σε σφραγίσματα από το πρυτανείο και δημόσιο αρχείο της πόλης των Γιτάνων.⁸³ Τα νομίσματα του Κοινού των Θεσπρωτών φέρουν τα σύμβολα των νομισμάτων του θεσπρωτικού φύλου των Ελεατών (Περσεφόνη – Κέρβερος), οι κοπές των οποίων χρονολογούνται από το 360 έως το 340/330 π.Χ.⁸⁴

Η σύντομη διάρκεια της θεσπρωτικής νομισματοκοπίας, όπως άλλωστε και της αντίστοιχης Μολοσσικής, οφείλεται στην ένταξη του θεσπρωτικού Κοινού στη νέα πολιτειακή οντότητα των Ηπειρωτών, η οποία φαίνεται ότι καταγράφεται στον κατάλογο των Θεαροδόκων του Άργους με το όνομα «Απειρος».⁸⁵ Στο πλαίσιο όλων των ηπειρωτικών κρατικών οντοτήτων και ανεξάρτητα από την περίοδο κατά την οποία η συμμαχία των Ηπειρωτών μετεξελίχθηκε σε ομοσπονδιακό Κοινό,⁸⁶ τα επιμέρους κοινά των Ηπειρωτικών «έθνων» συνεχίζουν να λειτουργούν διατηρώντας σημαντικό ρόλο, παρά την απώλεια της πολιτικής τους αυτονομίας.⁸⁷ Στην περίπτωση του Κοινού των Θεσπρωτών, εκτός από την έμμεση μαρτυρία για τη σύγκληση του συνεδρίου των Ηπειρωτών στα Γίτανα το 170 π.Χ.⁸⁸ και τη πληροφορία, που παρέχει επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. από τη Δωδώνη, για τη λειτουργία κοινού των Θεσπρωτών,⁸⁹ η ανεύρεση του δημοσίου αρχείου της πόλης, στο οποίο εντοπίστηκαν περί τα τρεις χιλιάδες (3.000) σφραγίσματα επίσημων εγγράφων, τεκμηριώνει αναμφισβήτητα τη λειτουργία του τουλάχιστον έως το 167 π.Χ.⁹⁰ Πέραν των δέκα σφραγισμάτων με την επιγραφή «ΘΕΣΠΡΩΤΩΝ», το δημόσιο αρχείο των Γιτάνων παρέχει πληροφορίες για συστηματικές επαφές σε διοικητικό επίπεδο με άλλα ηπειρωτικά κοινά (Χάονων, Μολοσσών, Ονόπερων), με ηπειρωτικές και θεσπρωτικές πόλεις (Αντιγόχεια, Αμαντία, Ελέα) αλλά και με άλλες κρατικές οντότητες, όπως το Ιλλυρικό φύλο των Παρθίνων, η Αιτωλική Συμπολιτεία και η Τέταρτη Μακεδονική Μεριίδα (Macedonia Quarta). Σε ότι αφορά τη διοικητική και δικαστική οργάνωση του Κοινού ή της πόλης των Γιτάνων καταγράφουν την ύπαρξη οργανωμένου σώματος «άγορανόμων», «άγωγέα» (δημόσιου κατηγορού, πιθανώς στην Ελέα) και «έπαμφοροδίκων», σώματος δικαστών το οποίο εξέταζε υποθέσεις που παραπέμπονταν εκ νέου σε δίκη μετά από καταδίκη μαρτύρα/ων για ψευδορκία.⁹¹

Επομένως, παρά την εκχώρηση της πολιτικής του αυτονομίας, το Κοινό των Θεσπρωτών επιβιώνει κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου με σημαντικές

⁸² Franke 1961, 48.

⁸³ Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 679.

⁸⁴ Franke 1961, 40, 300· Hammond 1967, 546-548· Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α, 76-77.

⁸⁵ SEG 36 331· Davies 2000, 248, D5, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία

⁸⁶ Hammond 1967 559-561· Δάκαρης 1972, 125· Cabanes 1997α, 84.

⁸⁷ Cabanes 1997α, 84· Μεταλληνού et al. 71.

⁸⁸ Liv. 42.38.1.

⁸⁹ SGDI 1370· Franke 1961, 49· Hammond 1967, 539.

⁹⁰ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α, 302-306· Πρέκα-Αλεξανδρή 2011, 681.

⁹¹ Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 677-681.

αρμοδιότητες και αποτελεί, στο πλαίσιο της εκάστοτε ηπειρωτικής κρατικής υπόστασης, την αναγνωρισμένη –εξωτερικά και εσωτερικά- πολιτειακή έκφραση του θεσπρωτικού «έθνους».

1.2.3. Η αρχαία Θεσπρωτία ως γεωγραφική έννοια

Καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η Θεσπρωτία είναι η γη των Θεσπρωτών, τα όρια της μεταβάλλονταν ανάλογα με το ποιους αναγνώριζαν ως Θεσπρωτούς οι εξωτερικοί παρατηρητές και ποιοί πληθυσμοί αυτοπροσδιορίζονταν ως Θεσπρωτοί σε κάθε ιστορική περίοδο. Μια ποικιλία φιλολογικών πηγών παραδίδει ως κατοικούμενες ή ελεγχόμενες από θεσπρωτικά φύλα, τις βόρειες ακτές του Αμβρακικού (Κασσωπαία),⁹² την περιοχή της Αμβρακίας⁹³ και το λεκανοπέδιο της Δωδώνης έως τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴

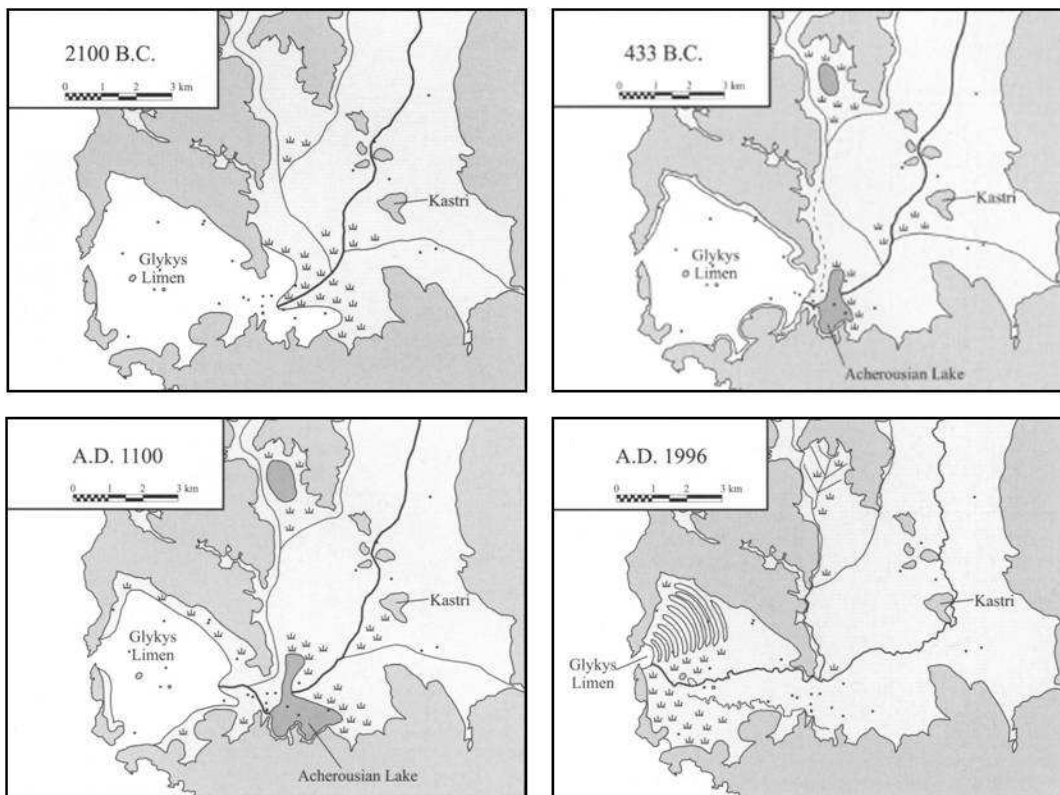
3. Πιθανά όρια της επικράτειας των Θεσπρωτών και των Χαόνων μετά τα μέσα του 4^{ου} αι π.Χ. (Μεταλληνού et al. 2008, Χάρτης 20)

⁹² Ηρ. 8.47' Στρ. 7.7.5' Στ. Βυζ. στη λέξη Ἄμμυνοι και Ἄμυνται.

⁹³ Ant. Lib. 4.3.' Διον. Καλίφ. 30' Στ. Βυζ. στη λέξη Ἀμβρακία.

⁹⁴ Ηρ. 2.52' Ευρ. Φοιν. 982' Στρ. 7.7.11.

Με βάση τις διαθέσιμες φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, ο Hammond⁹⁵ καθόρισε τα όρια της επικράτειας των Θεσπρωτών κατά την περίοδο 232-167 π.Χ. Λίγα χρόνια αργότερα ο Δάκαρης κατέληξε περίπου στα ίδια συμπεράσματα, υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι τα όρια της επικράτειας του «έθνους» των Θεσπρωτών παγιώθηκαν ήδη από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶ Με το Ιόνιο στα δυτικά, τα νότια όρια της Θεσπρωτίας προς την Κασσωπαία βρίσκονταν στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα, όπου η Αχερουσία λίμνη. Στα βόρεια η Θεσπρωτία περιλάμβανε τον Καλαμά και τις εκβολές του φτάνοντας, πιθανώς έως την κοιλάδα του Πάβλα. Τα ανατολικά όρια της Θεσπρωτίας προς τη Μολοσσία δεν μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια, αν και θα πρέπει να εκτεινόταν από τις δυσπρόσιτες περιοχές μεταξύ του Γκορίλα (Όρη της Παραμυθιάς) και του Τόμαρου (Ολύτσικας) έως την περιοχή της Μουργκάνας στα βορειοδυτικά.

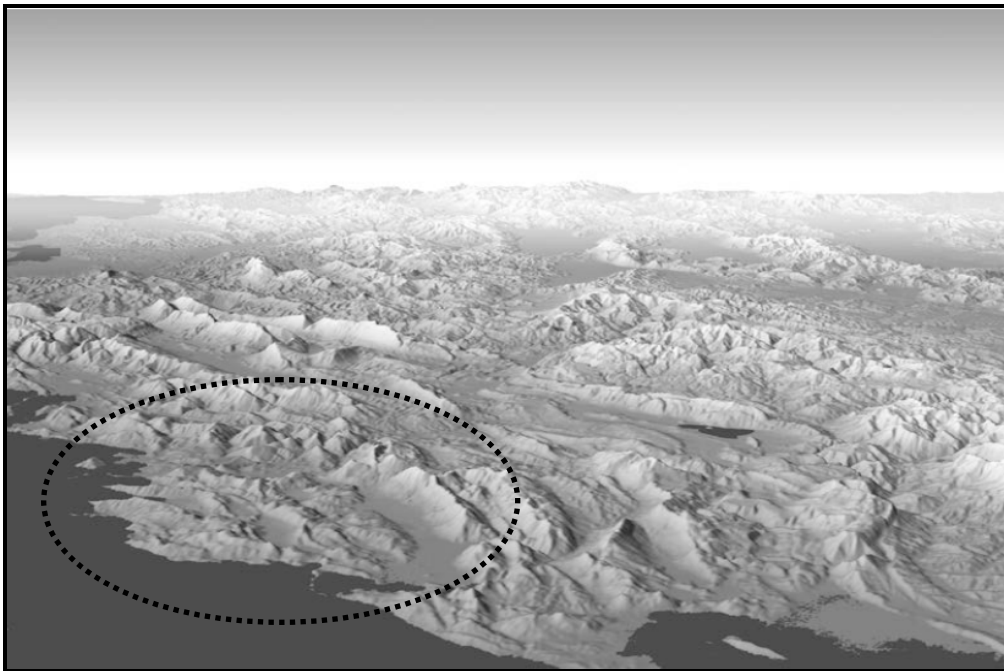
4. Η εξέλιξη της ακτογραμμής στην περιοχή των εκβολών του Αχέροντα από την τρίτη χιλιετία π.Χ. έως σήμερα (Besonen et al. 2003, Fig. 6.12-6.15)

Η ακτογραμμή των θεσπρωτικών παραλίων δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές από την αρχαιότητα, με εξαίρεση τις περιοχές, όπου εκβάλουν οι δύο μεγάλοι (Καλαμάς, Αχέροντας) και κάποιοι άλλοι μικρότεροι ποταμοί. Οι σχετικές γεωλογικές μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στις εκβολές του Αχέροντα απέδειξαν ότι κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, ο ποταμός εξέβαλε στα νότια του λόφου της Εφύρας, η δε χερσαία

⁹⁵ Hammond 1967, 677-678.

⁹⁶ Δάκαρης 1972, 5-7.

επιφάνεια που εκτείνεται σήμερα έως τις σημερινές εκβολές του, στον όρμο της Αμμουδιάς, αποτελούσε έναν βαθύ και ασφαλή κόλπο, κατάλληλο για τον ελλιμενισμό πλοίων,⁹⁷ ο οποίος αναφέρεται από τον Θουκυδίδη, τον ψευδο-Σκύλακα, τον Στράβωνα και τον Πτολεμαίο ως «Ελέας λιμήν» ή «Γλυκός λιμήν».⁹⁸ Με δεδομένο ότι ακόμα μεγαλύτερης έκτασης μεταβολή έχει προκαλέσει, στη βόρεια ακτογραμμή του Αμβρακικού, ο ποταμός Λούρος,⁹⁹ μπορούμε με σχετική ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι κάτι ανάλογο συνέβη, τόσο στην περιοχή των εκβολών του Καλαμά (Θύαμις), όπου κάποια τουλάχιστον από τα πολλά βραχώδη υψώματα πάνω από τις σύγχρονες πεδινές εκτάσεις ήταν νησιά, όπως και στις μικρότερες παράλιες, αλουβιακές πεδιάδες της Πέρδικας, όπου ο οχυρωμένος οικισμός του Δυμοκάστρου (Ελίνα) και της Πλαταριάς, όπου ο αταύτιστος οχυρωμένος οικισμός του Πολυνερίου (Κούτσι).¹⁰⁰

5. Προοπτική απόδοση του αναγλύφου της Ηπείρου προς Β-ΒΑ με την Θεσπρωτία κάτω αριστερά (Καλπιάκης 2010, 12, εικ. 7)

Το ανάγλυφο της Θεσπρωτίας, όπως άλλωστε και όλης της Ηπείρου, κατακερματίζεται από ορεινούς όγκους με σημαντικότερους τα βουνά των Φιλιατών και του Τσαμαντά στα βόρεια, της Παραμυθιάς (Γκορίλας) και του Σουλίου στα δυτικά, της Πάργας και του Μαργαριτίου στα νότια. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται περιοχές με ηπιότερο, λοφώδες ανάγλυφο και οι στενές επιμήκεις κοιλάδες του Καλαμά, του Κωκκυτού, και του Αχέροντα. Στις μικρότερες περικλειστές πεδιάδες χωρίς ποτάμια

⁹⁷ Besonen 1997, 74-75· Besonen et al. 2003, 199-264.

⁹⁸ Θουκ. 1.46.4· ψευδό-Σκύλαξ, Περ. 30· Στράβ. 7.7.5· Πτολ. 3.14.5.

⁹⁹ Jing – Rapp 2003, 157-199.

¹⁰⁰ Το ενδεχόμενο οι παράλιες αλουβιακές πεδιάδες της Θεσπρωτίας να δημιουργήθηκαν μετά την ελληνιστική περίοδο είχε επισημανθεί από το Δάκαρη 1972, 14, 28-31..

συστήματα απορροής, όπως αυτή του Μαργαριτίου, σχηματίζονται μικρές καρστικές λίμνες και έλη (Καλοδίκι, Χότχοβα).¹⁰¹

Όλες οι παραπάνω πεδινές εκτάσεις και οι λοφώδεις παρυφές τους αποτέλεσαν τις επικράτειες των κυριότερων Θεσπρωτικών φύλων. Οι Ελεάτες στη πεδιάδα του Κωκκυτού και του Αχέροντα, οι Ελινοί στην παραλιακή ζώνη, οι Φανοτείς στην κοιλάδα του μέσου Καλαμά και οι Ονόπερνοι στην περιοχή μεταξύ Μολλοσίας και Θεσπρωτίας.¹⁰² Από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. τα θεσπρωτικά φύλα φαίνεται ότι ιδρύουν πόλεις, την Ελέα οι Ελεάτες, την Ελίνα οι Ελινοί, τη Φανοτή οι Φανοτείς, οι οποίες καθίστανται τα πολιτικά και αστικά τους κέντρα, ενώ τα Γίτανα, στην κοιλάδα του κάτω ρου του Καλαμά, αποτέλεσαν την έδρα του Κοινού τους.

1.2.4. Πόλεις στην αρχαία Θεσπρωτία

Η ίδρυση πόλεων από τους Θεσπρωτούς, που έως το 380-360 π.Χ.¹⁰³ κατοικούσαν «κατά κώμας», είναι ένα γεγονός που έχει τεκμηριωθεί πλήρως από την παλαιότερη έρευνα. Ωστόσο η μορφή και ο τρόπος λειτουργίας των πόλεων εντός του πλαισίου μίας ευρύτερης πολιτικής συγκρότησης που βασιζόταν στο «έθνος» παραμένει ακόμα αντικείμενο διερεύνησης.¹⁰⁴ Άλλωστε το γενικότερο φαινόμενο της ελληνικής κλασικής και μετακλασικής πόλης, μέρος μόνο του οποίου αποτελεί η συγκρότηση πόλεων-κρατών, αποτελεί αντικείμενο συνεχούς επιστημονικής έρευνας και συζήτησης.¹⁰⁵

Μετά τις πρώτες απόπειρες του Hammond¹⁰⁶ πιο συστηματικά ο Δάκαρης στο έργο του με τον τίτλο «Θεσπρωτία», κατέταξε τους οχυρωμένους οικισμούς της περιοχής σε οικιστικές βαθμίδες. Η πρωτοποριακή για την εποχή μέθοδος, που κατάρτισε ο πολεοδόμος Α.Κ. Δοξιάδης¹⁰⁷ και είχε εφαρμοστεί από το Δάκαρη ένα χρόνο νωρίτερα και στην ανάλυση της οικιστικής οργάνωσης της Κασσωπαίας,¹⁰⁸ βασίζεται στο μέγεθος της περιβαλλόμενης από οχυρώσεις επιφάνειας για να διακρίνει μεγάλες πόλεις με έκταση άνω των 30 εκταρίων, μικρές πόλεις 10-30 εκταρίων, κωμοπόλεις 5-10 εκταρίων, μεγάλες κώμες 1-4 εκταρίων και μικρές κώμες με ακρόπολη έκτασης 0,1-0,5 εκταρίων.¹⁰⁹ Από τον 4^ο αι. π.Χ. ατείχιστες πόλεις, όπως η Ήλιδα και η Σπάρτη, αποτελούν σπάνιες παρεκκλίσεις

¹⁰¹ Μεταλληνού et al. 2008, 15-18.

¹⁰² Hammond 1967, 676-678, Μαρ 16' Δάκαρης 1972, 37-40, 87,131.

¹⁰³ Ψευδο-Σκύλαξ, 30.513, 548.

¹⁰⁴ Πόλεις που ιδρύονται και λειτουργούν στο πλαίσιο πολιτειακών οργανισμών που έχουν ως βάση του το «έθνος» παρατηρούνται ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο στην Αχαΐα, στην Αρκαδία και τη Βοιωτία βλ. Morgan 2003, 6.

¹⁰⁵ Hansen - Nielsen 2004, 3-4.

¹⁰⁶ Hammond 659-662.

¹⁰⁷ Δάκαρης 1972, xix.

¹⁰⁸ Δάκαρης 1971.

¹⁰⁹ Δάκαρης 1972, 115, 160-165.

από τον κανόνα,¹¹⁰ που θέλει τις πόλεις να διαθέτουν περισσότερο ή λιγότερο ισχυρές οχυρώσεις, ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Ωστόσο εξίσου ακριβές είναι ότι η ύπαρξη οχυρωματικού περιβάλλοντος, δεν επαρκεί για να κατατάξει μία αρχαιολογική θέση στην κατηγορία της πόλης.¹¹¹

Τα μεγάλα προγράμματα επιφανειακών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από τη δεκαετία του 1980 στην Πελοπόννησο κατάρτισαν θεωρητικά συστήματα για την κατηγοριοποίηση των αρχαίων οικισμών. Στην πλέον εξελιγμένη τους μορφή (επιφανειακή έρευνα Λακωνίας) πέρα από την έκταση του οικισμού και της ύπαρξη οχυρωματικού περιβάλλοντος προστέθηκαν και άλλα κριτήρια, στα οποία περιλαμβάνεται η ταύτιση τους μέσω γραπτών πηγών και η ύπαρξη οργανωμένων νεκροταφείων, ιερών και περιοχών κατοικίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω ένας οικισμός για να είναι πόλη θα πρέπει να έχει έκταση τουλάχιστον 50 στρεμμάτων (5 εκτάρια) και όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά.¹¹²

Πίνακας 1: «Πόλεις» της αρχαίας Θεσπρωτίας									
Σύγχρονο τοπωνύμιο	Ταύτιση	Έκταση (≥50 στρέμματα)	Οχύρωση	Φιλολογικές μαρτυρίες	Επιγραφικές μαρτυρίες	Νεκροταφείο	Ιερά	Οικίες	Δημόσια κτήρια
Κάστρο Βέλλιανης	Ελέα	X	X	X	X	X	X	X	X
Γκούμανη	Γίτανα	X	X	X	X	X	X	X	X
Δυμόκαστρο	Ελίνα;	X	X		X	X	X	X	X
Λυγιά	Τορώνη;	X	X	X					
Μάλτσανη		X	X			X		X	X
Ντόλιανη	Φανοτή	X	X	X		X		X	
Πολυνέρι (Κούτσι)		X	X						
Σκάλα Φιλιατών		X	X						

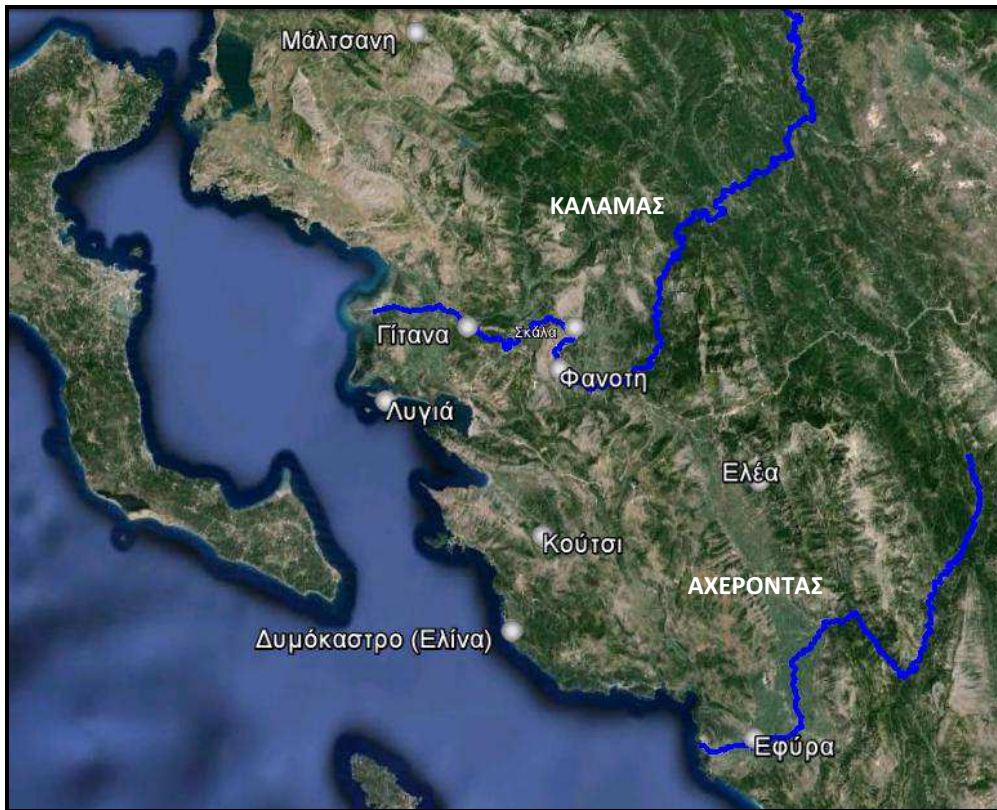
Από τον παραπάνω πίνακα, ο οποίος αποτυπώνει τα δεδομένα από τη Θεσπρωτία, προκύπτει ότι από τους οχυρωμένους οικισμούς με έκταση τουλάχιστον 50 στρεμμάτων

¹¹⁰ Lawrence 1979, 121. Η Σπάρτη τειχίζεται τελικά το 189 π.Χ., αν και νωρίτερα, το 317 π.Χ., για την αντιμετώπιση μίας εισβολής, οι Σπαρτιάτες αναγκάστηκαν να περιβάλουν την πόλη τους με πρόχειρες τάφρους. Αντίθετα οι κάτοικοι της πεδινής Ήλιδας ουδέποτε τείχισαν την πόλη τους βασιζόμενοι αποκλειστικά στην ασφάλεια που παρείχε ο κοντινός, φυσικά οχυρός λόφος..

¹¹¹ Το γεγονός αντιλαμβάνεται και ο Δάκαρης 1972, 153 στην περίπτωση του οχυρωματικού περιβάλλοντος της Σκάλας Φιλιατών. Παρά τη μεγάλη έκταση του περιτειχισμένου χώρου (8-10 εκτάρια) δεν τον κατατάσσει στην κατηγορία της μικρής πόλης αλλά σε αυτήν της κωμόπολης

¹¹² M.H Jameson - C.N Runnels – T.H. van Andel, “A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day (Stanford 1994), 249’ W. Cavanagh – J. Crouwel – J.V.W. Catling – G. Shipley, Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey, I, BSA Suppl. 26, 2002, 163, 193’ J. Forsen – B. Forsen, The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic until Modern Times, Skrifter utgivna av Svenska Institutet I Athen, 4 (Stockholm 2003) 260, παρατίθενται στο Suha 2012, 79-80.

με μεγαλύτερη ασφάλεια μπορούμε να κατατάξουμε στην κατηγορία της πόλης –το αντίθετο θα αποτελούσε έκπληξη- τα Γίτανα, την Ελέα, το Δυμόκαστρο (Ελίνα) και δευτερευόντως τη Ντόλιανη (Φανοτή).

6. Πιθανές θεσπρωτικές πόλεις (Υπόβαθρο χάρτη: Google earth)

Τον χαρακτηρισμό των παραπάνω οικισμών ως πόλεων ενισχύει η έκδοση νομισμάτων (Ελέα, Γίτανα), η εφαρμογή οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου (Ελέα, Γίτανα), η ύπαρξη θεάτρου (Γίτανα), αγοράς με τουλάχιστον εμπορικό χαρακτήρα (Ελέα, Γίτανα) και η πραγματοποίηση έργων κοινής ωφελείας (αποχέτευση, λιθόστρωση δρόμων κα.)¹¹³

Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι όλες οι θέσεις, από τις οποίες απουσιάζουν στοιχεία που θα επέτρεπαν την αδιαμφισβήτητη ταύτισή τους ως πόλεις (Λυγιά, Μάλτσανη, Πολυνέρι-Κούτσι, Σκάλα Φιλιατών), χαρακτηρίζονται από την απουσία συστηματικών ερευνών πεδίου. Επιπλέον, τα κριτήρια που εφαρμόζονται σε άλλες ελληνικές περιοχές, όπως η Πελοπόννησος, δεν μπορούν να έχουν απόλυτη εφαρμογή στην περίπτωση της Θεσπρωτίας, όπου το μοντέλο της οικιστικής οργάνωσης, πλην των οχυρωμένων οικισμών, μόλις άρχισε να διερευνάται τα τελευταία χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα Γίτανα αναφέρονται συνήθως στη βιβλιογραφία ως πόλη μικρού ή μεσαίου μεγέθους, παρότι από άποψη περιτειχισμένης έκτασης, στην Ήπειρο υπολείπονται

¹¹³ Βασιλειάδης - Χριστοδούλου 2006, 119-123

μόνο της Αμβρακίας, της Φοινίκης, της Καστρίτσας στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και της Κασσώπης.

Σε τελική ανάλυση πέρα από τις παραπάνω συστηματικού χαρακτήρα παρατηρήσεις υπάρχει και η «προσέγγιση» του θέματος, όπως συνοψίζεται στον αφορισμό του J. Μσκ. Camp II: *«Μπορεί να μη μπορώ να διατυπώσω τον ακριβή ορισμό της ελληνικής πόλης αλλά μπορώ να την αναγνωρίσω όταν τη δω»*.¹¹⁴

¹¹⁴ Camp II 2000, 47.

1.3. Μεθοδολογία

Η μέθοδος προσέγγισης του αντικειμένου μίας ερευνητικής εργασίας καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τα τελικά αποτελέσματα της. Παρακάτω ακολουθεί μία αναλυτική περιγραφή της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας εργασίας για τις οχυρώσεις των αρχαίων Θεσπρωτικών πόλεων.

1.3.1. Ορολογία

Σε μία μελέτη για τις αρχαίες ελληνικές οχυρώσεις γραμμένη στα ελληνικά, η ορολογία που θα χρησιμοποιηθεί αποτελεί ένα, μόνο εν μέρει, λυμένο πρόβλημα. Σε ότι αφορά την κατασκευή των τειχών, και ιδιαίτερα την περιγραφή των όψεων τους, η ορολογία που καθιερώθηκε από τον Scranton, μεταφρασμένη, στο μεγαλύτερο μέρος της από τον Ορλάνδο, χρησιμοποιείται και στην ελληνική βιβλιογραφία. Εξέλιξη της ορολογίας του Scranton αποτελεί το σύστημα όρων που διαμόρφωσε ο Randsborg για τις ανάγκες της έρευνας των αρχαίων κεφαλληνιακών οχυρώσεων, στις οποίες προσέθεσε και νέους περιγραφικούς όρους (*accomplished courses*, *falling lines*), για τις οποίες υπήρξε ανάγκη μετάφρασης. Τα παραπάνω αποτυπώνονται συστηματικά στον Πίνακα 1, που καλύπτει όλες τις πιθανές περιπτώσεις, που απαντούν στα τείχη της Θεσπρωτίας. Σε ότι αφορά την ορολογία των αρχιτεκτονικών λεπτομερειών περιλαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό στα «Υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων» του Ορλάνδου και στο «Λεξικόν των αρχαίων Ελληνικών όρων» του ίδιου σε συνεργασία με τον Ι. Τραυλό.¹¹⁵

Η ορολογία που αφορά αφενός μεν στη χάραξη, αφετέρου δε σε επιμέρους στοιχεία των τειχών, που σχετίζονται με την τακτική της άμυνας (πύργοι, πύλες, μεταπύργια), παρότι έχει την αφετηρία της στα κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και κυρίως του Φίλωνος του Βυζαντίου, σε καμία περίπτωση δεν επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες μίας συστηματικής μελέτης της αρχαίας οχυρωματικής, η οποία στη ξενόγλωσση βιβλιογραφία έχει δημιουργήσει επιπλέον τεχνικούς όρους (π.χ. *Geländermauer*, *Indented trace* κ.). Επιπλέον κάποιοι από τους αρχαίους όρους δεν έχουν αποσαφηνιστεί πλήρως από τη σύγχρονη έρευνα (π.χ. ύποτείχισμα), ενώ άλλοι, όπως ο όρος πύλη, είναι εντελώς γενικοί και δεν επαρκούν για να περιγράψουν επιμέρους μέρη μίας τέτοιας κατασκευής (π.χ. διάδρομος, αυλή, θύρα κ.α.).

¹¹⁵ Ορλάνδος - Τραυλός 1986

Πίνακας 2: Ορολογία. Συστήματα τοιχοποιίας (Θεσπρωτία).				
Σύστημα Τοιχοποιίας	Διάταξη/Σχήμα λίθων	Αγγλική ορολογία		
Ακανόνιστο		Rubble walls	Τοίχοι από ακατέργαστους λίθους. Όταν το μέγεθός τους είναι μικρό χρησιμοποιείται και ο όρος αργολιθοδομή ή τοίχος "εκ λογάδων λίθων".	
Πολυγωνικό	Συμπαγές	Compact polygonal	Πεντάπλευροι έως επτάπλευροι λίθοι με αρμούς που σχηματίζουν αμβλείες γωνίες.	
	προς τετράπλευρο	Quadrangular	Οι πολυγωνικοί λίθοι είναι σχεδόν τετράπλευρα	
	Οριζόντιο	Accomplished courses	Οι πολυγωνικού σχήματος λίθοι σχηματίζουν σχεδόν οριζόντιους δόμους, είτε σε όλο το τείχος είτε σε τμήματά του.	
	Καμπυλόγραμμο	Falling lines	Οι αρμοί μίας ομάδας πολυγωνικών λίθων σχηματίζουν έναν σχεδόν καμπύλο "δόμο".	
Τετράπλευρο	Τραπεζιόσχημο	Ισοδομο	Isodomic	
		Ανισόδομο ή Ψευδοισόδομο	Pseudo-isodomic	
		Ακανόνιστο	Irregular	
	Ορθογώνιο	Ισόδομο	Rectangular	
		Ανισόδομο (Ψευδοισόδομο)	Pseudo-isodomic	
Επιφάνεια προσώπου				
Επίπεδη		Flat		
Κυφωτή/Κυρτή		Curved		
Ακανόνιστη		Irregular		
Βαθμός κατεργασίας επιφάνειας προσώπου				
Επιμελής		Fine		
Σχεδόν Επιμελής		Demi-fine		
Ημίεργη		Demi-rough		
Αδιαμόρφωτη		Rough		
Συναρμογή λιθοσωμάτων				
Καλή		Fine		
Μέτρια		Demi-fine		
Χαλαρή		Demi-rough		
Χωρίς Συναρμογή		Rough		

Σε γενικές γραμμές στο κείμενο αποφεύγεται η χρήση αρχαίων όρων, που δεν έχουν αποσαφηνιστεί πλήρως από τη σύγχρονη έρευνα. π.χ. χρησιμοποιείται ο περιγραφικός όρος «σκέλος» για τα τείχη, που εκφύονται από τον κεντρικό πυρήνα της οχύρωσης ακολουθώντας την κατωφέρεια ενός πρηνούς χωρίς να περιβάλουν πλήρως μία έκταση, αντί για τον αρχαίο όρο «ύποτείχισμα», που κατά κάποιους περιγράφει ένα τέτοιο τείχος.¹¹⁶ Σε μία άλλη περίπτωση, καθώς ο μοναδικός αρχαίος όρος, που περιγράφει τα τείχη (curtains), είναι η λέξη μεταπύργιο ή μεσοπύργιο, στις περιπτώσεις οχυρώσεων χωρίς πύργους ή με ένα μοναδικό πύργο (π.χ. Ελέα) χρησιμοποιείται, ελλείψει κάποιου καλύτερου, ο όρος «τμήμα τείχους» ή απλώς «το τείχος». Αρκετά από τα παραπάνω ζητήματα έχουν αντιμετωπιστεί στις μονογραφίες της Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου για το Δίον,¹¹⁷ της Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού για τη Ρόδο,¹¹⁸ στο βιβλίο του Γ. Σταϊνχάουερ για τον πόλεμο στην αρχαία Ελλάδα¹¹⁹ αλλά και στις διδακτορικές διατριβές των Γ. Θωμά¹²⁰ και Α. Πορτελάνου.¹²¹

Ο όρος «πύργος» χρησιμοποιείται εδώ για όλες τις συμπαγείς προεξοχές των οχυρωματικών περιβόλων. Στη Θεσπρωτία η κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για το αν πρόκειται για πραγματικούς πύργους, δηλαδή κατασκευές που διέθεταν τουλάχιστον ένα στεγασμένο δωμάτιο στο επίπεδο της παρόδου και επομένως ξεπερνούσαν σε ύψος την έπαλξη του τείχους ή απλές, ισουψείς με την έπαλξη, προεξοχές (προμαχώνες). Σε ότι αφορά τον αγγλικό όρο "battery", η ακριβής ελληνική μετάφραση του οποίου (πυροβολείο) δεν μπορεί να επεκταθεί και στις αρχαίες κατασκευές, χρησιμοποιείται ο όρος «μεγάλος πύργος» ή «προμαχώνας», οι οποίοι περιγράφουν την μορφή αλλά όχι και τη λειτουργία αυτών των κατασκευών, ως βάσεις για την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού ή μεγέθους καταπελτών. Σε ότι αφορά την κατηγοριοποίηση των πυλών, ακολουθείται η πρόταση του Lawrence, ο οποίος διέκρινε κύριες πύλες με πλάτος τουλάχιστον 2,70μ., μικρές πύλες για την κίνηση φορτωμένων ζώων με πλάτος τουλάχιστον 1,40μ. και πυλίδες με πλάτος που επιτρέπει την κίνηση ενός άνδρα ($\pm 1,00\mu.$).

Τέλος χρησιμοποιήθηκαν οι ονομασίες πύργων, πυλών και επιμέρους οχυρωματικών περιβόλων, που περιλαμβάνονται στα τοπογραφικά σχέδια των αρχαιολογικών οδηγών, των υπό μελέτη θέσεων. Όπου, υπάρχει ανάγκη για διαφοροποίηση ή συμπλήρωση αυτή δηλώθηκε σε υποσημείωση στην εισαγωγή των σχετικών κεφαλαίων.

¹¹⁶ Ορλάνδος – Τραυλός 1986, 260, στα λημμ. ύποτείχιζω, ύποτείχισις και ύποτείχισμα. Για παραδείγματα τέτοιων κατασκευών βλ. Maher 2012, 355-356, 359-361 (Φιγάλεια)· Lawrence, 1979, 147 (Πάλαιρος).

¹¹⁷ Στεφανίδου-Τιβεριίου 1998.

¹¹⁸ Φιλήμονος-Τσοποτού 2004.

¹¹⁹ Σταϊνχάουερ 2005.

¹²⁰ Θωμάς 2009.

¹²¹ Πορτελάνος 1998.

1.3.2. Η επιλογή των θέσεων

Από τις δεκάδες αρχαίες οχυρώσεις που εντοπίζονται στην περιοχή της αρχαίας Θεσπρωτίας, επιλέχθηκαν να εξεταστούν οι οχυρώσεις που σχετίζονται με αστικά κέντρα καθώς, όπως εξηγεί ο McNicoll στην εισαγωγή της διδακτορικής του διατριβής, οι οχυρώσεις των πόλεων «εξαιτίας του μεγέθους τους, φέρουν περισσότερα διαγνωστικά χαρακτηριστικά από μικρότερες κατασκευές» και «επιπλέον δεν τίθενται περαιτέρω προβλήματα στον καθορισμό του στόχου που εξυπηρετούν.»¹²² Αφορούν, δηλαδή, την προστασία πόλεων, σε αντίθεση με άλλες οχυρωματικού χαρακτήρα κατασκευές, που μπορεί να είναι φρούρια, παρατηρητήρια, καταφύγια των κατοίκων μίας ευρύτερης περιοχής ή ακόμα και ιδιωτικές κατασκευές (αγροικίες).¹²³

Από τους δέκα (10) θεσπρωτικούς οχυρωμένους οικισμούς που ο Δάκαρης κατέταξε στις κατηγορίες «μικρές πόλεις» και «κωμοπόλεις»,¹²⁴ οι οχτώ καλύπτουν έκταση ίση η μεγαλύτερη των πέντε (5) εκταρίων (βλ. 1.2.4., Πιν. 1.). Από αυτούς οι τρεις (3) διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά μίας πόλης (Ελέα, Γίτανα, Δυμόκαστρο), δύο (2) διαθέτουν ένα σημαντικό αριθμό από αυτά (Ντόλιανη, Μάλτσανη) και άλλες τρεις (3) δε διαθέτουν άλλα χαρακτηριστικά πλην της μεγάλης περιτειχισμένης έκτασης (Λυγιά, Πολυνέρι, Σκάλα Φιλιατών). Σε ότι αφορά την Μάλτσανη, πρόκειται πιθανότατα για οικισμό της Χαονίας ή ίσως της Ατιντανίας και όχι της Θεσπρωτίας.¹²⁵ Η Λυγιά, η μεγαλύτερη σε έκταση αρχαία οχυρωμένη θέση της Θεσπρωτίας, παρότι εμφανίζει σημαντικά και μοναδικά για την περιοχή διαγνωστικά χαρακτηριστικά, ουδέποτε έχει ερευνηθεί ανασκαφικά και επομένως πέρα από το μέγεθος της και την επισφαλή ταύτιση της από το Δάκαρη με την αρχαία Τορώνη και την Κερκυραϊκή Περαία,¹²⁶ δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστεί με ασφάλεια πόλη.

Στο πλαίσιο, λοιπόν της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκε να εξεταστούν οι οχυρώσεις τεσσάρων οικισμών (Ελέα, Γίτανα, Δυμόκαστρο, Ντόλιανη), εκ των οποίων οι τρεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πόλεις σε οποιαδήποτε περιοχή της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Επιπλέον πρόκειται για τις καλύτερα ερευνημένες και δημοσιευμένες αρχαιολογικές θέσεις των ιστορικών χρόνων στην περιοχή, ενώ με τις εργασίες ανάδειξης

¹²² McNicoll 1997, 1.

¹²³ Για το θέμα των ιδιωτικού χαρακτήρα κτηρίων που περιλαμβάνουν κυκλικούς ή τετράγωνους πύργους και συνήθως –ιδιαίτερα κατά τη ελληνιστική περίοδο- αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως οχυρωμένες αγροικίες βλ. Milner στο McNicoll 1997, 208, όπου παραδίδεται και η αρχαία τους ονομασία (τύρσις). Με το θέμα των «οχυρωμένων» αγροικιών ασχολήθηκαν πρόσφατα οι Morris – Papadopoulos 2005, 155-225, οι οποίοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μεμονωμένοι πύργοι που σχετίζονται με αγροτικού – ιδιωτικού χαρακτήρα κτηριακά συγκροτήματα αποτελούσαν τους χώρους διαμονής-κράτησης δούλων. Για το θέμα βλ. επίσης και Carragher – Pettegrew 2009, 385-415· Moret 2010, 9-36. Για οχυρωμένες αγροικίες στη ευρύτερη περιοχή βλ. Condi 1984, 131-152· Pucci 1985, 15-21· Morris 2001, 285-347· Bogdani 2011, 121-144.

¹²⁴ Δάκαρης 1972, 160-162.

¹²⁵ Hammond 1967, 97-98· Δάκαρης 1972, 5-6, 151-152· Μεταλληνού et al. 2008, 110-111· Bogdani 2008, 43-58· Giorgi – Bogdani 2012, 184-186.

¹²⁶ Δάκαρης 1972, 32-34.

που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης είναι προσβάσιμες στο σύνολο ή στο μεγαλύτερο μέρος της έκτασης τους.

1.3.3. Η συλλογή των δεδομένων

Η πραγμάτευση του θέματος στηρίζεται σε δεδομένα που προέρχονται από την επισκόπηση της γενικής και ειδικής βιβλιογραφίας καθώς και από τις αυτοψίες που πραγματοποιήθηκαν στις υπό μελέτη οχυρώσεις μεταξύ του Ιουνίου και του Νοεμβρίου του 2013. Στόχος των αυτοψιών ήταν αφενός μεν η εξέταση των γεωγραφικών και τοπογραφικών χαρακτηριστικών των θέσεων για την αποσαφήνιση του ρόλου που αυτά έπαιξαν στη χάραξη και την μορφή που έλαβαν οι οχυρωματικοί περίβολοι, αφετέρου δε η καταγραφή των κατασκευαστικών τους χαρακτηριστικών σε όλα τα επιμέρους τμήματά τους, που διαμορφώνουν την τακτική της άμυνας (μεταπύργια, πύλες, πύργοι κα.). Κατά τη φάση της συγγραφής πραγματοποιήθηκαν περαιτέρω αυτοψίες στους χώρους με στόχο την αποσαφήνιση και τον έλεγχο επιμέρους λεπτομερειών.

Πραγματοποιήθηκαν ενδεικτικές επιτόπιες μετρήσεις, όπου δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία στη δημοσιευμένη βιβλιογραφία ή δεν μπορούσαν να εξαχθούν στοιχεία από τα δημοσιευμένα τοπογραφικά διαγράμματα. Τα μνημεία τεκμηριώθηκαν αποκλειστικά με ψηφιακή φωτογράφιση, από την οποία προέκυψε ένα ογκώδες φωτογραφικό αρχείο. Επιπλέον με βάση την σχετική άδεια που χορηγήθηκε από τη Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού¹²⁷ μελετήθηκαν οι φωτογραφίες του αρχείου της ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α. Θεσπρωτίας, αρκετές από τις οποίες περιλαμβάνονται και στο παρόν κείμενο.

Παρά τις εργασίες ανάδειξης και τους συστηματικούς, ετήσιους, καθαρισμούς από τη βλάστηση κάποια τμήματα των οχυρώσεων παραμένουν απροσπέλαστα όπως π.χ. ο βόρειος τομέας της οχύρωσης στο λόφο των Γιτάνων ή τμήματα της οχύρωσης του *Δυμόκαστρου Α*. Σε αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα διαθέσιμα στοιχεία από τις περιγραφές του Δάκαρη και του Hammond, οι οποίοι μελέτησαν τις αρχαιολογικές θέσεις σε εποχές που η συστηματική βόσκηση διατηρούσε απαλλαγμένους από τη βλάστηση τόσο τους αρχαιολογικούς χώρους όσο και το περιβάλλον τους.

Η πραγμάτευση του θέματος δε θα λάμβανε αυτή τη μορφή χωρίς τη δημοσίευση των τοπογραφικών σχεδίων, που αποτύπωσαν την κατάσταση στους αρχαιολογικούς χώρους της Ελέας, των Γιτάνων, του Δυμοκάστρου και της Ντόλιανης, μετά τις εργασίες ανάδειξης που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο 2002-2008 και που στα Γίτανα συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο 2010-2013. Σημαντική βοήθεια τέλος προσέφεραν οι χάρτες 1:5.000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού και οι στερεοσκοπικές δορυφορικές

¹²⁷ ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΕΞΕΙΟΔΘ/180416/1231/11.10.2013.

εικόνες του ιστοτόπου "Google earth" καθώς και οι χάρτες που έχουν δημοσιευτεί στον «Ιστορικό και Αρχαιολογικό Άτλαντα της Ελληνοαλβανικής Μεθορίου».¹²⁸

1.3.4. Η εξέταση και ερμηνεία των δεδομένων

Παρά την επαρκέστατη μνημειακή τεκμηρίωση της αρχαίας ελληνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, τα αποτελέσματα της έρευνας του σχετικού επιστημονικού κλάδου της αρχαιολογίας και της ιστορίας της αρχιτεκτονικής συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης. Κύριο εμπόδιο αποτελεί η απουσία αρκετών, ασφαλώς χρονολογημένων μνημείων, πρόβλημα που έχει ήδη επισημανθεί από τον Maier και τον McNicoll.¹²⁹ Η επίλυσή του, ωστόσο, αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα καθώς στην περίπτωση των οχυρώσεων ακόμα και η συνήθως αποτελεσματική μέθοδος χρονολόγησης των μνημείων, μέσω της μελέτης του αρχαιολογικού υλικού που προκύπτει από τη συστηματική ανασκαφή τους, δεν μπορεί πάντα να δώσει ασφαλή αποτελέσματα. Αυτό οφείλεται στο μέγεθος των οχυρώσεων που δεν επιτρέπει την πλήρη διερεύνηση τους, στη χωροθέτησή τους, συνήθως στα πρηνή υψωμάτων, όπου δύσκολα δημιουργούνται αρχαιολογικές επιχώσεις με επαρκές πάχος και στη μακρά διάρκεια της χρήσης τους.

Παρά ταύτα μετά εβδομήντα χρόνια συστηματικής έρευνας έχει διαμορφωθεί μία μέθοδος προσέγγισης των αρχαίων οχυρώσεων, η οποία συνδυάζει την συνεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων, των εξελίξεων στις πολιορκητικές τεχνικές, που ακολουθούνται από ανάλογες εξελίξεις στην οχυρωματική αρχιτεκτονική και των μεγάλων ιστορικών γεγονότων (βλ. 2.2). Πάντως ο εκάστοτε μελετητής, ανάλογα με το θεωρητικό του υπόβαθρο και τη σχολή της αρχαιολογικής σκέψης από την οποία προέρχεται δίνει έμφαση σε κάποιον από τους παραπάνω άξονες προσέγγισης, κάθε ένας από τους οποίους παρουσιάζει, ωστόσο, εγγενείς αδυναμίες. Έτσι η εξέταση των συστημάτων τοιχοποιίας δεν έχει καταλήξει σε μία γενικά αποδεκτή χρονολογική ακολουθία, ακόμα και σε τοπικό επίπεδο, ενώ η εξέταση της επίδρασης των εξελίξεων της πολιορκητικής στην οχυρωματική μπορεί να εφαρμοσθεί με ασφάλεια μόνο σε καλά διατηρημένα μνημεία. Από την άλλη η ιστορική προσέγγιση, λόγω του ειδικού βάρους που έχουν οι ιστορικές πηγές, μπορεί να οδηγήσει σε κυκλικά συμπεράσματα. Τα παραπάνω ισχύουν σε υπερθετικό βαθμό στην περιοχή της Ηπείρου, όπου το μοναδικό ασφαλώς χρονολογημένο σύνολο είναι το τμήμα του τείχους της αρχαίας Αμβρακίας, που χρονολογήθηκε από την Π. Καρατζένη στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹³⁰

¹²⁸ Μεταλληνού et al. 2008.

¹²⁹ Maier 1961, 93-99. Ο McNicoll 1997, 1, αν και αναγνωρίζει το πρόβλημα, χαρακτήρισε την άποψη του Maier υπερβολικά απαισιόδοξη και υποστήριξε ότι η εξέταση επιμέρους διαγνωστικών στοιχείων σε τοπικό επίπεδο μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικά χρονολογικά συμπεράσματα.

¹³⁰ Η Καρατζένη 1987, 28 χρονολογεί την οικοδόμηση του τείχους της Αμβρακίας στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. στηριζόμενη σε ανασκαφικά δεδομένα και στα ιστορικά συμφραζόμενα. Ο Hammond 1967, 480-481,

Παρά την ολισθηρότητα του εδάφους επί του οποίου κινείται η παρούσα μελέτη, η εξέταση των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας θα στηριχθεί στους τρεις μεθοδολογικούς άξονες προσέγγισης των αρχαίων οχυρώσεων, δηλαδή στην εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων, του ιστορικού πλαισίου και των επιπτώσεων, που έχουν οι αλλαγές στην πολιορκητική, στη μορφή και οργάνωση των οχυρώσεων. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η στάση του συντάκτη της παρούσας απέναντι στα αποτελέσματα της εξέτασης των συστημάτων τοιχοποιίας, χαρακτηρίζεται από κριτική επιφυλακτικότητα. Έτσι, παρά τις αδυναμίες τους, το βάρος θα δοθεί στην ιστορική προσέγγιση και την εξέλιξη της πολιορκητικής. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι η πρώτη εφαρμόστηκε εκτεταμένα από τους Hammond και Δάκαρη, ίσως η εφαρμογή της δεύτερης στις θεσπρωτικές αστικές οχυρώσεις να προσφέρει και κάποια σημαντικά νέα στοιχεία.

τοποθέτησε την οχύρωση της Αμβρακίας στις αρχές του 6^ο αι. π.Χ., ενώ η Βοκοτοπούλου 1983^α, 209 και 1983β, 209-210 στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Η Βοκοτοπούλου βασίστηκε επίσης σε ανασκαφικά δεδομένα, η σχέση των οποίων, όμως, με τα στρώματα που σχετίζονται με την οικοδόμηση του τείχους της Αμβρακίας αμφισβητήθηκε έντονα από την Καρατζένη. Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η οχύρωση της πόλης ή ενός τμήματός της κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, ο σωζόμενος οχυρωματικός περίβολος, ο οποίος μάλιστα άντεξε στην πολιορκία των Ρωμαίων το 189 π.Χ., δεν μπορεί να είναι μία κατασκευή της Αρχαϊκής περιόδου, που ήδη από την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου θα ήταν τεχνολογικά παρωχημένη.

1.4. Στόχοι της έρευνας

«Έλαβα γνώση πολύ αργά της εργασίας του F.E. Winter, *Greek Fortifications University of Toronto Press, 1971*, και δεν μπόρεσα να επωφεληθώ από τη σημαντική τούτη εργασία.», σημειώνει ο Δάκαρης στην εισαγωγή του «Θεσπρωτία», τον Ιούνιο του 1972.¹³¹ Έκτοτε, και μέχρι τη δημοσίευση δύο άρθρων και μίας Μεταπτυχιακής Εργασίας για τις μικρής κλίμακας οχυρώσεις του Αγ. Δονάτου Ζερβοχωρίου και της Κιοτέζας (Αγορά) στην κοιλάδα του Κωκκυτού,¹³² ουδέποτε επανεξετάστηκαν τα τείχη των σημαντικότερων οικισμών της Θεσπρωτίας, υπό το πρίσμα των σημαντικών εξελίξεων, που έλαβαν χώρα στην έρευνα της αρχαίας οχυρωματικής αρχιτεκτονικής από το 1972 έως και σήμερα. Η παρουσίαση, εξέταση και ερμηνεία των οχυρώσεων, που προστάτευαν τους σημαντικότερους οικισμούς της αρχαίας Θεσπρωτίας, στο πλαίσιο των θεωρητικών κατευθύνσεων, που διαμορφώθηκαν στην έρευνα της αρχαίας οχυρωματικής τα τελευταία 40 χρόνια, αποτελεί τον κύριο στόχο της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Με βάση τα δεδομένα που θα προκύψουν από τη συστηματική προσέγγιση των αστικών οχυρώσεων της αρχαίας Θεσπρωτίας, θα επιχειρηθεί η χρονολόγησή τους με βάση τους προαναφερθέντες τρεις άξονες (βλ. 1.3) Καθώς, μάλιστα, οι αστικές οχυρώσεις των Θεσπρωτών δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν το 380-360 π.Χ., όταν σύμφωνα με τη μαρτυρία του ψευδό-Σκύλακα οι Θεσπρωτοί κατοικούσαν ακόμα «κατά κώμας»,¹³³ η μελέτη των χαρακτηριστικών τους μπορεί να είναι ιδιαίτερα διδακτική για το τι συμβαίνει στον τομέα της οχυρωματικής κατά την περίοδο που αυτή φτάνει στο απόγειο της εξέλιξης της, σε μία περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας, που τουλάχιστον σε επίπεδο πολεμικών γεγονότων φαίνεται ότι βρίσκεται μακριά από τις σημαντικότερες εξελίξεις, έως τουλάχιστον το 232 π.Χ. και τις πειρατικές επιδρομές των Ιλλυριών.

Επιπλέον, με δεδομένο ότι οι οχυρώσεις των περιοχών της Ακαρνανίας, της Αιτωλίας αλλά και της Κεφαλονιάς έχουν εξεταστεί επανειλημμένα υπό αυτό το πρίσμα δίνεται η δυνατότητα όχι μόνο να ενταχθούν οι αντίστοιχες κατασκευές από τη Θεσπρωτία στο ευρύτερο γεωγραφικό, πολιτικό και πολιτισμικό τους περιβάλλον, αλλά και να ανιχνευθούν τοπικά χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες καθώς μάλιστα πρόκειται για πολυδάπανα τεχνικά έργα ιδιαίτερα κρίσιμου χαρακτήρα για την εξασφάλιση της επιβίωσης των κοινοτήτων που προστάτευαν αλλά και μνημειακού χαρακτήρα μέσα προβολής των φορέων που τα κατασκεύασαν.

¹³¹ Δάκαρης 1972, xxvii.

¹³² Suha 2009, 119-132· 2011, 203-224· 2012.

¹³³ Ψευδο-Σκύλαξ, 30.513, 548.

2. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τόσο η αρχαιολογική έρευνα στη Θεσπρωτία, όσο και η μελέτη της αρχαίας ελληνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής έχουν τις απαρχές τους στην εργασία των Ευρωπαίων περιηγητών του 19^{ου} αιώνα. Η συστηματική διερεύνηση και των δύο επιστημονικών πεδίων, ωστόσο, ξεκινά μόλις στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950.

2.1. Θεσπρωτία

Η Ήπειρος, πόσο μάλλον η Θεσπρωτία, άργησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας. Με εξαίρεση τις ανασκαφές του Κ. Καραπάνου στη Δωδώνη,¹³⁴ που από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ανέδειξαν τη σημασία του ηπειρωτικού ιερού με την πανελλήνια ακτινοβολία, και τη δράση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής στη Φοινίκη και το Βουθρωτό,¹³⁵ έως τη δεκαετία 1960 οι πλέον πλήρεις αναφορές στην ιστορική τοπογραφία και την αρχαιολογία της περιοχής περιλαμβάνονταν στα έργα των περιηγητών του 19^{ου} αιώνα: του Leake του Rouqueville, του Phillipson¹³⁶ κ.ά.

Τα πράγματα θα αλλάξουν σταδιακά μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αρχικά με την ανασκαφική δραστηριότητα του Θεσπρωτού καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Ευαγγελίδη, αλλά κυρίως του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ηπείρου και μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Σ. Δάκαρη. Το 1961 δημοσιεύεται η μονογραφία του P.R. Franke "Die Antiken Münzen von Epirus", στην οποία η ανάλυση της ηπειρωτικής νομισματοκοπίας κατά την Ύστερη Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο -έως το 27 π.Χ.- οδήγησε στη διαμόρφωση ενός πρώτου «χάρτη» των εν πολλοίς άγνωστων μέχρι τότε πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων στην περιοχή.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1967, δημοσιεύεται το μνημειώδες έργο του N.G.L. Hammond "Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas". Ο Hammond με αφετηρία τις σημειώσεις του Βρετανού αρχαιολόγου S.S. Clarke και αφού κατά τη δεκαετία του 1930 περπάτησε (κυριολεκτικά) το σύνολο της Ηπείρου -ελληνικής και αλβανικής- αλλά και έζησε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δυο «βαρύτατους χειμώνες κάτω από πρωτόγονες συνθήκες» στα βουνά της Πίνδου,¹³⁷ συνέταξε μία πλήρη και πολυεπίπεδη ιστορική, αρχαιολογική και τοπογραφική πραγματεία κάνοντας χρήση όλων των διαθέσιμων φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών. Στο εν λόγω έργο περιλαμβάνεται και η πρώτη ανάλυση των οχυρώσεων της Ηπείρου, παντελώς άγνωστων μέχρι τότε στην έρευνα της αρχαίας οχυρωματικής, η οποία δε είχε επεκταθεί πέρα από τις νότιες ακτές του Αμβρακικού.

¹³⁴ Καραπάνος 1878.

¹³⁵ Ugolini 1932' 1942.

¹³⁶ Leake 1835' Rouqueville 1820' 1822' Philippson 1897.

¹³⁷ Hammond 1967, viii.

Στην ίδια τη Θεσπρωτία, τις προσπάθειες του συνταξιούχου δάσκαλου Σ. Μουσελίμη, του κατά το Δάκαρη «*ακούραστου μελετητή της Θεσπρωτίας*», που δημοσίευσε πληθώρα αρχαιολογικών θέσεων σε τοπικές εφημερίδες,¹³⁸ ακολούθησε κατά την περίοδο 1958-1964 η συστηματική ανασκαφή ελληνιστικού κτηρίου στην Εφύρα, το οποίο ο Δάκαρης ταύτισε με το αρχαίο θεσπρωτικό «Νεκρομαντείο» του Αχέροντα.¹³⁹ Η ερμηνεία του Δάκαρη παρότι έχει αμφισβητηθεί τεκμηριωμένα από τη νεώτερη έρευνα, που αναγνωρίζει στο αποκαλούμενο «Νεκρομαντείο» ένα οχυρού-φρουριακού χαρακτήρα οικοδόμημα,¹⁴⁰ παραμένει σε ισχύ εντός των κόλπων της ελληνικής αρχαιολογικής κοινότητας.

Το 1972 ο Δάκαρης, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος για τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών πόλεων, που προώθησε το Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής του πολεοδόμου Κ.Α. Δοξιάδη, δημοσίευσε τη μονογραφία «Θεσπρωτία», την πρώτη επιστημονική μελέτη, που αντιμετώπισε την αρχαιολογία της επικράτειας του αρχαίου ηπειρωτικού «έθνους» των Θεσπρωτών ως αυτοτελές ερευνητικό αντικείμενο. Με αφετηρία τις εργασίες των Franke και Hammond και παρά την απουσία επαρκών ανασκαφικών δεδομένων,¹⁴¹ ο Δάκαρης κάνοντας χρήση των φιλολογικών πηγών και των ορατών στην επιφάνεια του εδάφους αρχαιοτήτων κατάρτισε ένα πλήρες και επαρκώς τεκμηριωμένο ιστορικό-αρχαιολογικό αφήγημα. Χάρη στην εργασία του Δάκαρη το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσπρωτία στράφηκε σταθερά προς τη μελέτη της οικιστικής της οργάνωσης, ιδιαίτερα κατά την Ύστερη Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο. Η «Θεσπρωτία» με τα έντεκα τοπογραφικά σχέδια των κυριότερων αρχαίων οχυρωμένων οικισμών της έβαλε στον αρχαιολογικό χάρτη την περιοχή αφαιρώντας για πρώτη φορά τον απαξιωτικό χαρακτηρισμό της ως καθυστερημένης και ημιβάρβαρης επικράτειας στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου.

Το ανασκαφικό κενό που επεσήμανε ο Δάκαρης στον πρόλογο του έργου του άρχισε να καλύπτεται από τα τέλη της δεκαετίας 1970, με τις ανασκαφές της αρχαιολογικής υπηρεσίας στους αρχαίους οικισμούς που καταγράφηκαν από το ίδιο και ιδιαίτερα στους σημαντικότερους από αυτούς: τα Γίτανα (Γκούμανη), την Ελέα (Κάστρο της Βέλλιανης), το Δυμόκαστρο (Ελίνα) και την Ντόλιανη (Φανοτή). Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ναούς, στοές, ένα αρχαίο θέατρο –η έρευνα του οποίου συνεχίζεται- ιδιωτικά και δημόσια κτήρια με σημαντικότερο το πρυτανείο-μητρώο των Γιτάνων.

Οι εργασίες ανάδειξης που πραγματοποιηθήκαν από την αρχαιολογική υπηρεσία στους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσπρωτίας κατά την περίοδο 2002-2008 στο πλαίσιο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης κατέστησαν τους μέχρι τότε απροσπέλαστους αρχαιολογικούς χώρους προσιτούς στο ευρύ κοινό αλλά και την αρχαιολογική έρευνα, επιτρέποντας ανάμεσα στα άλλα και την εκπόνηση της παρούσας

¹³⁸ Δάκαρης 1972, xxv· Μουσελίμης 1980.

¹³⁹ Δάκαρης 1958, 107-112.

¹⁴⁰ Haselberger 1980, 147-151· Baatz 1982, 211-233· 1999, 151-155· Wiseman 1998, 12-18.

¹⁴¹ Δάκαρης 1972, xxv.

εργασίας.¹⁴² Τα ερευνητικά αποτελέσματα των εργασιών, που πραγματοποιήθηκαν στα Γίτανα, την Ελέα, τη Ντόλιανη και το Δυμόκαστρο ενσωματώθηκαν σε πέντε εκτενής αρχαιολογικούς οδηγούς¹⁴³ αλλά και σε ένα μεγάλο αριθμό άρθρων και ανακοινώσεων σε συνέδρια.

Την ίδια περίοδο το Φινλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σε συνεργασία με τη ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α. Θεσπρωτίας υλοποίησε ερευνητικό πρόγραμμα στην περιοχή της Παραμυθιάς (κοιλιάδα του Κωκκυτού), με στόχο την προσέγγιση, μέσω συστηματικών επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών του ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος της περιοχής στη διαχρονική του διάσταση.¹⁴⁴ Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας εκπονήθηκε, από τον Μ. Suha, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης με θέμα τον οχυρωματικό περίβολο του Αγ. Δονάτου Ζερβοχωρίου, που αποτελεί και την πρώτη συστηματική μελέτη μίας αρχαίας οχύρωσης στην περιοχή της Θεσπρωτίας.¹⁴⁵

2.2. Αρχαία ελληνική οχυρωματική

Η συστηματική έρευνα των αρχαίων ελληνικών οχυρώσεων ξεκινά, ως αυτόνομος κλάδος της επιστήμης της αρχαιολογίας το 1941 με τη δημοσίευση του θεμελιώδους έργου του R.L. Scranton "Greek Walls". Είχε προηγηθεί, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η εργασία περιηγητών, όπως ο Leake και ο Dodwell,¹⁴⁶ η γενική περιγραφή οχυρωματικών συνόλων και επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων τους (π.χ. πύλες) στο πλαίσιο μελετών ιστορικού, τοπογραφικού και γεωγραφικού περιεχομένου¹⁴⁷ αλλά και οι πρώτες απόπειρες για μία συστηματική προσέγγιση της αρχαίας οχυρωματικής αρχιτεκτονικής¹⁴⁸ από τους Noack,¹⁴⁹ Wrede,¹⁵⁰ και Saeflund.¹⁵²

Η σημασία της συνεισφοράς του Scranton εντοπίζεται σε δύο τομείς. Ο πρώτος και κατά τη γνώμη μου ο σημαντικότερος είναι η κατάρτιση συστήματος ορολογίας για την περιγραφή των αρχαίων ελληνικών τοιχοδομιών, βασιζόμενου στο σχήμα των λίθων (καμπύλο-λέσβιο, πολυγωνικό, τραπεζιόσχημο, ορθογώνιο), στο βαθμό επεξεργασίας του προσώπου τους και στην ποιότητα της συναρμογής τους. Το σύστημα αυτό με

¹⁴² Το 2000 επισκέφτηκε τον αρχαιολογικό χώρο των Γιτάνων ο Α. Sokolicek, 2009, 130 στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής του διατριβής για τα διατειχίσματα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Λόγω της κατάστασης του αρχαιολογικού χώρου δεν κατόρθωσε να εντοπίσει το διατειχίσμα της πόλης με αποτέλεσμα να μη το περιλάβει στην ερευνητική του εργασία αμφιβάλλοντας ακόμα και για την ύπαρξή του.

¹⁴³ Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α' 2007β' Κάντα-Κίτσου 2008' Κάντα-Κίτσου - Λάμπρου 2008.

¹⁴⁴ Forsen Β. 2009' 2011.

¹⁴⁵ Suha 2009, 119-132' 2011, 203-224' 2012

¹⁴⁶ Scranton 1941, 6-7' Winter 1971, xii.

¹⁴⁷ Scranton 1941, 6-7; Winter 1971b, xii-xiv; Maher 2012, 48.

¹⁴⁸ Η πρώτη θεωρητική προσέγγιση της αρχαίας οχυρωματικής πραγματοποιείται στα τέλη του 19^{ου} αι. από τον Α. de Rochas d' Aiglun, Principes de fortification antiques (Paris 1881), παρατίθεται στο Winter 1971b, xiv, σημ. 8.

¹⁴⁹ Για την εργασία του Noack στις οχυρώσεις της Ετρουρίας, Αιτωλίας, Ακαρνανίας, Αθήνας (Δίπυλο) και Πειραιά βλ. Winter 1971b, xv, σημ 11.

¹⁵⁰ Wrede 1933.

¹⁵² Saeflund 1935, 87-119.

συμπληρώσεις από τους E.F. Winter, A.W. Lawrence, A.W. Mc Nicoll και πρόσφατα από τον K. Randsborg,¹⁵³ χρησιμοποιείται έως και σήμερα για να περιγράψει τον τρόπο κατασκευής των αρχαίων τειχών, η υιοθέτηση του δε από τον A.K. Ορλάνδο¹⁵⁴ επεξέτεινε τη χρήση του και στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία.

Ο δεύτερος τομέας αφορά στην χρονολόγηση των τειχών μέσω της στιλιστικής ανάλυσης των τοιχοδομιών τους. Ο Scranton κατέληξε σε μία χρονολογική ακολουθία, με καθολική κατά την άποψή του εφαρμογή, σύμφωνα με την οποία το αρχαιότερο λέσβιο σύστημα αντικαταστάθηκε από το πολυγωνικό κατά τον 5^ο αι. π.Χ., το δε πολυγωνικό σύστημα, με εξαίρεση τη Πελοπόννησο του 4^{ου} αι. π.Χ., αντικαταστάθηκε από τα αισθητικά αρτιότερα τραπεζιόσχημα και ορθογώνια συστήματα, εκ των οποίων το λεγόμενο ψευδοϊσόδομο έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές κατά την Ελληνιστική περίοδο.¹⁵⁵ Ωστόσο το χρονολογικό σύστημα του Scranton δέχθηκε ισχυρή κριτική, κυρίως σε ότι αφορά τη χρονολόγηση του πολυγωνικού συστήματος, τόσο από τον R. Martin στη μελέτη του για την οχύρωση της Αρκαδικής Γόρτυνας¹⁵⁶ όσο και από τον Hammond, ο οποίος μελετώντας τις οχυρώσεις της Ηπείρου χρονολόγησε τα τείχη με πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ αυτά με ορθογώνιο ή τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας, ειδικά όταν δε διαθέτουν μεγάλο αριθμό πύργων, στην Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο.¹⁵⁷ Η συζήτηση για τη δυνατότητα χρονολόγησης των αρχαίων οχυρώσεων μέσω της στιλιστικής ανάλυσης των τοιχοδομιών τους συνεχίζεται μέχρι και σήμερα με τις απόψεις να εκτείνονται από την πλήρη άρνηση της μεθόδου¹⁵⁸ έως την πεποίθηση ότι η εξαντλητική τυπολογική προσέγγιση μπορεί να οδηγήσει σε αποδεκτές χρονολογικές ακολουθίες, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο.¹⁵⁹

Στην παράδοση της ανάλυσης του Scranton, που επικεντρώνεται σε επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία, αν και από μία διαφορετική προσέγγιση, εντάσσονται και τα χρονολογικά συμπεράσματα του L. Karlsson για τις οικοδομικές τεχνικές των οχυρώσεων της Σικελίας. Σύμφωνα με τον Karlsson η κατασκευή τειχών με την έμπλεκτο τεχνική,¹⁶⁰ δηλαδή με την τοποθέτηση διάτονων λίθων, που προεκτεινόμενοι στο πάχος του τείχους σχηματίζουν εγκάρσια τοιχία, συχνά σε κανονικές αποστάσεις $\pm 3\mu$. (10 Δωρικοί πόδες), επινοείται από τους αρχιτέκτονες του Διονυσίου Α' στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Από το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. η κατασκευή οχυρώσεων με την έμπλεκτο τεχνική εξαπλώνεται

¹⁵³ Winter 1971b, 77-91· Lawrence 1979, 232-245· McNicoll, 1997, 3· Christiansen et al. 2002, 207-209.

¹⁵⁴ Ορλάνδος 1955-1960, 203-259.

¹⁵⁵ Scranton 1941, 137-142

¹⁵⁶ Martin 1947, 81-147

¹⁵⁷ Hammond 1967, 713-716

¹⁵⁸ π.χ. Meier 1961, 93-99· Lawrence 1979, 245· McNicoll 1997, 3· Ley 2010, 49. Κριτική στάση απέναντι στο μοντέλο του Scranton τηρεί ο Winter 1971, 95-100, αν και σε γενικές γραμμές αποδέχεται τα συμπεράσματά του.

¹⁵⁹ Christiansen et al. 2002.

¹⁶⁰ Για την έμπλεκτο τεχνική βλ. Tomlinson 1961, 133-140 και Karlsson 1992, 67-70.

από τη Σικελία στην Ελλάδα και τη Μ. Ασία, εφαρμοζόμενη αρχικά στις κατασκευασμένες από τους Θηβαίους οχυρώσεις της Μεσσήνης, της Μεγαλόπολης και της Μαντινείας.¹⁶¹

Παρομοίως ο Karlsson συσχέτισε την κατασκευή τοιχίων σταυροειδούς διάταξης για την ενίσχυση του εσωτερικού των πύργων με την τοποθέτηση συστροφικών καταπελών στο εσωτερικό τους και την χρονολόγησε στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον απέδωσε την επινόηση τους συγκεκριμένου κατασκευαστικού χαρακτηριστικού στον Αγαθοκλή των Συρακουσών και την εξάπλωσή του στις οχυρώσεις της Ελλάδας και της Μ. Ασίας στη οικοδομική δραστηριότητα του Πύρρου και του Δημητρίου Πολιορκητή.¹⁶² Πρόσφατα, ωστόσο, η S. Ley υποστήριξε, με εξίσου πειστικά επιχειρήματα, ότι η επινόηση των τοιχίων στο εσωτερικό των τετράπλευρων πύργων πραγματοποιήθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα ήδη από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ως απάντηση της οχυρωματικής στην απειλή του κριού, ο οποίος αρχίζει να χρησιμοποιείται από τους Έλληνες αυτή την περίοδο, ανοίγοντας έτσι ξανά τη συζήτηση για το συγκεκριμένο θέμα. Πάντως παρά τη διαφορετική θεώρηση και η Ley συσχετίζει τον Ηπειρώτη βασιλιά με τη συγκεκριμένη τεχνική ισχυριζόμενη ότι ήταν αυτός που την μετέφερε στη Σικελία.¹⁶³

Μια διαφορετική προσέγγιση στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών οχυρώσεων προστέθηκε το 1959 και το 1961 με την δημοσίευση του δίτομου έργου του F.G. Al "Griechische Mauerbauinschriften I & II". Σε αυτό περιλαμβάνονται όλες οι γνωστές επιγραφές, που αφορούν στην οικοδόμηση, επισκευή και συντήρηση τειχών από το σύνολο του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ανάμεσα στα άλλα ο Maier προχώρησε και στην περαιτέρω συστηματοποίηση των γενικών κατηγοριών-τύπων των αρχαίων ελληνικών πόλεων (Akropolenstadt, Hügel ή Rückenstadt, Zweikuppensiedlung, Hangstadt και Landschaftstadt).¹⁶⁴ Στον τύπο της «Landschaftstadt», ο οποίος περιβάλλεται από τους λεγόμενους «Μεγάλους Περιβόλους» (Geländermauern, Great Circuits) Maier διέγνωσε μία ιδιαίτερη χρονολογική σημασία, αναγνωρίζοντας ως terminus post quem για την κατασκευή τους την εμφάνιση των Μακεδονικών πολιορκητικών τεχνικών στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ..¹⁶⁵

Η προβληματική για την επίδραση που είχαν στην κατασκευή των αρχαίων οχυρώσεων οι πολιορκητικές μέθοδοι προωθήθηκε τα μέγιστα με τη δημοσίευση του δίτομου έργου του E.W. Marsden «Greek and Roman Artillery»,¹⁶⁶ όπου περιγράφεται η

¹⁶¹ Karlsson 1992, 60, 66, 106-113· 1994a, 143.

¹⁶² Karlsson 1992, 60,66.

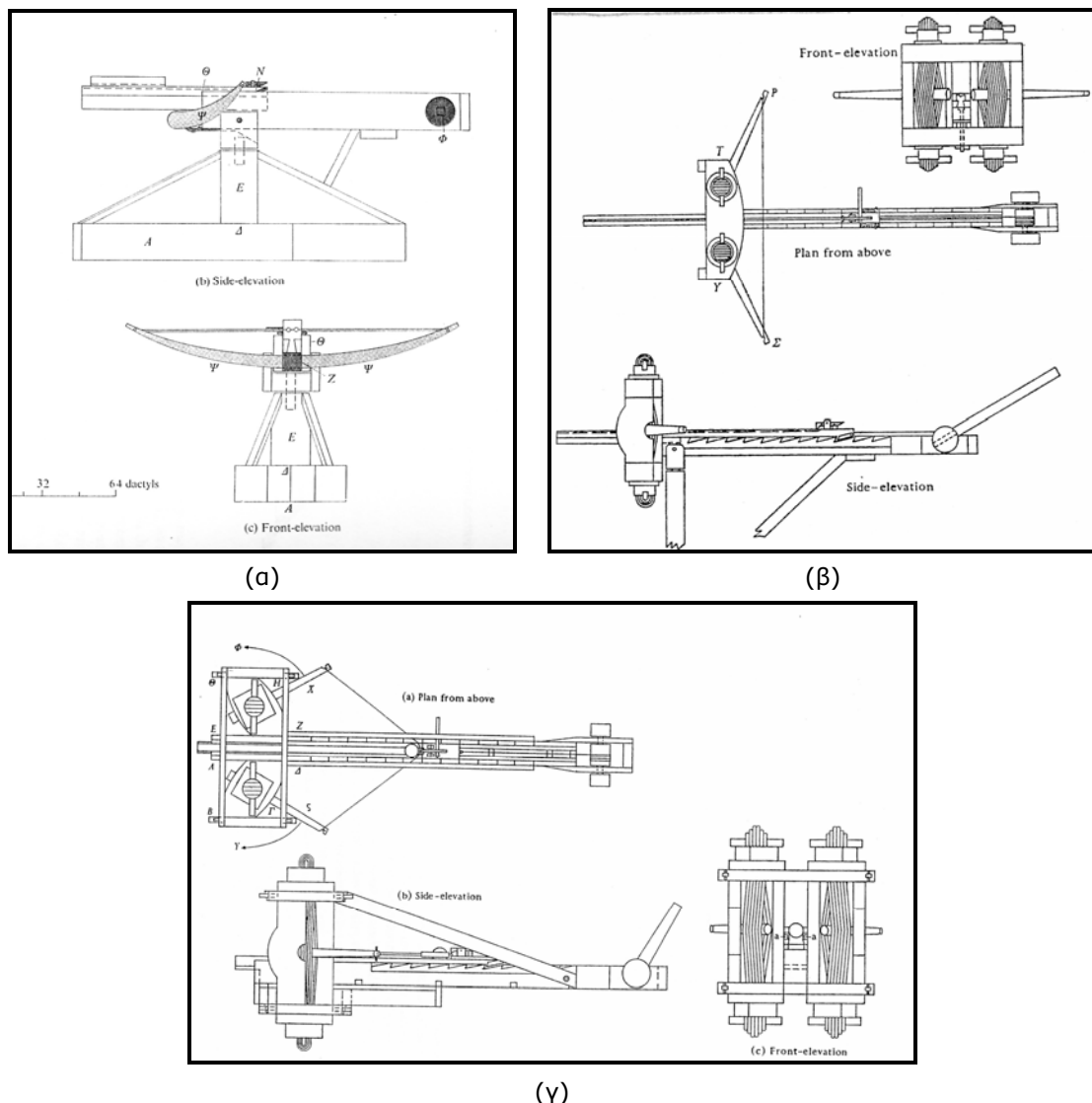
¹⁶³ Ley 2008, 259. Σε αντίθεση με τη θεωρία για την έμπλεκτο τεχνική ο Karlsson δεν επαναλαμβάνει συχνά τα υποστηριζόμενα από τον ίδιο για τα εσωτερικά τοιχία των πύργων. Η διερεύνηση μάλιστα ενός ανεξάρτητου πύργου στα Λάβρανδα της Καρίας, τον οποίο χρονολόγησε βάσει ανασκαφικών δεδομένων στα μέσα ή στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Karlsson et al. 2011, 20-30), πιθανώς οδηγεί στην οριστική αναθεώρηση της θεωρίας που διατύπωσε το 1992.

¹⁶⁴ Για την τυπολογία των πόλεων όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους Noack, Philippson και Martin βλ. Maier 1961, 99, σημ. 158

¹⁶⁵ Maier 1961, 99-101.

¹⁶⁶ Marsden 1969· 1971.

ιστορική εξέλιξη του καταπέλτη με σημαντικότερους σταθμούς την επιινόηση, το 399 π.Χ., των πρώτων μη συστροφικών καταπελτών (γαστραφέτες) από τους μηχανικούς του Διονυσίου Α΄ στις Συρακούσες, την κατασκευή συστροφικών καταπελτών από τους μηχανικούς του Φίλιππου Β΄, τη χρήση μεγάλων λιθοβόλων, καταπελτών από τον Μέγα Αλέξανδρο στην πολιορκία της Τύρου και την επιινόηση, στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο του 3^{ου} αι. π.Χ., του μαθηματικού τύπου που επέτρεψε την τυποποίηση στην κατασκευή καταπελτών, που συνδύαζαν τον μικρότερο δυνατό όγκο με το μέγιστο δυνατό βεληνεκές.¹⁶⁷ Η χρήση τέτοιων μηχανών από τους πολιορκητές της αρχαιότητας καθόρισε τη μορφή των οχυρώσεων από τον 4^ο αι. π.Χ. και μετέπειτα, ενώ ανάλογο αποτέλεσμα είχε και η τοποθέτησή τους πάνω στα τείχη και ιδιαίτερα στους πύργους, όπου οι καταπέλτες βρήκαν την ιδανική τους θέση.¹⁶⁸

7: α. Μη συστροφικός καταπέλτης (Marsden 1969, Fig. I.5.) β. Συστροφικός ευθύτονος οξυβελής καταπέλτης (Marsden 1969, Fig. 16) γ. Συστροφικός λιθοβόλος καταπέλτης (Marsden 1969, Fig. 17)

¹⁶⁷ Marsden 1969, 48-76.

¹⁶⁸ Marsden 1969, 126-163.

Το πνεύμα της εργασίας των Maier και Marsden προώθησε περαιτέρω ο μαθητής του δευτέρου A.W. McNicoll. Στη διδακτορική του διατριβή "Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates", η οποία αν και εγκρίθηκε το 1971 δημοσιεύτηκε τελικά μόλις το 1997 και σε δύο συνοπτικά άρθρα¹⁶⁹ ερμήνευσε και χρονολόγησε τις οχυρώσεις των μεγάλων αστικών κέντρων της Ασίας εντάσσοντάς τις στο πλαίσιο των ιστορικών τους συμφραζομένων, το οποίο πίστευε ότι απηχούν. Συγκεκριμένα διέκρινε δύο τύπους οχυρωματικών περιβόλων, η εξέλιξη των οποίων αποτελεί την απάντηση σε ανάλογες εξελίξεις στην πολιορκητική αλλά και στην πολιτική και οικονομική κατάσταση κάθε ιστορικής περιόδου.

Ο τύπος του λεγόμενου «Μεγάλου Περιβόλου» (Geländermauer, Great Circuit)¹⁷⁰ χρησιμοποιεί συστηματικά όλα τα διαθέσιμα εμπόδια εκμεταλλευόμενος τις δυνατότητες που του παρέχει το ανάγλυφο, είτε πρόκειται για υψώματα είτε πρόκειται για κοίτες ποταμών, με στόχο, όχι μόνο να οικειοποιηθεί τα πλεονεκτήματα που παρέχουν αλλά κυρίως να τα στερήσει από τον αντίπαλο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εκτείνεται σε μεγάλο μήκος διατηρώντας μία χαλαρή σχέση με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Αν και παραδείγματα αυτού του αποκλειστικά αστικού τύπου οχύρωσης εμφανίζονται ίσως από τον 6^ο (Σάμος¹⁷¹) και τον 5^ο αι. π.Χ. (Μυτιλήνη¹⁷³, Αθήνα¹⁷⁴), εφαρμόζεται ως κανόνας στους οχυρωματικούς περιβόλους των πόλεων από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. (Συρακούσες-401 π.Χ.,¹⁷⁵ Μεσσήνη-369 π.Χ.¹⁷⁶) και φτάνει στο απόγειό της εξέλιξής του την εποχή των διαδόχων (π.χ. Κασσάνδρεια-315 π.Χ.,¹⁷⁷ Σικυώνα-303 π.Χ.,¹⁷⁸ Δημητριάδα-288 π.Χ.,¹⁷⁹ Ηράκλεια στο όρος Λάτμος-300 π.Χ.,¹⁸⁰ Σελεύκεια Πιερία-μετά το 300 π.Χ.,¹⁸¹ Έφεσος- μετά το 294 π.Χ.¹⁸²).

Ο τύπος του «Μεγάλου Περιβόλου» αποτελεί την απάντηση στις πολιορκητικές τακτικές του 4^{ου} αι. π.Χ., που χαρακτηρίζονταν από τη διενέργεια επιθέσεων στα ασθενέστερα σημεία του τείχους με τη χρήση ισχυρών πολιορκητικών μηχανών (κρίων, πύργων, καταπελτών) και στρατιωτικών δυνάμεων σε μεγάλους αριθμούς. Κυρίως όμως εκφράζει την οικονομική ευμάρεια και τη μεγάλη επάρκεια σε στρατιωτικές δυνάμεις, που χαρακτηρίζουν τα ισχυρά κράτη του 4^{ου} αι. π.Χ. (Συρακούσες, Θήβα, Μακεδονία) και

¹⁶⁹ Mc Nicoll 1978, 405-420· 1986, 305-313· 1997.

¹⁷⁰ Για το θέμα των μεγάλων περιβόλων βλ. Maier 1961, 99-100· Winter 1971b, 110 κ.ε. Garlan 1974, 82· Lawrence 1979, 117-118, 122-124· Mc Nicoll 1997, 101-105· 1978, 410· 1986, 307-308· Σταϊνχάουερ 2001, 199.

¹⁷¹ Winter 1971b, 108, fig. 83· 1994, 32. Kienast 1978, 99-102· Winter 1994, 32.

¹⁷³ Θουκ. 3.2-6· Winter 1994, 32, σημ. 30.

¹⁷⁴ Winter 1971b, 110-111, fig. 84· Judeich 1931, 124-144.

¹⁷⁵ Winter 1971b, 112, σημ. 26· Karlsson, 1992, 14, fig. 1.

¹⁷⁶ Διοδ. Σικ. 16.66.1, 67.1.

¹⁷⁷ Σισμανίδης 1989, 358-360· Τιβερίου 2011, 448.

¹⁷⁸ Παπαχατζής 1994, 93-95, σημ. 4.

¹⁷⁹ Winter 1971, 36· Reinders 1988, 190.

¹⁸⁰ Mc Nicoll 1997, 75, 81.

¹⁸¹ Mc Nicoll 1997, 81-89.

¹⁸² Mc Nicoll 1997, 94-101.

κυρίως τα βασίλεια των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, καθώς εκτός από το μεγάλο κόστος κατασκευής,¹⁸³ απαιτούσε πολυάριθμες φρουρές για την επάνδρωσή του και σημαντικά ποσά, για τον εξοπλισμό του με αμυντικά μέσα.

Ωστόσο από το 280 π.Χ. ο ελληνικός κόσμος διέρχεται μία φάση οικονομικής κάμψης, η οποία αποτυπώνεται και στα μεγέθη των στρατών που συγκεντρώνουν οι ισχυροί μονάρχες της εποχής.¹⁸⁴ Στο πεδίο της πολιορκητικής αναπτύσσεται, πιθανώς από τους βασιλείς της Μακεδονίας και της Συρίας, μία νέα, προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα τακτική, η οποία περιλαμβάνει, όπως π.χ. στις πολιορκίες του Φιλίππου Ε',¹⁸⁵ την πραγματοποίηση εφόδων από πεζούς σε διάφορα σημεία του τείχους χωρίς την υποστήριξη καταπελτών. Σε ότι αφορά την οχυρωματική, η οικονομική κρίση του 3^{ου} αι. π.Χ., που καθιστούσε δυσχερή την πρόσληψη του απαραίτητου αριθμού μισθοφόρων για την επάνδρωση των μεγάλων περιβόλων οδήγησε, σύμφωνα με τον McNicoll, στην οικοδόμηση διατειχισμάτων, που είτε μείωναν το αρχικό μήκος των οχυρώσεων είτε λειτουργούσαν ως δεύτερες γραμμές άμυνας, πρακτική που συνίσταται άλλωστε και από τον Αινεία Τακτικό.¹⁸⁷ Τέτοιου είδους οχυρώσεις κατασκευάζονται από τα τέλη του 4^{ου} (Πνύκα)¹⁸⁸ και κυρίως από τον 3^ο αι. π.Χ. στην Ηράκλεια του όρους Λάτμου,¹⁸⁹ αλλά και στην Τροιζήνα,¹⁹⁰ την Ελάτεια της Φωκίδας,¹⁹¹ τις Φερέες,¹⁹² ή την Μίλητο.¹⁹³ Τα διατειχίσματα ανεγείρονται περιορίζοντας την αρχικά περιτειχισμένη έκταση ακόμα και αν αυτό σημαίνει την εγκατάλειψη των δεσπόζοντων σημείων και των αμυντικών πλεονεκτημάτων που αυτά παρέχουν, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις της Τροιζήνας και της Χαιρώνειας. Τα διατειχίσματα, που περιορίζουν την έκταση της αρχικής οχύρωσης, εντάσσονται σε ένα νέου τύπου οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη ευθύγραμμη χάραξη. Οι νέες οχυρώσεις αυτού του τύπου, που ανεγείρονται κυρίως στην Λυκία και την Παμφυλία από τους Ατταλίδες, έχουν το μικρότερο δυνατό μήκος καθώς κατασκευάζονται ακριβώς στα όρια της πόλης. Σε αντιστάθμισμα της απώλειας των αμυντικών πλεονεκτημάτων του φυσικού αναγλύφου οι οχυρώσεις αυτές διαθέτουν μεγάλη ισχύ πυρός χάρη στην εγκατάσταση καταπελτών τόσο στα συχνά πολυώροφα μεταπύργια τους, όσο και στα ισόγεια διαμερίσματα των πύργων και επιπλέον

¹⁸³ Mc Nicoll 1987, 309.

¹⁸⁴ Οι 30.000 άνδρες που παρατάσσει ο Φίλιππος Ε' στη μάχη της Σελασίας (217 π.Χ.) ή οι 50.000 άνδρες του Αντιόχου Γ' στη μάχη της Μαγνησίας (190 π.Χ.) απέχουν παρασάγγας από τους 154.000 άνδρες που πολεμούν στη μάχη της Ιψού το 301 π.Χ.

¹⁸⁵ Campbell 2011, 137-154.

¹⁸⁷ Σταϊνχάουερ 2001, 204.

¹⁸⁸ Thomson-Scranton 1941

¹⁸⁹ Lawrence 1979, 150-151· McNicoll 1997, 77· Sokolicek 2009, 93.

¹⁹⁰ Lawrence 1979, 149· Παπαχατζής 1994, 246· Sokolicek 1009, 132.

¹⁹¹ Lawrence 1979, 134, 150· Sokolicek 1009, 84-85.

¹⁹² Liv. 36, 8-9· 14.11. Lawrence 1979, 148· Sokolicek 1009, 114.

¹⁹³ Winter 1971b, 278-279· Lawrence 330-331· Sokolicek 1009, 107-108.

εξοπλίζονται με προτειχίσματα και αμυντικές πυλίδες σε πυκνή διάταξη για τη διενέργεια εφόδων.

Η δεκαετία του 1970 αποτελεί την πλέον παραγωγική περίοδο στη μελέτη της αρχαίας ελληνική οχυρωματικής. Της έρευνας του McNicoll είχε προηγηθεί η δημοσίευση, το 1971, του θεμελιώδους για τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών οχυρώσεων έργου του E.F. Winter "Greek Fortifications". Ο Winter για πρώτη φορά μετέφερε το ενδιαφέρον από τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες των οχυρώσεων στον συνολικό σχεδιασμό τους. Για να κατανοήσει τη λειτουργία τους ανέλυσε ζητήματα, όπως η επιλογή της θέσης, οι φυσικοί πόροι και τα ιστορικά συμφραζόμενα, ενώ εξέτασε διεξοδικά τη μορφή, τη λειτουργία και τη χωροθέτηση των συστατικών τους στοιχείων (μεταπύργια, πύργοι πύλες, κλίμακες, αγωγοί κλπ.). Το 1974 δημοσιεύτηκε το "Recherches de poliorcétique Grecque" του Y. Garlan για την εξέλιξη της πολιορκητικής από τον Περικλή έως το Δημήτριο Πολιορκητή, στο οποίο περιλαμβάνονται εκτεταμένα κεφάλαια για τη οχυρωματική αρχιτεκτονική κάθε περιόδου. Στην ίδια μονογραφία παρουσιάστηκε για πρώτη φορά μεταφρασμένο και σχολιασμένο το 5ο βιβλίο της «Μηχανικής Συντάξεως» του Φίλωνος του Βυζαντίου, τα «Πολιορκητικά». Το κείμενο του Φίλωνος παρουσιάστηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1979, και στο "Greek Aims in Fortification" του A.W. Lawrence. Στο έργο του Lawrence το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην αναζήτηση των αιτίων που οδήγησαν στην κατασκευή τόσο μεγάλου αριθμού οχυρώσεων από τα αρχαία ελληνικά κράτη και κυρίως στον εντοπισμό των αναγκών που επέβαλλαν τη διαμόρφωση τόσο της συνολικής μορφής τους όσο και αυτής που έλαβαν τα επιμέρους στοιχεία που τις απαρτίζουν.

Την ομάδα των σημαντικών μονογραφιών για την αρχαία ελληνική οχυρωματική συμπληρώνει το δημοσιευμένο το 1982 «L'architecture militaire grecque» του J.-P. Adam και το "Fortress Attica" του J. Ober (1985), στο οποίο αναδεικνύεται για πρώτη φορά ο ψυχολογικός παράγοντας στην κατασκευή των οχυρώσεων. Ο Ober απέδωσε την κατασκευή του πυκνού οχυρωματικού δικτύου της Αττικής κατά τον 4^ο αι. π.Χ., στο τραύμα της ήττας από τη Σπάρτη, όπου η αποτυχία της Περίκλειας στρατηγικής (εγκατάλειψη της χώρας - συγκέντρωση του πληθυσμού στο άστυ), οδήγησε στην απώλεια της ηγεμονίας και τη συνακόλουθη αύξηση της σημασίας της Αττικής για την αθηναϊκή οικονομία.

Στο θεωρητικό πλαίσιο που έθεσαν οι παραπάνω μελέτες κινήθηκε μία σειρά άρθρων και ανακοινώσεων σε συνέδρια για επιμέρους θέματα της οχυρωματικής. Λίγο πριν τη δημοσίευση του "Greek Fortifications", ο Winter δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «The Indented Trace in Later Greek Fortifications».¹⁹⁴ Μέχρι τότε επικρατούσε η άποψη του Scranton, ο οποίος θεωρούσε την οδοντωτή χάραξη αρχαϊκό χαρακτηριστικό, με αποτέλεσμα να τοποθετεί τα τείχη που περιλαμβάνουν σειρές θλάσεων και γωνιωδών προεξοχών πριν τα

¹⁹⁴ Winter 1971a, 413-426.

μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁵ Ο Winter απέδειξε ότι, αν και σε αρκετές περιπτώσεις οι θλάσεις αποτελούν απλή προσαρμογή της πορείας του τείχους στη διαμόρφωση του εδάφους και δεν αποτελούν χρονολογικά κριτήρια (Τύποι I & 2a), τα τείχη που στηρίζουν την άμυνα τους κυρίως σε πύργους αλλά εμφανίζουν συχνά και θλάσεις ως υποκατάστατα των πύργων (Τύπος 2b) κατασκευάζονται από την περίοδο του Φιλίππου Β' και μετέπειτα, ωστόσο συνήθως χρονολογούνται στον ύστερο 4^ο ή και στον 3^ο αι. π.Χ.. Από την άλλη οι οχυρώσεις που βασίζουν την άμυνά τους σε μεγάλο αριθμό θλάσεων (Τύπος 2c) ανήκουν στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο και η χρήση τους δε φαίνεται να επεκτείνεται πέρα από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.

Σημαντικά χρονολογικά συμπεράσματα έχουν προκύψει και από την εξέταση της μορφής των πύργων. Με το θέμα είχε αρχικά ασχοληθεί ο Marsden,¹⁹⁶ ωστόσο πιο συστηματική υπήρξε η προσέγγιση του Ober,¹⁹⁷ ο οποίος βασιζόμενος κατά κύριο λόγο στον αριθμό των ορόφων, το μέγεθος, τον αριθμό και τη διάταξη των παραθύρων και δευτερευόντως στο εμβαδό διέκρινε δύο «γενιές» πύργων για την τοποθέτηση καταπελτών. Η πρώτη γενιά (375-325 π.Χ.) στέγαζε μικρούς μη συστροφικούς καταπέλτες (γαστραφέτες), ενώ η δεύτερη γενιά (325-275 π.Χ.) μεγάλους συστροφικούς οξυβελείς ή ακόμα και λιθοβόλους καταπέλτες. Με την χρονολόγηση των πύργων ασχολήθηκε και ο Winter. Στο άρθρο «Problems of Tradition and Innovation in Greek Fortifications in Asia Minor, Late Fifth to Third Century B.C.»¹⁹⁸ συνόψισε τα συμπεράσματα της πολυετούς έρευνας του για την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής οχυρωματικής και μεταξύ άλλων επεσήμεινε ότι παρά την αδιαμφισβήτητη επίδραση της πολιορκητικής στην εξέλιξη της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής «οχυρώσεις με μικρών διαστάσεων πύργους και ελάχιστες δυνατότητες εγκατάστασης μεγάλων καταπελτών δεν είναι απαραίτητως πρωιμότερες από τεχνολογικά πιο εξελιγμένα οχυρωματικά έργα: ίσως απλώς να είναι ό, τι καλύτερο μπορούσαν να κάνουν οι κατασκευαστές τους...».¹⁹⁹ Λίγα χρόνια αργότερα ο Winter επανήλθε εκ νέου στο θέμα της τοποθέτησης καταπελτών στους πύργους ελληνικών οχυρώσεων καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι στις περισσότερες περιπτώσεις φιλοξενούσαν οξυβελείς καταπέλτες. Από τους πύργους με εμβαδό ικανό για την τοποθέτηση μεγάλων λιθοβόλων καταπελτών, οι περισσότεροι είναι μεσαίου μεγέθους (100~200μ²), ενώ σπανίζουν οι μεγάλοι μεγέθους πύργοι (>200μ²), οι οποίοι θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν τους μεγαλύτερους λιθοβόλους καταπέλτες, με δυνατότητα ρίψης βλημάτων βάρους ενός ταλάντου.²⁰⁰

¹⁹⁵ Scranton 1941, 155, 157.

¹⁹⁶ Marsden 1969, 150-154.

¹⁹⁷ Ober 1987· 1992. Κριτική σε ότι αφορά τα συμπεράσματα του Ober για τα μεγέθη των καταπελτών ¹⁹⁵ γενιάς άσκησε ο Rihill 2006, 379-383.

¹⁹⁸ Winter 1994, 29-52.

¹⁹⁹ Winter 1994, 30.

²⁰⁰ Winter 1997, 247-292.

Οι περισσότερες από τις παραπάνω εργασίες χαρακτηρίζονται από ευρύτητα στον γεωγραφικό και χρονολογικό τους ορίζοντα καθώς καλύπτουν σχεδόν το σύνολο της ανατολικής Μεσογείου. Ωστόσο η ανάγκη για λεπτομερή καταγραφή και δημοσίευση επιμέρους οχυρωματικών συνόλων είχε καταδειχτεί τόσο από τον Scranton όσο και από τον Winter,²⁰¹ οι οποίοι μάλιστα κινήθηκαν και προς αυτή την κατεύθυνση με τη συστηματική δημοσίευση από τον μεν πρώτο του διατειχίσματος της Πνύκας,²⁰² από τον δε δεύτερο τμημάτων της οχύρωσης του Ακροκορίνθου.²⁰³ Στην ίδια λογική κινήθηκε και η δημοσίευση του οχυρωματικού περιβόλου της Σάμου,²⁰⁴ της Γορίτσας²⁰⁵ και της Άλου²⁰⁶ με τα στοιχεία των δύο τελευταίων να προέρχονται από συστηματικές επιφανειακές έρευνες και σημειακές, περιορισμένης κλίμακας, ανασκαφές. Με δεδομένο ότι τα τείχη σπανίως ανασκάπτονται στο σύνολό τους η συστηματική δημοσίευση των στοιχείων που προέκυψαν από την ανασκαφική διερεύνηση εκτεταμένων τμημάτων των οχυρώσεων του Δίου²⁰⁷ και της Ρόδου²⁰⁸ αλλά και τα λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικά άρθρα, που παρουσιάζουν δεδομένα ανασκαφών ή επιφανειακών ερευνών από οχυρώσεις της Μακεδονίας,²⁰⁹ της Θράκης²¹⁰ της Ηπείρου²¹¹ της Στερεάς Ελλάδας,²¹² της Πελοποννήσου²¹³ ή της Κρήτης²¹⁴ αποτελούν σημαντική συνεισφορά, κυρίως από μέλη της ελληνικής αρχαιολογικής κοινότητας.

Στην περίπτωση της Ηπείρου το τμήμα του τείχους της αρχαίας Αμβρακίας, που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Γιαννάκη, είναι το μοναδικό, το οποίο έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια στο β' τέταρτο/μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., μέσω ανασκαφικών στοιχείων που έχουν προκύψει από το επίπεδο θεμελίωσης του. Η χρονολόγηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς ο χαρακτηριστικός τρόπος δόμησης του τείχους της Αμβρακίας με μεγάλους ορθογωνίους λίθους που δύνανται να κληθούν ορθοστάτες απαντά συχνά στις οχυρώσεις της ευρύτερης περιοχής και μάλιστα της Θεσπρωτίας όπως θα δούμε παρακάτω.²¹⁵

²⁰¹ Scranton 1941, 185· Winter 1971, xvi.

²⁰² Thomson – Scranton 1943, 269-383.

²⁰³ Winter 1991, 109-121.

²⁰⁴ Kienanst 1978.

²⁰⁵ Backhuizen 1992.

²⁰⁶ Reinders 1988.

²⁰⁷ Στεφανίδου-Τιβερίου 1998.

²⁰⁸ Φιλήμονος-Τσοποτού 2004.

²⁰⁹ Αναφέροντα ενδεικτικά τα: Σιγανίδου 1987, 765-786 (Πέλλα)· Σισμανίδης 1992, 357-371 (Ποτίδαια)· Φάκλαρης 1997, 69-78 (Βεργίνα)· Χρυσοστόμου 1987, 161-169· 1988, 55-68 (Εδεσσα). Συνοπτική παρουσίαση των μακεδονικών οχυρώσεων πραγματοποιείται στο Στεφανίδου-Τιβερίου 2011, 447-452.

²¹⁰ Αναφέροντα ενδεικτικά τα: Nankov 2008, 15-56· Καλλιντζή 2012, 131-140.

²¹¹ Αναφέροντα ενδεικτικά τα: Balandier - Koco 1996, 205-216· Balandier et al. 2007, 159-185· Bogdani 2006, 43-60· Καρατζένη 1987, 9-36· Σπανοδήμος - Ρήγιος 2013, 57-92.

²¹² Αναφέροντα ενδεικτικά τα: Ζορίδης 1985, 217-236· McAllister et al. 2006· Nankov 2006, 165-174.

²¹³ π.χ. Forsen J. et al. 2005, 307-319.

²¹⁴ π.χ. Coutsinas 2010, 188-199· 2011, 33-51.

²¹⁵ Καρατζένη 1987, 28. Ο Hammond 1967, 480-481 είχε χρονολογήσει τους ορθοστάτες της Αμβρακίας στις αρχές του 6^{ου} ενώ η Βοκοτοπούλου 1975^α, 209· 1975^β 210 στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Πάντως δεν είναι απαραίτητο το τείχος της Αμβρακίας να κατασκευάστηκε σε μία περίοδο. Πράγματι πύργος που

Πέρα από τα παραπάνω τα τελευταία 20 χρόνια εμφανίζονται όλο και πιο συχνά μελέτες που εξετάζουν τις οχυρώσεις συγκεκριμένων πολιτικών ή εθνοτικών περιφερειών του ελληνικού κόσμου, οι οποίες συνδυάζουν την παλαιότερη γεωγραφική και τοπογραφική προσέγγιση με τα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας. Δεν είναι τυχαίο, πιθανώς, ότι η πρώτη μελέτη αυτού του είδους αφορά τις οχυρώσεις της αρχαίας Αιτωλίας,²¹⁶ όπου για πολλά χρόνια η έρευνα στηριζόταν σε ιστορικής-τοπογραφικής κατεύθυνσης πραγματείες.²¹⁷ Έκτοτε έχουν παρουσιαστεί μελέτες αυτού του τύπου για τις οχυρώσεις της Φωκίδας,²¹⁸ της Ακαρνανίας,²¹⁹ της Κεφαλονιάς,²²⁰ της Αρκαδίας²²¹ και λίαν προσφάτως της Κρήτης.²²²

καταγράφεται από την Καρατζένη 2001, 390 φαίνεται να ανήκει στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ στην ίδια περίοδο χρονολογεί και ο Hammond 1967, 585 ημικυκλικό πύργο, που εντόπισε κοντά στην περιοχή του θεάτρου της αρχαίας πόλης. Σε δύο διαφορετικές φάσεις ανήκουν επίσης και ο ημικυκλικός πύργος και το παρακείμενο μεταπύργιο που εντοπίστηκε στο οικ. Γεωργούλα, βλ. Γιούνη 2012, 81-84.

²¹⁶ Πορτελάνος 1998.

²¹⁷ Winter 1971, xiv-xv.

²¹⁸ Τυπάλδου-Φακίρης 2004.

²¹⁹ Ley 2008.

²²⁰ Christiansen et al. 2002· Θωμάς 2009. Η έρευνα των κεφαλληνιακών οχυρώσεων έχει λάβει μία περισσότερο τεχνική κατεύθυνση επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στη μελέτη των τοιχοδομιών και τη χρονολόγησή τους..

²²¹ Maher 2012.

²²² Coutsinas 2014.

3. ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ

Οι Θεσπρωτοί ιδρύουν τις πόλεις τους από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. καθώς έως το 380-360 π.Χ. οι οικισμοί, στους οποίους κατοικούν τα ηπειρωτικά φύλα, χαρακτηρίζονται ως κώμες. Πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία όλες οι ελληνικές πόλεις θεωρούσαν απαραίτητη την προστασία τους από ισχυρά τείχη, με την Ήλιδα και τη Σπάρτη να αποτελούν τις μοναδικές παρεκκλίσεις από τον κανόνα.

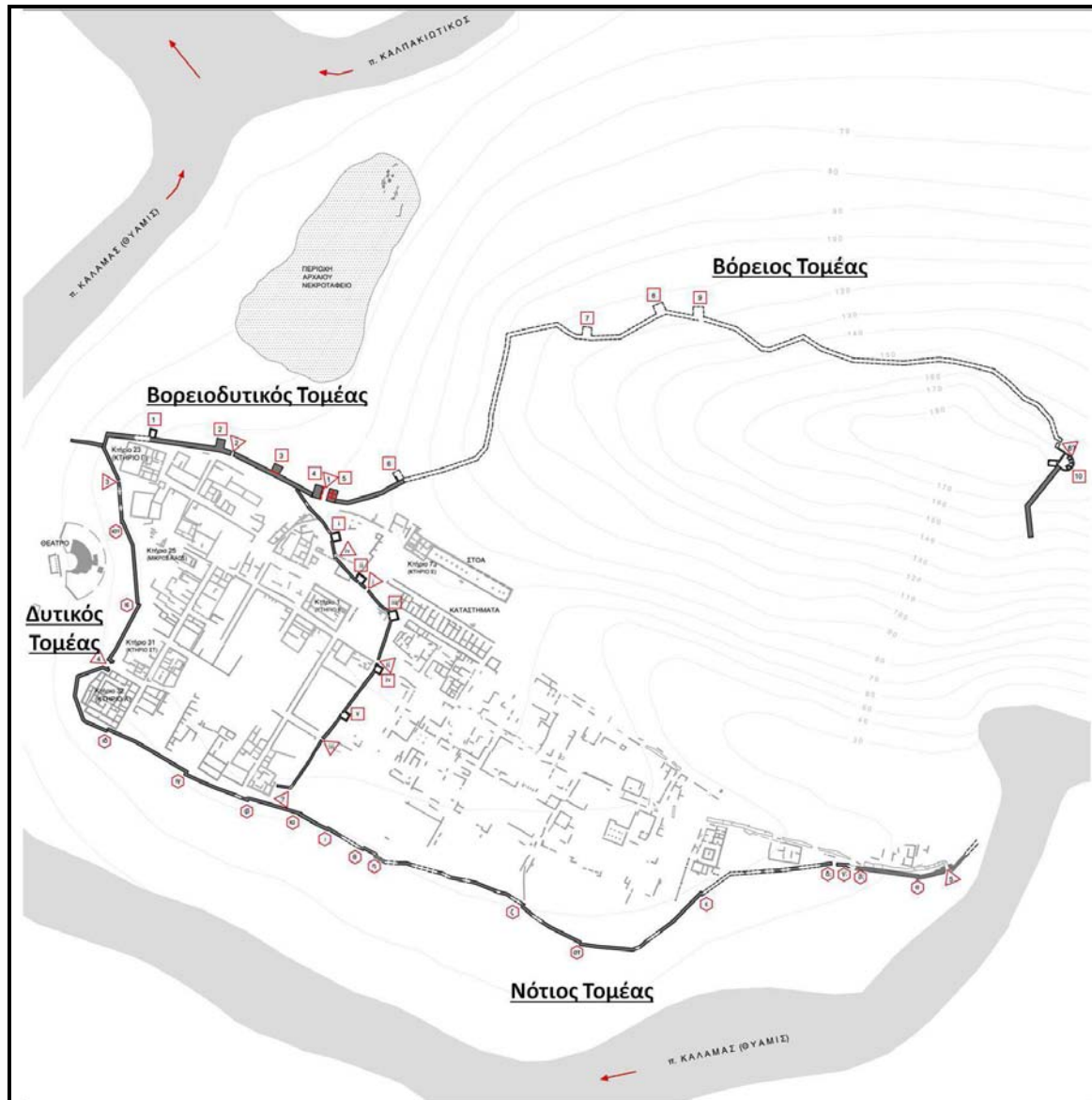
Στις τέσσερις πόλεις (Γίτανα, Ελέα, Δυμόκαστρο, Ντόλιανη), οι οχυρώσεις των οποίων αναλύονται στα επόμενα κεφάλαια, και πιθανώς σε κάποιες ακόμα (Κούτσι, Λυγιά, Πάργα/Τορύννη), οργανώθηκε, έζησε και έδρασε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αρχαίας Θεσπρωτίας από τον 4^ο αι. και έως τουλάχιστον το 167 π.Χ. Οι τέσσερις πόλεις, στις παρυφές των σημαντικότερων κοιλάδων και παραθαλάσσιων πεδιάδων της περιοχής αποτέλεσαν πυρήνες αστικής ζωής και έδρες της πολιτικής συγκρότησης των Θεσπρωτών, γεγονός που επιβεβαιώνεται και ανασκαφικά τουλάχιστον στις περιπτώσεις των Γιτάνων, της Ελέας και πιθανώς του Δυμοκάστρου.

Οι θεσπρωτικές πόλεις περιβλήθηκαν με οχυρωματικούς περιβόλους, που καθόρισαν ως ένα βαθμό τη μορφή και την οργάνωση τους. Επιπλέον τα τείχη των πόλεων αποτέλεσαν τις σημαντικότερες δημόσιου χαρακτήρα κατασκευές στην περιοχή κατά την αρχαιότητα. Κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων ακμής της ελληνιστικής Θεσπρωτίας, οι οχυρώσεις των πόλεων της επισκευάστηκαν, εκσυγχρονίστηκαν, ενισχύθηκαν, επεκτάθηκαν ή περιορίστηκαν ανάλογα με τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες, τις κοινωνικές απαιτήσεις και τις ιστορικές συγκυρίες, στοιχεία που αποτυπώνονται στο σχεδιασμό και τις κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες.

Η συνεχής μέριμνα για την οικοδόμηση, συντήρηση και επάνδρωση των οχυρωματικών περιβόλων που προστάτευαν τις πόλεις των Θεσπρωτών μαρτυρά όχι μόνο την καίρια σημασία για την ασφάλεια τους αλλά και το επίπεδο οργάνωσης των πολιτειακών φορέων που βρίσκονται πίσω από την κατασκευή τους, την ισχύ και το κύρος των οποίων πρόβαλαν τόσο προς τους ξένους παρατηρητές όσο και προς του ίδιους τους πολίτες.

3.1. Γίτανα (Γκούμανη)

Τα Γίτανα, στη συμβολή του ποταμού Καλαμά με τον Καλπακιώτικο υπήρξαν η μεγαλύτερη πόλη της αρχαίας Θεσπρωτίας και έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών. Στην πόλη διακρίνονται σήμερα τρία οχυρωματικά σύνολα. Ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, το *Δυτικό σκέλος* και το *Διατείχισμα*.

8. Τοπογραφικό σχέδιο των Γιτάνων (Αρχείο: ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

3.1.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, περιγραφή, χρονολόγηση)

Σε αντίθεση με τις άλλες θεσπρωτικές πόλεις (Ελέα, Φανοτή, Ελίνα), οι οποίες έλαβαν την ονομασία τους από το όνομα του φύλου στο οποίο ανήκαν (Ελεάτες,

Φανοτείς, Ελινοί), η ονομασία των Γιτάνων²²³ δε σχετίζεται με κάποιο από τα γνωστά θεσπρωτικά φύλα.

Η ονομασία της πόλης παραδίδεται από το Λίβιο²²⁴ και τον Πολύβιο,²²⁶ οι οποίοι παρέχουν τις επιπλέον πληροφορίες ότι βρισκόταν κοντά στη Φανοτή, ήταν ένα από τα πολιτικά κέντρα των Ηπειρωτών και απείχε 12 ρωμαϊκά μίλια (15 χλμ.) από τη θάλασσα. Με βάση τα παραπάνω τα Γίτανα ταυτίστηκαν με την αρχαία πόλη στη θέση «Γκούμανη», ταύτιση που έγινε αποδεκτή από το σύνολο των ερευνητών του 20^{ου} αιώνα.²²⁷ Την βαρύνουσα πολιτική σημασία των Γιτάνων, ως έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών, επιβεβαίωσε περαιτέρω η ανεύρεση απελευθερωτικής επιγραφής, η οποία χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²²⁸

Η πόλη αναπτύχθηκε στη βόρεια όχθη του ποταμού Καλαμά, σε μικρή απόσταση από τη συμβολή του με τον Καλπακιώτικο, πάνω σε ένα ευρύχωρο πλάτωμα, στους πρόποδες της νοτιοδυτικής απόληξης του χαμηλού όρους «Βρυσέλα» (υψ. 349μ). Η περιοχή βόρεια του Καλαμά στην αρχαιότητα ονομαζόταν Κεστρίνη²²⁹ ή Κεστρία²³⁰ ή Κεστρινία ή Καμμανία,²³¹ οι δε Καμμανοί αναφέρονται σε χάλκινη επιγραφή που βρέθηκε στον *Μικρό Ναό* της πόλης.²³² Η Κεστρίνη αναφέρεται στις πηγές άλλοτε ως μέρος της Χαονίας, άλλοτε της Θεσπρωτίας αλλά κάποιες φορές και της Μολοσσίας, γεγονός που σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, απηχεί μία επέκταση της επιρροής των Θεσπρωτών βόρεια των Καλαμά σε βάρος των Χαόνων. Η εν λόγω μεταβολή, όπως προκύπτει από το συνδυασμό της μαρτυρίας του Θουκυδίδη και του ψευδο-Σκύλακα²³³ θα έλαβε χώρα στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²³⁴ Ο ίδιος ο οικισμός, πάντως, φαίνεται ότι έχει παρελθόν που υπερβαίνει τον

²²³ Για το ζήτημα της ονομασίας της πόλης των Γιτάνων βλ. Krascheninnikov 1902, 497· Δάκαρης 1972, 35-36· Πρέκα-Αλεξανδρή 1996α, 195-198· Κάντα-Κίτσου 2008, 17· Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 678, σημ. 68. Η πρόταση του Δάκαρη ότι το παραφρασμένο στο κείμενο του Πολυβίου όνομα της πόλης (γίτωνα και γείτονα) θα πρέπει να αποκατασταθεί ως Τιτάνη – Τιτάνα δεν είναι πλέον αποδεκτή. Η ονομασία «ΓΙΤΑΝΑ» αναγράφεται σε τουλάχιστον δεκατέσσερα σφραγίσματα από το δημόσιο αρχείο της πόλης, ενώ χάλκινη αφιερωματική επιγραφή από τον «Μικρό Ναό» περιλαμβάνει της φράση «ΕΝ ΓΙΤΑΝΟΙΣ», που δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι το όνομα της αρχαίας πόλης ήταν «τα Γίτανα».

²²⁴ Liv. 42.38.1.

²²⁶ Πολ. 27.16.4-6·

²²⁷ SEG XXXVII, 717· Ευαγγελίδης 1954, 102· Lepore 1962, 122· Δάκαρης 1964, 4· 1972, 35-36· Hammond 1967, 651-652· Cabanes 1976, 576-577, no 49· Davies 2000, 249, D7.

²²⁸ Δάκαρης 1972, 86· Πρέκα-Αλεξανδρή 1989, 163-172· 1996α, 195-198· Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 678, σημ. 68. Η ταύτιση γίνεται αρχικά από τους περιηγητές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Κάντα-Κίτσου 2008, 16-17.

²²⁹ Θουκ. 1.46.4.: «ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμός, ὀρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ Κεστρίνην»

²³⁰ Στεφ. Βυζ. στο λήμμα Τροία: «ἔστι καὶ πόλις ἐν Κεστρία τῆς Χαονίας»

²³¹ Στεφ. Βυζ. στο λήμμα Καμμανία: «μοῖρα τῆς Θεσπρωτίας· μετωνομάσθη δὲ Κεστρινία»

²³² Κάντα-Κίτσου 2008, 17, 21· Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 678, σημ. 68

²³³ Ο ψευδο-Σκύλαξ 28-30 αναφέρει ότι το μεγαλύτερο μέρος του νησιού της Κέρκυρας αντιστοιχεί στη Θεσπρωτία και όχι στη Χαονία.

²³⁴ Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει ξεκάθαρα την Κεστρίνη ως τμήμα της Χαονίας. Η συσχέτιση των δύο περιοχών πραγματοποιείται από τον Hammond 1967, 479-480 και στηρίζεται στον Πaus. 1.2.3 και 2.23.36, ο οποίος αναφέρει ότι ο επώνυμος ήρωας του ομώνυμου φύλου (Κεστρίνος) ήταν γιός του Έλενου, από τον οποίο καταγόταν ο βασιλικός οίκος των Χαόνων. Κατά τη γνώμη μου η προβαλλόμενη θεωρία από τους Hammond 1967, 677-678 και κυρίως τον Δάκαρη 1972, 4-5 ότι η Κεστρίνη ήταν πριν το δ' τέταρτο του 5^{ου}/α'

4^ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρεί η χειροποίητη κεραμική,²³⁵ που εντοπίζεται σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου, και πιθανώς τα οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία έχουν αποκαλυφθεί κάτω από κτήρια της Ελληνιστικής περιόδου στην περιοχή της Αγοράς.²³⁶

9. Χάλκινη επιγραφή από τον «Μικρό Ναό» των Γιτάνων, στην οποία καταγράφεται το φυλετικό όνομα των Καμμανών και το όνομα της πόλης. (Κάντα-Κίτσου 2008, 17)

Ο αστικός ιστός των Γιτάνων αναπτύσσεται στο σχετικά ομαλό πλάτωμα, στους πρόποδες της υψώματος της Βρυσέλας,²³⁷ οργανωμένος με σχεδόν κανονικό, ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα. Αν και το μεγαλύτερο μέρος της πόλης δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, οι επιφανειακά ορατές αρχαιότητες επιτρέπουν να διακρίνουμε τις οικοδομικές νησίδες και την εσχάρα του οδικού δικτύου, στο οποίο κυριαρχούν τρεις μεγάλοι δρόμοι, που διατρέχουν τον επιμήκη άξονα του οικιστικού πλέγματος.²³⁸ Στα όρια του πλατώματος, για την εξομάλυνση της έντονης κατωφέρειας που παρουσιάζουν τα πρανή του πριν καταλήξουν στις όχθες του Καλαμά κατασκευάζονται ισχυρά αναλήμματα πολυγωνικής τοιχοποιίας, από λίθους με κυρτές όψεις και καλή συναρμογή. Αυτά τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά οδήγησαν παλαιότερους ερευνητές να ταυτίσουν, λανθασμένα, κάποια από αυτά τα αναλήμματα με οχυρωματικού χαρακτήρα κατασκευές (πύργους).²³⁹

μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. μέρος της Χαονίας και επομένως η επέκταση των Θεσπρωτών πραγματοποιήθηκε σε βάρος των Χαόνων δεν διαθέτει επαρκή τεκμηρίωση.

²³⁵ Η χαρακτηριστική χειροποίητη κεραμική της περιοχής της Ηπείρου, που συνήθως χαρακτηρίζεται ως προϊστορική είναι βέβαιο ότι φτάνει έως τον 4^ο αι. π.Χ.

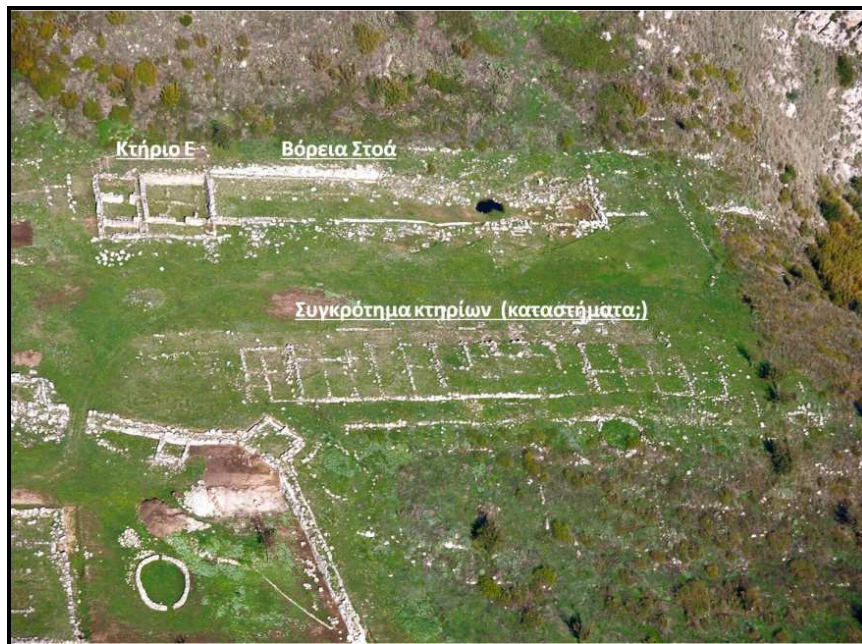
²³⁶ Κάντα-Κίτσου 2008, 19-20.

²³⁷ Ο Δάκαρης 1972, 110 αναφέρει «ίχνη κτηρίων... και βορειότερα στις ήπιες πλαγιές του λόφου.» ενώ χρησιμοποιεί την έκφραση «οικοδομημένη περιοχή» μόνο για το νότιο τμήμα της περιτειχισμένης έκτασης. Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στο χώρο δεν διαπιστώθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα κτηρίων στις πλαγιές του λόφου Γιτάνων, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ακόμα και οι πλέον ήπιες κατωφέρειες κλιτύες του ουδέποτε κατοικήθηκαν, τουλάχιστον όχι συστηματικά.

²³⁸ Δάκαρης 1972, 317-318, 120' Κάντα-Κίτσου 2008, 38-49' Λάζαρη - Κάντα-Κίτσου 2010, 42.

²³⁹ Hammond 1967, 84' Δάκαρης 1972, 110.

Η *Αγορά* της πόλης, στα ριζά της Βρυσελάς οριοθετείται, στα βόρεια από μία στοά (*Κτήριο 73*) του ευρύτατα διαδομένου στη δυτική Ελλάδα τύπου με προεκτεινόμενους στην πρόσοψη πλευρικούς τοίχους²⁴⁰ και στα νότια από επίμηκες συγκρότημα κτηρίων, πιθανώς εμπορικού χαρακτήρα (*Κτήριο 75*).²⁴¹ Δίπλα από τη στοά, στην πρόσοψη της οποίας διατάσσονταν τουλάχιστον δώδεκα αναθηματικά βάθρα, προστέθηκε ένα σχεδόν τετράγωνο κτήριο με διμερή διαίρεση (*Κτήριο Ε ή 73*),²⁴² που σχετιζόταν, πιθανώς, με τη λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα.²⁴³ Με τη λατρεία γυναικείας θεότητας ταυτίζεται ο αποκαλούμενος *Μικρός Ναός* (*Κτήριο 25*), οικοδόμημα με πρόναο, σηκό και λιθόστρωτη αυλή στην αφετηρία ενός από τους κύριους δρόμους της πόλης.²⁴⁴

10. Αεροφωτογραφία της *Αγοράς* των Γιτανων (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το μεγάλο -1500μ²- κτήριο 32 (*Κτήριο Α*) στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης, δίπλα σε μία από τις σημαντικότερες πύλες του *Εξωτερικού οχυρωματικού της περιβόλου*, έχει ταυτιστεί με πρυτανείο. Τέσσερις πτέρυγες, κάθε μία από τις οποίες περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό δωματίων, διατάσσονται περιμετρικά μεγάλης κεντρικής αυλής (16X12μ.). Σε ένα από τα δωμάτια του εν λόγω κτηρίου εντοπίστηκαν περισσότερα από 3.000 σφραγίσματα (βλ. 1.2.2.), που επέτρεψαν την ταύτιση του με το δημόσιο αρχείο της πόλης.²⁴⁵ Από τα άλλα δημόσια κτήρια, το ένα (*Κτήριο 1 ή Β*) πιθανώς λειτούργησε ως

²⁴⁰ Πρέκα-Αλεξανδρή 1999, 167-169· 2001, 414-420· Κάντα-Κίτσου 2008, 49-50.

²⁴¹ Κάντα-Κίτσου 2008, 51

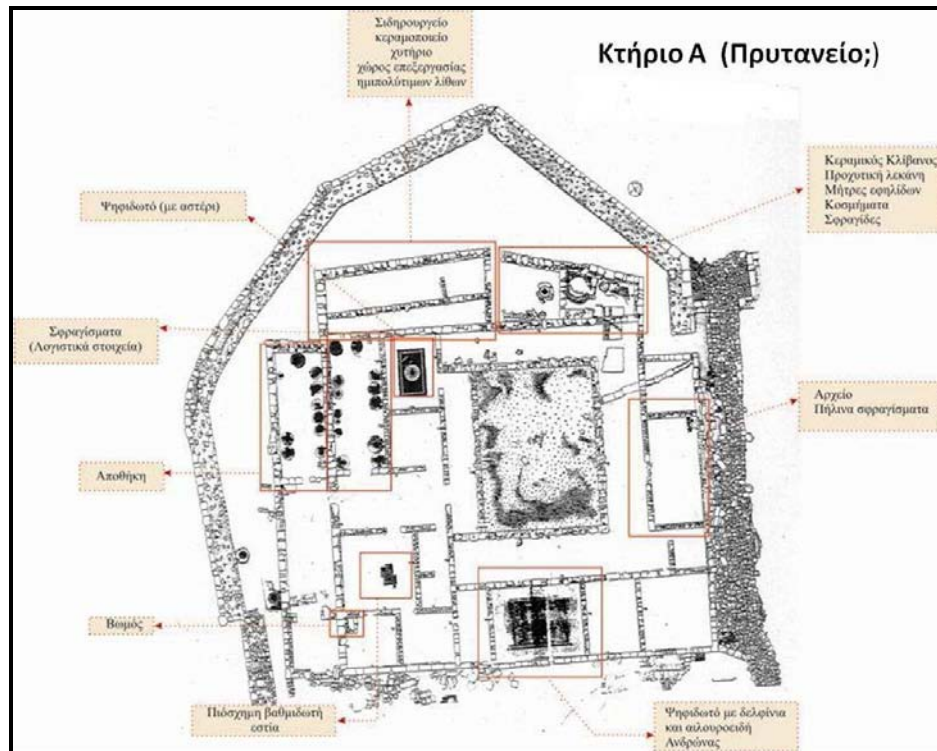
²⁴² Η αραβική αρίθμηση αφορά το σύνολο των ορατών κτηρίων του οικισμού και δημοσιεύεται στον οδηγό του αρχαιολογικού χώρου. Η αρίθμηση με ελληνικά γράμματα έχει δοθεί από την ανασκαφέα των κτηρίων και απαντά στις ανασκαφικές εκθέσεις που έχουν δημοσιευτεί στο Αρχαιολογικό Δελτίο και αλλού.

²⁴³ Πρέκα-Αλεξανδρή 1999, 169· Κάντα-Κίτσου 2008, 50.

²⁴⁴ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α, 307-308· Κάντα-Κίτσου 2008, 53-54.

²⁴⁵ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995^α, 302-306· Κάντα-Κίτσου 2008, 17, 21· Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011, 677-681.

χώρος συγκέντρωσης και σίτισης²⁴⁶ ενώ αδιευκρίνιστη είναι η χρήση και ο χαρακτήρας του μεγάλου κτηρίου (Κτήριο 23 ή Γ)²⁴⁷ στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, όπως και του πιθανώς ιδιωτικού Κτηρίου 31 (Κτήριο ΣΤ) στα βόρεια του Πρυτανείου.²⁴⁸ Στα δυτικά μεταξύ της οχύρωσης και του Καλαμά αποκαλύφθηκε το Θέατρο της πόλης με είκοσι οχτώ (28) σειρές ειδωλίων, ένας μεγάλος αριθμός από τα οποία φέρει εγχάρακτες απελευθερωτικές επιγραφές.²⁴⁹

11. Κάτοψη του Κτηρίου Α (Μεταλληνού et al. 2008)

Με δεδομένη την αναφορά του ψευδο-Σκύλακα (βλ. 1.1.) η ίδρυση της πόλης των Γιτάνων δεν μπορεί να προηγείται του 380-360 π.Χ. Επιπλέον η προαναφερθείσα απελευθερωτική επιγραφή αποδεικνύει ότι τα Γίτανα ήταν πόλη κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο μόνο για τη στοά της Αγοράς και το Θέατρο διαθέτουμε στοιχεία, τα οποία τοποθετούν την ανέγερσή τους στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁰ Σε ότι αφορά τα προερχόμενα από τις ανασκαφές κινητά ευρήματα, τα περισσότερα χρονολογούνται στο β' μισό του 3^{ου} και το 2^ο αι. π.Χ. Η διακοπή της λειτουργίας των περισσότερων κτηρίων και κυρίως του Πρυτανείου αποδίδεται στην ρωμαϊκή καταστροφή του 167 π.Χ. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις τόσο στα ανασκαμμένα (Μικρός ναός, Κτήριο 1 και ίσως Θέατρο²⁵¹) όσο και σε

²⁴⁶ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995γ, 296-299· Κάντα-Κίτσου 2008, 52.

²⁴⁷ Πρέκα-Αλεξανδρή 1996β, 272· 2000, 440-447· Κάντα-Κίτσου 2008, 52.

²⁴⁸ Πρέκα-Αλεξανδρή 2003, 611-613· Κάντα-Κίτσου 2008, 59.

²⁴⁹ Πρέκα-Αλεξανδρή 2003, 614-617· 2012, 109-115· Κάντα-Κίτσου 2008, 59-60.

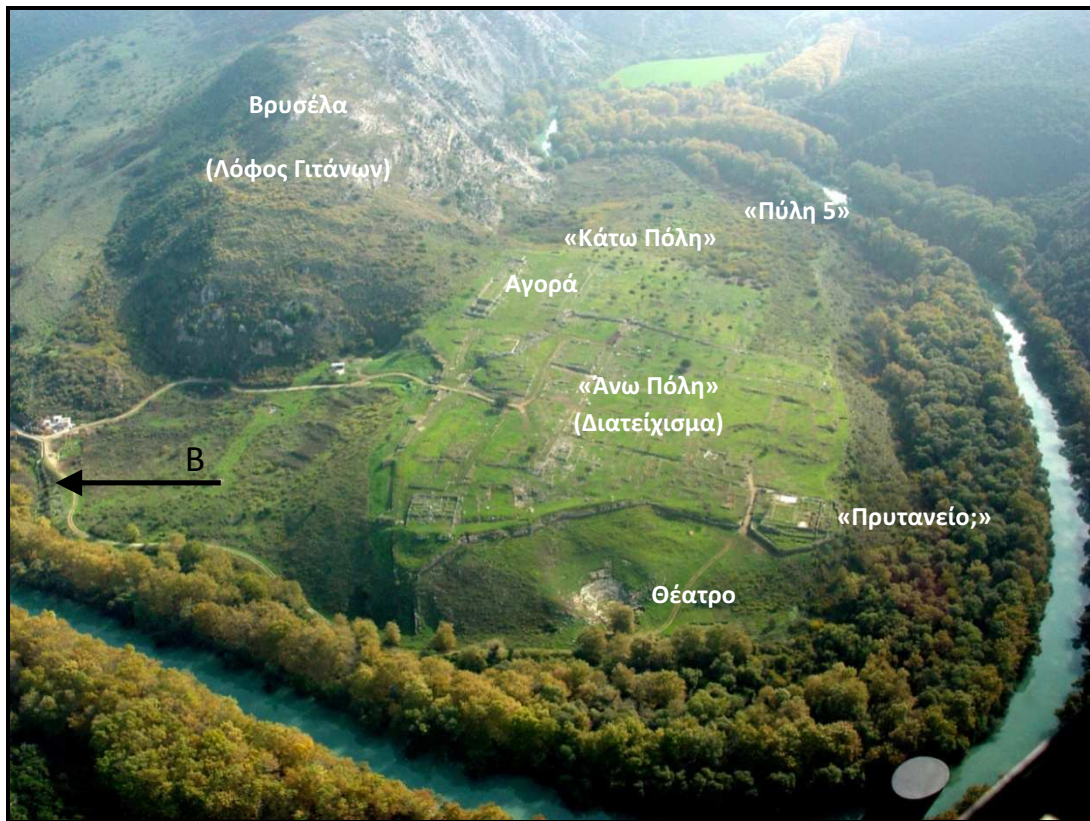
²⁵⁰ Πρέκα-Αλεξανδρή 2003, 616· Κάντα-Κίτσου 2008, 50.

²⁵¹ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α, 308· 1995β, 298· 2012, 115· Σαλαταγιάννη et al., 2010, 339, σημ. 2.

άλλα μη ανασκαμμένα κτήρια έξω από το *Διατείχισμα* της αρχαίας πόλης,²⁵² που υποδεικνύουν ότι ο οικισμός επιβιώνει και μετά το 167 π.Χ.

3.1.2. Η θέση (Γεωγραφία, τοπογραφία & φυσικοί πόροι)

Η έκταση που περικλείεται από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* των Γιτάνων (Γεωγρ. πλάτος: 39°34'16.35", Γεωγρ. μήκος: 20°15'40.56"A) περιλαμβάνει περιοχές με διαφορετικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά.

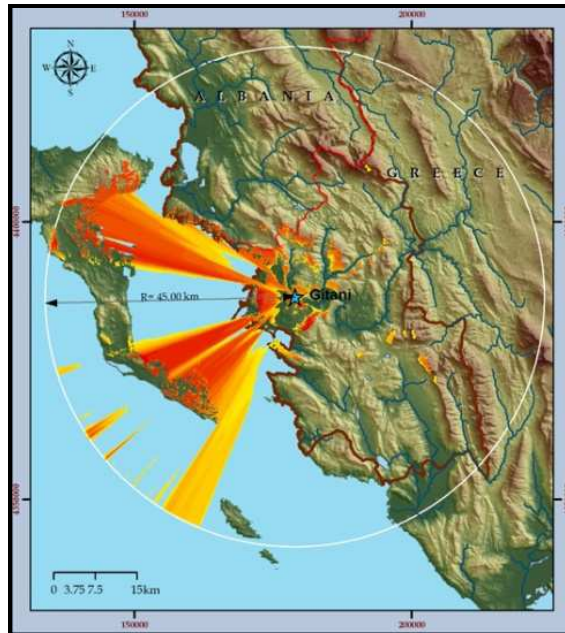

12. Αεροφωτογραφία των Γιτάνων κατά το έτος 2008 (Λήψη από τα δυτικά). Διακρίνεται ο ορεινός όγκος της Βρυσέλας (πάνω αριστερά) και το περιβαλλόμενο από τον ποταμό Καλαμά (δεξιά και κάτω) πλάτωμα στο οποίο αναπτύσσεται ο αστικός ιστός της πόλης (Αρχειό ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ο αστικός ιστός αναπτύσσεται στο σχετικά επίπεδο, επίμηκες πλάτωμα, που με διεύθυνση Δ/ΒΔ προς Α/ΝΑ κατέρχεται ομαλά για να συναντήσει τις όχθες του Καλαμά (Θύαμη) στην περιοχή της *Πύλης 5*. Στα δυτικά, νότια και εν μέρει στα βόρεια η αρχικά επίπεδη επιφάνεια του πλατώματος αποκτά σταδιακά όλο και πιο έντονη κατωφέρεια έως την κοίτη του Καλαμά, ο οποίος παρότι σήμερα κυλά περίπου 40 μ. χαμηλότερα από την

²⁵² Όπως με πληροφόρησε η αρχαιολόγος Β. Λάμπρου, κατά τη διάρκεια των επιφανειακών καθαρισμών, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης της κάτω πόλης των Γιτάνων (2010-2013) βρέθηκαν νομίσματα που χρονολογούνται και μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

υψομετρική στάθμη του οικισμού (περιοχή αρχαίας Αγοράς), στην αρχαιότητα βρισκόταν ακόμα χαμηλότερα.²⁵³

13. Επάνω ανάλυση οπτικού πανοράματος από τα Γίτανα (Μεταλληνού et al. 2008, 65, Χάρτης 22) και κάτω γενική άποψη από την κορυφή του λόφου των Γιτάνων. (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων).

Ένας λόφος (υψ. 183μ., στο εξής λόφος των Γιτάνων), με στοιχειωδώς προσβάσιμη την βόρεια και εντελώς απόκρημνη τη νότια πλευρά του, δεσπόζει πάνω από την αρχαία πόλη. Πρόκειται για τη δυτική απόληξη του βουνού της Βρυσέλας (υψ. 345μ.), με το οποίο συνδέεται μέσω στενού και επιμήκους αυχένα. Μεταξύ πόλης και λόφου παρεμβάλλονται τα απόκρημνα νότια πρηνή του δεύτερου και ένα καλυμμένο σήμερα από βλάστηση βύθισμα, που επιτρέπουν την μεταξύ τους επικοινωνία μόνο μέσω ενός περάσματος 170μ., το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καταλαμβάνεται από της στοά της Αγοράς. Από αυτό το σημείο είναι δυνατή η άνοδος έως την κορυφή του λόφου των Γιτάνων, η οποία παρέχει δυνατότητα εποπτείας μίας εκτεταμένης περιοχής από τις

²⁵³ Σημαντικές μεταβολές στη στάθμη των υδάτων και την πορεία τους έχουν υποστεί τόσο ο Καλαμάς όσο και ο Καλπακιώτικος μετά την οικοδόμηση, κατά τη δεκαετία του 1950, αρδευτικού φράγματος περίπου ένα χιλιόμετρο δυτικά της αρχαίας πόλης. Μία από αυτές τις μεταβολές είναι ορατή στα νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης, όπου η αρχικά σχεδόν ευθύγραμμη κοίτη του Καλαμά σχηματίζει πλέον ένα μαιανδρισμό, ο οποίος φτάνει έως τα ριζά της Βρυσέλας.

εκβολές του Καλαμά έως τις δυτικές ακτές της Κέρκυρας και τη θαλάσσια περιοχή βόρεια των Παξών.²⁵⁴

Την πόλη περιβάλλει από τα νότια και τα δυτικά ο Καλαμάς, ο οποίος καθώς 350 μέτρα βορειότερα συναντά τον Καλπακιώτικο καθιστά τον άμεσο περίγυρο των Γιτάνων μία περιβαλλόμενη από ποταμούς «χερσόνησο». Η δια ξηράς πρόσβαση στην πόλη, η οποία επικοινωνούσε με τη θάλασσα και μέσω του πιθανώς πλωτού κατά την αρχαιότητα Καλαμά,²⁵⁵ πραγματοποιούνταν κατά κύριο λόγο από τα βορειοδυτικά μέσω μίας επίπεδης έκτασης, που οριοθετείται από τον ποταμό, την οχύρωση και την απόκρημνη δυτική απόληξη του λόφου των Γιτάνων. Εκεί αναπτύχθηκε και το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, το οποίο επεκτείνεται και κατά μήκος της βόρειας όχθης του Καλαμά έως και την περιοχή του σύγχρονου φράγματος.²⁵⁶ Μία αντίστοιχη επίπεδη έκταση, που σήμερα καταλαμβάνεται από ένα μαιανδρισμό του Καλαμά, πιθανώς καθιστούσε προσβάσιμη την πόλη από τα ανατολικά.

Οι δύο ποταμοί, πέρα από τη φυσική προστασία που παρείχαν, καθόρισαν και τα χαρακτηριστικά της αρχαίας πόλης. Τα Γίτανα στέκονταν στην αφετηρία της χερσαίας εμπορικής και στρατιωτικής διαδρομής, που ακολουθώντας στο μεγαλύτερο μέρος της την κοιλάδα του Καλαμά, ένωνε τις ακτές του Ιονίου με το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και το εσωτερικό της Ηπείρου.²⁵⁷ Για τον ίδιο λόγο η πόλη είχε μία προνομιακή σχέση επικοινωνίας με το σύνολο της επικράτειας των θεσπρωτικών φύλων τόσο με την παράκτια ζώνη²⁵⁸ όσο και με τις μεσόγαιες περιοχές έως τα σύνορα με τη Μολοσσία και τη Χαονία.²⁵⁹ Σε τοπικό επίπεδο Καλαμάς και Καλπακιώτικος συνέδεαν την πόλη με τη «χώρα» της και τις υψηλής παραγωγικότητας πεδιάδες που την περιβάλλουν. Στα δυτικά με την αλλουβιακή πεδιάδα, που διαμορφώθηκε σταδιακά κατά την έξοδο του Καλαμά προς τη θάλασσα και στα ανατολικά με την περιβαλλόμενη από λοφοσειρές και ορεινούς όγκους πεδιάδα των σημερινών Φιλιατών.

Πηγές πόσιμου νερού δεν εντοπίζονται εντός των ορίων της πόλης. Το νερό του ποταμού, που κατά τον Hammond αν και «*θολό δεν είναι δυσάρεστο*»,²⁶⁰ έλυε το κρίσιμο πρόβλημα της ύδρευσης της πόλης. Επιπλέον, σε συνδυασμό με την ύπαρξη άφθονης αργιλικής ιλύος εξασφάλιζε το απαραίτητο οικοδομικό υλικό με την μορφή ωμών

²⁵⁴ Μεταλληνού et al. 2008, 65, χάρτης 22.

²⁵⁵ Hammond 1967, 85· Δάκαρης 1972, 17.

²⁵⁶ Δάκαρης 1960, 207· 1972, 111· Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α, 308· 2001, 416-417· Κάντα-Κίτσου 2008, 61· Ρήγιος 2011, 286· Αηδόνης 2011, 230-231.

²⁵⁷ Ο άλλος αρχαίος δρόμος ξεκινούσε από την αρχαία Φοινίκη (Αγ. Σαράντα) και μέσω της κοιλάδας του Δρίνου (Αργυρόκαστρο) κατέληγε μέσω της σημερινής Κόνιτσας και του Καλπακίου στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Στην κοιλάδα του Καλαμά (μέσος ρους) συγκλίνει και ο δρόμος που ξεκινά από τις εκβολές του Αχέροντα στην περιοχή της αρχαίας Ελεάτιδας. Η δρόμος που συνέδεε το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με την κοιλάδα του Κωκκυτού μέσω της Δωδώνης είχε ανέκαθεν δευτερεύουσα σημασία βλ. Hammond 1967, 33-34· 1997α, 19.

²⁵⁸ Δάκαρης 1972, 17

²⁵⁹ Δάκαρης 1972, 70.

²⁶⁰ Hammond 1967, 85.

πλίνθων, που συμπλήρωναν τις μάλλον ανεπαρκείς ποσότητες καλής ποιότητας λίθου, που ωστόσο θα μπορούσε να λατομηθεί ακόμα και επιτόπου ή στα δυτικά πρανή του λόφου.

Συνοψίζοντας, η θέση των Γιτάνων σε επίπεδη έκταση, δίπλα σε υψώματα και σε ποταμούς, παρέχει σημαντικές δυνατότητες επικοινωνίας και ελέγχου εμπορικών, πολιτικών και στρατιωτικών δραστηριοτήτων. Σε θέσεις με παρόμοια χαρακτηριστικά οικοδομούνται κατά κανόνα οι πόλεις, που από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. ιδρύονται για πολιτικούς λόγους με συνοικισμό.²⁶¹

Ωστόσο τα αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα που παρέχει η οριοθέτηση του άμεσου περιγύρου της από τους δύο ποταμούς, σε καμία περίπτωση δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν επαρκώς την αμυντική της προστασία. Επιπλέον η θέση της πόλης στα ριζά του υψώματος της Βρυσελάς είναι ιδιαίτερα ασθενής αμυντικά και καθιστά απολύτως απαραίτητη την οικοδόμηση οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος, μάλιστα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που θέτουν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της θέσης, εκτός του ότι την περιβάλλει από όλες τις πλευρές, επιβάλλεται να υιοθετήσει λύσεις που μαρτυρούν ένα βαθμό τεχνογνωσίας, η οποία συμβαδίζει με τις εξελίξεις στον τομέα της οχυρωματικής που λαμβάνουν χώρα κατά τον 4^ο αι. π.Χ.

3.1.3. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος²⁶²

Ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* των Γιτάνων μήκους 2.400μ. περιλαμβάνει, υπολογίζοντας και τα ατείχιστα φύσει οχυρά τμήματα, μία έκταση διακοσίων ογδόντα επτά (287) στρεμμάτων, από την οποία ωστόσο ο αστικός ιστός της πόλης καταλαμβάνει μόνο 120~150 στρέμματα.

α. Πορεία-χάραξη²⁶³

Ξεκινώντας από τα νοτιοανατολικά, μετά και τους πρόσφατους καθαρισμούς της αρχαιολογικής υπηρεσίας, το θαμμένο κάτω από τις παχιές επιχώσεις του Καλαμά τείχος είναι πλέον ορατό κατά τα τελευταία είκοσι (20) περίπου μέτρα της διαδρομής του πριν την *Πύλη 5*. Ακολουθούν είκοσι πέντε (25) περίπου μέτρα ευθύγραμμης πορείας, η οποία διακόπτεται στην πρώτη από τις συνολικά δεκαέξι (16) θλάσεις, που χαρακτηρίζουν το τμήμα αυτό του οχυρωματικού περιβόλου μήκους επτακοσίων εβδομήντα (770) μέτρων (στο εξής Νότιος τομέας) έως την περιοχή του Πρυτανείου

²⁶¹ E. Kirsten, «Die Entstehung der griechischen Stadt. Mit 5 Abbildungen.», AA 1964, 892 κ.ε. παρατίθεται στο Τιβερίου 1998, 35. Ωστόσο, στην Ήπειρο σε θέση με παρόμοια χαρακτηριστικά ιδρύεται κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ η Αμβρακία, στις όχθες του Αράχθου και στους πρόποδες του υψώματος της Περάνθης.

²⁶² Συνοπτικές περιγραφές του οχυρωματικού περιβόλου των Γιτάνων στο σύνολό του περιλαμβάνονται στα Hammond 1967 και Δάκαρης 1972, 108-112. Περισσότερη λεπτομερής είναι η περιγραφή του οχυρωματικού περιβόλου που περιλαμβάνεται στο Κάντα-Κίτσου 2008.

²⁶³ Διατηρείται η αναγραφόμενη στους τοπογραφικούς χάρτες, που περιλαμβάνονται στον αρχαιολογικό οδηγό του χώρου, αρίθμηση πύργων και πυλών.

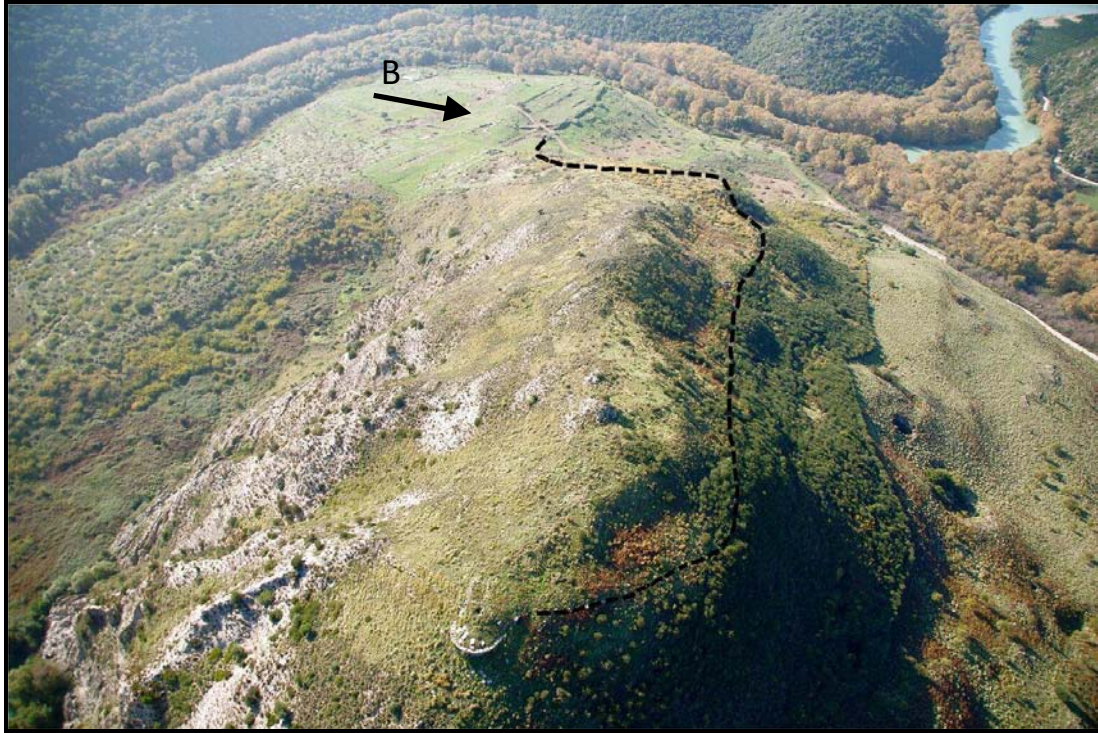
Μετά τη *Θάλαση 1δ*, τέσσερα ευθύγραμμα τμήματα τείχους σχηματίζουν μία πολυγωνική προβολή, η οποία περιβάλλει το κτήριο του Πρυτανείου καταλήγοντας στην *Πύλη 4*. Ακολουθεί τμήμα τείχους μήκους διακοσίων (200) μέτρων, αποτελούμενο από έξι επιμέρους ευθύγραμμα τμήματα, το οποίο εξαιρεί την περιοχή του Θεάτρου της πόλης και κινούμενο μεταξύ της ισοψύχους των σαράντα (40) και των πενήντα (50) μέτρων καταλήγει στο βορρά σε μία αντίστοιχη με την προηγούμενη προβολή, από την οποία εκφύεται το *Δυτικό σκέλος* της οχύρωσης. Δύο θάλασες και η μικρή *Πύλη 3*, διατάσσονται στα σημεία επαφής των ευθύγραμμων τμημάτων, που σχηματίζουν το τείχος του Δυτικού τομέα της οχύρωσης.

14. Αεροφωτογραφία των Γιτανών κατά το έτος 2008 με τον Δυτικό (κάτω) και τον Βορειοδυτικό τομέα της οχύρωσης (αριστερά) αλλά και το αρχαίο *Θέατρο* (κάτω) της πόλης. (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ακολουθώς η πορεία του τείχους στρέφεται προς τα ανατολικά. Επί περίπου διακόσια πενήντα (250) μέτρα αναπτύσσεται ένα σχεδόν ευθύγραμμο -τουλάχιστον έως την *Πύλη 1* -τμήμα τείχους (στο εξής βορειοδυτικός τομέας της οχύρωσης), το οποίο καταλαμβάνει την απόληξη κλιτύος με την ήπια ανωφέρεια, η οποία έχει την αφετηρία της στην επίπεδη έκταση στα βόρεια, όπου το νεκροταφείο της πόλης. Κατανεμημένοι σε όλο του το μήκος προβάλλουν έξι τετράπλευροι πύργοι, οι δύο από τους οποίους, καθώς απέχουν μόλις 5,6μ., είναι σαφές ότι διατάσσονταν εκατέρωθεν μίας σημαντικής πύλης (*Πύλη 1*). Μία μικρή πύλη (*Πύλη 2*) ανοίγεται στο μεταπύργιο των *Πύργων 2 και 3*, σε απόσταση επτά (7) μέτρων από τον πρώτο.

Ήδη μετά την Πύλη 1, η πορεία του τείχους στρέφεται σταδιακά προς τα βόρεια και ακολουθώντας την εδαφική κλίση ανέρχεται στη δυτική κλιτύ του λόφου των Γιτάνων (στο εξής το τμήμα της οχύρωσης που αναπτύσσεται στα πρηνή του λόφου θα αποκαλείται Βόρειος τομέας). Φυσικά τεκμήρια της παρουσίας του τείχους μπορούν να εντοπιστούν έως τον αποσπασματικά σωζόμενο Πύργο 6. Παρότι δεν υπάρχουν στοιχεία για το μεγαλύτερο μέρος της πορείας του, είναι βέβαιο ότι θα καταλάμβανε το «φρύδι» του απόκρημνου βράθρου, στο οποίο απολήγουν τα δυτικά πρηνή του λόφου, έως το σημείο που το τοπογραφικό του Δάκαρη σημειώνει αλλαγή πορείας προς τα δυτικά.²⁶⁴

15. Αεροφωτογραφία των Γιτανων κατά το έτος 2008 με τα βόρεια πρηνή του λόφου και το πλάτωμα της πόλης στο βάθος. Με διακεκομμένη αποτυπώνεται κατά προσέγγιση η πορεία του τείχους. Λήψη από τα ανατολικά (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το τμήμα αυτό του τείχους είναι σήμερα εντελώς απροσπέλαστο λόγω της πυκνής βλάστησης και τα μοναδικά στοιχεία για τη μορφή του αντλούνται από το τοπογραφικό σκαρίφημα του Δάκαρη, ο οποίος το παρουσιάζει ως κινούμενο με ομαλές μεταβάσεις από τη μία ισοϋψή καμπύλη στην άλλη έως τον μεγάλο πεταλόσχημο Πύργο 10, στο βορειοανατολικό άκρο της οχύρωσης, δίπλα από τον οποίο σημειώνεται η μικρή Πύλη 6, η

²⁶⁴ Παρότι η βλάστηση είναι αρκετά πυκνή κατά την αυτοψία στις λιγοστές καθαρές περιοχές πάνω από το βράθρο, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία είτε με τη μορφή οικοδομικών λειψάνων είτε με τη μορφή λαξεύσεων στον εκτεθειμένο βράχο, που να τεκμηριώνουν την παρουσία του τείχους στο σημείο αυτό. Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από το τοπογραφικό σκαρίφημα του Δάκαρη 1972, fig. 53, που στο σημείο αυτό, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος του τομέα της οχύρωσης που περιτρέχει το λόφο αποδίδει την πορεία της με διακεκομμένες γραμμές, καθώς και από το πρόχειρο σκαρίφημα του Hammond 1967, plan. 10. Πάντως το φυσικό ανάγλυφο με τα σχεδόν κάθετα πρηνή θα καθιστούσε σχεδόν οποιαδήποτε άλλη αμυντική κατασκευή εντελώς περιττή, πέραν, ίσως, στοιχειώδους έπαλξης για την προστασία των αμυνομένων.

ύπαρξη της οποίας ωστόσο δεν θεωρήθηκε ούτε και από τον Δάκαρη βέβαιη.²⁶⁵ Ενδιαμέσως καταγράφονται τρεις τετράπλευροι πύργοι περίπου στο μέσον της διαδρομής μεταξύ του Πύργου 6 και του Πύργου 10, οι οποίοι θα μπορούσαν να καλύπτουν και τις ανάγκες στέγασης της φρουράς που περιπολούσε σε αυτό το απομακρυσμένο από την οικοδομημένη περιοχή της πόλης.

Μετά το μεγάλο πεταλόσχημο Πύργο 10, το τείχος στρέφεται προς τα νότια και ακολουθώντας την κατωφέρεια των αντίστοιχων πρανών του λόφου φτάνει έως το σημείο, που αυτά κατακρημνίζονται σχεδόν κάθετα έως τις όχθες του Καλαμά περίπου 160 μέτρα χαμηλότερα. Η πορεία του τείχους παρακολουθείται σε μήκος 45 μ., ωστόσο από τη βαθμιδωτή διαμόρφωση του γυψώδους φυσικού υποβάθρου, καθίσταται σχεδόν βέβαιη η αρχική του επέκταση κατά τουλάχιστον 20 μ.

Παρότι συχνά στη βιβλιογραφία αποκαλείται «ακρόπολη» πουθενά στην περιοχή της κορυφής του λόφου των Γιτάνων δεν εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη ενός μικρότερου οχυρωματικού περιβόλου, μίας ακρόπολης.

Η μορφή και η πορεία του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* των Γιτάνων αποτελεί μία συστηματική απάντηση στα αμυντικά προβλήματα που θέτουν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά του χώρου. Στα νότια, τα δυτικά και εν μέρει τα βόρεια – έως τον Πύργο 6- διατηρεί στενή συνάφεια με τον αστικό ιστό, απέχοντας από τα τελευταία του κτήρια από 2μ έως 10μ, ακολουθεί δε πορεία παράλληλη προς την ισοϋψείς καμπύλες καταλαμβάνοντας κατά κανόνα τη γραμμή μετάβασης από το σχετικά επίπεδο πλάτωμα του οικισμού με την ήπια κλίση προς τα πρανή με την έντονη κατωφέρεια πάνω από την κοίτη του Καλαμά. Το συγκεκριμένο σημείο σε συνδυασμό με το επιπλέον ύψος του τείχους τοποθετούσε τους αμυνόμενους στη βέλτιστη αμυντική θέση.

Ωστόσο η παρουσία του υψώματος στα βόρεια της οικοδομημένης περιοχής καθιστά απολύτως αναγκαία την ενσωμάτωσή του στον οχυρωματικό περίβολο, προκειμένου οι αμυνόμενοι να οικειοποιηθούν τα πλεονεκτήματα που παρέχει η δεσπόζουσα θέση του στερώντας τα συγχρόνως από τον εκάστοτε επιδρομέα. Έτσι ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* των Γιτάνων έλαβε μήκος δυσανάλογο της κατοικημένης έκτασης, η οποία δεν ξεπερνούσε τα ±150 στρέμματα. Τα 2.148μ. μέτρα τεχνητού τείχους σε συνδυασμό με τα απροσπέλαστα δυτικά και ανατολικά πρανή του λόφου, που δεν χρήζουν τεχνητής οχύρωσης διαμορφώνουν τελικά μία περίμετρο μήκους, που περικλείει μία έκταση διακοσίων ογδόντα επτά (287) στρεμμάτων.

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Είναι βέβαιο ότι ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* των Γιτάνων αποτελούνταν από τη σωζόμενη και σήμερα λίθινη βάση και μία ανωδομή από ωμές

²⁶⁵ Δάκαρης 1972, 109, Fig. 53, 55.

πλίνθους. Το παραπάνω συμπέρασμα υποστηρίζεται από ένα σημαντικό αριθμό έμμεσων ενδείξεων:

1. Το σωζόμενο λίθινο τμήμα της οχύρωσης των Γιτάνων διατηρείται σε σχεδόν σταθερό ύψος 2,0~2,2μ. από την επιφάνεια του εδάφους.
2. Δεν σώζεται πεσμένο οικοδομικό υλικό εκατέρωθεν του τείχους και επιπλέον στο σύνολο της η πόλη δεν παρουσιάζει ενδείξεις εκτεταμένης λιθοκλοπής.
3. Στην περιοχή της *Πύλης 4* η επιφάνεια των ορθογώνιων λίθων του ανώτερου σωζόμενου δόμου δεν είναι καλά δουλεμένη και επίπεδη, όπως θα έπρεπε να ήταν αν είχε προετοιμαστεί για την τοποθέτηση λίθων, αλλά παρουσιάζει την τραχύτητα που οφείλει να έχει για να υποδεχθεί ωμές πλίνθους. Την ίδια επεξεργασία εμφανίζει και η επιφάνεια των λίθων του ανώτερου δόμου της λίθινης βάσης, του επίσης κατασκευασμένου από ωμές πλίνθους τείχους της Αμβρακίας.²⁶⁶
4. Από την αποσύνθεση των ωμών πλίνθων έχει προκύψει ένα αρκετά παχύ καθαρό από αργούς λίθους στρώμα ερυθρού χρώματος, που καλύπτει την επιφάνεια της σωζόμενης λίθινης βάσης του τείχους.

(α)

(β)

16. (α). Μεταπύργιο *Πύργων 1-2*. Διακρίνεται το σταθερό ύψος της σωζόμενης λίθινης βάσης του τείχους, (β). *Πύλη 4*. Ανασκαφική τομή στην επίχωση που έχει δημιουργηθεί από την αποσύνθεση της πλίνθινης ανωδομής του τείχους.

Όλα τα παραπάνω βρίσκονται σε συμφωνία με τα με τα συμπεράσματα των Winter και Lawrence για το θέμα της αναγνώρισης οχυρώσεων κατασκευασμένων από ωμές πλίνθους πάνω σε λίθινη βάση²⁶⁷ και τεκμηριώνουν με βεβαιότητα ότι ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* των Γιτάνων ανήκει σε αυτήν την κατηγορία.²⁶⁸

Η χρήση ξύλου θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη για την κατασκευή στεγών, δαπέδων, θυρών και παραθύρων. Επιπλέον η απουσία, με την εξαίρεση μιας, , λίθινων κλιμάκων οδηγεί στη σκέψη ότι κάποιες τουλάχιστον από τις απαραίτητες για την άνοδο στην

²⁶⁶ Καρατζένη 1987, 13.

²⁶⁷ Winter 1971, 69-71· Lawrence 1979, 212· Maher 2012, 64-65.

²⁶⁸ Για το θέμα των πλίνθινων τειχών και κατασκευών εν γένει βλ. Ορλάνδος 1955-1960, 65-83· Winter 1971, 69-73· Lawrence 1979, 205-207, 212-213.

πάροδο του τείχους κλίμακες θα ήταν ξύλινες.²⁶⁹ Πάντως τα λίγα σχετικά καρφιά που εντοπίστηκαν κατά τους καθαρισμούς σε διάφορα σημεία της οχύρωσης δεν επαρκούν για επιβεβαιώσουν και με φυσικά τεκμήρια την παρουσία ξύλινων κατασκευών.²⁷⁰ Μία έμμεση μαρτυρία για τη χρήση ξύλου παρέχεται στο νότιο και το δυτικό τομέα της οχύρωσης. Σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. *Θλάση 1δ* στην περιοχή του Πρυτανείου) είναι βέβαιο ότι με την προσθήκη της έπαλξης θα διαμορφωνόταν μία εντελώς ανεπαρκής, ακόμα και για την κίνηση ενός ανθρώπου πάροδος καθιστώντας απαραίτητη την επέκτασή της με ξύλινες κατασκευές, πιθανώς ξύλινους προβόλους πάνω στους οποίους τοποθετούνταν σανίδες.²⁷³

Για τη λίθινη βάση του τείχους χρησιμοποιήθηκε ο σχετικά μαλακός και πορώδης τοπικός ασβεστόλιθος, ο οποίος μπορούσε να εξαχθεί και επιτόπου. Από σκληρότερο λευκό ασβεστόλιθο, ο οποίος απαντά στην ευρύτερη περιοχή αλλά όχι στον άμεσο περίγυρο της πόλης έχουν κατασκευαστεί οι ορθογώνιοι λίθοι που απαντούν εκατέρωθεν της *Πύλης 4*

Συστήματα τοιχοποιίας. Η εξωτερική παρειά του τείχους διαμορφώνεται με ιδιαίτερη επιμέλεια, που σε κάποιες περιπτώσεις (*Πύλη 4*) αποκτά μία έκδηλα μνημειακή διάσταση. Κυριαρχεί το πολυγωνικό σύστημα, ενώ κατά τόπους εφαρμόζεται το ορθογώνιο (*Πύλη 4*) και το τραπεζιόσχημο (*Πύργος 10*).

Το πολυγωνικό σύστημα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* ανήκει στον τύπο του συμπαγούς αποτελούμενο από λίθους, διαστάσεων 0,5Χ0,6μ. έως 1,2Χ0,8μ., που έχουν κατά κανόνα περισσότερες από πέντε έδρες, οι οποίες συναντιούνται σχηματίζοντας αμβλείες γωνίες. Σποραδικά εμφανίζονται και οριζόντιες ή καμπυλόγραμμες διατάξεις. Το πρόσωπο των πολυγωνικών λίθων είναι κατά κανόνα κυφωτό, ενώ η επεξεργασία του χαρακτηρίζεται σχεδόν επιμελής (σφυροκοπημένη). Από την άλλη εντελώς άεργη παραμένει η μη ορατή εσωτερική επιφάνεια τους. Δεν απουσιάζουν πάντως οι τραπεζιόσχημοι αλλά και οι σχεδόν ορθογώνιοι λίθοι κυρίως στις γωνίες των τετράπλευρων πύργων, των πυλών και των θλάσεων του τείχους. Κατά τόπους χρησιμοποιούνται μικρότερου μεγέθους τριγωνικοί παρενθεματικοί λίθοι (βύσματα).

²⁶⁹ Winter 1971, 143-149· Lawrence 1979, 346. Η μοναδική κλίμακα του οχυρωματικού περιβόλου των Γιτάνων αποκαλύφθηκε πρόσφατα κοντά στην *Πύλη 5*. Επομένως δεν αποκλείεται στο μέλλον να αποκαλυφθούν και άλλες κλίμακες από λίθο.

²⁷⁰ Η πληροφορία που παρασχέθηκε κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας με τον αρχαιολόγο Σ. Φάτσιο.

²⁷³ Για τις ξύλινες κατασκευές στις αρχαίες οχυρώσεις βλ. Φιλ. Βυζ. V.I.15· Winter 1971, 143-148· Lawrence 1997, 219-220, 347-348, 367· Karlsson, 1996, 92. Ανάλογη ξύλινη κατασκευή υπήρχε πιθανώς, σύμφωνα με τον Suha 2011, 214, σε μία από τις θλάσεις της οχύρωσης του Αγ. Δονάτου. Ωστόσο ο ίδιος το 2012, 58-60 την αποκαθιστά ως στεγασμένη πυργοειδή κατασκευή, που σε καμία περίπτωση δεν έχει εφαρμογή στην περίπτωση των Γιτάνων.

(α)

(β)

(γ)

17. (α). Πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας στο μεταύργιο των Πύργων 5-6 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Οριζόντια και καμπυλόγραμμη διάταξη στη δυτική πλευρά του Πύργου 3 (γ). Ορθογώνιοι λίθοι στη γωνία του Πύργου 1

Το ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας απαντά εκατέρωθεν της Πύλης 4, η οποία συνέδεε την πόλη και πιο συγκεκριμένα την περιοχή του Πρυτανείου με το Θέατρο και τις πιθανές λιμενικές εγκαταστάσεις στις όχθες του Καλαμά. Πάνω σε μία χαμηλή κρηπίδα από πολυγωνικού σχήματος λίθους, εδράζεται δόμος ύψους 0,75μ. αποτελούμενος από μεγάλους, ορθογώνιους λίθους από λευκό ασβεστόλιθο σταθερού πλάτους (0,4μ.) και μήκους που κυμαίνεται από 0,8μ. έως 1,45μ., τα οποία δύνανται να χαρακτηριστούν ως ορθοστάτες. Οι επιφάνειες τους είναι εντελώς επίπεδες και η συναρμογή τους χαρακτηρίζεται ως άριστη. Πάνω τους εδράζεται ένας χαμηλότερος δόμος (ύψος: 0,3μ.), ο οποίος προεξέχει εν είδει γείσου κατά 0,15-0,2μ. Οι λίθοι του εν λόγω δόμου, σε αντίθεση με τους ορθοστάτες του προηγούμενου, είναι τοποθετημένα οριζοντίως (πλάτος

0,6~1,1μ.), το δε μήκος τους κυμαίνεται από 0,9 έως 1,4μ. Το δομημένο με ορθοστάτες τμήμα του τείχους, συνυπολογίζοντας το άνοιγμα της πύλης, εκτείνεται σε μήκος 32,7μ, που αντιστοιχεί σε περίπου 100 δωρικούς πόδες,²⁷⁴ ενώ κατά τα 2/3 (20,7μ.) αναπτύσσεται προς την πλευρά του αρχαίου Θεάτρου, από την οποία θα προέρχονταν όσοι επιθυμούσαν να εισέλθουν στην πόλη.

18. Ορθογώνιο σύστημα τοιχοποιίας (ορθοστάτες) στην περιοχή της Πύλης 4 (Αρχείο ΛΒ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το όλο σύνολο επιβάλλεται με την επιμέλεια και την μνημειακότητα της κατασκευής του καθώς μάλιστα δεσπόζει πάνω από το δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει κανείς για να προσεγγίσει την Πύλη 4. Η θέση του τείχους με τους ορθοστάτες εκατέρωθεν μία σημαντικής πύλης, που εκτός από το να εξασφαλίζει την επικοινωνία της πόλης με τον ποταμό και τη θάλασσα, συνδέει τα δύο σημαντικότερα δημόσια οικοδομήματα της πόλης, με τη βαρύνουσα σημασία για τη λειτουργία της ίδιας της πόλης, του Θεσπρωτικού αλλά και του Ηπειρωτικού Κοινού, το καθιστά κατασκευή με βαρύνουσα συμβολική σημασία, που προβάλλει την ισχύ της πόλης τόσο στους κατοίκους όσο και σε ξένους, φίλους ή εχθρούς.

²⁷⁴ Η αρχαία μονάδα μέτρησης δεν είναι σταθερή και διαφέρει κατά τύπους. Στην Αττική υπολογίζεται σε 0,325~0,328μ., βλ. Τιβερίου 1998, 96, σημ. 47, ενώ στη Σικελία από 0,32642 έως 0,3267μ., βλ. Karlsson 1992, 60.

19. Πύργος 10. Ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας (Αρχειο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

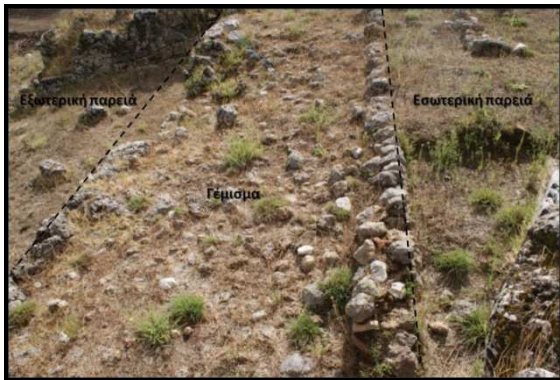
Ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα εφαρμόζεται μόνο στην ημικυκλική πρόσοψη και στα πλευρικά τοιχώματα του Πύργου 10. Οι τραπεζιόσχημοι ασβεστόλιθοι με την καλή συναρμογή και το ελαφρώς κυφωτό, σχεδόν επίπεδο, σφυροκοπημένο πρόσωπο σχηματίζουν δόμους με σταθερό ύψος 0,5~0,55μ.

Πίνακας 3. Γίτανα. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Συστήματα τοιχοποιίας.																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδο	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίερνη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς τετράπλευρο																
Τραπεζιόσχημο																
Ορθογώνιο																

Λιγότερο επιμελημένη είναι η διαμόρφωση της εσωτερικής παρειάς του τείχους από μικρού μεγέθους αργούς λίθους με χαλαρή ή καθόλου συναρμογή. Μεγαλύτεροι και καλύτερα επεξεργασμένοι λίθοι εμφανίζονται ωστόσο εκατέρωθεν των πυλών.

Τείχος-Μεταπύργια. Η γραμμή του τείχους σχηματίζεται από επιμέρους ευθύγραμμα τμήματα, που ειδικότερα στο νότιο και δυτικό τομέα της οχύρωσης σε αρκετές περιπτώσεις διατηρούν την ανεξαρτησία τους είτε με την παρεμβολή μίας πύλης, είτε σχηματίζοντας θλάσεις. Το πάχος του κυμαίνεται από 2,3~2,6μ. στον νότιο και τον δυτικό τομέα έως 3,4~3,8μ. στο βορειοδυτικό τομέα αλλά και στο μεταπύργιο νότια του μεγάλου

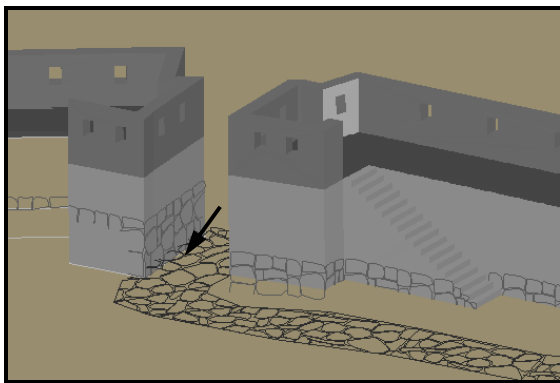
Πύργου 10. Για τον βόρειο τομέα, μεταξύ των *Πύργων 6 και 10*, ο Δάκαρης παραδίδει πλάτος 2,8μ.²⁷⁵

(β)

(γ)

(γ)

(δ)

20. (α). Μεταπύργιο των *Πύργων 3-4*. Κάτοψη, (β). Λίθινη κλίμακα κοντά στην *Πύλη 5*, (γ). Υποθετική αποκατάσταση του τείχους στην περιοχή της *Πύλης 5* (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Σχέδιο: Μελίνα Κάτσου), (δ). Οχετός στο μεταπύργιο των *Πύργων 5-6*.

Η βάση του πλίνθινου τείχους διαμορφώνεται από δύο παράλληλους λίθινους θώρακες (παρειές). Το κενό μεταξύ τους γεμίζεται με αργούς λίθους και χώμα. Κατά τόπους διαπιστώνονται εντελώς υποτυπώδη εσωτερικά εγκάρσια χτιστά τοιχία, από αργούς λίθους μικρού μεγέθους. Μόνο στο μεταπύργιο νότια του πεταλόσχημου *Πύργου 10* διαπιστώνονται τουλάχιστον δύο εσωτερικά εγκάρσια τοιχία πλάτους 0,6μ. τα οποία, μάλιστα, συνίστανται από πολυγωνικούς λίθους με επιμελέστατη επεξεργασία φαινόμενο ιδιαίτερα σπάνιο, το οποίο, ωστόσο εμφανίζεται και στα εσωτερικά τοιχία του πύργου. Η μοναδική ένδειξη για το αρχικό του ύψος παρέχεται από μία προσφάτως αποκαλυφθείσα λίθινη κλίμακα ανόδου. Με πλάτος 1,44μ. συνάπτεται στο τείχος δυτικά της *Πύλης 5*. Από το μήκος της σωζόμενης βάσης της και το πλάτος των δύο μοναδικών σωζόμενων σκαλοπατιών της συνάγεται ότι η πάροδος, στην οποία θα κατέληγε, βρισκόταν 5,5~6,0μ. ψηλότερα από το έδαφος.²⁷⁶ Συνυπολογίζοντας έπαλη ύψους 2μ., το ύψος του τείχους

²⁷⁵ Δάκαρης 1972, 109.

²⁷⁶ Κατά τον Lawrence, 1979, 345 οι λίθινες κλίμακες παραπέμπουν συνήθως σε ύψος 6~7μ.

(εξωτερικά) κοντά στην Πύλη 5 θα έφτανε τα 8μ. περίπου, χωρίς να είναι βεβαίως απαραίτητο αυτό να ισχύει παντού στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο*.²⁷⁷

Δύο οχετοί ορθογώνιου σχήματος εντοπίζονται στη βάση των *Μεταπυργίων 3-4 και 5-6*. Ως οχετός για την απορροή των υδάτων ερμηνεύτηκε από τον Δάκαρη και το στενό άνοιγμα που εντοπίζεται στην πολυγωνική προβολή του τείχους που περιβάλλει το Πρυτανείο.

Θλάσεις. Τουλάχιστον δεκαέξι (16) θλάσεις εντοπίζονται στο νότιο και δυτικό τομέα της οχύρωσης. Προσανατολισμένες άλλες προς τα δυτικά (δέκα περιπτώσεις) άλλες προς τα ανατολικά (τέσσερις περιπτώσεις) προβάλλουν από την γραμμή του παρακείμενου τμήματος τείχους από 0,60 έως 2,24μ. Οι μεταξύ τους αποστάσεις κυμαίνονται από 10 έως 130μ. Σε δύο περιπτώσεις ο συνδυασμός δύο θλάσεων σχηματίζει εσοχή (*η-θ, ια-ιβ*) ενώ σε μία άλλη προεξοχή (*ιβ-ιγ*). Η διάταξή τους δεν έχει συστηματικό χαρακτήρα. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα σχηματίζονται από δύο εφαπτόμενα αλλά δομικά ανεξάρτητα τμήματα τείχους (*Θλάση ιδ* στην περιοχή του Πρυτανείου).

21. Θλάση στον νότιο τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*.

Οι θλάσεις του νότιου και του δυτικού τομέα δεν φαίνεται να αποτελούν το αποτέλεσμα ενός συστηματικού αμυντικού σχεδίου. Περισσότερο ανταποκρίνονται στην ανάγκη προσαρμογής του συνιστάμενου από ευθύγραμμα τμήματα τείχους στις καμπύλες γραμμές του φυσικού αναγλύφου και ίσως είναι το αποτέλεσμα της ταυτόχρονης, τμηματικής κατασκευής του από διαφορετικά συνεργεία.

²⁷⁷ Οι πληροφορίες μου παρασχέθηκαν κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας με τους αρχαιολόγους Β. Λάμπρου, Στ. Μπαλάκα και την σχεδιάστρια Μ. Κάτσου.

Πίνακας 4. Γίτανα. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θάσεων (μ.)	
Θάση α	1,50
Θάση β?	0,95
Θάση γ?	1,10
Θάση δ	1,20
Θάση ε	1,52
Θάση στ	1,51
Θάση ζ	1,34
Θάση η	1,09
Θάση θ	0,81
Θάση ι	0,60
Θάση ια	1,69
Θάση ιβ	2,24
Θάση ιγ	1,59
Θάση ιε	1,40
Θάση ιστ	1,13

Πύργοι. Στην άκρη μίας κλιτύος με ιδιαίτερα ήπια ανωφέρεια, η οποία είναι επιπλέον εύκολα προσβάσιμη -μέσω της κοιλάδας του Καλαμά και του Καλπακιώτικου- τόσο από τα δυτικά όσο και από τα ανατολικά, η οχύρωση ενισχύεται με έξι πύργους σε συστηματική διάταξη (Βορειοδυτικός τομέας της οχύρωσης).

22. Βορειοδυτικός τομέας του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου. Πύργοι 1-5. (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το μήκος των μεταπυργίων τους κυμαίνεται μεταξύ των 40 και των 50 μέτρων με μία μόνο εξαίρεση: η πλαίσισση της Πύλης 1 από δύο πύργους περιόρισε το μήκος του μεταπυργίου των Πύργων 3 και 4 σε μόλις 31μ. Ωστόσο η απόσταση μεταξύ των Πύργων 3 και 5 παραμένει εντός του προαναφερθέντος εύρους των 40~50μ. (43,77μ.)

Οι έξι (6) τετράπλευροι πύργοι του βόρειου τομέα της οχύρωσης συνδέονται δομικά με τα μεταπύργια και ορίζονται ως αναδίπλωση αυτών ως προς την εξωτερική τους πλευρά, ώστε να δημιουργείται συστηματική θλάση της κάτοψης εν είδει μαιάνδρου. Κατά κανόνα έχουν συμπαγή βάση και επιμελώς λαξευμένες τις γωνίες τους ώστε να ορίζεται κατακόρυφη ακμή (λαξευτή ταινία). Πρόχειρα εσωτερικά τοιχία στην προέκταση της εξωτερική παρειάς του τείχους φαίνεται ότι οριοθετούν την οπίσθια πλευρά της προβολής τους.

23. Επιμελής ταινιωτή λάξευση στις γωνίες του Πύργου 2.

Πίνακας 5. Γίτανα. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Διαστάσεις πύργων (μ και μ ²)							
Πύργος*	Μέτωπο	Πλευρές (προβολή)		Εμβαδό πύργου (προβολή)		Εμβαδό πύργου (συνυπολογίζεται και το πλάτος του τείχους)	
		Δυτική	Ανατολική	Καθαρό	Με τοίχο πάχους 0,50μ.	Καθαρό	Με τοίχο πάχους 0,50μ.
1	6,1	7,1	6,6	39,8	33,0	60,2	44,5
2	7,2	6,9	6,9	48,9	37,9	76,3	59,4
3	7,6	6,4	6,5	47,2	34,4	73,0	57,4
4	[7,6]	7,1	[10,4]	[52,8]	[39,2]	[76,7]	[61,5]
5	7,6	10,4	7,2	52,8	39,2	76,7	61,5
6	-	-	-	-	-	-	-
7	[7]	[7]	[6,95]	-	-	-	-
8	[8,50]	[7]	[7]	-	-	-	-
9	[8,50]	[7]	[8,50]	-	-	-	-

*Οι διαστάσεις των Πύργων 7, 8 και 9 προέρχονται από το τοπογραφικό σχέδιο του Δάκαρη και δεν είναι ακριβείς. Οι ακριβείς διαστάσεις του Πύργου 4 δεν είναι γνωστές.

Δομική ανεξαρτησία από το αντίστοιχο μεταπύργιο παρουσιάζει μόνο η δυτική πλευρά του Πύργου 5, η οποία ταυτίζεται με το ανάλλημα του διαδρόμου της Πύλης 1. Επιπλέον ο ίδιος πύργος είναι ο μοναδικός που διαθέτει εσωτερικά τοιχία σε σταυροειδή διάταξη, ενώ εμφανίζει ίχνη εκτεταμένης επισκευής με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, ιδιαίτερα στην βορειοδυτική του γωνία.²⁷⁸ Στον Πύργο 1 από την άλλη

²⁷⁸ π.χ. ως γωνιόλιθος χρησιμοποιείται ένα λίθινο κατώφλι σε δεύτερη χρήση.

διακρίνονται περιμετρικά τοίχοι διπλής όψης και πλάτους 1,0~1,2μ., που παραπέμπουν στην ύπαρξη δωματίου πάνω από τη χαμηλή συμπαγή βάση.

Όπως φαίνεται και στα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 5 το μέγεθος των πύργων αυξάνεται σταδιακά από τα δυτικά (*Πύργος 1/Πύλη 1*) προς τα ανατολικά (*Πύργος 5*) πιθανώς σε αντιστοιχία με την μείωση της ανωφέρειας της κλιτύος που ελέγχει το τείχος του Βορειοδυτικού τομέα. Θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη η ύπαρξη τουλάχιστον ενός στεγασμένου δωματίου στο ύψος της παρόδου.²⁷⁹ Ωστόσο δεν είναι σαφές αν αυτό καταλάμβανε μόνο την επιφάνεια της προβολής των πύργων ή και το τμήμα του μεταπυργίου πίσω από αυτή. Στην πρώτη περίπτωση το καθαρό εμβαδό του στεγασμένου χώρου θα κυμαινόταν από 40 (*Πύργος 1*) έως 53μ² (*Πύργος 5*) και το ωφέλιμο -με τοίχο πάχους 0,5μ.- από 33 έως 40μ². Στη δεύτερη περίπτωση, που είναι και η συνηθέστερη, το καθαρό εμβαδό τους θα ήταν από 60 (*Πύργος 1*) έως 77 μ² και το ωφέλιμο από 44,5 έως 61,5μ².

Η πυκνή διάταξη των τετράπλευρων *Πύργων 1-6*, παρά τα τυφλά σημεία που εμφανίζονται στις γωνίες των πύργων αυτού του τύπου, θα δημιουργούσε ένα πυκνό πλέγμα πυρός, σε απόσταση 100-300μ., εντός δηλαδή του αποτελεσματικού βεληνεκού των πλέον ισχυρών αρχαίων τηλεβόλων όπλων: του καταπέλτη, του σύνθετου τόξου και της σφενδόνης.²⁸⁰ Λαμβάνοντας υπόψη και τα προερχόμενα από την δυτική απόληξη του λόφου πλευρικά πυρά, η επίπεδη έκταση μπροστά από το εν λόγω τμήμα του τείχους θα καθίστατο απροσπέλαστη με την προϋπόθεση της διαθεσιμότητας επαρκών δυνάμεων για την επάνδρωση πύργων και μεταπυργίων. Παρά ταύτα η ισχυρή -6~7μ.- προβολή των πύργων υποδεικνύει ότι ο σχεδιασμός τους ήταν προσανατολισμένος και στην παροχή πυρών πλαγιοκόπησης για την προστασία των μεταπυργίων σε περίπτωση που ο αντίπαλος κατόρθωνε να τα προσεγγίσει.

Σε ότι αφορά τους τρεις τετράπλευρους πύργους του βόρειου τομέα (*Πύργοι 7,8,9*), που σημειώνει ο Δάκαρης στο μέσον, περίπου, της διαδρομής μεταξύ του *Πύργου 6* και του *Πύργου 10* δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά πέρα από το γεγονός ότι δείχνουν να έχουν παρόμοιες διαστάσεις με αυτές των *Πύργων 1-6*. Τα μεταπύργια διαστήματα (60μ. το μεταπύργιο των *Πύργων 7-8* και 30μ. των *Πύργων 8-9*) πιθανώς σχετίζονται με το φυσικό ανάγλυφο και της πολλαπλής αλλαγές πορείας που πραγματοποιεί η γραμμή του τείχους στο σημείο αυτό.

²⁷⁹ Οι καθαρισμοί που πραγματοποιήθηκαν στην επιφάνεια μεταπυργίων και πύργων στην περιοχή της *Πύλης 1* απέδωσε κάποιες ποσότητες θραυσμάτων κεράμων που θα μπορούσαν να προέρχονται από τη στέγη των πύργων. Η πληροφορία μου παρασχέθηκε κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας με τον αρχαιολόγο Σ. Φάτσιο.

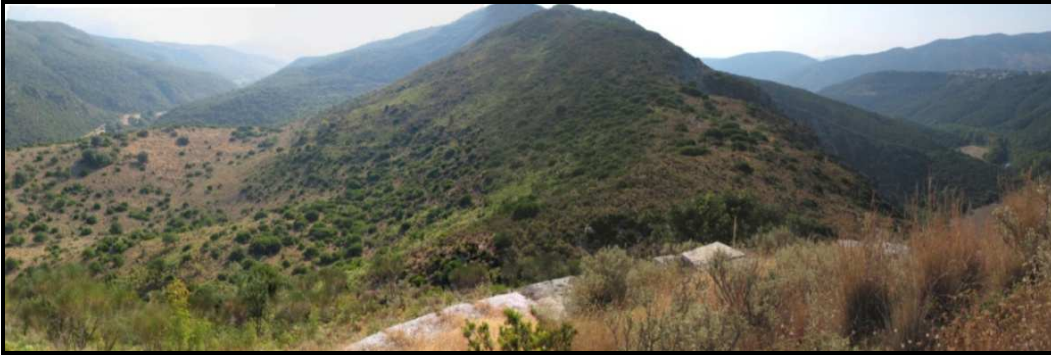
²⁸⁰ Για τα βεληνεκή, αποτελεσματικά και μέγιστα, των αρχαίων τηλεβόλων όπλων βλ. Marsden 1969, 86-98; Reinders 1988, 187; Backhuizen 1992, 160-162; McNicoll 1997, 4-6; Keeley et al. 2007, 73-74, Table 1; Σταϊνχάουερ 2005, 183.

24. Αεροφωτογραφία του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10 στην κορυφή του λόφου των Γιτάνων και του προς νότο μεταपुरγίου. (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

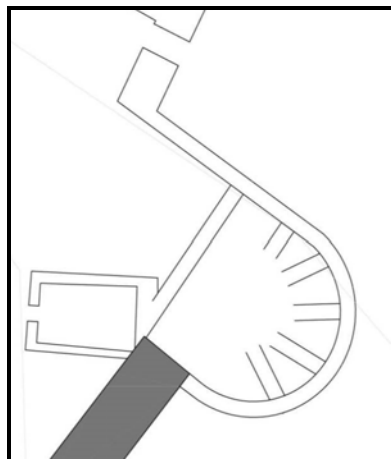
Σε αντίθεση με τον βορειοδυτικό τομέα της οχύρωσης η λύση της πυκνής διάταξης μεγάλου αριθμού τετράπλευρων πύργων είναι αδύνατο να εφαρμοστεί στη βορειοανατολική γωνία του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, μπροστά από την οποία εκτείνεται ο στενός αυχέννας, ο οποίος παρεμβάλλεται μεταξύ του λόφου των Γιτάνων και του κυρίως όγκου της Βρυσέλας. Ακριβώς αυτή η ανάγκη επέβαλε την οικοδόμηση ενός μεγάλου πεταλόσχημου πύργου με ευθύγραμμες πλευρές και ημικυκλικό μέτωπο, πίσω από τον οποίο προστέθηκε ένα ορθογώνιο βοηθητικό κτήριο διαστάσεων 8,3Χ5,0μ., πιθανότατα για τη στέγαση της φρουράς που επάνδρωνε τον πλέον απομακρυσμένο πύργο του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*²⁸¹ ή για την αποθήκευση βλημάτων των καταπελτών που ασφαλώς διατάσσονταν στο εσωτερικό του.

²⁸¹ Την ερμηνεία του κτίσματος ως στρατιωτικού χαρακτήρα οικοδομήματος για τη στέγαση φρουράς είχε διατυπώσει για πρώτη φορά ο Δάκαρης 1972, 109.

25. Περιοχή ελέγχου του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10. Αριστερά η κοιλάδα του Καλπακιώτικου και δεξιά η κοιλάδα του Καλαμά. Στο κέντρο το διάσελο που συνδέει τον λόφο των Γιτάνων με τον ορεινό όγκο της Βρυσέλας στο βάθος.

Η επιμέλεια και η ιδιαιτερότητα της κατασκευής του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10 είχαν επισημανθεί ήδη από τον Hammond και τον Δάκαρη.²⁸² Ο κατασκευασμένος με το ισόδομο τραπεζιόσχημα σύστημα τοιχοποιίας πύργος είναι δομικά ανεξάρτητος από το πολυγωνικής τοιχοποιίας μεταπύργιο προς νότο, το οποίο, ωστόσο, είναι κατάλληλα διαμορφωμένο ώστε να εφάπτεται με ακρίβεια στο πλευρικό τοίχωμα του πύργου. Η διάμετρος του σωζόμενου σε ύψος 2,65μ. ημικυκλίου της πρόσοψης του πύργου ανέρχεται σε 14μ., ενώ οι ευθύγραμμες πλευρές του έχουν μήκος 7μ.²⁸³ Το συνολικό μήκος του πύργου ανέρχεται σε 11μ. Η όλη κατασκευή εδράζεται σε προεξέχοντα κατά 0,2μ. τοιχοβάτη. Τρεις κάθετες αυλακωτές λαξεύσεις πλάτους 0,15μ. διατάσσονται σε ίσα μεταξύ τους διαστήματα στην ημικυκλική πρόσοψη του πύργου.²⁸⁴

26. Κάτοψη του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10 των Γιτάνων. (Σκαρίφημα το οποίο προέκυψε από τον συνδυασμό στοιχείων που εξήχθησαν από την επεξεργασία του αρχικού σκαριφήματος του Δάκαρη 1972, Fig. 55, την παραπάνω αεροφωτογραφία (24), τη σχετική δορυφορική εικόνα του ιστοτόπου Google Earth και επιτόπιες μετρήσεις. Σχέδιο: Σ. Ιωακειμίδου)

²⁸² Hammond 1967, 83-84· Δάκαρης 1972, 109.

²⁸³ Η βόρεια πλευρά του Πύργου 10 μαζί με το παρακείμενο ευθύγραμμο τμήμα του τείχους σχηματίζει ευθεία μήκους 15 μέτρων.

²⁸⁴ Ανάλογες αυλακωτές λαξεύσεις παρατηρούνται στον πεταλόσχημο πύργο της Άσσου βλ. Mc Nicoll 1997, 186, Pl. 87· Nossou 2009, 46.

Ως προς την κάτοψη οι τραπεζιόσχημοι λίθοι του τοίχου της ημικυκλικής πρόσοψης, με μήκος 1,2~1,6μ. και πλάτος 1,2~1,0μ., εμφανίζουν ελαφρά συγκλίνουσες στενές πλευρές που τους προδίδει μία σχεδόν σφηνοειδή διαμόρφωση. Στο εσωτερικό του ημικυκλίου διατάσσονται ακτινωτά -στην βόρεια την ανατολική αλλά όχι και στην νότια πλευρά του πύργου και σε διαφορετικές αποστάσεις που κυμαίνονται από 2,1 έως 2,9μ.- πέντε (5) εσωτερικά τοιχία, μήκους τουλάχιστον 3,4μ., από καλά επεξεργασμένους ορθογώνιους λίθους ύψους 0,45μ., πλάτους 1,0μ. και μήκους 1,2μ. Τα τοιχία αυτά συμπλέκονται μόνο με την εσωτερική παρειά του τοίχου της πρόσοψης, στον οποίο εισχωρούν κατά 0,25~0,3μ. Λαξεύσεις εντορμιών 0,12X0,11X0,06μ. για την τοποθέτηση πελεκητών συνδέσμων απαντούν από ένας στους λίθους των εσωτερικών τοιχίων και από δύο στους λίθους της πρόσοψης, συνδέοντας όχι μόνο τους επιμέρους λίθους μεταξύ τους αλλά και τα ακτινωτά τοιχία με τον εξωτερικό τοίχο του πύργου.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

27. Πύργος 10. (α). Εσωτερικό τοιχίο, (β). Συμπλοκή εσωτερικού τοιχίου με τον λιθινο θώρακα της ημικυκλικής πρόσοψης του πύργου, (γ). Λαξεύσεις εντορμιών για την τοποθέτηση πελεκητών συνδέσμων στους λίθους της πρόσοψης του πύργου, (δ) Θραύσμα στρωτήρα κεράμου από το εσωτερικό του πύργου.

Τα εσωτερικά τοιχία του *Πύργου 10*, παρά την επιμέλεια της κατασκευής τους δεν διαχώριζαν επιμέρους διαμερίσματα στο ισόγειο του πύργου, το κατώτερο και ορατό σήμερα τμήμα του οποίου ήταν ασφαλώς και στην αρχαιότητα συμπαγές. Οι διαστάσεις του πύργου. Η μορφή του και οι κατασκευαστικές του λεπτομέρειες παραπέμπουν σε πύργο με δύο ή ακόμα και τρεις ορόφους. Η στέγαση του πύργου πιστοποιείται με μεγάλη βεβαιότητα από τα θραύσματα κεράμων, που εντοπίζονται πάνω και γύρω από αυτόν. Στο πίσω μέρος του διακρίνεται ο τοίχος του 1^{ου} ορόφου διπλής όψης, χωρίς ενδιάμεσο γέμισμα, και πλάτους 1,2μ.. Με καθαρό εμβαδό 145μ², το ωφέλιμο εμβαδό του πρώτου αυτού ορόφου θα έφτανε τα 97μ². Οι εσωτερικές του διαστάσεις θα ανέρχονταν σε 11,2μ. (διάμετρος) και 9,9μ. (μήκος) και θα επαρκούσαν για την τοποθέτηση ακόμα και ενός μεγάλου λιθοβόλου καταπέλτη των 30 μων (13,1kg) ή περισσότερων μικρότερων λιθοβόλων αλλά και όλων των οξυβελών καταπελτών.²⁸⁵

Σε κάθε περίπτωση ο *Πύργος 10* εντυπωσιάζει με το μέγεθός του, την επιμέλεια της κατασκευής του και τα μοναδικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή τα ακτινωτά, εσωτερικά τοιχία που εξ όσων γνωρίζω δεν απαντούν σε άλλους ανάλογης μορφής πύργους. Στην άκρη ενός επιμήκου, σχετικά εύκολα προσβάσιμου από ανθρώπους και φορτωμένα ζώα, αυχένα, τον οποίο ένας επιδρομέας θα μπορούσε να προσεγγίσει με ασφάλεια από τα ανατολικά (Βρυσέλα) και τα βόρεια (Καλπακιώτικος) και να αναπτύξει σε αυτό όλες τις πολιορκητικές του δυνατότητες και καθώς η γωνία που σχηματίζει η οχύρωση στο σημείο αυτό εμποδίζει την ανάπτυξη μεγάλου αριθμού πύργων, επιλέγεται η ανέγερση ενός μοναδικού πύργου μεγάλων διαστάσεων, που μπορούσε να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό καταπελτών και διέθετε εύρος πυρός προς όλες τις κατευθύνσεις χάρη αφενός μεν στο ημικυκλικό του μέτωπο αφετέρου δε στις ευθύγραμμες πλευρές του.²⁸⁶ Την άμυνα ενίσχυε πιθανώς μία μικρή πύλη, από την οποία θα ήταν δυνατή η διενέργεια εφόδων αλλά πιθανώς και μία λαξευμένη στο μαλακό βράχο τάφρος, τα ίχνη της οποίας διακρίνονται σε απόσταση 25 μέτρων περίπου από την εξωτερική πρόσοψη του πύργου.

Πύλες. Μικρές και μεγάλες πύλες ανοίγονται ανά ζεύγη στα δυτικά, ανατολικά και στα βορειοδυτικά αποκαλύπτοντας εμμέσως και τους σημαντικότερους άξονες επικοινωνίας της πόλης με το περιβάλλον της.

²⁸⁵ Winter 1997, 249-251.

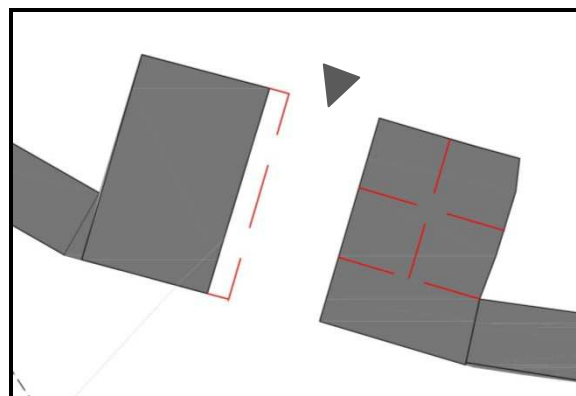
²⁸⁶ Για τη λειτουργία και τα πλεονεκτήματα των πεταλόσχημων ή αψιδωτών ή σύνθετων ή ευθύπλευρων με ημικυκλική πρόσοψη πύργων, οι οποίοι συνδυάζουν τα πλεονεκτήματα των ημικυκλικών (μέγιστο εύρος πυρός, πλήρης εποπτεία του περιβάλλοντα χώρου) και των τετράπλευρων πύργων (αυξημένες δυνατότητες πλαγιοκόπησης, ευρυχωρία) βλ. Marsden 1969, 143, Fig. 8· Winter 1971, 196· Garlan 1974, 258· Winter 1992, 201· McNicoll 1997, 104· Ευαγγελίδης 1998, 143.

Πίνακας 6. Γίτανα. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύλες							
Πύλη	Τύπος πύλης	Προστασία	Μήκος Διαδρόμου	Πλάτος (Μέγιστο)	Πλάτος (Ωφέλιμο)	Οικοδομικά τεκμήρια θύρας	Θύρα
1	Αξονικός	Δύο πύργοι (4,5)	10,4	4,6 ή 5,7		?	Δίφυλλη?
2	Αξονικός	Πύργος 2	3,8	2,2	1,5	?	Μονόφυλλη?
3	Αξονικός	-	2,3	1,9 έως 2,2	1,4	ΝΑΙ	Μονόφυλλη
4	Αξονικός	Προβολή	6,5	5,8 έως 5,5	3,1	ΝΑΙ	Δίφυλλη
5	Αξονικός	Δύο θάλασες	4,3	3,1	3,1	ΟΧΙ	
6?	Αξονικός	Πύργος 10					

Η ύπαρξη της μεγάλης Πύλης 1, στο βορειοδυτικό τομέα της οχύρωσης, συμπεραίνεται από τη μικρή απόσταση που χωρίζει τους Πύργους 4 και 5. Η θέση της επιβάλλεται από το φυσικό ανάγλυφο καθώς στέκεται μεταξύ της πόλης και της επίπεδης έκτασης στα βόρεια, όπου αναπτύσσεται το αρχαίο νεκροταφείο. Καθώς η πύλη δεν έχει ερευνηθεί στο σύνολό της, η μορφή της, όπως και οι επιμέρους κατασκευαστικές της λεπτομέρειες, δε μας είναι γνωστές με ακρίβεια. Το μήκος του διαδρόμου της πύλης, ο οποίος οριοθετείται από τους πλευρικούς τοίχους των Πύργων 4 και 5 ανέρχεται σε 10,4μ. Από την άλλη το πλάτος του θα μπορούσε να είναι από 4,6 έως 5,7μ. αναλόγως με τις ακριβείς διαστάσεις του Πύργου 4, οι οποίες δεν μας είναι γνωστές. Πάντως λόγω της μορφής και της θέσης του είναι λογικότερο ο Πύργος 4 να ήταν όμοιος με τον Πύργο 5 και επομένως πιο πιθανό φαίνεται το άνοιγμα της πύλης να ανέρχεται σε 4,6μ.

(α)

(β)

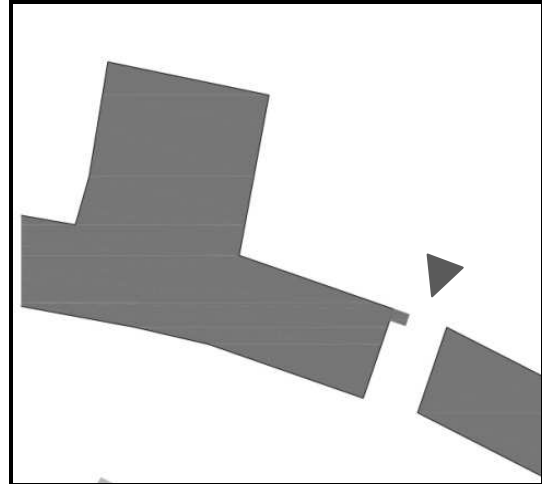
28. (α). Αεροφωτογραφία της Πύλης 1 και της ευρύτερης περιοχής της (Αρχείο ΛΒ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Κάτοψη της Πύλης 1 (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

Λίγα μέτρα δυτικότερα εντοπίζεται η μικρή Πύλη 2. Η πύλη απέχει 7μ. από τον Πύργο 2, ο οποίος ελέγχει την ευάλωτη δεξιά πλευρά του εισερχομένου. Το μήκος του διαδρόμου της είναι 3,8μ. το δε πλάτος του 2,2μ. Μία προεξοχή του μετώπου του τείχους

σχηματίζει παραστάτη -δε φέρει οικοδομικά τεκμήρια λειτουργίας και ασφάλισης της θύρας- που μειώνει το ωφέλιμο πλάτος της πύλης διαμορφώνοντάς το σε 1,5μ. Στην πρόσοψη της πύλης εκτείνεται ένα χαμηλό και εγκάρσιο στον άξονά της τοίχιο, από πολυγωνικού σχήματος λίθους. Η μορφή του, η κατασκευή και η θέση του παραπέμπουν σε τοίχο, ο οποίος κατασκευάστηκε για να την αχρηστεύσει λειτουργικά, ενέργεια η οποία είναι βέβαιο ότι έπεται χρονικά της κατασκευής του τείχους.

(α)

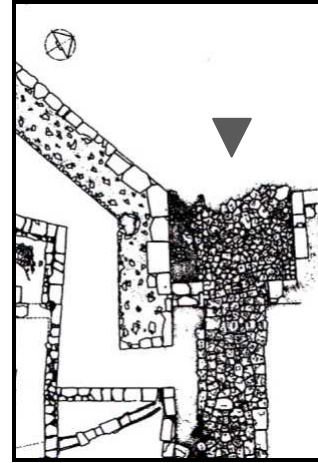
(β)

29. Πύλη 2. (α) Πρόσοψη, (β). Κάτοψη της Πύλης 2 και του παρακείμενου Πύργου 2 (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

Στα νοτιοδυτικά εντοπίζεται η μεγάλη Πύλη 4, που συνέδεε την πόλη με το Θέατρο της και με τις πιθανές λιμενικές εγκαταστάσεις της στις όχθες του Καλαμά. Δίπλα της υψώνεται, ελέγχοντας την ακάλυπτη από ασπίδα δεξιά πλευρά του εισερχομένου, η πολυγωνική προβολή του τείχους, που περιβάλλει το κτήριο του Πρυτανείου. Ο διάδρομος της πύλης, μήκους 6,5μ. αναπτύσσεται μεταξύ δύο σχεδόν παράλληλων κεραιών του τείχους που προβάλλουν προς το εσωτερικό, παρουσιάζει δε σταδιακή μείωση του πλάτους του από 5,70 σε 5,50μ. Δύο κτιστοί παραστάτες, διαστάσεων 1,3Χ0,9 και 1,1Χ0,9μ., μειώνουν περαιτέρω το πλάτος του διαδρόμου από 5,7 σε 3,1μ.. Στις γωνιώδεις εσοχές, που διαμορφώνονται στην εσωτερική πλευρά τους στερεωνόταν ξύλινο πλαίσιο, πάνω στο οποίο περιστρέφονταν τα δύο φύλλα της ξύλινης θύρας, ενώ ένας προεξέχων λίθος στο πλακόστρωτο δάπεδο πιθανώς τα συγκρατούσε αποτρέποντας την προς τα έξω κίνησή τους.

(α)

(β)

(γ)

30. Πύλη 4 (α). Πρόσοψη (Αρχειο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Κάτοψη (λεπτομέρεια από Πρέκα-Αλεξανδρή 1995, 305, Σχ. 4), (γ). Λίθινος παραστάτης και προεξέχων λίθος για την ασφάλιση των φύλλων της θύρας.

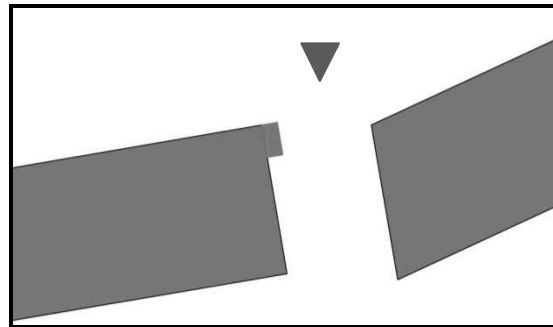
Κάποια μέτρα βορειότερα, λίγο πριν το σημείο από το οποίο εκφύεται το *Δυτικό σκέλος*, ανοίγεται η μικρή Πύλη 3, στο άκρο μίας έντονα κατηφορικής πλαγιάς που οδηγεί και αυτή στο *Θέατρο* και τις όχθες του Καλαμά. Ο διάδρομος της πύλης έχει μήκος 2,40μ. και πλάτος που παρουσιάζει σταδιακή στένωση από 2,2μ. στο εσωτερικό σε 1,9μ. λίγο πριν την πρόσοψη. Εκεί το μέτωπο του τείχους προεξέχει κατά 0,25μ. σχηματίζοντας έναν κτιστό παραστάτη, που μειώνει περαιτέρω το πλάτος του διαδρόμου της πύλης (1,4μ.). Η εσωτερική πλευρά του, καταλλήλως διαμορφωμένη, φέρει ημισφαιρική εγκοπή στροφέα, μίας μονόφυλλης θύρας, που θα άνοιγε προς το εσωτερικό. Το ύψος του τείχους, στα αριστερά του εισερχομένου παρουσιάζεται αυξημένο, διαμορφώνοντας μία πυργοειδή, μη προεξέχουσα πλατφόρμα, με επιφάνεια 5,7μ².

(α)

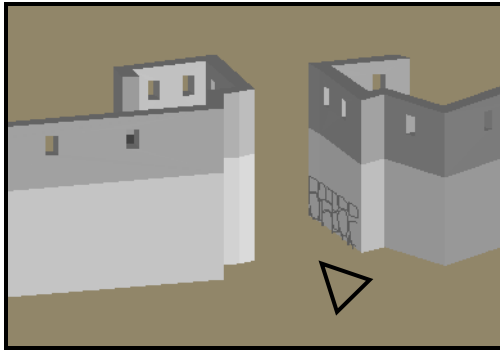
(β)

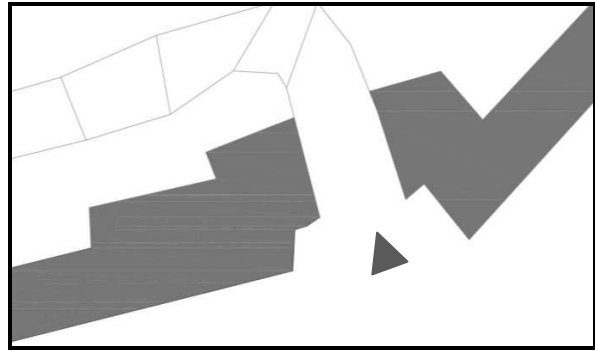
(γ)

31. Πύλη 3. (α). Άποψη από το εσωτερικό (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Ημισφαιρική εγκοπή στροφέα, (γ). Κάτοψη (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

Η Πύλη 5 εξυπηρετούσε είτε την επικοινωνία της πόλης δια της κοιλάδας του Καλαμά με την πεδιάδα των Φιλιατών στα δυτικά, είτε την ασφαλή πρόσβαση στον νερό του ποταμού σε περίοδο ειρήνης ή πολιορκίας. Ο διάδρομος της πύλης, μήκους 4,3μ. και πλάτος 3,1μ. διατάσσεται στο βάθος μιας μικρής αυλής που σχηματίζεται μεταξύ δύο θλάσεων και δύο αναδιπλώσεων του τείχους που προβάλλοντας προς το εσωτερικό σχημάτιζαν στο επίπεδο της παρόδου δύο μικρές σχετικά ευρύχωρες, μάλλον ανοιχτές, πλατφόρμες (15 και 19μ²). Το δάπεδο του διαδρόμου της πύλης είναι πλακοστρωμένο, όπως άλλωστε και ο δρόμος της πόλης που καταλήγει σε αυτή, με καλά συναρμοσμένους πολυγωνικούς λίθους. Πουθενά δε σώζονται οικοδομικά τεκμήρια λειτουργίας ή ασφάλισης θύρας.

(α)

(β)

32. Πύλη 5. (α). Υποθετική αποκατάσταση (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Σχέδιο: Μελίνα Κάτσου), (β). Κάτοψη (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων/Τοπογραφικό Σχέδιο Γιτάνων)

Ψηλά, στην κορυφή του λόφου σημειώνεται από το Δάκαρη μία μικρή πύλη πλάτους 1,6μ., στην οποία θα απέληγε ένα δευτερεύουσας σημασίας μονοπάτι, όπως η βατή ημιονική οδός που αποτυπώνεται στον χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού. Πάντως ούτε ο Δάκαρης ήταν βέβαιος για την παρουσία πύλης στο σημείο αυτό.²⁸⁷

Όλες οι πύλες του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* των Γιτάνων ανήκουν στον αξονικό τύπο πύλης με ευθύγραμμο διάδρομο, που τέμνει εγκάρσια τον άξονα του τείχους.²⁸⁸ Οι μικρές πύλες, στα όρια κλιτύων με έντονη κατωφέρεια, ήταν βοηθητικές και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από ζώα και πεζούς. Το μεγαλύτερο μέρος του κυκλοφοριακού φόρτου το έφεραν οι μεγάλες πύλες, το ωφέλιμο άνοιγμα των οποίων επέτρεπε τη χρήση τους και από τροχοφόρα. Ωστόσο η απουσία φυσικών τεκμηρίων στα πλακόστρωτα δάπεδα των διαδρόμων τους, όπως π.χ. αυλακώσεις που να δηλώνουν την κίνηση τροχών, δηλώνει κατά τη γνώμη μου ότι το μεγάλο άνοιγμα των κύριων πυλών δεν σχετίζεται με τη συχνή κίνηση οχημάτων αλλά κυρίως με την εντατική χρήση τους από μεγάλους αριθμούς πεζών και ζώων. Έως και τα νεωτέρα χρόνια το οδικό δίκτυο της Ηπείρου απαρτιζόταν κατά κανόνα από τέτοιους δρόμους και δεν υπάρχει τίποτα που να μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά στην Ήπειρο των Ελληνιστικών χρόνων.²⁸⁹ Η προστασία των πυλών, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο, επιτυγχάνεται από προβολές του τείχους (Πύλη 4), από θάλασες που διαμορφώνουν αυλή (Πύλη 5) και πύργους, άλλοτε στα δεξιά (Πύλη 2) και άλλοτε στα αριστερά του εισερχομένου (Πύλη 6). Για ευνόητους λόγους η ισχυρότερη προστασία παρέχεται στην Πύλη 1, η οποία διατάσσεται μεταξύ δύο τετράπλευρων πύργων.

²⁸⁷ Βλ. Δάκαρης 1972, Fig. 55 όπου η πύλη σημαίνεται με ερωτηματικό.

²⁸⁸ Πρόκειται για τον Τύπο I του Winter 1971, 208-215' Lawrence 1979, 314-331' McNicoll 1997, 6.

²⁸⁹ Για το θέμα της οργάνωσης του αρχαίου και νεώτερου οδικού δικτύου στην Ήπειρο βλ. Hammond 1967 33-35' 1997, 30-32' Μακρής - Παπαγεωργίου 1990.

3.1.4. Το Δυτικό σκέλος

Από τη βορειοδυτική προβολή του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* εκφύεται, διατηρώντας τη δομική του ανεξαρτησία, ευθύγραμμο τμήμα τείχους, το οποίο κατερχόμενο κλιτύ με έντονη κατωφέρεια καταλήγει στην επίπεδη έκταση που παρεμβάλλεται σήμερα, μεταξύ της αρχαίας πόλης και της όχθης του ποταμού Καλαμά στα δυτικά.

(α)

(β)

33. Δυτικό σκέλος οχύρωσης Γιτάνων. (α). Άποψη από τις όχθες του Καλαμά. Στο βάθος ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, (β). Πολυγωνική τοιχοποιία στην εξωτερική παρειά του Δυτικού σκέλους.

Ο Hammond, τη δεκαετία του 1930, στην απόληξη του εν λόγω τμήματος τείχους μπόρεσε να διακρίνει τη θεμελίωση ενός μικρού πύργου, τον οποίο ερμήνευσε ως προβλήτα δίπλα στον ποταμό.²⁹⁰ Η θεμελίωση του εν λόγω πύργου δεν είναι σήμερα ορατή. Πιθανώς, πάντως, διατηρείται κάτω από τις παχιές επιχώσεις του ποταμού.

Το Δυτικό σκέλος της οχύρωσης Γιτάνων σώζεται σε μήκος 24,5μ. και σε ύψος που ξεπερνά τα 4,5μ. Πρόκειται για τείχος διπλής όψης πλάτους ±3μ. Το γέμισμα του κενού μεταξύ των δύο παρειών του συνίσταται από χώμα και μεγάλοι μεγέθους λίθους, ενώ ανά διαστήματα εντοπίζονται εγκάρσια διαχωριστικά τοιχία, όπως και στο επίσης θεμελιωμένο σε κλιτύ με έντονη κατωφέρεια τμήμα του τείχους στα νότια του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10. Η τοιχοποιία, όμοιου τύπου και στις δύο παρειές, χαρακτηρίζεται ως συμπαγής πολυγωνική.

Όπως ορθά παρατήρησε ο Δάκαρης το Δυτικό σκέλος «απομονώνει όλη την παρόχθια έκταση ως τη νοτιοανατολική πλευρά του τείχους»,²⁹¹ παρέχοντας προστασία στο Θέατρο της πόλης που οικοδομήθηκε κάτω από τον Δυτικό τομέα της οχύρωσης. Η μορφή και η λειτουργία του μπορεί να το χαρακτηρίσει είτε ως «υποτείχισμα»,²⁹² δηλαδή σκέλος τείχους που εκφύεται από τον κύριο πυρήνα της οχύρωσης, προκειμένου να

²⁹⁰ Hammond 1967, 85.

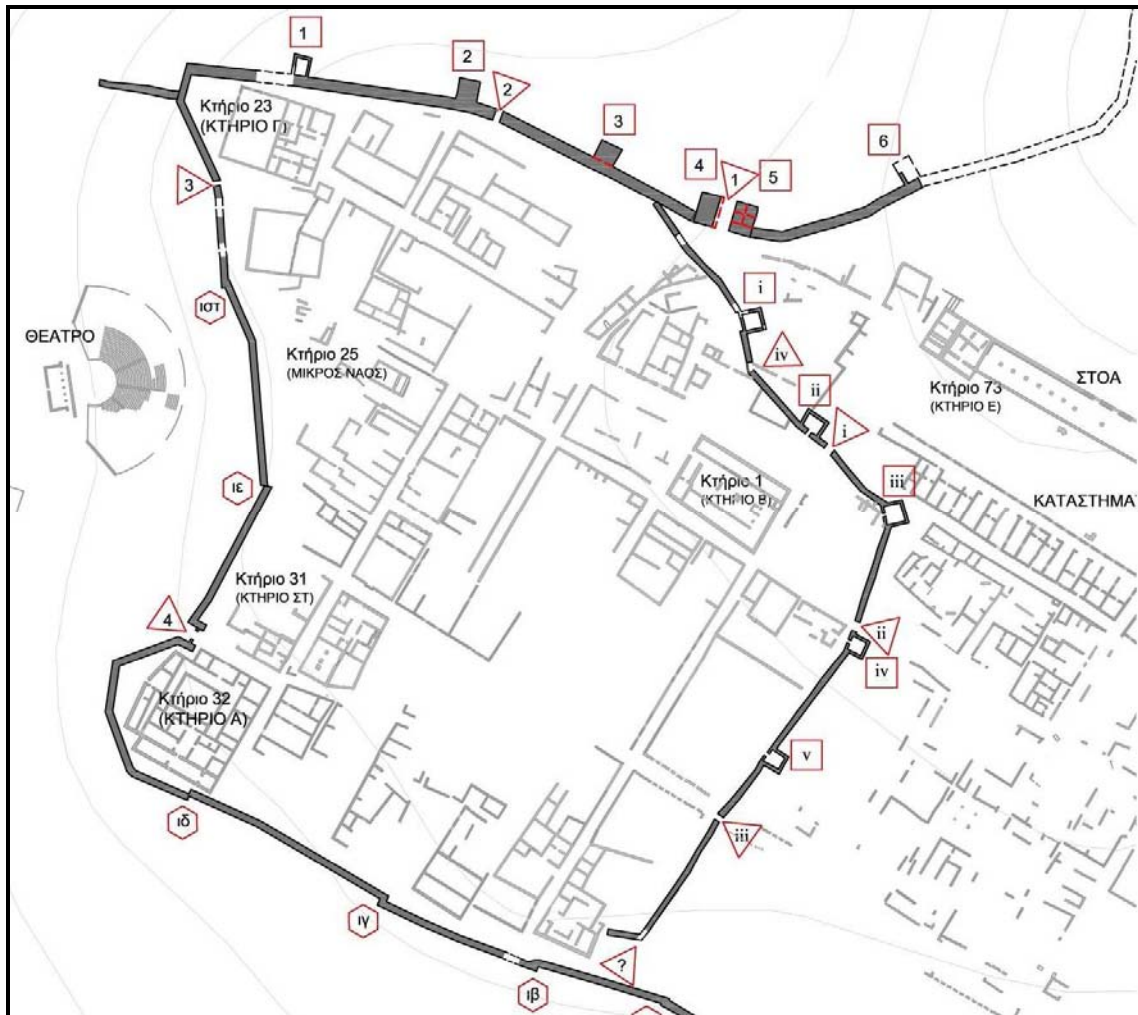
²⁹¹ Δάκαρης 1972, 108.

²⁹² Θουκ. 6.99-100' Ορλάνδος - Τραυλός 1986, 260. Υποτειχίσματα διαθέτει ο οχυρωματικός περίβολος της Φιάλειας, βλ. Maher 2012, 355-356, και πιθανώς της Παλαίρου, βλ. Lawrence 1979, 147.

προστατεύσει η να ελέγξει την πρόσβαση σε μία περιοχή έξω από αυτήν, είτε ως διατείχισμα²⁹³ με την έννοια ότι συνδέει τη βορειοδυτική προβολή της εξωτερικής οχύρωσης με τον ποταμό Καλαμά.²⁹⁴

3.1.5. Το Διατείχισμα

Το διατείχισμα των Γιτάνων με μήκος 315μ. συνδέει τον βορειοδυτικό με τον νότιο τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου*. Η κατασκευή του σχετίζεται με την προστασία του δυτικού τμήματος της πόλης, έκτασης περίπου 50~51 στρεμμάτων.

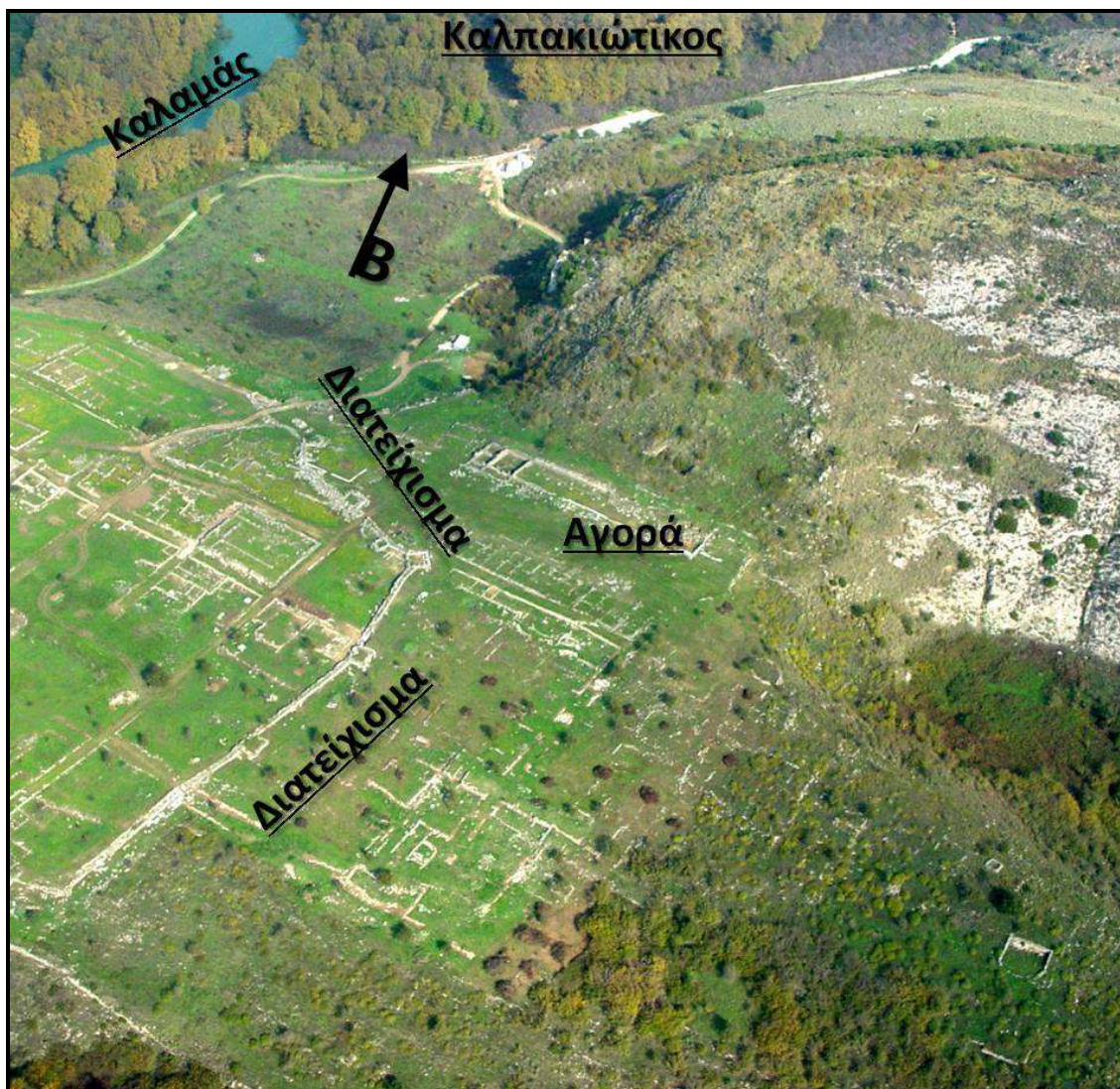
34. Τοπογραφικό σχέδιο του Διατειχίσματος (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α, Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

²⁹³ Ορλάνδος - Τραυλός 1986, 75.

²⁹⁴ Σε κάθε περίπτωση δεν είναι προτείχισμα, όπως χαρακτηρίζεται από τον Δάκαρη 1972, 109.

α. Πορεία-χάραξη²⁹⁵

Με αφετηρία το μεταπύργιο των Πύργων 3-4 του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου και με διεύθυνση βορειοδυτική-νοτιοανατολική το τείχος του διατειχίσματος ανέρχεται την κλιτύ του πλατώματος της πόλης έως ότου καταλήξει σε βραχώδες έξαρμα στα δυτικά της Αγοράς, επί του οποίου εδράζεται ο τετράπλευρος Πύργος ι.

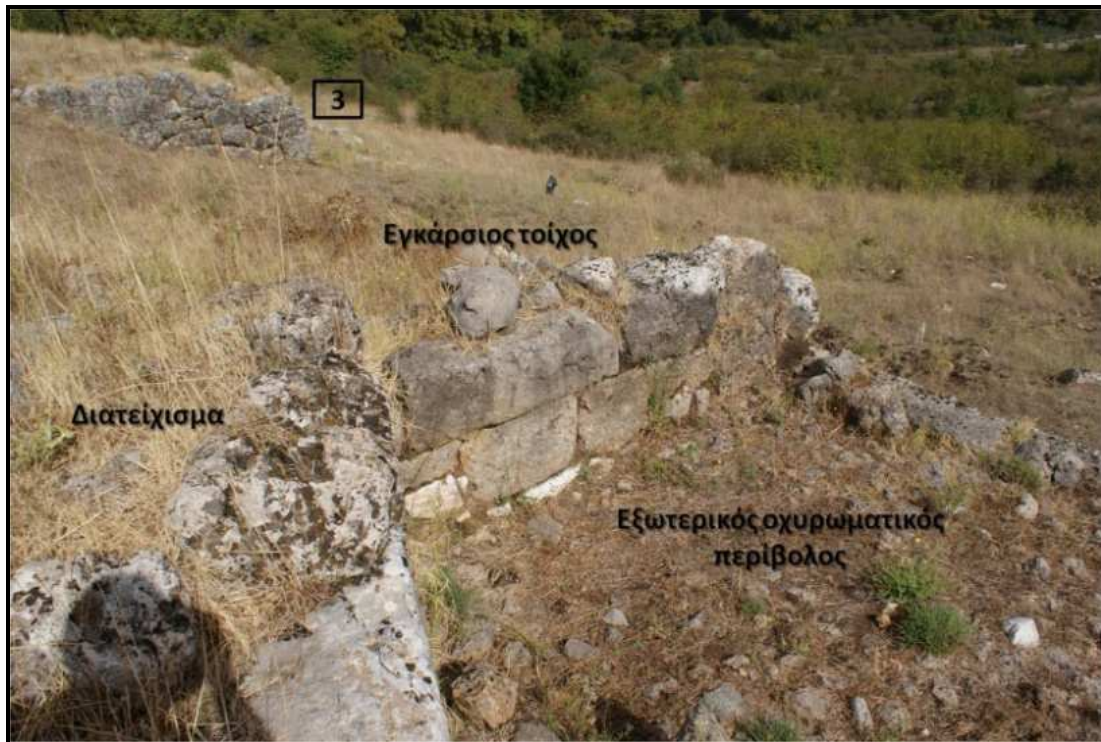
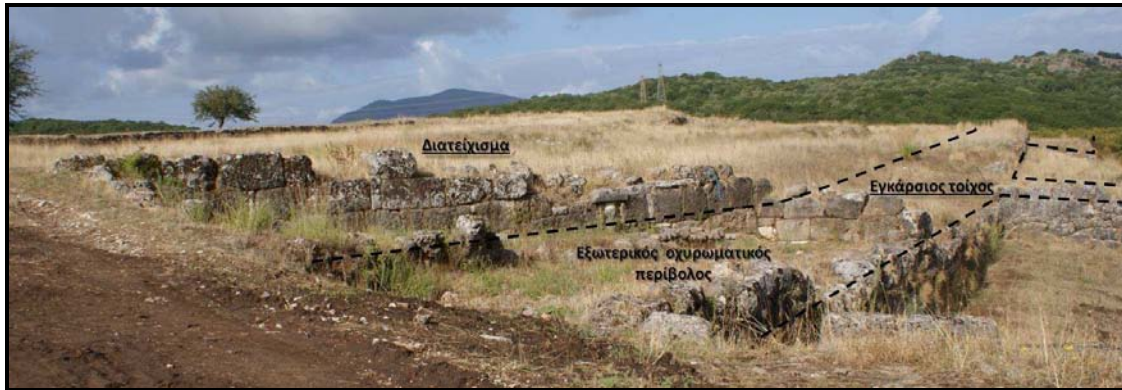

35. Αεροφωτογραφία του Διατειχίσματος των Γιτάνων (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Στην αφετηρία του το Διατείχισμα εφάπτεται στην εσωτερική παρειά του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου χωρίς να συμπλέκεται με αυτή. Από την παρειά του Διατειχίσματος, ωστόσο, εκφύεται ένας ανεξάρτητος δομικά, μονοπρόσωπος τοίχος ύψους 0,8μ., ο οποίος τέμνει εγκάρσια τον άξονα της σωζόμενης λίθινης βάσης του Εξωτερικού

²⁹⁵ Διατηρείται η αναγραφόμενη στους τοπογραφικούς χάρτες του αρχαιολογικού οδηγού του χώρου, αρίθμηση πύργων και πυλών.

οχυρωματικού περιβόλου. Ο δομική σχέση που παρουσιάζουν τα δύο οχυρωματικά σύνολα στο σημείο επαφής τους υποδεικνύει ξεκάθαρα ότι το Διατείχισμα έπεται χρονικά του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης

36. Επάνω: Γενική άποψη της περιοχής όπου το Διατείχισμα συναντά τον Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο (μεταπύργιο Πύργων 3-4), Κάτω: Σημείο επαφής του Διατειχίσματος με τον Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο και εγκάρσιος τοίχος.

Μετά τον Πύργο *i* το τείχος συνεχίζει με την ίδια διεύθυνση έως την Πύλη *IV*, όπου στρέφεται ελαφρά προς τα ανατολικά/νοτιοανατολικά για να καταλήξει στον Πύργο *iii*. Μεταξύ της Πύλης *IV* και του Πύργου *iii* βρίσκεται ο Πύργος *ii* και σε απόσταση 3,4μ. από αυτόν η Πύλη *I*. Μετά τον Πύργο *iii* το τείχος στρέφεται προς νότο, διεύθυνση την οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές για 160μ. περίπου, έως ότου στραφεί προς τα δυτικά για να συναντήσει και να ενσωματώσει στην πορεία του το ανάλλημα του Κτηρίου 59. Στο σχεδόν ευθύγραμμο αυτό τμήμα διατάσσονται δύο πύργοι (*iv* και *v*) καθώς και δύο πύλες: η Πύλη *II* δίπλα στον Πύργο *iv* και η Πύλη *III* σε μεγάλη απόσταση (22μ.) από τον

κοντινότερο Πύργο ν. Η ύπαρξη μίας πιθανής πέμπτης πύλης συνάγεται από το κενό που δημιουργείται μεταξύ του αναλήμματος του Κτηρίου 59 και του τείχους του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου.²⁹⁶

37. Άποψη του λόφου των Γιτάνων από τον Πύργο i του Διατειχίσματος

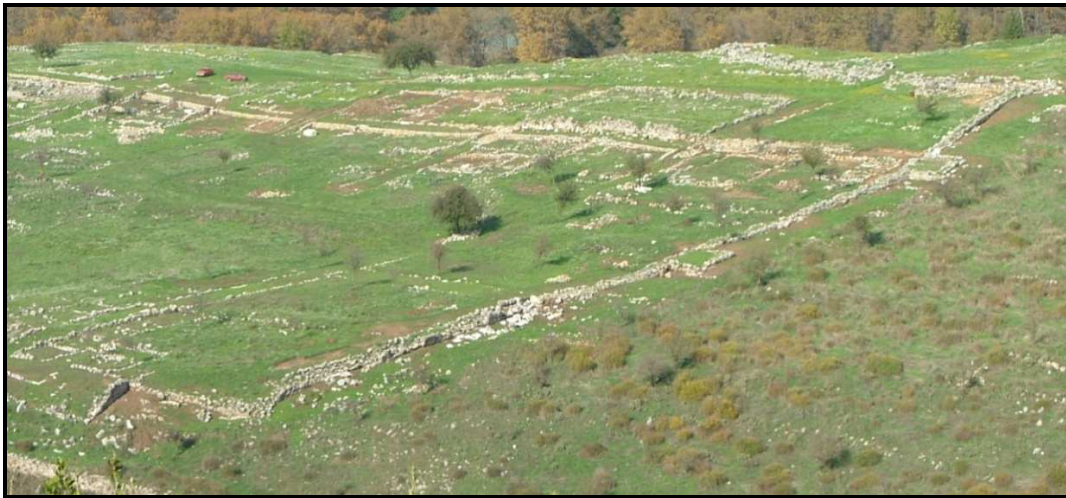
Σε όλο το μήκος του το Διατείχισμα των Γιτάνων εδράζεται πάνω στις θεμελιώσεις αρχαίων κτηρίων.²⁹⁷ Έως τον Πύργο iii η πορεία του χαραχθηκε με σαφή στόχο να διατηρηθεί μία σταθερή απόσταση ασφαλείας από την κλιτύ του λόφου των Γιτάνων, οι πρόποδες του οποίου βρίσκονται σε απόσταση 70-80 μέτρων από την γραμμή του τείχους. Η ανέγερση τριών πύργων στο τμήμα του Διατειχίσματος, μήκους 138μ. που οικοδομήθηκε απέναντι από τον λόφο, σε αντίθεση με τους δύο μόλις πύργους που διατάσσονται στα υπόλοιπα 187μ. της πορείας του αλλά και η μη ανέγερση παρόμοιων αμυντικών κατασκευών μετά την Πύλη III, επιβεβαιώνει ότι το βασικό πρόβλημα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι κατασκευαστές του Διατειχίσματος, ήταν η εξαίρεση του δεσπόζοντος υψώματος από τον οχυρωματικό περίβολο, που αναγέρθηκε για να περιβάλλει το δυτικό τμήμα της πόλης. Η ανάγκη διατήρησης μίας απόστασης ασφαλείας από τα πρηνή του υψώματος, ωστόσο, οδήγησε στην εξαίρεση ενός σημαντικού δημόσιου χώρου της πόλης, της Αγοράς, η στοά της οποίας οικοδομείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και είναι βέβαιο ότι λειτούργησε έως τουλάχιστον το 167 π.Χ. (βλ. 3.1.1.)

²⁹⁶ Δάκαρης 1972, fig 53; Κάντα-Κίτσου 2008, 35.

²⁹⁷ Κάντα-Κίτσου 2008, 23.

β. Περιγραφή²⁹⁸

Υλικά Δομής. Το σωζόμενο τμήμα του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων είναι στο μεγαλύτερο μέρος του κατασκευασμένο, όπως άλλωστε και ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, από τον τοπικό λατυποπαγή ασβεστόλιθο (Δολομίτη). Από συμπαγή ασβεστόλιθο ανοιχτού τεφρού χρώματος με αναπτυγμένη στρωσιγενή δομή είναι κατασκευασμένοι οι μεγάλοι ορθοστάτες, που εμφανίζονται στους περισσότερους από τους πύργους και τις πύλες καθώς και οι λίθοι του χαμηλού δόμου επί του οποίου εδράζονται. Το υλικό αυτό, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί και για την κατασκευή των εδωλίων του Θεάτρου της πόλης, δεν είναι διαθέσιμο επιτόπου, και πρέπει να μεταφέρθηκε από κάποια, σχετικά κοντινή πάντως, απόσταση καθώς απαντά σε αφθονία στην ευρύτερη περιοχή. Λίθοι από λευκό ασβεστόλιθο, πιθανώς σε β' χρήση, απαντούν σποραδικά σε διάφορα άλλα σημεία του *Διατειχίσματος*. Όπως και στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* το χαμηλό ύψος του σωζόμενου τμήματος του τείχους σε συνδυασμό με την απουσία ικανών ποσοτήτων πεσμένων λίθων εκατέρωθεν και πάνω στη σχεδόν επίπεδη επιφάνεια του αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για την αρχική ύπαρξη μίας ανωδομής από ωμές πλίνθους. Κεραμίδια από ψημένο πηλό είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των πύργων.²⁹⁹

38. Γενική άποψη του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων (Λήψη από ΝΑ). Διακρίνεται το χαμηλό ύψος του και η απουσία πεσμένου οικοδομικού υλικού. (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το *Διατείχισμα* των Γιτάνων παρέχει ισχυρές ενδείξεις για την ευρεία χρήση ξυλείας, πέρα από την αυτονόητη χρήση της για την κατασκευή στεγών, θυρών και δαπέδων

²⁹⁸ Λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένες περιγραφές του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων περιλαμβάνονται στο Δάκαρης 1972, 110 και στο Κάντα-Κίτσου 2008, 35-38.

²⁹⁹ Εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από θραύσματα κεράμων καλύπτουν το εσωτερικό τουλάχιστον ενός από τους πύργους του *Διατειχίσματος*, όπως έγινε σαφές από τους περιορισμένης κλίμακας καθαρισμούς που πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό του. Η πληροφορία μου παρασχέθηκε από τον αρχαιολόγο Σ. Φάτσιο κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας.

στους ορόφους των πύργων. Η πλήρης απουσία λίθινων κλιμάκων που οδηγούσαν προς την πάροδο εξηγείται με τη χρήση αναλόγων ξύλινων. Επιπλέον τα πλάτους μόλις 2μ. μεταπύργιά του αποτελούν ισχυρή ένδειξη για την χρήση ξύλου στο επίπεδο της παρόδου. Ακόμα και με μία έπαλξη πλάτους 0,5~0,6μ. η πάροδος θα περιοριζόταν στα 1,4~1,5μ., ενώ αν υποθέσουμε την ύπαρξη μίας βαρύτερης, ελληνιστικού τύπου έπαλξης, το πλάτος της θα μειωνόταν ακόμα περισσότερο καθιστώντας την μάλλον ανεπαρκή. Αν και σε μία τέτοια πάροδο πλάτους ±1μ. θα μπορούσε να κινηθεί και να δράσει ένας άνδρας, η επέκτασή της με τη χρήση ξύλινων προβόλων ή πεσσών, πάνω στις οποίες στερεωνόταν διάδρομος από μαδέρια, θα την καθιστούσε επαρκή για την επιθυμητή, σύμφωνα με τον Φίλωνα Βυζάντιο, ταυτόχρονη κίνηση τουλάχιστον δύο ανδρών. Το σύστημα αυτό, που έχει ταυτιστεί με τα «ίκρία» του Φίλωνος και του Βιτρούβιου,³⁰⁰ απαντά ως λίθινη κατασκευή στο Σίλλυον της Παμφυλίας³⁰¹ και στο ελληνιστικό φρούριο της Κύδνας στην Λυκία, όπου το πλάτος των μεταπυργίων είναι, ωστόσο, μόλις 1μ.³⁰² Η επέκταση της παρόδου με προεξέχοντες ξύλινους διαδρόμους είναι βέβαιη σε τείχη με πλάτος μικρότερο των δύο μέτρων και με μεγάλη πιθανότητα όταν αυτά ενισχύονται εσωτερικά με προεξέχουσες αντηρίδες όπως στη Γέλα,³⁰³ την Αθήνα (Πνύκα),³⁰⁴ τη Δημητριάδα³⁰⁵ αλλά και σε αρκετές πόλεις της Λυκίας και της Παμφυλίας,³⁰⁶ όπου όμως οι διάδρομοι επέκτασης της παρόδου κατασκευάζονται συνήθως από λίθο.³⁰⁷

Στη Σίδη³⁰⁸ και τη Ρόδο³⁰⁹ αλλά και στην Απολλωνία της Κυρηναϊκής³¹⁰ καθώς τα μεταπύργια διακόπτονται στην πίσω πλευρά των πύργων επικοινωνούσαν μεταξύ τους αλλά και με τους ίδιους τους πύργους μέσω ξύλινων διαδρόμων. Στην περίπτωση των Γιτάνων τα μεταπύργια συνεχίζουν πίσω από τους πύργους πλην του *Πύργου ι*, όπου διακόπτονται αφήνοντας ένα κενό μήκους 6,5μ., το οποίο μπορούσε να γεφυρωθεί μόνο με έναν ξύλινο διάδρομο. Η συγκεκριμένη κατασκευή ταυτίζεται απόλυτα με το σύστημα που περιγράφεται από το Βιτρούβιο³¹¹ καθώς και με τη συμβουλή του Φίλωνος για ανέγερση κάποιων μεταπυργίων με ξύλινη και όχι κτιστή πάροδο, η οποία εύκολα μπορούσε να αφαιρεθεί, σε περίπτωση που οι αντίπαλοι κατόρθωναν να υπερπηδήσουν το

³⁰⁰ Για το θέμα «ίκρία» βλ. Φιλ. Βυζ. V.I.15' Winter 1971a, 143-148' Garlan 1974, 245' Lawrence 1979, 347-348, 391' McNicoll 1997, 151' Maher 2012, 602.

³⁰¹ McNicoll 1997, 139, Plate 63' Nosssov 2009, 33-34.

³⁰² Adam 1982, 123-128.

³⁰³ Karlsson 1992, 81-82' 1996, 89.

³⁰⁴ Thomson – Scranton 342-352' Karlsson 1997.

³⁰⁵ Stählin-Meyer 1934, 58 κ.ε.

³⁰⁶ Mc Nicoll 1997, 151-152

³⁰⁷ Πάντως στις περιπτώσεις που δεν σώζεται η ανωδομή αυτών των αντηρίδων δεν μπορεί να αποκλειστεί και η χρήση ωμών πλίνθων για την κατασκευή τους.

³⁰⁸ Winter 1971, 146' McNicoll 1997, 147' Nosssov 2009, 31-32.

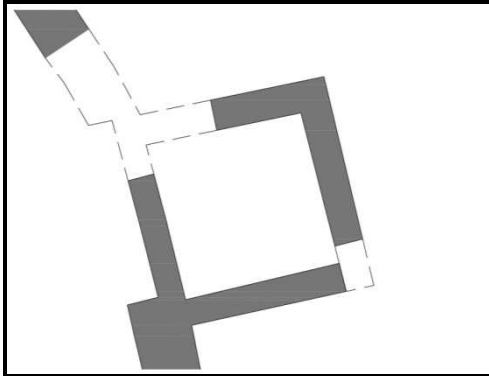
³⁰⁹ Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 84-85

³¹⁰ Garlan 1985, Fig.1, 2.

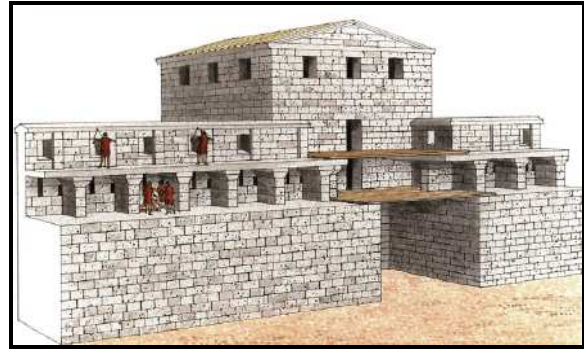
³¹¹ Vitruv. I.5.4' Lawrence 1979, 391.

εμπόδιο της έπαλξης, επιτρέποντας τη συνέχιση της άμυνας από τους πύργους και από τα άλλα μεταπύργια.³¹²

Πάντως ανάλογη είναι η κατάσταση και στους υπόλοιπους πύργους του *Διατειχίσματος*. Αν και το μεταπύργιο συνεχίζει κανονικά πίσω από αυτούς, το πλάτος του μειώνεται σε $\pm 1\mu.$, όσο δηλαδή και αυτό των τοίχων του μετώπου και των πλευρών των πύργων.³¹³ Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, εκτός από τη λύση επικοινωνίας των μεταπυργίων μέσω ξύλινου διαδρόμου στην πίσω πλευρά των πύργων, εξίσου πιθανό είναι αυτή να επιτυγχανόταν μέσω του εσωτερικού των ίδιων των πύργων.

(α)

(β)

39. (α). Κάτοψη του *Πύργου Ι*. Διακρίνεται η απουσία του τείχους στην πίσω πλευρά του (Τοπογραφικό Σχέδιο Γιτάνων/Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α.), (β). Σίδη. Αναπαράσταση πύργου με ξύλινο διάδρομο στην πίσω πλευρά του για τη σύνδεση των μεταπυργίων (Nossov 2009,31)

Συστήματα τοιχοποιίας. Για την κατασκευή του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων δεν εφαρμόστηκε αποκλειστικά ένα σύστημα τοιχοποιίας. Στην εξωτερική του παρειά το πολυγωνικό σύστημα αλλού συμπαγές και σπανιότερα με λίθους που προσεγγίζουν το τετράπλευρο σχήμα απαντά μεταξύ του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* και του *Πύργου i*, αλλά και από τον *Πύργο ν* έως τη νότια απόληξη του *Διατειχίσματος*. Ορθογώνιο σύστημα δόμησης και κατά τόπους τραπεζιόσχημο απαντά από τον *Πύργο i* έως τον *Πύργο iv*. Κατά τόπους κάνουν την εμφάνισή τους βαθμιδωτοί αρμοί.

40. Συστήματα τοιχοποιίας στο *Διατείχισμα* των Γιτάνων. Συμπαγές πολυγωνικό στο μεταπύργιο και ορθογώνιο στον *Πύργο iv* (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α.)

³¹² Φιλ. Βυζ. V.I.15

³¹³ Μόνο ο οπίσθιος τοίχος του *Πύργου ii* έχει πλάτος 1,84μ.

Ανάλογη είναι η κατάσταση και στην εσωτερική παρειά του τείχους. Το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας εντοπίζεται έως τον Πύργο *iii* και ξανά από τον Πύργο *iv* έως τη νότια απόληξη του *Διατειχίσματος*, όπου συναντά το ανάλημμα του *Κτηρίου 59*, ενώ το ορθογώνιο και σπανιότερα το τραπεζιόσχημο σύστημα απαντά από τον Πύργο *iii* έως τον Πύργο *iv*.

Το πρόσωπο των λίθων είναι κατά κανόνα ελαφρά κυφωτό στους πολυγωνικούς και επίπεδο στους ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους λίθους. Η συναρμογή τους χαρακτηρίζεται συνήθως ως μέτρια. Φαίνεται ότι σε εντελώς γενικές γραμμές η εναλλαγή των συστημάτων έχει να κάνει με τη διαμόρφωση του εδάφους. Το πολυγωνικό προτιμάται στα σημεία με κάποια κλίση, ενώ το ορθογώνιο και το τραπεζιόσχημο στους πύργους, τις πύλες και τα επίπεδα σημεία.³¹⁴

(α)

(β)

(γ)

(δ)

41. Ορθοστάτες. (α). Στο μεταπύργιο των Πύργων *ii-iii*, (β). Στην Πύλη *II* και τον Πύργο *iv*, (γ). Λαξεύσεις εντορμιών για την τοποθέτηση μεταλλικών συνδέσμων στους ορθοστάτες του Πύργου *iv*, (δ) Αγκώνες ανύψωσης στους ορθογώνιους λίθους του χαμηλού δόμου πάνω στον οποίο εδράζονται οι ορθοστάτες της Πύλης *III*.

Σε αρκετά σημεία απαντούν μεγάλοι, συγκριτικά με τα συνήθη μεγέθη των λίθων του *Διατειχίσματος*, ορθοστάτες από λευκό ασβεστόλιθο: στο μεταπύργιο των Πύργων *ii-iii*, στους Πύργους *iii* και *iv* καθώς και στις Πύλες *II* και *III*. Έχουν σταθερό ύψος ($\pm 1\mu.$) και μήκος ($0,8\sim 1\mu.$) αλλά όχι και πλάτος ($0,3\mu.$ στην Πύλη *II* και στον Πύργο *iv*, $0,6\mu$

³¹⁴ Κάντα-Κίτσου 2008, 35.

στον Πύργο *iii* και το παρακείμενο μεταπύργιο). Η μεταξύ τους σύνδεση γινόταν με μεταλλικούς συνδέσμους πιθανώς σχήματος Π(;).³¹⁵ Οι ορθοστάτες εδράζονται είτε απευθείας πάνω σε τοιχοβάτη κατάλληλα προετοιμασμένο για την τοποθέτησή τους, είτε σε χαμηλό δόμο από επιμήκεις ορθογώνιους ασβεστόλιθους -σε κάποιες περιπτώσεις διακρίνονται έξεργοι οι αγκώνες ανύψωσής τους- που παρεμβάλλεται μεταξύ αυτών και του τοιχοβάτη. Τουλάχιστον σε μία περίπτωση (Πύλη *III*) πάνω από τους ορθοστάτες αναπτύσσεται χαμηλός δόμος εν είδει γείσου.

Πίνακας 7. Γίτανα. Διατείχιμα. Συστήματα τοιχοποιίας																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδη	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίερη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς Τετράπλευρο																
Τραπεζιόσχημο																
Ορθογώνιο																

Μεταπύργια. Η χρήση ξύλινων κατασκευών, που επιβεβαιώνεται στην περίπτωση του Πύργου *i*, είναι ιδιαίτερα πιθανή για όλο το μήκος του Διατειχίσματος των Γιτάνων.

(α)

(β)

42. (α). Φορμηδόν τοποθετημένοι λίθοι στο μεταπύργιο των Πύργων *i-iii*, (β). Εγκάρσιος λίθος που σχηματίζει επιμέρους διαμέρισμα στο εσωτερικό του μεταπυργίου των Πύργων *iii-iv*.

³¹⁵ Ο Δάκαρης 1972, 110 αναφέρει συνδέσμους σχήματος «γιώτα» Δεν υφίσταται τέτοιος τύπος μεταλλικών συνδέσμων κατά την αρχαιότητα.

Η σωζόμενη λίθινη βάση του πλίνθινου τείχους, πλάτους μόλις 1,9~2,1μ., διαμορφώνεται με δύο κτιστές παρειές. Το μεταξύ τους κενό πληρώνεται με αργούς λίθους, συχνά μεγάλου μεγέθους και χώμα. Ανά διαστήματα μεγάλοι λίθοι, τοποθετημένοι «φορμηδόν» εισχωρούν στο γέμισμα του τείχους χωρίς όμως να σχηματίζουν εγκάρσια τοιχία. Σε άλλα σημεία πάλι εγκάρσιοι στον άξονα του τείχους λίθοι, που ωστόσο δεν διαπερνούν τους λίθινους θώρακες του τείχους, διαμορφώνουν επιμέρους εσωτερικά διαμερίσματα. Σε ότι αφορά το ύψος του τείχους, καθώς απουσιάζουν οι λίθινες κλίμακες, δεν είναι δυνατό να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

Πύργοι. Οι τετράπλευροι πύργοι του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων διατάσσονται ανά διαστήματα που κυμαίνονται από ±33 (*Πύργοι i-iii*) έως 38~40μ. (*Πύργοι iv-v*). Μετά τον *Πύργο* v και σε μήκος ±100μ. το τείχος δεν ενισχύεται με πύργους. Σε αντιστοιχία με τα παραπάνω οι διαστάσεις των *Πύργων i-iii*, που διατάσσονται απέναντι από το δεσπόζον ύψωμα του λόφου των Γιτάνων είναι οι μεγαλύτερες (καθαρό εμβαδό 59~65μ²) από αυτές των *Πύργων iv και v* (καθαρό εμβαδό 47 και 50μ² αντίστοιχα).

Οι πύργοι του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων εμφανίζονται δομικά ανεξάρτητοι από τα μεταπύργια, τουλάχιστον σε ότι αφορά τις δύο προεξέχουσες από τη γραμμή του τείχους πλευρές τους. Οι τοίχοι των πλευρών και του μετώπου τους είναι διπλής όψης πλάτους ±1μ. χωρίς εσωτερικό γέμισμα Διαμορφώνουν ισόγεια δωμάτια με ωφέλιμο εμβαδό 33 έως 38μ² (*Πύργοι iv και iii* αντίστοιχα). Η πρόσβαση στο εσωτερικό τους επιτυγχάνεται μέσω εισόδων πλάτους 1,25~1,6μ. που ανοίγονταν στην πίσω πλευρά τους. Λίθινα σκαλοπάτια διακρίνονται στην είσοδο του *Πύργου ii*.

Με δεδομένο το μειονέκτημα τους έναντι του απέχοντος μόλις 70μ. λόφου, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι προκειμένου να το αντισταθμίσουν θα αναπτύσσονταν σε μεγάλο ύψος με δύο ή περισσότερους ορόφους. Οι διαστάσεις τους, αν και όχι ιδιαίτερα μεγάλες, σε συνδυασμό με τη βέβαιη στέγασή τους αποτελούν επαρκή στοιχεία για να χαρακτηριστούν πύργοι καταπελτών. Πάντως, ακόμα και αν υποθέσουμε την ύπαρξη ορόφων πάνω από το ισόγειο με τοίχους πλάτους 0,5μ. το ωφέλιμο εμβαδό του μεγαλύτερου από αυτούς δε ξεπερνούσε τα 52μ². Ωστόσο θα ήταν επαρκές, ακόμα και στο ισόγειο, για την τοποθέτηση των περισσότερων από τους οξυβελείς συστροφικούς καταπέλτες καθώς και των μικρότερων από τους λιθοβόλους καταπέλτες, μηχανών κατάλληλων για την αντιμετώπιση πεζών.³¹⁶ Το σχετικά μικρό πλάτος των τοίχων τους (±1μ.) αποτελεί μία ακόμα ένδειξη ότι είχαν σχεδιαστεί για την αντιμετώπιση πεζών κατά κύριο λόγο και όχι μεγάλων πολιορκητικών μηχανών, όπως οι κριοφόρες χελώνες και οι μεγάλοι λιθοβόλοι καταπέλτες. Η δομική τους ανεξαρτησία και η πυκνή διάταξή τους υποδεικνύει ότι αποτελούσαν τα επίκεντρα της άμυνας, όντας μάλιστα σχεδιασμένοι να λειτουργούν ανεξάρτητα από τα μεταπύργια.

³¹⁶ Winter 1997, 249-250, Table I-II

(α)

(β)

(β)

(γ)

(δ)

43. (α). Πύργος ii, (β). Πύργος iii (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Πλευρικός τοίχος Πύργου ii, (γ). Είσοδος στο πίσω μέρος του Πύργου iv (δ) Σύνδεση Πύργου i με το μεταπύργιο (Δομική ανεξαρτησία).

Πίνακας 8. Γίτανα. Διατείχισμα. Διαστάσεις πύργων (μ. και μ2)									
	Μέτωπο	Πλευρικές όψεις		Πλάτος Τοίχου	Εμβαδό				Πλάτος Εισόδου
		Βόρεια	Νότια		Καθαρό	Ισόγειος χώρος	Όροφος με τοίχο 0,75μ.	Όροφος με τοίχο 0,50μ.	
i	7,7	7,7	7,6	1,0	58,8	31,7	38,7	44,3	?
ii	8,5	7,4	7,1	1,1/1,8	61,9	27,8	35,9	42,1	1,60
iii	8,2	7,9	8,2	0,9	64,5	38,3	42,5	52,2	1,30
iv	6,5	7,2	6,8	1,0	46,5	23,2	27,9	33,5	1,16
v	6,7	6,8	7,9	1,00~1,25	50,2	25,4	30,7	36,6	1,25

Πύλες. Όλες οι πύλες του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων ανήκουν στην πλέον απλή μορφή του τύπου της αξονική πύλης και διατάσσονται πάνω σε κάποιον από τους οδικούς άξονες, που διαμορφώνουν το πλέγμα του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Σε καμία από αυτές δε σώζονται οικοδομικά τεκμήρια λειτουργίας και ασφάλισης θύρας.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

44. (α). Πύλη I, (β). Πύλη II, (γ). Πύλης III (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (δ). Πύλη IV.

Ξεκινώντας από τα βόρεια η Πύλη IV, η οποία αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες ανάδειξης έχει πλάτος 2,75μ. στην εξωτερική πλευρά της. Διατάσσεται μεταξύ των Πύργων i-ii, από τους οποίους απέχει 9,6 και 23,4μ. αντίστοιχα, σε σημείο που το μεταπύργιο σχηματίζει αμβλεία γωνία. Μία προβολή της εσωτερικής παρειάς του τείχους περιορίζει το πλάτος του πλακοστρωμένου διαδρόμου της σε 2,64μ. Ωστόσο δεν είναι σαφές αν η προβολή αυτή ανήκει στην αρχική φάση της πύλης ή αν προστέθηκε μαζί με ένα επίμηκες αρχιτεκτονικό μέλος σε β' χρήση, το οποίο την αχρήστευσε λειτουργικά φράζοντάς την πλήρως. Πάντως και η ίδια η κατασκευή της πύλης, με αδιαμόρφωτα τα αναλήμματα του διαδρόμου της, με μη κανονική κάτοψη και σε μεγάλη απόσταση από πύργους, δείχνει ότι αποτελεί παρέμβαση που έπεται χρονικά του αρχικού σχεδιασμού του *Διατειχίσματος*, η οποία πιθανώς σχετίζεται με την ανάγκη άμεσης πρόσβασης στην περιοχή της *Αγοράς*.

Την ίδια λειτουργία (επικοινωνία με την *Αγορά*) φαίνεται ότι επιτελούσε και η Πύλη I. Η εν λόγω πύλη προστατεύεται από τον Πύργο ii, ο οποίος υψωνόταν ελέγχοντας την δεξιά πλευρά του εισερχομένου, σε απόσταση 3,1μ. από αυτή. Το πλάτος του διαδρόμου

της είναι 3,5μ. Από πύργο (*Πύργος iv*), ο οποίος όμως ελέγχει την αριστερή πλευρά του εισερχομένου, προστατεύεται και η *Πύλη II*, το πλάτος του διαδρόμου της οποίας ανέρχεται επίσης σε 3,5μ.

Όλες οι παραπάνω πύλες ανήκουν στην κατηγορία των μεγάλων πυλών με ωφέλιμο πλάτος ικανό να εξυπηρετήσει και τροχοφόρα οχήματα. Μικρότερο είναι το πλάτος της *Πύλης III* (2μ.), για την οποία επιπλέον δεν υπάρχει πρόβλεψη άμεσης προστασίας της από πύργο καθώς ο πλησιέστερος *Πύργος v* απέχει περισσότερα από 20μ. Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση της *Πύλης ii*, η χρήση μεγάλων ορθοστατών από λευκό ασβεστόλιθο υποδηλώνει ότι παρά τις μικρές της διαστάσεις επιτελούσε λειτουργία με αυξημένη σημασία, η οποία από ότι φαίνεται στα Γίτανα δηλώνεται διαχρονικά με την επιλεκτική χρήση του συγκεκριμένου τρόπου δόμησης (ορθοστάτες) αλλά και υλικού, το οποίο δεν είναι διαθέσιμο επιτόπου και επομένως έχει μεταφερθεί από κάποια απόσταση. Πράγματι και παρότι, με κάποιες εξαιρέσεις, τα στοιχεία που διαθέτουμε για την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού βασίζονται στις επιφανειακά ορατές αρχαιότητες, η *Πύλη II* βρίσκεται πάνω στον *Δρόμο 6*, που από την *Πύλη 5* του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* καταλήγει στο λεγόμενο *Μικρό ναό*. Η *Πύλη III* διατάσσεται πάνω στον *Δρόμο 10*, που πιθανώς, με κάποιες αλλαγές πορείας, έφτανε έως το Πρυτανείο και μέσω της παρακείμενης πύλης στο *Θέατρο* της πόλης, ενώ στις *Πύλες I και IV* καταλήγει ο *Δρόμος 1*, ο οποίος με αφετηρία επίσης την *Πύλη 5* του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* διέρχεται μπροστά από το συγκρότημα των «καταστημάτων» στην *Αγορά* της πόλης.

Πίνακας 9. Γίτανα. Διατείχισμα. Πύλες.						
Πύλη	Τύπος πύλης	Προστασία	Μήκος Διαδρόμου	Πλάτος (Ωφέλιμο)	Οικοδομικά λείψανα στήριξης θύρας	Θύρα
i	Αξονική	Πύργος	1,9	3,2	ΟΧΙ	?
ii	Αξονική	Πύργος	1,8	3,5	ΟΧΙ	?
iii	Αξονική	-	1,9	2,0	ΟΧΙ	?
iv	Αξονική	-	2,1	2,7	ΟΧΙ	?

3.1.6. Χρονολόγηση

Στα Γίτανα αναγνωρίζονται τρεις οικοδομικά ανεξάρτητες οχυρωματικές ενότητες, ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, το *Δυτικό σκέλος* και το *Διατείχισμα*. Από αυτές οι δύο είναι βέβαιο ότι αντιπροσωπεύουν και διαφορετικές χρονολογικές φάσεις με τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* να προηγείται χρονικά του *Διατείχισματος*. Στο συμπέρασμα αυτό κατάληξε πρώτος ο Δάκαρης βασιζόμενος κατά κύριο λόγο στη «*σύνδεση του εσωτερικού περιβάλλου με το βόρειο τείχος*» και δευτερευόντως στη «*χρήση συνδέσμων σχήματος γιώτα, αντί των πελεκόσχημων του στρογγυλού πύργου...*».³¹⁷

³¹⁷ Δάκαρης 1972, 110.

Πράγματι το πλάτους 2μ. μεταπύργιο του *Διατειχίσματος* «ακουμπά» στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο*, με τον οποίο σχηματίζει, χωρίς όμως να συμπλέκεται, οξεία γωνία, τρόπος σύνδεσης που δεν παραπέμπει σε σύγχρονες μεταξύ τους κατασκευές. Καθώς μάλιστα ο μονοπρόσωπος τοίχος, που εκφύεται από την εξωτερική παρειά του *Διατειχίσματος*, εδράζεται πάνω στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* καθίστα βέβαιη την πρώιμη χρονολόγηση του τελευταίου. Πέραν τούτου το *Διατείχισμα* έπεται και της αρχικής οργάνωσης του αστικού ιστού της πόλης, καθώς στο σύνολό του εδράζεται πάνω σε τοίχους αρχαιότερων κτηρίων.

Για τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* έχουν προταθεί χρονολογήσεις από τους Hammond και Δάκαρη. Ο Hammond, βασιζόμενος στα συστήματα τοιχοποιίας και τα ιστορικά συμφραζόμενα, διέκρινε δύο οικοδομικές φάσεις. Την πρώτη την τοποθέτησε στην περίοδο 290-272 π.Χ. και τη δεύτερη στην περίοδο 280-230 π.Χ.³¹⁸ Ο Δάκαρης, από την άλλη, βασιζόμενος στα τότε γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, στην ερμηνεία των φιλολογικών πηγών και στα ιστορικά δεδομένα τοποθέτησε τον συνοικισμό της πόλης και επομένως και την κατασκευή του οχυρωματικού της περιβόλου στον 4^ο αι. π.Χ.,³¹⁹ ενώ για τον πεταλόσχημο *Πύργο 10* στην κορυφή του λόφου, βασιζόμενος στους πελεκόσχημους συνδέσμους του υποστήριξε μία χρονολόγηση πριν τον 3^ο αι. π.Χ. Από την άλλη νεώτεροι ερευνητές τοποθετούν την ίδρυση και τείχιση της πόλης στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ..³²⁰

Σε ότι αφορά το *Διατείχισμα*, η Α. Κάντα-Κίτσου μετά και την αξιολόγηση των στοιχείων που προέκυψαν από τις εργασίες ανάδειξης του χώρου κατά την περίοδο 2002-2008, διατύπωσε την άποψη ότι βάσει των κατασκευαστικών του στοιχείων θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ η χάραξη της πορείας του «...που περνάει πάνω από τα θεμέλια αρχαιότερων κτηρίων και τέμνει διαγώνια οικοδομικά τετράγωνα και δρόμους οδηγεί στην υπόθεση ότι κατασκευάστηκε μετά από κάποια καταστροφή...», που σύμφωνα με την ίδια θα μπορούσε να είναι η ρωμαϊκή καταστροφή του 167 π.Χ.³²¹

Με βάση τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω και την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στις ενότητες 3.1.3 έως 3.1.5 θα επιχειρηθεί παρακάτω η χρονολόγηση των οχυρώσεων των Γιτάνων.

Οικοδομική Φάση Ι. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος

Στοιχεία όπως η ταινιωτή λάξευση στις γωνίες των πύργων δεν μπορούν να βοηθήσουν ιδιαίτερα στη χρονολόγηση του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* καθώς, αν και μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. αποτελούν τον κανόνα, η εμφάνισή τους έχει

³¹⁸ Hammond 1967, 659, 668.

³¹⁹ Η χρονολόγηση των πελεκόσχημων συνδέσμων προέκυψε, από τα όσα γνώριζε ο Δάκαρης 1972, 109-110, σημ. 299 για την χρήση τους στην περιοχή της Ηπείρου σε οχυρώσεις (Ελάτεια) ή λατρευτικά κτήρια όπως ο ναός του Δία στη Δωδώνη.

³²⁰ Κάντα-Κίτσου 2008, 20.

³²¹ Κάντα-Κίτσου 2008, 23..

πραγματοποιηθεί πολύ νωρίτερα.³²² Ομοίως, οι επάλληλες θλάσεις στο νότιο και το δυτικό τομέα της οχύρωσης συνιστούν κατά κύριο λόγο μέσο προσαρμογής της πορείας του τείχους στις καμπύλες του φυσικού αναγλύφου, δεν αποτελούν μέρος ενός συστηματικού αμυντικού σχεδιασμού και επομένως δεν βοηθούν ιδιαίτερα στη χρονολόγηση του συνόλου.³²³

Κατά τη σχεδίαση της πορείας του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* των Γιτάνων, ελήφθησαν υπόψη όλες οι δυνατότητες που παρέχει το ανάγλυφο, είτε πρόκειται για υψώματα είτε πρόκειται για κοιτές ποταμών και έγινε συστηματική χρήση όλων των διαθέσιμων εμποδίων, με στόχο, όχι μόνο την οικειοποίηση των πλεονεκτημάτων που αυτά παρέχουν, αλλά κυρίως την αποστέρησή τους από κάθε πιθανό αντίπαλο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εκτείνεται σε μεγάλο μήκος διατηρώντας μία χαλαρή σχέση με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση «μεγάλου περιβάλλου» (*Geländermauer*), ενός αποκλειστικά αστικού τύπου οχύρωσης, ο οποίος, αν και πιθανώς εμφανίζεται από τον 6^ο αι. π.Χ. (Σάμος;), αποτελεί τον κανόνα στις οχυρώσεις σημαντικών πόλεων που ανεγείρονται τον 4^ο αι. π.Χ. φτάνοντας στο απόγειό της εξέλιξής του την εποχή των Διαδόχων. Στην περιοχή της δυτικής και βορειοδυτικής Ελλάδας στον τύπο αυτό ανήκει ο οχυρωματικός περίβολος των Οινιάδων (μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.)³²⁴ και του Θυρρείου στην Ακαρνανία,³²⁵ του Βλοχού και του Καινούργιου της Αιτωλίας και της Άμφισσας στη δυτική Λοκρίδα.³²⁶ Στην περιοχή της Ηπείρου οχύρωση στον τύπο του «μεγάλου περιβάλλου» διέθετε η Αμβρακία,³²⁷ ενώ οι περιπτώσεις της Φοινίκης,³²⁸ της Καστρίτσας³²⁹ και της Κασσώπης,³³⁰ ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τη διαφορά ότι στο σύνολο τους οι πόλεις αυτές αναπτύσσονται σε υψώματα που συνιστούν ισχυρές αμυντικά θέσεις.

Αν και η μέθοδος χρονολόγησης μέσω της ανάλυσης των συστημάτων τοιχοποιίας δεν αποτελεί σε γενικές γραμμές ασφαλή οδηγό υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις, κυρίως σε τοπικό επίπεδο, που μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα, ειδικά όταν υφίστανται ασφαλώς χρονολογημένα σύνολα. Η κατασκευή οχυρώσεων με μεγάλου

³²² Lawrence 1979, 24, 241-143' McNicoll 1997, 2.

³²³ Winter 1971, 423

³²⁴ Ley 2008, 100-101, 108

³²⁵ Ley 2008, 168, 171-173. Σύμφωνα με την Ley η τελευταία υπερμεγέθεις επέκταση του οχυρωματικού περιβάλλου του Θυρρείου (9.914μ. κατά τον F. Noack 1916, Bericht auf der Wickelmannsitzung vom 9. Dezember 1916, 219, παρατίθεται στο Πορτελάνος 1998, 1286, σημ. 1) θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., ως αποτέλεσμα της κατάληψης του νότιου τμήματος της Ακαρνανίας από τους Αιτωλούς και του κύματος προσφύγων που προέκυψε από αυτή. Η παραπάνω χρονολόγηση έρχεται σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες προτάσεις, βλ. Πορτελάνος 1998, 1291, Ley 2008, 171, σημ. 507, ωστόσο το γεγονός ότι περιέβαλε μέρος του νεκροταφείου της πόλης, στο οποίο έχουν αποκαλυφθεί τάφοι της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου καθιστά την ερμηνεία της Ley ιδιαίτερα πιθανή, αν και όχι βέβαιη.

³²⁶ Πορτελάνος 1998, 1452-1453.

³²⁷ Ανδρέου 1997, 22-23' Τζουβάρα-Σούλη 1992, 26.

³²⁸ Ugolini 1932' Hammond 1967, 112-117.

³²⁹ Hammond 1967, 173-175, 714' Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 77-79' Γραβάνη 2007, 258-259.

³³⁰ Hoepfner - Schwandler 1994' Κοντογιάννη 2006, 22-24.

μεγέθους λίθους, που σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται ως ορθοστάτες, έχει μεγάλη εξάπλωση στις περιοχές που βρέχονται από το Ιόνιο πέλαγος, από την Κεφαλονιά έως τουλάχιστον τη Φοινίκη της Χαονίας.³³¹ Η κατασκευή του τμήματος της οχύρωσης των Γιτάνων με τους συγκριτικά μεγάλους και επιμελώς επεξεργασμένους λίθινους ορθοστάτες, παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με τα αντίστοιχα τμήματα της οχύρωσης της Αμβρακίας και ειδικότερα με το τμήμα του τείχους που έχει εντοπιστεί στο οικόπεδο Γιαννάκη της σύγχρονης Άρτας.³³² Οι ομοιότητες αυτές δεν μπορούν να αποδοθούν γενικώς σε μία τοπική παράδοση με μεγάλη διάρκεια και φαίνεται να έχουν χρονολογική συνάφεια. Διαφορές όπως το μέγεθος των λιθοπλίνθων, που στην Αμβρακία φτάνουν σε ύψος τα 1,52μ. και σε μήκος τα 2,67μ., θα πρέπει να οφείλονται στις διαφορετικές ιδιότητες και τη διαθεσιμότητα του χρησιμοποιούμενου οικοδομικού υλικού. Το τείχος της Αμβρακίας, τουλάχιστον σε ότι αφορά το τμήμα του που συνίσταται από μεγάλους ορθοστάτες, έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια στα μέσα/γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³³³

Η σχετικά πυκνή διάταξη των τετράπλευρων πύργων στο βορειοδυτικό τομέα της οχύρωσης παραπέμπει σε μία στρατηγική άμυνας, στην οποία το τείχος δεν αντιμετωπίζεται ως παθητικό εμπόδιο αλλά αποτελεί το αντικείμενο της μάχης, δείχνει δε να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη δύναμη πυρός που μπορεί να συγκεντρωθεί στους πύργους, εξέλιξη που σχετίζεται με την αυξανόμενη χρήση καταπελτών.³³⁴ Από την άλλη οι δέκα (10) συνολικά πύργοι χωροθετούνται αποκλειστικά σε σημεία με εύκολη πρόσβαση, από τα οποία μπορούσε να προέλθει κίνδυνος.

Είδαμε ότι οι διαστάσεις των δωματίων, που πιθανώς υπήρχαν στο επίπεδο της παρόδου, δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν με ακρίβεια κυρίως επειδή δεν είναι δυνατό να καθοριστεί αν καταλάμβαναν μόνο την προβολή του πύργου -κατά τη γνώμη μου πιθανότερο- ή και το τμήμα του τείχους που βρίσκεται πίσω από αυτόν, που είναι και το πλέον σύνηθες. Πάντως σύμφωνα με τις διαστάσεις των καταπελτών που καταγράφει ο Ober³³⁵ και ο Winter³³⁶ το ωφέλιμο εμβαδό της προβολής των *Πύργων 1-6* επαρκεί για την τοποθέτηση αποκλειστικά μη συστροφικών και μικρών οξυβελών καταπελτών. Από

³³¹ Καρατζένη 1986-1987, 25· Θωμάς 2009, 75-76, 160· Ley 2008, 200, σημ. 4

³³² Καρατζένη 1986-1987

³³³ Καρατζένη 1987, 28· Η χρονολόγηση του τείχους της Αμβρακίας στο οικόπεδο Γιαννάκη στηρίχτηκε σε ανασκαφικά δεδομένα από το επίπεδο θεμελίωσης του τείχους και τη θεωρώ την πλέον ασφαλή. Άλλες χρονολογήσεις έχουν προταθεί από τον Hammond 1967, 480-481 (αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.) και την Βοκοτοπούλου 1975^α, 209· 1975β 210 (αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.). Πάντως δεν είναι απαραίτητο το τείχος της Αμβρακίας να κατασκευάστηκε σε μία περίοδο. Πράγματι πύργος που καταγράφεται από την Καρατζένη 2001, 390 φαίνεται να ανήκει στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ στην ίδια περίοδο χρονολογεί και ο Hammond 1967 τον ημικυκλικό πύργο που εντόπισε κοντά στην περιοχή του θεάτρου της πόλης. Άλλωστε και η ίδια η Καρατζένη επισήμαινε με έμφαση ότι η χρονολόγηση που προκύπτει από την ανασκαφή του οικοπέδου Γιαννάκη αφορά μόνο το κατασκευασμένο με ορθοστάτες τμήμα του τείχους.

³³⁴ Winter 1974, 156-200· Winter 1971, 311-324· Lawrence 1979, 48-52

³³⁵ Ober 1987, 599, Table 2.

³³⁶ Winter, 1997, 249-250.

την άλλη, εφόσον συνυπολογιστεί και το καλυπτόμενο από τον πύργο τμήμα του τείχους, τα δωμάτια των πύργων θα επαρκούσαν για την φιλοξενία των περισσότερων οξυβελών αλλά και των μικρότερων λιθοβόλων -για βλήματα βάρους έως 5 μων- συστροφικών καταπελτών. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, οι διαστάσεις τους παραπέμπουν περισσότερο σε πύργους καταπελτών πρώτης γενιάς (375-325 π.Χ.),³³⁷ ενώ μόνο στη δεύτερη περίπτωση προκύπτουν διαστάσεις, που θα μπορούσαν οριακά να ανήκουν σε μικρούς πύργους 2^{ης} γενιάς (325-285 π.Χ.).³³⁸

Τα παραπάνω στοιχεία (τύπος οχύρωσης, ορθοστάτες, διάταξη και μεγέθη πύργων) τοποθετούν τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* στον 4^ο αι. π.Χ. Προς μία χρονολόγηση στην ίδια περίοδο παραπέμπει και η απουσία πραγματικών εγκάρσιων τοιχιών από τα μεταπύργια,³³⁹ η οποία, ωστόσο, μπορεί να σχετίζεται με την πλίνθινη και όχι λίθινη ανωδομή τους. Προς τον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα οδηγεί και η απουσία πυλίδων εφόδου, οι σχετικά μικρές διαστάσεις των πύργων, η κατασκευή τειχών μεγάλου πάχους στα ευάλωτα σημεία της οχύρωσης και ο τρόπος προστασίας των πυλών άλλοτε «ανορθόδοξα», με προβολές του τείχους ή θλάσεις (*Πύλες 4,5*) και άλλοτε συστηματικά με έναν (*Πύλη 2*) ή δύο πύργους (*Πύλη 1*). Ανάλογα χαρακτηριστικά αναγνωρίζει ο Mc Nicoll στις οχυρώσεις αυτόνομων πόλεων της Μ. Ασίας, που χρονολογεί μεταξύ του 334 και του 306 π.Χ.³⁴⁰

Μία χρονολόγηση στον 4^ο αι. π.Χ. συμφωνεί και με τα αρχαιολογικά δεδομένα που τοποθετούν την ίδρυση της πόλης των Γιτάνων στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιθανώς πριν το 335/330 π.Χ. Τα στοιχεία από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* αν δεν παραπέμπουν με βεβαιότητα σε μία χρονολόγηση στα μέσα ή στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., οπωσδήποτε δεν συνηγορούν εναντίον της. Η μεγάλη έκταση, μάλιστα, που έλαβε ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* σε σχέση με την κατοικημένη περιοχή της πόλης αποτελεί μάρτυρα των στρατιωτικών και οικονομικών δυνατοτήτων αλλά και των φιλοδοξιών του Κοινού των Θεσπρωτών κατά την πρώτη φάση της ιστορίας του, καθώς η επιλογή μίας θέσης με σοβαρά αμυντικά μειονεκτήματα για την ίδρυση της πρωτεύουσάς τους, υποδεικνύει ότι άλλοι παράγοντες (εμπόριο, επικοινωνία), και όχι τόσο η ασφάλεια, έπαιξαν το σημαντικότερο ρόλο.

Οικοδομική Φάση ΙΙ. Ο Πύργος 10

Αναζητώντας παράλληλα για τον μεγάλο πεταλόσχημο *Πύργο 10* δεν θα πρέπει να στραφούμε προς τους ημικυκλικούς πύργους που απαντούν συχνά στην περιοχή (Αμβρακία,³⁴¹ Λυγιά,³⁴² Παραβόλα³⁴³ φρούρια Αγ. Παντελεήμονα κοντά στον Αστακό και

³³⁷ Ober 1987' 1992, 147-152

³³⁸ Ober 1992, 152-168' Winter 1994, 285, Table A.

³³⁹ Karlsson 1992, 107.

³⁴⁰ McNicoll 1997, 74.

³⁴¹ Hammond 1967, 143-144' Τζουβάρα-Σούλη 1992, 30' Γιούνη 2012, 83-84.

³⁴² Δάκαρης 1971, 105-107.

Νάσου κοντά στους Οινιάδες κα.³⁴⁴). Σε ότι αφορά την ενίσχυση ενός ευπαθούς, γωνιώδους τομέα της οχύρωσης με έναν αυξημένου μεγέθους πύργο τα κοντινότερα σε λογική παράλληλα είναι ο μεγάλος προμαχώνας της Γορίτσας (τέλη 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), στα άκρα του οποίου διατάσσονται δύο πεταλόσχημοι πύργοι,³⁴⁵ ο ημικυκλικός πύργος στην Ασιίδα του Άργους (α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.),³⁴⁶ ή ακόμα και οι δύο ημικυκλικοί πύργοι του βόρειου προτειχίσματος της «ακρόπολης» του Σελινούντα, ο ένας από τους οποίους μάλιστα έχει ακριβώς την ίδια διάμετρο με τον πεταλόσχημο πύργο των Γιτάνων.³⁴⁷ Σε ανάλογη θέση, σε γωνία δηλαδή της οχύρωσης και στην απόληξη αυχένα που συνδέει το ύψωμα της πόλης με τον κυρίως ορεινό όγκο, βρίσκονται και οι μεγάλοι ορθογώνιοι προμαχώνες της Άλου στην Θεσσαλία (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.)³⁴⁸ και της Αλέας στην Αρκαδία (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.).³⁵⁰ Η πλέον εξελιγμένη οχυρωματική κατασκευή αυτού του τύπου είναι βεβαίως το φρούριο του Ευρυάλου στην κορυφή του υψώματος των Επιπολών στις Συρακούσες, στο απώτερο δυτικό άκρο του τεράστιου οχυρωματικού περιβόλου της πόλης.³⁵¹ Σε τοπικό επίπεδο μία τάση για ανέγερση μεγάλων πύργων για την εγκατάσταση καταπελτών σε απομονωμένα και ευπαθή σημεία υφιστάμενων ή νέων οχυρώσεων παρατηρεί η Ley στην περίπτωση της Ακαρνανίας από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵²

Όσον αφορά το ιδιαίτερα σύνηθες κατά την Πρώιμη και Μέση Ελληνιστική περίοδο, πεταλόσχημο σχήμα, μεγάλοι πύργοι αυτού του τύπου απαντούν κυρίως έξω από τον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο.³⁵³ Οι πλέον κοντινοί γεωγραφικά είναι οι μικροί πεταλόσχημοι πύργοι του τείχους της Απολλωνίας στην Ιλλυρία,³⁵⁴ και βεβαίως ο πύργος της πύλης του Βουθρωτού (αρχές ή τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.),³⁵⁵ ενώ οι περισσότεροι εντοπίζονται στην περιοχή της Μ. Ασίας: στην Άσσο (ύστερος 3^{ος} αι. π.Χ.),³⁵⁶ στη Σελεύκεια Πιερία (300 π.Χ.),³⁵⁷ στη Ρόδο στο τείχος του λιμανιού της Ακαντιάς (τέλη

³⁴³ Πορτελάνος 1998, 1571-1575· Ober 1992 167-168.

³⁴⁴ Ley 2008, 324, Taf. XLVIII.

³⁴⁵ Backhuizen 1991, 105-113. Ο μεγάλος προμαχώνας της Γορίτσας, όπως και ο *Πύργος 10* των Γιτάνων, διατάσσεται στην ανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, στην απόληξη αυχένα, που αποτελεί και το μοναδικό σημείο σύνδεσης του λόφου με τον ορεινό όγκο του Πηλίου.

³⁴⁶ Adam 1982, 68.

³⁴⁷ Winter 1971b, 180· 1997, 253· Garlan 1974, 184-189· Lawrence 1979, 295· Karlsson 1992, 59.

³⁴⁸ Reinders 1988, 59.

³⁵⁰ Lawrence 1979, 397· Maher 2009, 120, 131.

³⁵¹ Winter 1971b, 180-182, 281-283· Garlan 1974, 184-189

³⁵² Ley 2008, 191, 266· Ley 2010, 53, σημ. 26.

³⁵³ Πέρα από τους δύο πεταλόσχημους πύργους της Γορίτσας, οι μοναδικοί γνωστοί πεταλόσχημοι πύργοι από τον Ελλαδικό χώρο είναι αυτοί του διατειχίσματος της Πνύκας βλ. Thomson – Scranton 1943, 343 και του Πτολεμαϊκού στρατοπέδου της Κορώνειας στο Πόρτο-Ράφτη της Αττικής, βλ. Vanderpool et al. 1962, 30· Mc Credie 1966, 5.

³⁵⁴ Balandier et al., 2007, 172, 176,-178, fig. 79, 85-86.

³⁵⁵ Winter 1997 264· Karaiskaj 2009, 45, 50.

³⁵⁶ Mc Nicoll 1997, 186, 189.

³⁵⁷ Mc Nicoll 1997, 88, Fig. 8.

4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.)³⁵⁸. και σε μεγάλους αριθμούς στα χερσαία τείχη της Ιασού (αρχές 2ου αι. π.Χ.)³⁵⁹ Από όλους τους παραπάνω πύργους και με εξαίρεση κάποιους από τους πύργους της Ιασού, ο πύργος των Γιτάνων υπερτερεί κατά πολύ σε διαστάσεις.

Στην πλειονότητά τους οι παραπάνω πύργοι και προμαχώνες στέγαζαν στον ένα όροφο μεγάλους λιθοβόλους καταπέλτες και στον δεύτερο μεγάλους αριθμούς οξυβελών και μικρότερων λιθοβόλων.³⁶⁰ Την κατάταξη του *Πύργου 10* των Γιτάνων στους πύργους που σχετίζονται με την εγκατάσταση μεγάλων συστροφικών καταπελτών ενισχύει η παρουσία των εσωτερικών ακτινωτών τοιχιών,³⁶¹ τα οποία φαίνεται ότι σχετίζονται με την υποστήριξη του μεγάλου βάρους αυτών των μηχανών³⁶² και την απορρόφηση των δονήσεων που παράγονταν κατά τη βολή.³⁶³ Τα εν λόγω τοιχία δεν κατανέμονται ομοιόμορφα σε όλη την επιφάνεια του πύργου, όπως θα περίμενε κανείς να συμβαίνει, εάν εξυπηρετούσαν την στατική ενίσχυση της όλης κατασκευής, αλλά περιορίζονται στην βόρεια ευθύγραμμη πλευρά και την ημικυκλική πρόσοψη του πύργου, οι οποίες είναι και αυτές που διατάσσονται απέναντι στο πεδίο, από όπου μπορούσε να απειληθεί ο πύργος και η οχύρωση εν γένει.³⁶⁴ Βεβαίως η λειτουργία τους θα μπορούσε να σχετίζεται και με την ενίσχυση του λίθινου θώρακα του πύργου έναντι των χτυπημάτων του κριού, μηχανή που εφόσον προστατευόταν από χελώνη αποτελούσε θανάσιμη απειλή για τα τείχη σε όλες τις περιόδους. Ωστόσο, καθώς τα ακτινωτά τοιχία δεν φαίνεται να καταλήγουν στον οπίσθιο τοίχο του πύργου ή σε κάποιον άλλο στο εσωτερικό του, η ερμηνεία αυτή δε μου φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή.

Οι ίδιες οι διαστάσεις του *Πύργου 10* τον κατατάσσουν, πέρα πάσης αμφιβολίας, στους πύργους καταπελτών 2^{ης} γενιάς (325-285 π.Χ.)³⁶⁵ και μάλιστα στους πύργους με επιφάνεια άνω των 100μ², που σύμφωνα με τον Winter αποτελούν και τη σημαντικότερη κατηγορία μεγάλων πύργων της Ελληνιστικής περιόδου.³⁶⁶ Οι διαστάσεις του *Πύργου 10* επαρκούσαν για την εγκατάσταση στον πρώτο όροφο ακόμα και ενός μεγάλου λιθοβόλου καταπέλτη με δυνατότητα εκτόξευσης βλημάτων βάρους έως 30/40 μων, πιθανώς και

³⁵⁸ Winter 1997, 270· Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 82

³⁵⁹ Mc Nicoll 1997, 111-113.

³⁶⁰ Εξαίρεση αποτελούν οι πεταλόσχημοι πύργοι του χερσαίου τείχους της Ιασού, το οποίο χτίστηκε για την προστασία του Μακεδονικού στρατού του Φιλίππου Ε', ο μοναδικός όροφος των οποίων φιλοξενούσε αποκλειστικά οξυβελείς καταπέλτες βλ McNicoll 1997, 111-117· Winter 1997, 272

³⁶¹ Milner στο Mc Nicoll 1997, 214.

³⁶² Υπολογίζεται ότι ένας ταλαντιαίος καταπέλτης κατασκευασμένος από βελανιδιά θα ζύγιζε 4.800kg ενώ ένας οξυβελής καταπέλτης για τη ρίψη βελών μήκους 4 πήχων (1,84μ.) θα ζύγιζε 630kg, βλ. Winter 1997, 251.

³⁶³ Winter 1971, 180· Milner στο McNicoll 1997, 214.

³⁶⁴ Η νότια, ευθύγραμμη πλευρά του *Πύργου 10*, βρίσκεται προς την πλευρά του βαράθρου που καταλήγει στην κοίτη του Καλαμά, πλευρά από την οποία δεν ήταν δυνατό να προέλθει κίνδυνος.

³⁶⁵ Ober 1992, 152-168.

³⁶⁶ Σύμφωνα με το Winter 1997, 282 ελάχιστοι είναι οι μεγάλοι πύργοι του 3^{ου} αι. π.Χ. με εμβαδό μεγαλύτερο των 300μ² (Δημητριάδα, Ρόδος, Σίδη, Συρακούσες, Δούρα-Ευρωπός). Οι περισσότεροι έχουν εμβαδό κάτω από 100 μ² ή μεταξύ των 100 και των 300μ².

άλλων δύο μικρότερων.³⁶⁷ Σε αυτή την περίπτωση ο πύργος θα πρέπει να διέθετε τουλάχιστον έναν ακόμα όροφο για την τοποθέτηση μικρότερων λιθοβόλων και οξυβελών καταπελτών και για την ανάπτυξη στρατιωτικού προσωπικού, απαραίτητου για την άμυνα στην περίπτωση που ο εχθρός κατόρθωνε να φτάσει έως το τείχος και τον πύργο. Καθώς για την φιλοξενία ενός λιθοβόλου καταπέλτη των 30 μων απαιτείται όροφος με ύψος 5,62μ. είναι σαφές ότι στην παραπάνω μορφή ο πύργος θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα δέκα μέτρα. Με δύο ορόφους, εκ των οποίων στον 1^ο τοποθετούνταν τουλάχιστον ένας μεγάλος λιθοβόλος καταπέλτης αποκαθίστανται οι πεταλόσχημοι πύργοι της Ρόδου, του προμαχώνα της Γορίτσας, ενώ ίδιο αριθμό ορόφων διέθεταν πιθανώς και οι πεταλόσχημοι πύργοι της Άσσου και της Ηράκλειας στο όρος Λάτμος.

Εξίσου πιθανή πάντως θα πρέπει να θεωρείται και η εγκατάσταση αποκλειστικά μεγάλου αριθμού οξυβελών καταπελτών καθώς μάλιστα ο *Πύργος 10* διαθέτει επαρκή χώρο ακόμα και για τους μεγαλύτερους τετρασπιθάμους με μήκος στελέχους 6,25μ.³⁶⁸ Η εκδοχή αυτή συμφωνεί και με τα συμπεράσματα του Winter, ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι στην πλειονότητά τους οι ελληνιστικοί πύργοι αυτού του μεγέθους δεν φιλοξενούσαν μεγάλους λιθοβόλους καταπέλτες αλλά περισσότερους του ενός οξυβελείς ή λιθοβόλους με βάρος βλήματος μικρότερο των 30 μων.³⁶⁹ Με αυτή την ερμηνεία συμφωνούν και τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον υπερμεγέθη (22X22μ.) ανεξάρτητο πύργο των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. από την Εφύρα της Ελεάτιδας (Νεκρομαντείο), ο οποίος σταδιακά αποτέλεσε τον πυρήνα ενός εκτεταμένου κτηριακού συγκροτήματος,³⁷⁰ με ξεκάθαρα οχυρό χαρακτήρα. Ο εν λόγω πύργος κατά τη στιγμή της καταστροφής του από τους Ρωμαίους, ήταν εξοπλισμένος αποκλειστικά με μεγάλο αριθμό οξυβελών και μικρών λιθοβόλων καταπελτών.³⁷¹

Οι λιθοβόλοι καταπέλτες των 30 μων είναι αυτοί που προτείνονται από τον Φίλωνα Βυζάντιο για τοποθέτηση στους πύργους των οχυρώσεων, ως οι πλέον αποτελεσματικοί για την αντιμετώπιση όλων των πολιορκητικών μηχανών.³⁷² Πάντως ακόμα και αν ο *Πύργος 10* δεν φιλοξενούσε έναν τέτοιο καταπέλτη υπάρχουν και κάποια άλλα στοιχεία που τον συσχετίζουν με τις υποδείξεις του Φίλωνα: η σφηνοειδής κάτοψη των λίθων της πρόσοψης, την οποία ο Φίλων υποδεικνύει ως την πλέον ενδεδειγμένη για την αντιμετώπιση χτυπημάτων από κριούς και λιθοβόλους καταπέλτες³⁷³ καθώς και η εκτεταμένη χρήση συνδέσμων. Λόγω του υψηλού κόστους τους η χρήση μεταλλικών

³⁶⁷ Winter 1994, 35.

³⁶⁸ Winter 1997, 250, Tab. II.

³⁶⁹ Winter 1997, 282.

³⁷⁰ Baatz 1999.

³⁷¹ Baatz 1982, 211-233. Ένα μικρό σφαιρικό βλήμα λιθοβόλου καταπέλτη βρίσκεται σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο.

³⁷² Φιλ. Βυζ. 95, 49-96, 12.

³⁷³ Φιλ. Βυζ. V.I.64.

συνδέσμων στις οχυρώσεις είναι ιδιαίτερα σπάνια,³⁷⁴ ενώ ακόμα και ο Φίλων συνιστά να χρησιμοποιούνται περιορισμένα κυρίως στις επάλξεις.³⁷⁵ Πάντως δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα στις πελεκόσχημες εντορμίες του *Πύργου 10* να είχαν τοποθετηθεί ξύλινοι και όχι μεταλλικοί σύνδεσμοι.³⁷⁶

Επί της ουσίας ο μεγάλος πεταλόσχημος *Πύργος 10* της οχύρωσης των Γιτάνων αποτελεί αμυντικό οικοδόμημα, που μαρτυρά υψηλού επιπέδου τεχνογνωσία και σχετίζεται με μεγάλο οικονομικό κόστος όσον αφορά την κατασκευή και τη λειτουργία του. Οι επιμελώς λαξευμένοι λίθοι ακόμα και στο συμπαγές εσωτερικό του, η εκτεταμένη χρήση συνδέσμων, αλλά και ο εξοπλισμός του με μεγάλο αριθμό καταπελτών, ο χειρισμός των οποίων μπορούσε να γίνει από εντελώς εξειδικευμένο και για αυτό συνήθως μισθοφορικό στρατιωτικό προσωπικό, αποτελούν τις ασφαλείς ενδείξεις ότι πίσω από την κατασκευή του βρίσκεται ένα ιδιαίτερα ισχυρό κράτος της Ελληνιστικής περιόδου, όπως ήταν η Ήπειρος κατά το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

Για όλους τους παραπάνω λόγους ο μεγάλος πεταλόσχημος *Πύργος 10* θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 325 π.Χ. και πιθανότερα στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτό συνηγορεί η όμοιου τύπου, τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική του παρειά, πολυγωνική τοιχοποιία και η χρήση εγκάρσιων εσωτερικών τοιχίων από καλά επεξεργασμένους λίθους, χαρακτηριστικά που δεν απαντούν πουθενά αλλού στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* της πόλης.³⁷⁷ Αν και οι δύο κατασκευές είναι δομικά ανεξάρτητες ο τρόπος με τον οποίο εφάπτονται, παρά τα προβλήματα που θέτει η μετάβαση από τους πολυγωνικούς στους τραπεζιόσχημους λίθους, επιτρέπει την παραπάνω ερμηνεία.

Ο μεγάλος πεταλόσχημος *Πύργος 10* των Γιτάνων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αποτελεί μοναδική περίπτωση για την περιοχή, η οποία δεν εντάσσεται εύκολα στην τοπική παράδοση της οχυρωματικής. Αποτελεί αναμφισβήτητο προϊόν της εποχής των Διαδόχων, που στην Ήπειρο εκπροσωπείται κατά κύριο λόγο από τον Πύρρο. Κατά τη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του ο Πύρρος έθεσε σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο πρόγραμμα οικοδόμησης οχυρώσεων, τα αποτελέσματα του οποίου δεσπόζουν στο ηπειρωτικό τοπίο ακόμα και σήμερα.³⁷⁹ Έχοντας υπηρετήσει ως αξιωματικός στον στρατό του Δημητρίου Πολιορκητή για περίπου τέσσερα χρόνια (302-298 π.Χ.) και έχοντας αργότερα συνάψει συμμαχίες με μεγάλες δυνάμεις της Μεσογείου και κυρίως με τον

³⁷⁴ Στην Ήπειρο, εξ όσων γνωρίζω, πελεκόσχημοι σύνδεσμοι απαντούν στην Ελάτεια, βλ. Δάκαρης 1971, 174 και στο Καστρί Ριζοβουνίου βλ. Σπανοδήμος – Ρήγιнос 2012. Για το θέμα της χρήσης μεταλλικών συνδέσμων βλ. Winter 1971, 136· Lawrence 1979, 216.

³⁷⁵ Φιλ. Βυζ. V.I.8

³⁷⁶ Ξύλινοι σύνδεσμοι θεωρεί και ο Kienast 1978, 84, Abb. 46 ότι είχαν τοποθετηθεί στις ίδιου τύπου και παρόμοιων διαστάσεων (μήκος 19,5μ.) εντορμίες που σώζονται στους λίθους ενός μεγάλου ελληνιστικού πύργου από την οχύρωση της Σάμου.

³⁷⁷ Η εμφάνιση αυτών των τοιχίων σχετίζεται με την αυξημένη εδαφική κλίση και αποσκοπεί στην συγκράτηση των όγκων του γεμίσματος βλ. Θωμάς 2009, 119.

³⁷⁹ Hammond 1967, 572· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2007, 288.

Πτολεμαίο Α' και τον Αγαθοκλή των Συρακουσών, είχε πρόσβαση αλλά και τη δυνατότητα εφαρμογής των τελευταίων τεχνολογικών εξελίξεων στην οχυρωματική, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε οι πηγές να αναφέρουν ότι οι Ρωμαίοι διδάχτηκαν από αυτόν τον τρόπο οχύρωσης στρατοπέδων εκστρατείας.³⁸⁰ Τα παραπάνω αποτυπώνονται με εντυπωσιακό τρόπο στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10 των Γιτάνων αλλά και στον μοναδικό, όσον αφορά τις διαστάσεις και τη μορφή ανεξάρτητο πύργο της Εφύρας, που οικοδομείται στις εκβολές του Αχέροντα την ίδια περίπου περίοδο.³⁸¹ Ο Karlsson, αν και δεν είχε ακριβή εικόνα του τρόπου κατασκευής του πύργου των Γιτάνων, διέγινωσε εύστοχα τη σχέση του με τον Ηπειρώτη βασιλιά, βλέποντας μάλιστα σε αυτόν το πρότυπο των μεγάλων ημικυκλικών πύργων του Σελινούντα, την κατασκευή των οποίων απέδωσε επίσης σε αυτόν.³⁸²

Έως το 292 π.Χ. ο Πύρρος ισχυροποιεί συνεχώς τη θέση του επεκτείνοντας το βασίλειό του. Το 295 εξασφαλίζει πλήρως τις δυτικές ακτές του βασιλείου του μέσω της συμμαχίας του με τον Αγαθοκλή των Συρακουσών και του γάμου του με την κόρη του Λάνασσα, που του αποφέρει ως προίκα το νησί της Κέρκυρας. Ωστόσο η κατάσταση αλλάζει δραματικά το 292 π.Χ., όταν η Λάνασσα τον εγκαταλείπει και παντρεύεται τον μεγάλο του αντίπαλο Δημήτριο Πολιορκητή, στον οποίο παραδίδει και την Κέρκυρα. Με δεδομένο ότι από το 280 π.Χ. έως το θάνατο του ο Πύρρος ασχολήθηκε κατά κύριο λόγο με τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του αρχικά στη Δύση και αργότερα στη Μακεδονία και στη νότια Ελλάδα θεωρώ ιστορικά πιθανό η ανέγερση του Πύργου 10 να χρονολογείται μεταξύ του 292 και του 285/280 π.Χ., όταν οι ακτές της Ηπείρου βρέθηκαν εκτεθειμένες στην απειλή του κυρίου και ισχυρότερου αντιπάλου του. Εξίσου πιθανό ωστόσο θα πρέπει να θεωρείται ότι αποτέλεσε μέρος ενός συστηματικού προγράμματος οικοδόμησης οχυρωματικών έργων σε όλη την έκταση της Ηπείρου, το οποίο δεν θα μπορούσε παρά να επικεντρωθεί και στην κοιλάδα του Καλαμά, μία από τις βασικές οδούς που συνέδεαν το εσωτερικό της Ηπείρου με τις ακτές του Ιονίου.

Το Δυτικό σκέλος

Λιγότερο ασφαλή συμπεράσματα επιτρέπουν τα δεδομένα που σχετίζονται με το Δυτικό σκέλος της οχύρωσης των Γιτάνων. Η δομική του ανεξαρτησία και κάποια από τα κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά (εγκάρσια εσωτερικά τοιχία, παρειές όμοιας τοιχοποιίας, γέμισμα από μεγάλους αργούς λίθους), τα οποία απουσιάζουν από τον Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο μαρτυρούν ότι η κατασκευή του έπεται χρονικά, δεν αρκούν, ωστόσο, για μία περισσότερο ακριβή χρονολόγηση. Ένα πιθανό *terminus post quem* συνιστά η κατασκευή του λίθινου Θεάτρου των Γιτάνων στα μέσα του 3^{ου} αι.

³⁸⁰ Front 4.1.14.

³⁸¹ Baatz 1999, 151.

³⁸² Karlsson 1992, 62, 111-112.

π.Χ.,³⁸³ η οικοδόμηση του οποίου σε μία παντελώς ανοχύρωτη περιοχή φαντάζει αδιανόητη. Παραταύτα και με δεδομένο ότι με την προσθήκη του *Δυτικού σκέλους* ο νότιος και ο δυτικός τομέας του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, με συνολικό μήκος περίπου 1170 μέτρων, καθίστανται περίπου ανενεργοί, με ότι αυτό σημαίνει για τις ανάγκες επάνδρωσής τους σε περίπτωση πολιορκίας, η οικοδόμηση του *Δυτικού σκέλους* θα μπορούσε να είχε λάβει χώρα αρκετά πριν τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.

Οικοδομική Φάση III. Το Διατειχισμα

Αν και το νέο τείχος εξαιρεί ένα σημαντικό τμήμα του αστικού ιστού υπάρχουν ενδείξεις ότι τα κτήρια έξω από τον περιτειχισμένο δυτικό τομέα της πόλης (άνω πόλη) συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και μετά την ανέγερσή του.³⁸⁴ Το γεγονός επιβεβαιώνεται και ανασκαφικά στην περίπτωση της *Αγοράς*, όπου η στοά και το *Κτήριο Ε* φαίνεται να παραμένουν σε χρήση τουλάχιστον κατά τη διάρκεια λειτουργίας του Κοινού των Ηπειρωτών, έως το 167 π.Χ.³⁸⁵ και την έλευση των Ρωμαίων στην Ήπειρο.

Η συνέχιση της λειτουργίας του ανατολικού τομέα της πόλης (κάτω πόλη) επιβεβαιώνεται και από στοιχεία της μορφής του ίδιου του *Διατειχίσματος*. Οι τρεις πύλες που προβλέφθηκαν στον αρχικό σχεδιασμό του, αυξήθηκαν σε τέσσερις με τη διάνοιξη της *Πύλης IV*, ενώ ο αριθμός τους μπορεί να φτάνει και τις πέντε εάν επιβεβαιωθεί η ύπαρξη πύλης μεταξύ του *Διατειχίσματος* και του νότιου τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*. Ο μεγάλος αριθμός πυλών σε ένα τείχος μήκους μόλις 315μ. (μία πύλη ανά 79μ.), οι οποίες μάλιστα, με εξαίρεση την *Πύλη III*, είχαν ικανό πλάτος για να εξυπηρετήσουν ακόμα και τη διέλευση οχημάτων, αποσκοπεί στη διοχέτευση αυξημένης κυκλοφορίας προς όλες τις κατευθύνσεις. Συγκριτικά, ο κατά πολύ μεγαλύτερος *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της πόλης, στα αντίστοιχα σημεία επικοινωνίας, διαθέτει μόλις τρεις ή τέσσερις πύλες, εφόσον επιβεβαιωθεί η ύπαρξη της *Πύλης 6*.

Ο μεγάλος αριθμός πυλών μαρτυρά ότι στον σχεδιασμό του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων ενσωματώθηκαν εξ αρχής δύο λειτουργίες. Από τη μία η αυτονόητη λειτουργία ενός τείχους ως απροσπέλαστο φράγμα και από την άλλη η εξυπηρέτηση αναγκών επικοινωνίας από και προς όλες τις κατευθύνσεις με αριθμό πυλών που κατά πολύ ξεπερνούν τον απαραίτητο για την επικοινωνία μίας πόλης με τη «χώρα» της αριθμό. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Α. Sokolicek, ο οποίος συγκέντρωσε και μελέτησε εξήντα μία (61) περιπτώσεις ελληνικών διατειχισμάτων από όλη τη Μεσόγειο, τα διατειχίσματα,

³⁸³ Πρέκα-Αλεξανδρή 2012, 115. Στη Στράτο, ωστόσο, το διατειχισμα του 3^{ου} αι. π.Χ., που μειώνει την αρχικά περιτειχισμένη έκταση της πόλης εξαιρεί και το θέατρό της.

³⁸⁴ Νομίσματα που προέκυψαν από τους επιφανειακούς καθαρισμούς που πραγματοποιηθήκαν στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης κατά την περίοδο 2010-2013 φαίνεται ότι πιστοποιούν ότι ο ανατολικός τομέας της πόλης παραμένει ενεργός έως τουλάχιστον το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. και πιθανώς και μετά από αυτό (Πληροφορία που μου παρασχέθηκε από την αρχαιολόγο της ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α. Β. Λάμπρου κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας).

³⁸⁵ Πρέκα-Αλεξανδρή 1999, 169' Πρέκα-Αλεξανδρή 2001, 415.

ανεξάρτητα από την κατηγορία στην οποία ανήκουν, διοχετεύουν την κυκλοφορία σε συγκεκριμένα σημεία και για αυτό περιλαμβάνουν συνήθως μία (1) και σπανίως δύο (2) πύλες. Το μοναδικό διατείχισμα με τρεις (3) πύλες³⁸⁶ είναι αυτό της Πνύκας, το μήκος του οποίου ξεπερνά τα 800 μέτρα βρίσκεται δε σε ισχυρή αμυντική θέση πάνω σε δεσπόζον ύψωμα και διαπερνάται από τη βασική οδό επικοινωνίας της πόλης των Αθηνών με το λιμάνι του Πειραιά.³⁸⁷

Με όλα τα παραπάνω μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι το *Διατείχισμα* των Γιτάνων ανεγείρεται μετά την ίδρυση της πόλης και την κατασκευή του πρώτου οχυρωματικού περιβόλου της με στόχο τη δημιουργία μίας νέας μικρότερης αμυντικής περιμέτρου (930μ.), η οποία περιέλαβε μόνο τον δυτικό τομέα της (άνω πόλη), υπάρχουν δε επαρκή στοιχεία για να υποστηριχθεί αποσκοπούσε στον σχηματισμό μίας δεύτερη γραμμή άμυνας σε περίπτωση που ο εισβολέας κατόρθωνε να υπερπηδήσει το εμπόδιο του βόρειου τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* πάνω στο λόφο. Ωστόσο, στο πλαίσιο του αρχικού σχεδιασμού της νέας αμυντικής περιμέτρου υπήρξε πρόνοια για την απρόσκοπτη επικοινωνία του και με τον ανατολικό τομέα (κάτω πόλη), ο οποίος σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις συνέχισε, άγνωστο σε ποιο βαθμό, να κατοικείται συστηματικά. Με την παραπάνω ερμηνεία συμφωνεί και η απουσία από όλες τις πύλες του *Διατειχίσματος* στοιχείων που να τεκμηριώνουν τη λειτουργία θύρας, γεγονός που υποδεικνύει ότι ήταν κατά κανόνα ανοιχτές και φράζονταν με χτιστούς τοίχους ή άλλα μέσα μόνο σε περίπτωση κινδύνου, όπως ίσως συνέβη στην περίπτωση της *Πύλης IV*.

Ωστόσο η ύπαρξη του εδραζόμενου πάνω στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* τοίχου, ο οποίος λειτουργούσε ως λίθινη βάση της πλίνθινης ανωδομής του *Διατειχίσματος*, περιπλέκει τα πράγματα οδηγώντας στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα ότι, δηλαδή, από το σημείο αυτό και προς τον λόφο ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* είχε παύσει να χρησιμοποιείται, η πλίνθινη ανωδομή του είχε πιθανώς καταρρεύσει και επομένως το *Διατείχισμα* των Γιτάνων κατασκευάστηκε για να λειτουργήσει ως τμήμα του νέου οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Θα πρέπει, ωστόσο, να ληφθεί υπόψη ότι ο εν λόγω μονής όψης τοίχος, διατηρεί τη δομική του ανεξαρτησία από το μεταπύργιο του *Διατειχίσματος*, στο οποίο εφάπτεται και επομένως δεν είναι ξεκάθαρο, εάν αποτελεί σύγχρονη του κατασκευή ή αν έπεται χρονικά.

Πάντως, εάν πράγματι το *Διατείχισμα* σχεδιάστηκε αρχικά για να αποτελέσει δεύτερη γραμμή άμυνας πίσω από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο*, αυτό θα έλυne μία σειρά προβλημάτων, που προκύπτουν από την κατασκευή του και κυρίως την εξαίρεση αφενός μεν της περιοχής της *Αγοράς*, η οποία βεβαίως θα ήταν αδύνατο να ενταχθεί σε μία οχύρωση που δεν περιλαμβάνει το δεσπόζον ύψωμα στα βορειοανατολικά, αφετέρου δε ενός μεγάλου και λειτουργικά ενεργού τμήματος της οικοδομημένης έκτασης της πόλης.

³⁸⁶ Sokolicek 2009, 40, Tabelle 1.

³⁸⁷ Thomson – Scranton 1943, 301-362· Karlsson 1996· Sokolicek 2009, 74, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με τον Sokolicek τα διατειχίσματα που έπονται χρονικά των εξωτερικών οχυρωματικών περιβόλων πόλεων συχνά περιβάλλουν δημόσια κτήρια απαραίτητα για τη λειτουργία μίας πόλης.³⁸⁸ Πράγματι στο δυτικό τομέα των Γιτάνων, βρίσκονται αρκετά δημόσια οικοδομήματα διοικητικού (*Πρυτανείο* - αρχείο), θρησκευτικού χαρακτήρα (*Μικρός Ναός*) και γενικώς δημόσιου χαρακτήρα (*Κτήριο 1/B*).

Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό ο ρόλος του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων είχε κυρίως πολιτικό χαρακτήρα στοχεύοντας στην επιβίωση των βασικών δομών της πόλης, ακόμα και μετά από πιθανή απώλεια του λόφου που δεσπόζει πάνω της. Σε αυτή την ερμηνεία συνηγορεί και η χρήση των ορθοστατών σε πύλες και πύργους, που έχει ως πρότυπο το αντίστοιχης κατασκευής τμήμα του παλαιότερου οχυρωματικού περιβόλου εκατέρωθεν της *Πύλης 4* και οι οποίο φαίνεται να λειτουργούν ως σύμβολα ισχύος της πόλης και του πολιτικού φορέα που την ελέγχει. Ωστόσο στην περίπτωση της *Αγοράς*, στην οποία μάλιστα περί τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. ανεγείρεται μία μεγάλη στοά,³⁸⁹ τα ανυπέρβλητα στρατηγικού χαρακτήρα εμπόδια που θέτει η χωροθέτησή της στους πρόποδες του λόφου επέβαλαν την εξαίρεσή της, αλλά και την υποβάθμισή του ρόλου της, τουλάχιστον ως εμπορικού κέντρου, καθώς η συνέχιση της χρήσης και λειτουργίας του οικοδομήματος των καταστημάτων στα νότια θα αχρήστευε λειτουργικά τον μεγαλύτερο και σημαντικότερο από άποψη τακτικής *Πύργο iii*. Σε αντίθεση, αλλά όχι απαραίτητα και σε διαφωνία, με τα παραπάνω η παρουσία του εγκαρσίου τοίχου που εδράζεται πάνω στον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* καθιστά απολύτως βέβαιο ότι, τουλάχιστον κάποια στιγμή αργότερα, ο βόρειος τομέας του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* εγκαταλείφθηκε πλήρως και το *Διατείχισμα* λειτούργησε ως μέρος του περιορισμένης έκτασης, μοναδικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης.

Η μορφή του *Διατειχίσματος* δεν παραπέμπει σε πρόχειρη κατασκευή που οικοδομήθηκε βιαστικά για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών. Η χρήση επιμελώς επεξεργασμένων ορθοστατών από υλικό που δεν είναι διαθέσιμο επιτόπου, η χρήση μεταλλικών συνδέσμων για την μεταξύ τους σύνδεση, ο σχεδιασμός των πύργων και ο μεγάλος αριθμός πυλών αποτελούν επιλογές που μαρτυρούν προσεκτικό σχεδιασμό, αυξημένο κόστος, συνθήκες στοιχειώδους ασφάλειας και κατά τη γνώμη μου παραπέμπουν στη βούληση μίας ισχυρής πολιτειακής οντότητας.

Από την άλλη η ανομοιογένεια στα χρησιμοποιούμενα συστήματα τοιχοποιίας θα πρέπει να αποδοθεί είτε στην απασχόληση πολλών συνεργείων είτε σε συνειδητές επιλογές που έχουν να κάνουν με τη διαμόρφωση του εδάφους. Για την κατασκευή του *Διατειχίσματος* πράγματι εγκαταλείφθηκε τουλάχιστον το τμήμα του οικισμού πάνω από το οποίο αυτό διέρχεται και πιθανότατα η έκταση μπροστά του, προκειμένου να δημιουργηθεί μία ζώνη ασφαλείας, γεγονός που παραπέμπει και σε μία αντίστοιχη μείωση

³⁸⁸ Sokolicek 2009, 33-34.

³⁸⁹ Πρέκα-Αλεξανδρή 1999, 169.

του πληθυσμού της πόλης. Ωστόσο δεν υπάρχουν στοιχεία, από τα οποία να συνάγεται ότι αυτή προήλθε από κάποια καταστροφή δραματικού χαρακτήρα. Αντιθέτως η περιορισμένη εφαρμογή οικοδομικού υλικού σε β' χρήση αλλά και η πλήρης απουσία σπολίων παραπέμπει σε τείχος που κατασκευάστηκε εξαρχής και με μεθοδικό τρόπο.

Τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του *Διατειχίσματος* είναι το μικρό πλάτος των μεταπυργίων του και οι πύργοι με ισόγειο δωμάτιο, που ήταν προσβάσιμο μέσω θύρας στην πίσω πλευρά του πύργου. Οι πύργοι με κενό χώρο στο ισόγειο βρίσκονται σε χρήση τουλάχιστον από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη για τα Μακρά τείχη της Αθήνας και για το τείχος που έκτισαν οι Λακεδαιμόνιοι κατά την διάρκεια της πολιορκίας των Πλαταιών.³⁹⁰ Οι παλαιότεροι γνωστοί πύργοι αυτού του είδους προέρχονται από τη Μαντίνεια (370-360 π.Χ.)³⁹¹, ενώ στην Αττική οι πύργοι των Ελευθερών (Γυφτόκαστρο) και της Αιγόςθυνας (Πόρτο Γερμενό) χρονολογούνται γύρω στο 370 και το 340 π.Χ. (ή πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.) αντίστοιχα.³⁹² Οχυρωματικοί περίβολοι που στηρίζουν την άμυνά τους αποκλειστικά σε πύργους αυτού του τύπου, απαντούν σε περιοχές κοντινές της Ηπείρου³⁹³ και συγκεκριμένα στην Παραβόλα³⁹⁴ και στο Θέρμο³⁹⁵ της Αιτωλίας αλλά και στον Σκοπά³⁹⁶ της Ακαρνανίας. Ο Πορτελάνος χρονολογεί τον οχυρωματικό περίβολο του Θέρμου και της Παραβόλας στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.,³⁹⁷ ωστόσο η παλαιότερη ασφαλώς χρονολογημένη οχύρωση, που ενισχύεται αποκλειστικά με πύργους αυτού του τύπου, αναπτυσσόμενη μάλιστα σε έδαφος με επίπεδη διαμόρφωση, ανεγείρεται στο Δίον, λίγο πριν το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁸ Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις οι ισόγειοι χώροι χρησιμεύουν αποκλειστικά για την αποθήκευση υλικών ή για τη διαμονή φρουράς.³⁹⁹ Ωστόσο από το α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται πύργοι με τοξοθυρίδες στο ισόγειο (Ιασός, Κύδνα, Ηράκλεια στο όρος Λάτμος, Πέργη, Οινόανδα κα.), που ο Adam θεωρεί επινόηση της ελληνιστικής οχυρωματικής, για την κάλυψη με πυρά της κατώτερης στάθμης του πύργου, η οποία δεν μπορούσε να προστατευθεί από τις μηχανές, που ήταν

³⁹⁰ Θουκ 2.18' 3.21' Winter 1971b.

³⁹¹ Maher 2012, 159.

³⁹² Για το Γυφτόκαστρο βλ. Ober 1985, 162' 1987, 582-585 αλλά και Winter 1971b, 162, σημ. 44' Lawrence 1979, 221, 381. Για τον πύργο Α της Αιγόςθυνας βλ. Ober 1985, 169' 1987, 586-589' Cooper 1986, 195' Winter 1997, 258 αλλά και Scranton 1941, 81, 176' Marsden 1969, 136' Lawrence 1979, 388-389. Οι δύο τελευταίοι τον χρονολογούν στα τέλη του 4^{ου} αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. άποψη που πλέον δεν γίνεται αποδεκτή.

³⁹³ Στη Δωδώνη οι συνήθως ερμηνευμένοι ως πύργοι αυτού του τύπου θεωρώ ότι στην πραγματικότητα διαθέτουν, έστω και χαμηλή, συμπαγή βάση.

³⁹⁴ Ober 1992, 167-168' Πορτελάνος 1994, 359-455.

³⁹⁵ Πορτελάνος 1994, 474-500.

³⁹⁶ Πορτελάνος 1994, 1101-1112.

³⁹⁷ Πορτελάνος 1994, 455, 500. Άλλοι ερευνητές χρονολόγησαν τον οχυρωματικό περίβολο του Θέρμου στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. (Scranton 1941, 89) ή στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. (Γ. Σωτηριάδης 1900, Ανασκαφαί έν Θέρμω, ΑΕ 1900, 170 παρατίθεται στο Πορτελάνος 1994, 500).

³⁹⁸ Στεφανίδου-Τιβεριίου 1998, 132-136.

³⁹⁹ Winter 1971b, 162' Lawrence 1979, 421.

τοποθετημένες στους ορόφους τους.⁴⁰⁰ Σε αντίθεση πάντως με όλους τους παραπάνω και με εξαίρεση τους πρώιμους πύργους των Ελευθερών και των Αιγιοσθενών, οι τοίχοι των πύργων του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων είναι ιδιαίτερα ασθενείς με πλάτος μόλις 0,9~1,2μ.⁴⁰¹

Τείχη με μικρό πλάτος είναι σύμφωνα με τον Winter συχνά κατασκευές της ελληνιστικής περιόδου.⁴⁰² Συνηθέστερα ενισχύονται με αντηρίδες πάνω στις οποίες στηρίζεται ξύλινος ή λίθινος διάδρομος για την αύξηση του πλάτους της παρόδου. Τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα από τη Δημητριάδα (2μ.),⁴⁰³ την Αθήνα (2μ.)⁴⁰⁴ αλλά και την Πέργη (2μ.),⁴⁰⁵ τη Σίδη (1,7μ.)⁴⁰⁶, τα Οινόανδα (1,7~1,8μ),⁴⁰⁷ την Πεντελνισσό (1,6μ.),⁴⁰⁸ τα Καδύανδα (1,2μ.)⁴⁰⁹ και το Σίλλυον (0,6~1,2μ.)⁴¹⁰ της Μ. Ασίας χρονολογούνται στον ύστερο 2^ο και στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Στην Αρκαδία το τείχος πλάτους μόλις 1,25μ. του νότιου φρουρίου του Ορχομενού χρονολογείται στο 225 π.Χ.,⁴¹¹ ενώ στη Μεγαλόπολη και τη Θεισόα τείχη ανάλογου πλάτους χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ.⁴¹² Στην Ήπειρο τείχος δύο όψεων πλάτους 2μ. με εσωτερικό γέμισμα εντοπίζεται στη δυτική επέκταση του οχυρού κτηριακού συγκροτήματος της Εφύρας, που χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴¹³.

Σε μία χρονολόγηση μέσα στον 3^ο αι. π.Χ. συνηγορούν και οι στρατηγικές αντιλήψεις που κρύβονται πίσω από τον σχεδιασμό του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων. Το *Διατείχισμα* ανεγείρεται διότι οι εμπνευστές της κατασκευής του κατανοούν ότι ο λόφος των Γιτάνων αποτελεί εν δυνάμει κίνδυνο για την ασφάλεια της πόλης. Η παραπάνω διαπίστωση προϋποθέτει ότι ο μεγάλος *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* κρίνεται πλέον ως οριακά επαρκής ή εντελώς ανεπαρκής για να διασφαλίσει την κατοχή του δεσπόζοντος υψώματος. Ωστόσο αυτή η αντίληψη είναι αδύνατο να αποτελεί προϊόν του α' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ., όταν ο εξωτερικός περίβολος των Γιτάνων εκσυγχρονίζεται και ασφαλίζεται περαιτέρω με την ανέγερση του μεγάλου πεταλόσχημου *Πύργου 10*, που αποσκοπεί ακριβώς στην εξασφάλιση του κρίσιμου για την ασφάλεια της πόλης υψώματος.

⁴⁰⁰ Adam 1982, 48.

⁴⁰¹ Ανάλογο πλάτος έχουν και οι τοίχοι του μοναδικού πύργου της οχύρωσης του Αγ. Δονάτου στην Ελεάτιδα βλ. Suha 2012, 40.

⁴⁰² Winter 1971b, 134.

⁴⁰³ Stählin – Meyer 1934, 58-61, fig. 11, 90 (190 π.Χ.).

⁴⁰⁴ Thomson – Scranton 1943, 358-362 (μετά το 229 π.Χ.).

⁴⁰⁵ Winter 1971b, 142; McNicoll 1997, 127-131. (225 π.Χ.).

⁴⁰⁶ McNicoll 1997, 142-148. (225 έως 188 π.Χ.).

⁴⁰⁷ McNicoll 1997, 120-126. (188 έως 159 π.Χ.).

⁴⁰⁸ McNicoll 1997, 131-134. (188 έως 159 π.Χ.).

⁴⁰⁹ McNicoll 1997, 134-136. (τέλη 3ου ή 2ος αι. π.Χ.).

⁴¹⁰ McNicoll 1997, 136-142. (μετά το 133 π.Χ.).

⁴¹¹ Winter 1971b, 147.

⁴¹² Maher 2012, 600.

⁴¹³ Baatz 1999, 152.

Αυτή η δυσπιστία στις αμυντικές δυνατότητες των «Μεγάλων περιβόλων» εμφανίζεται γενικευμένα στον ελληνικό κόσμο και σχετίζεται με την οικονομική κρίση, η οποία από το β' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. κ.ε. (βλ. 2.2.2) διαδέχεται την ευμάρεια και ισχύ της εποχής των Διαδόχων. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης αποτυπώνονται και στην ανέγερση διατειχισμάτων σε αρκετές πόλεις με οχυρώσεις του τύπου των «Μεγάλων Περιβόλων» (Ηράκλεια στο όρος Λάτμος, Τροιζήνα, Ελάτεια,⁴¹⁴ Φερέες,⁴¹⁵ Μίλητος⁴¹⁶). Στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου διατειχίσματα ανεγείρονται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. στην Στράτο της Ακαρνανίας, το οποίο περιορίζει την έκταση της παλαιότερης οχύρωσης, εξαιρώντας μάλιστα ένα σημαντικό δημόσιο κτήριο, όπως είναι το *Θέατρο* της πόλης.⁴¹⁷ Στην ίδια την Ήπειρο διατειχίσματα οικοδομούνται στον Αετό Δελβίνου (*Cuka e Aitoit*),⁴¹⁸ και κατά τη γνώμη μου και στη Λυγιά της Θεσπρωτίας (δυτικό τμήμα της Λυγιάς Α). Σε γενικές γραμμές τα διατειχίσματα που περιορίζουν την έκταση της αρχικής οχύρωσης μπορούν να ενταχθούν στον νέο τύπο οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη ευθύγραμμη χάραξη.

Τόσο σε πολιτικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο η Ήπειρος δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις που παρατηρούνται στα κράτη της ανατολικής Μεσογείου κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Σε πολιτικό επίπεδο η βασιλεία καταργήθηκε με αιματηρό τρόπο και αμέσως μετά την πτώση της γεννήθηκε ένα ομοσπονδιακό, εδαφικά περιορισμένο και στρατιωτικά εξασθενημένο νέο ηπειρωτικό κράτος. Σε στρατιωτικό επίπεδο είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 15.000 Μολοσσούς που χάθηκαν σε μάχη με τους Ιλλυριούς το 385 π.Χ.⁴¹⁹ και τους 28.000 άνδρες, με τους οποίους αναχωρεί ο Πύρρος για την Ιταλία το 280 π.Χ.⁴²⁰ φτάνουμε στους μόλις 1.000 πεζούς και 50 ιππείς, που στέλνουν οι Ηπειρώτες, ως σύμμαχοι του Αντιγόνου Δώσωνος, στην εκστρατεία του εναντίον του Κλεομένη της Σπάρτης.⁴²¹ Αυτή τη στρατιωτική αδυναμία συνειδητοποίησαν σχεδόν αμέσως οι ίδιοι οι Ηπειρώτες και μάλιστα με τον πλέον δραματικό και επώδυνο τρόπο.

Το 232/230 π.Χ. 4.000 Ιλλυριοί, κατόπιν προδοσίας 800 Γαλατών μισθοφόρων, καταλαμβάνουν τη Φοινίκη, πρωτεύουσα της Χαονίας, και πιθανώς του ίδιου του Κοινοῦ,⁴²² η οποία με οχυρωματικό περίβολο 5.000μ.⁴²³ ήταν, σύμφωνα με τον Πολύβιο, η «όχυρώτατη ἄμα καὶ δυνατώτατη πόλις τῶν ἐν Ἠπείρῳ».⁴²⁴ Οι Ηπειρώτες έσπευσαν με όλες τους τις δυνάμεις για να απελευθερώσουν την πόλη αλλά καθώς δεν μπορούσαν να

⁴¹⁴ Lawrence 1979, 134, 150· Sokolicek 1009, 84-85.

⁴¹⁵ Liv. 36, 8-9· 14.11. Lawrence 1979, 148· Sokolicek 1009, 114.

⁴¹⁶ Winter 1971b, 278-279· Lawrence 330-331· Sokolicek 1009, 107-108.

⁴¹⁷ Lawrence 1979, 153-154· Πορτελάνος 1994, 1240-1241· Sokolicek 109, 122-123· Ley 2008, 167.

⁴¹⁸ Hammond 1967, 661, 668, 677-678· Δάκαρης 1972, 111-112· Bogdani 2006.

⁴¹⁹ Διοδ. Σικ. 15.13.

⁴²⁰ Πλουτ. Πύρρος 24.3.

⁴²¹ Πολ. 2.65.4.

⁴²² Cabanes 1976, 353.

⁴²³ Hammond 1967, 659.

⁴²⁴ Πολ. 2.6.8.

εισέλθουν σε αυτή, αναγκάστηκαν να στρατοπεδεύσουν στο ανοιχτό πεδίο και κατόπιν αιφνιδιαστικής επίθεσης ηττήθηκαν και διασκορπίστηκαν στην περιοχή της Ατιντανίας. Η πόλη, παρά την βοήθεια Αιτωλών και Αχαιών, επιστράφηκε στους Ηπειρώτες μόνο μετά την υπογραφή συνθήκης με τους Ιλλυριούς, οι οποίοι αποχώρησαν από την πόλη παίρνοντας μαζί τους όλα τα λάφυρα καθώς και τους δούλους που βρήκαν σε αυτή.⁴²⁵ Στα χρόνια που ακολούθησαν και έως τη λήξη του Α' Μακεδονικού πολέμου οι ακτές της Ηπείρου υφίστανται επαναλλειμένως πειρατικές επιδρομές αρχικά από τους Ιλλυριούς και εν συνεχεία από Αιτωλούς και Κεφαλλήνες, οι οποίοι το 219 π.Χ. λεηλατούν το σύνολο της χώρας και καταστρέφουν τους σημαντικότερους ιερούς τόπους των Ηπειρωτών στη Δωδώνη και στην Πασσαρώνα.

Το σοκ της απώλειας της Φοινίκης θα ήταν αδύνατο να μην αξιολογήθηκε αναλόγως από τους Θεσπρωτούς καθώς τα Γίτανα απέχουν μόλις σαράντα (40) χιλιόμετρα –σε ευθεία γραμμή- από την πρωτεύουσα της Χαονίας. Επιπλέον οι επαναλαμβανόμενες πειρατικές επιδρομές της δεκαετίας 230-220 π.Χ. και οι εισβολές των Αιτωλών, οι οποίοι είναι βέβαιο ότι φτάνουν έως τη Φανοτή σε μικρή απόσταση από τα Γίτανα, επέτειναν το κλίμα ανασφάλειας και κατά τη γνώμη μου επέβαλλαν έναν ριζικό επανασχεδιασμό στην αμυντική οργάνωση της θεσπρωτικής πρωτεύουσας, η οποία επιπλέον απείχε μόλις 15χλμ. (10 ρωμαϊκά μίλια) από τη θάλασσα.

Με την κατασκευή του *Διατειχίσματος* δημιουργήθηκε ένας συμπαγής οχυρωματικός περίβολος μήκους μόλις 930μ., κάθε πλευρά του οποίου απέχει μόλις 120μ. από το κέντρο της περιτειχισμένης έκτασης, απόσταση που χάρη και στον ορθογώνιο κάρναβο του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης επιτρέπει την ταχύτερη αποστολή ενισχύσεων από τη μία πλευρά στην άλλη και καθιστά σχεδόν αδύνατο τον αιφνιδιασμό. Για την επάνδρωσή του ήταν επαρκής ακόμα και ολιγομελής φρουρά, η οποία, ειδικά εάν αποτελούνταν και από μισθοφόρους, όπως στη Φοινίκη, ελέγχεται πιο εύκολα και καθώς επιπλέον βρισκόταν μονίμως ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης θα ήταν δύσκολο να προβεί σε προδοτικές κινήσεις.

Από την άλλη και παρά το μεγάλο αριθμό πύργων στις πλέον ευάλωτες πλευρές του *Διατείχισμα* δεν έχει σχεδιαστεί για να αντέξει μακροχρόνια πολιορκία από ισχυρό και καλά εξοπλισμένο αντίπαλο. Οι πύργοι του, εκτός του ότι θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν αντιπάλους εγκατεστημένους σε έδαφος υψηλότερης στάθμης, έχουν τοιχώματα μικρού πλάτους, που δύσκολα θα άντεχαν στα χτυπήματα του κριού. Επιπλέον ο μεγάλος αριθμός πυλών εξασθενίζει περαιτέρω τις αμυντικές δυνατότητες του *Διατειχίσματος* καθιστώντας το διαπερατό από πολλά σημεία. Ωστόσο το *Διατείχισμα* των Γιτάνων είναι επαρκές για την αντιμετώπιση στοιχειωδώς εξοπλισμένων και σχετικά ολιγάριθμων αντιπάλων, όπως θα ήταν οι Ιλλυριοί και Αιτωλοί πειρατές ή τουλάχιστον να παρατείνει την άμυνα για λίγες ημέρες έως ότου καταφτάσουν ενισχύσεις. Ακόμα και σε περίπτωση κατάληψης τμήματος

⁴²⁵ Hammond 1967, 595-596.

του τείχους η άμυνα μπορούσε να συνεχιστεί από τους πύργους και τα άλλα μεταπύργια που χάρη σε αφαιρούμενους ξύλινους διαδρόμους μπορούσαν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα. Πράγματι στη Φοινίκη η απώλεια του συνόλου της πόλης υπήρξε καταστροφική, καθώς έδωσε ασφαλές καταφύγιο στους εισβολείς, ανάγκασε το Ηπειρωτικό στράτευμα να στρατοπεδεύσει στο ανοιχτό πεδίο και τελικά να ηττηθεί μετά από αιφνιδιαστική επίθεση.

Συνοψίζοντας, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και την εξέλιξη της ελληνοιστικής οχυρωματικής το *Διατείχισμα* των Γιτάνων θα πρέπει να τοποθετηθεί οπωσδήποτε μετά το 280 και πιθανότερα στο β' μισό του 3^{ου} αι π.Χ. ή στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., με δεδομένο, μάλιστα, ότι στα μέσα του 3^{ου} η *Αγορά* της πόλης αναβαθμίζεται με την ανέγερση της βόρειας στοάς, ενέργεια η οποία δεν μπορεί παρά να προηγείται χρονικά της οικοδόμησης του *Διατειχίσματος*. Με τα παραπάνω συμφωνούν και τα ιστορικά δεδομένα της περιόδου –τόσο σε ευρύτερο, όσο και σε τοπικό επίπεδο και επιτρέπουν τη χρονολόγηση του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων μεταξύ του 232/230 (άλωση Φοινίκης) και του 205 π.Χ. (λήξη Α' Μακεδονικού πολέμου). Οι συνθήκες ανασφάλειας που επικρατούν στην Ήπειρο κατά την περίοδο 232-217 π.Χ. καθιστούν ιδιαίτερα πιθανή την ανέγερση του *Διατειχίσματος* ακριβώς αυτή την περίοδο, όταν και θα ήταν άκρως απαραίτητο. Από την άλλη η αισθητή βελτίωση της δυσχερούς θέσης της Ηπείρου μετά το 217 π.Χ. χάρη στη αντεπίθεση των Μακεδόνων, κορυφαία στιγμή της οποίας ήταν η καταστροφή του πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου των Αιτωλών στο Θέρμο, δημιούργησε ένα περιβάλλον πρόσφορο για την υλοποίηση οικοδομικών παρεμβάσεων μεγάλης κλίμακας γεγονός που αποτυπώνεται στο πρόγραμμα ανοικοδόμησης του ιερού της Δωδώνης.⁴²⁶

Θεωρώ εντελώς απίθανο η οικοδόμηση του *Διατειχίσματος* να σχετίζεται με τα γεγονότα που ακολούθησαν την λήξη του Γ' Μακεδονικού πολέμου, όπως έχει προταθεί. Οι Ρωμαίοι σπάνια επέτρεψαν την ανέγερση νέων τειχών, ακόμα και στις περιοχές που πλήττονταν από τις επιδρομές πειρατών ή από τους πολέμους του β' μισού του 2^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ., όπως τα νησιά του Αιγαίου και οι ακτές της Μικράς Ασίας.⁴²⁷ Επιπλέον η Ήπειρος βρέθηκε μετά το 167 π.Χ. υπό τον πλήρη έλεγχό τους, με τους εξουθενωμένους Ηπειρώτες να εμφανίζονται ανήμποροι να αντιδράσουν ακόμα και στη βάνουση πολιτική του Χάροπα. Στο πλαίσιο αυτό δυσκολεύομαι να κατανοήσω, πως κάποιο από τα εξασθενημένα κοινά που λειτουργούν στην περιοχή μετά το 167 π.Χ. –το Κοινόν των περί την Φοινίκη, το Κοινόν των εκπεπτωκότων ή μετά το θάνατο του Χάροπα το ενιαίο Κοινό των Ηπειρωτών- θα μπορούσε να υποστηρίξει την κατασκευή ενός τείχους με τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων.

⁴²⁶ Κατσικούδης 2005, 13-17.

⁴²⁷ McCamp II 2000, 50-51.

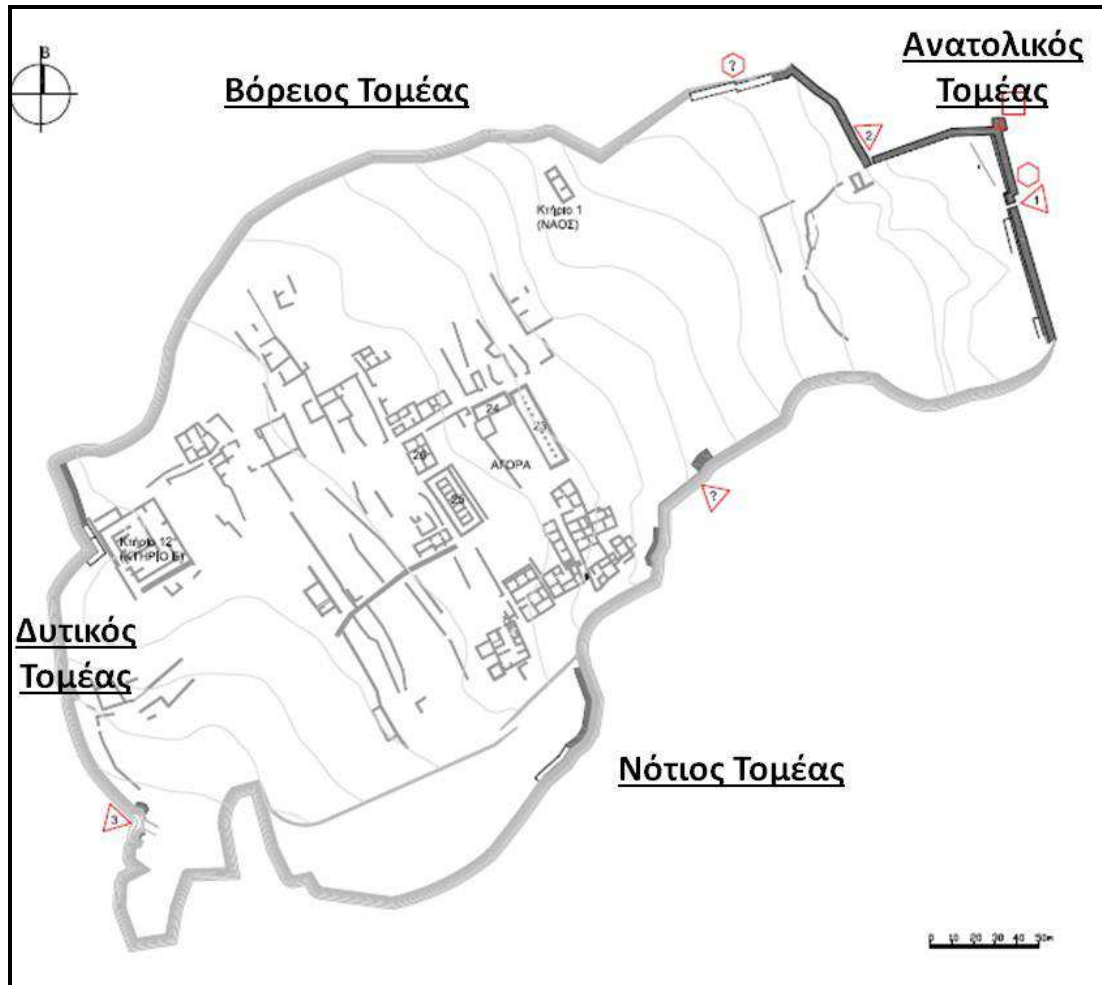
Άλλωστε πουθενά στην ευρύτερη περιοχή (Ήπειρος, Ακαρνανία, Αιτωλία) δεν διαπιστώνεται οικοδομική δραστηριότητα σχετιζόμενη με την ανέγερση ή επισκευή οχυρώσεων μετά την έλευση των Ρωμαίων⁴²⁸ και έως την ίδρυση της Νικόπολης από τον Αύγουστο, η οποία περιβλήθηκε τείχη καθαρά συμβολικού χαρακτήρα.⁴²⁹ Πάντως ο εγκάρσιος τοίχος πάνω στον εξωτερικό περίβολο, ο οποίος σηματοδοτεί την οριστική εγκατάλειψη του τμήματός του που αναπτύσσεται στα πρηνή του λόφου των Γιτάνων καθώς και η λειτουργική αχρήστευση της πύλης IV θα μπορούσε να σχετίζεται με τα γεγονότα του τελευταίου Μακεδονικού πολέμου.

⁴²⁸ Χρονολόγηση μετά το 167 π.Χ. έχει προταθεί για τα ελληνιστικά τείχη του Βουθρωτού, στα οποία περιλαμβάνεται ο μεγάλος πεταλόσχημος πύργος της πύλης, βλ. Karaiskaj 2009, 50. Η εν λόγω πρόταση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Αντιθέτως φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγηση του συνόλου στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ βλ. http://www.butrint.org/explore_12_2.php· Hodges – Molla 2009, 19.

⁴²⁹ Ζάχος 2007, 276-288.

3.2. Ελέα (Κάστρο Βέλλιανης)

Η Ελέα αποτέλεσε τη σημαντικότερη μετά τα Γίτανα πόλη της αρχαίας Θεσπρωτίας και έδρα του ισχυρού φύλου των Ελεατών Θεσπρωτών. Η πόλη αναπτύχθηκε πάνω σε μία σχετικά επίπεδη προβολή που εκφύεται από τον κυρίως όγκο του όρους Γκορίλας (Όρη Παραμυθιάς), η οποία στις τρεις πλευρές της καταλήγει σε σχεδόν απροσπέλαστα κρημνώδη πρανή.

45. Τοπογραφικό σχέδιο της Ελέας (Αρχείο ΛΒ΄ Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

3.2.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, περιγραφή, χρονολόγηση)

Η ύπαρξη περιοχής στην αρχαία Θεσπρωτία με το όνομα Ελεάτιδα μαρτυρείται από το Θουκυδίδη.⁴³⁰ Η μαρτυρία του Θουκυδίδη σε συνδυασμό με τα αναφερόμενα από τον

⁴³⁰ Θουκ. 1.46.4: «ἔστι δὲ λιμὴν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη. ἐξίησι δὲ παρ' αὐτὴν Ἀχερουσία λίμνη ἐς θάλασσαν·διὰ δὲ τῆς Θεσπρωτίδος Ἀχέρων ποταμὸς ῥέων ἐσβάλλει ἐς αὐτὴν, ἀφ' οὗ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει.»

ψευδο-Σκύλακα⁴³¹ και τον Πτολεμαίο⁴³² κατέστησαν δυνατή την ταύτιση της με την κοιλάδα του ποταμού Κωκυτού και την περιοχή των εκβολών του Αχέροντα. Το όνομά της φαίνεται ότι το έλαβε από τις ελώδεις εκτάσεις που αναπτύσσονταν εκατέρωθεν των δύο ποταμών.⁴³³ Τα νομίσματα που έκοψε κατά την περίοδο 360-335 π.Χ. το θεσπρωτικό φύλο των Ελεατών, των κατοίκων δηλαδή της Ελεάτιδας, φέρουν το όνομα του φύλου (ΕΛΕΑΤΑΝ) ή το εθνικό της πόλεως Ελέα (ΕΛΕΑΙΩΝ),⁴³⁴ που αποτέλεσε το πολιτικό τους κέντρο.⁴³⁵ Το όνομα της Ελέας αναφέρεται και σε επιγραφή από τη Δωδώνη, που έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 4^{ου} ή στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁶

Αρχικά ο Hammond ταύτισε την Ελέα (Ελαιάς λιμνήν) με την οχυρωμένη κατά την αρχαιότητα θέση της Κερέντζας, πάνω στο βραχώδες ύψωμα, που βρίσκεται νότια των σημερινών εκβολών του Αχέροντα. Ρόλο πολιτικού κέντρου των Ελεατών απέδωσε στην Φωτική, την οποία τοποθέτησε στη σημερινή Παραμυθιά, ενώ θεώρησε ότι το θρησκευτικό τους κέντρο βρισκόταν στην περιοχή του Λιμπονίου, από όπου προέρχεται ένα σύνολο χάλκινων αγαλματιδίων της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου.⁴³⁷ Ωστόσο, η επιστημονική κοινότητα σήμερα αποδέχεται την άποψη που διατύπωσε πρώτος ο Δάκαρης, ο οποίος ταύτισε το πολιτικό κέντρο των Ελεατών με την πόλη της Ελέας, την οποία τοποθέτησε στο Κάστρο της Βέλλιανης (Χρυσουγή) στις υπώρειες του Γκορίλα. Η ταύτιση του Δάκαρη ενισχύεται από την ύπαρξη αγοράς στο κέντρο του αρχαίου οικισμού και επιβεβαιώθηκε περαιτέρω από τις ανασκαφές που πραγματοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι οποίες αποκάλυψαν σημαντικά δημόσιου χαρακτήρα κτήρια.

Η πόλη της Ελέας αναπτύχθηκε πάνω σε οροπέδιο, το οποίο κατέστησε σχεδόν επίπεδο η επιτόπου λατόμηση του ασβεστολιθικού βράχου, βάσει ενός στοιχειώδους, ορθογωνίου πολεοδομικού σχεδιασμού, που βασίζεται στην ύπαρξη ενός κεντρικού δρόμου πλάτους 3-4μ., ο οποίος διασχίζει το μήκος του οικισμού με διεύθυνση νοτιοδυτική-βορειοανατολική. Εκατέρωθεν του αναπτύσσονται μικρότεροι παράλληλοι και κάθετοι, όχι όμως πάντα ευθείς, δρόμοι, οι οποίοι οριοθετούν διαφορετικών διαστάσεων οικοδομικές νησίδες,⁴³⁸ τις οποίες καταλαμβάνουν οι ιδιωτικές κατοικίες εμβαδού

⁴³¹ Ψευδοσκύλαξ, Περίπλους, 30: «...ἔνταύθα ἐστὶν λιμὴν ὃ ὄνομα Ελέα.»

⁴³² Πτολ. 3.14.5: «Ελαιάς λιμνήν»

⁴³³ Franke 1961, 306-307· Δάκαρης 1972, 37-38· Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α, 24.

⁴³⁴ Franke 1961, 40, 300· Δάκαρης 1972, 37· Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α, 24-25. Το εθνικό Ελαιός αναγράφεται και σε επιγραφή του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. (SGDI 1351) αλλά και σε σφραγίσματα από το αρχείο των Γιτάνων

⁴³⁵ Liv. 42.38.1.

⁴³⁶ Δάκαρης 1972, 37· Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α, 24.

⁴³⁷ Hammond 1967, 582,659. Το ύψωμα της Κερέντζας είναι πλέον βέβαιο ότι κατά την αρχαιότητα ήταν νησί, βλ. Besonen et al. 2003, 199-264. Το Λιμπονί αποτελεί στην πραγματικότητα τη θέση της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής.

⁴³⁸ Δάκαρης 1972, 98· Ρήγιнос 2006, 132· Ρήγιнос - Λάζαρη 2007, 39-41· 2008, 18-19· Λάζαρη - Κάντα-Κίτσου 2010, 40-41· Ρήγιнос - Λάζαρη 2012, 61-62.

160~250μ., με χώρους διαμονής, κουζίνες, εργαστήρια και αποθήκες⁴³⁹, αλλά και οι δημόσιου χαρακτήρα χώροι και κτήρια.

Στο κέντρο του οικισμού η αρχικά ανοιχτή πλατεία της *Αγοράς* οριοθετήθηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο από τρεις τουλάχιστον στοές στην ανατολική, δυτική και βόρεια πλευρά της (*Κτήρια 23, 24, 25*), οι οποίες φαίνεται ότι σχετίζονταν με την οργάνωση και παράθεση δημόσιων συμποσίων.⁴⁴⁰ Εκτός από τις στοές στην περιοχή της αγοράς εντοπίζονται και άλλα δημόσια κτήρια: μία αποθήκη (*Κτήριο 21 ή Β*)⁴⁴¹ καθώς και ένα κτήριο που λειτουργούσε αφενός μεν ως ιερό αφετέρου δε ως δημόσιο εργαστήριο παρασκευής και αποθήκευσης αλευριού και άλλων αγαθών, που καταναλώνονταν σε δημόσια συμπόσια (*Κτήριο 26*).⁴⁴²

46. Ελέα. Αεροφωτογραφία της αγοράς (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ωστόσο δημόσιου χαρακτήρα οικοδομήματα εντοπίζονται και σε άλλα σημεία του οικισμού. Ένα μεγάλο κτήριο διαστάσεων 30Χ30μ. (*Κτήριο 12 ή Ε*), με επιμέρους δωμάτια που διατάσσονται περιμετρικά μίας μεγάλης υπαίθριας αυλής ανασκάφηκε στο νοτιοδυτικό όριο του. Σε ότι αφορά την κάτοψη και τη χωροθέτηση του στα όρια της πόλης θυμίζει το *Πρυτανείο* των Γιτάνων, το οποίο επιπλέον, όπως και το κτήριο της Ελέας, περιλάμβανε μεγάλους πιθεώνες.⁴⁴³ Με ναό ταυτίστηκε το ορθογώνιο τριμερές κτήριο πάνω σε ψηλό άνδρηο, που δεσπόζει του οικοδομημένου χώρου.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Ρήγιος 1999, 171-172' 1993, 346-349' 2006, 132' Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 38, 41-51, 56-57' 2008, 22-37' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010 43-44' Ρήγιος – Λάζαρη 62.

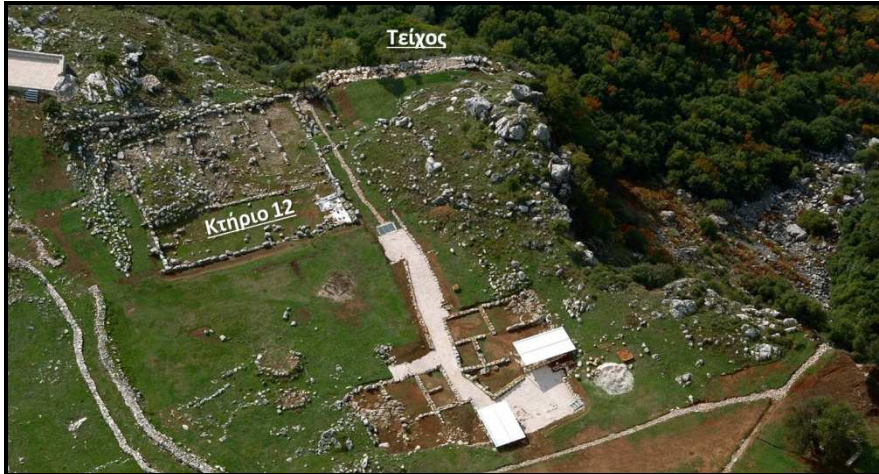
⁴⁴⁰ Δάκαρης 1972, 98' Ρήγιος 2006, 132-133' Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 54-55, 58-66' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 44-45' Ρήγιος – Λάζαρη 2012, 63-65.

⁴⁴¹ Ρήγιος 2006, 34' Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 57-58.

⁴⁴² Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 66-70.

⁴⁴³ Ρήγιος 1997, 354-355' 1999, 171-172' Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 51-53' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 44-46.

⁴⁴⁴ Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 38-39' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 47.

47. Αεροφωτογραφία του *Κτηρίου 12 ή Ε* (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Σε αντίθεση με τα Γίτανα και τη Ντόλιανη (βλ. 3.4.1.) μέχρι σήμερα δεν έχουν προκύψει σοβαρές ενδείξεις κατοίκησης του χώρου πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ..⁴⁴⁶ Από τα ευρήματα των ανασκαφών της τελευταίας εικοσαετίας, που έχουν μελετηθεί και συντηρηθεί, κανένα δε χρονολογείται πριν τα μέσα, ενώ ελάχιστα ανήκουν στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ..⁴⁴⁷ Ο κύριος όγκος της κεραμικής και των άλλων κινητών ευρημάτων, που εντοπίζονται κάτω από τα πυκνά στρώματα καταστροφής με τα έντονα ίχνη καύσης που καλύπτουν τα δάπεδα ιδιωτικών και δημόσιων κτηρίων της πόλης, χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 2^{ου} αι. π.Χ..⁴⁴⁸

Σύμφωνα με τα παραπάνω η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα σκιαγραφεί την ιστορική διαδρομή της Ελέας ως εξής: Η πόλη ιδρύθηκε λίγο πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και αποτέλεσε το πολιτικό κέντρο των Ελεατών και ίσως, για ένα μικρό χρονικό διάστημα πριν την ίδρυση των Γιτάνων, την έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών. Η πόλη άνθησε κατά τη διάρκεια της πρώιμης και μέσης Ελληνιστικής περιόδου. Κατά τη διάρκεια ή μετά τη λήξη του Γ΄ Μακεδονικού πολέμου οι Ρωμαίοι κατεδάφισαν τμήματα του τείχους της, την λεηλάτησαν και την κατέκαψαν. Η κατοίκηση στην πόλη συνεχίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα, π.χ. στη δυτική στοά της αγοράς (*Κτήριο 25*), ωστόσο η Ελέα ουδέποτε ανέκαμψε πληθυσμιακά και με την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής στην περιοχή της σημερινής Παραμυθιάς ή και νωρίτερα εγκαταλείφθηκε πλήρως.⁴⁴⁹ Έκτοτε ο χώρος της αρχαίας πόλης δεν ξανακατοικήθηκε και στα νεώτερα χρόνια μετατράπηκε σε

⁴⁴⁶ Μοναδική πιθανή εξαίρεση δύο ασημένιες περόνες, που κατά τον Forsen 2009, 12, π. 34΄ Forsen 2011, 9, σημ. 34 θα πρέπει να χρονολογηθούν στην Αρχαϊκή περίοδο. Πάντως οι Ρήγινος – Λάζαρη 2007, 73 χρονολογούν τις εν λόγω περόνες στην Ελληνιστική περίοδο.

⁴⁴⁷ Ρήγινος – Λάζαρη 2007, 76-77΄ 2012, 66.

⁴⁴⁸ Ρήγινος – Λάζαρη 2007, 70-79΄ 2009, 153-162΄ 2009, 2012, 65-69.

⁴⁴⁹ Ρήγινος - Λάζαρη 2007β (Υπό έκδοση)΄ Λάζαρη 2009 (Υπό έκδοση)΄ Ρήγινος – Λάζαρη 2012, 65΄ Ρήγινος – Λάζαρη 2009, 153-162.

καλλιεργήσιμη γη από τους κατοίκους της Βέλλιανης, του χωριού που κατέλαβε το χώρο στα δυτικά της κατά τα νεώτερα χρόνια.⁴⁵⁰

3.2.2. Η θέση. (Γεωγραφία, τοπογραφία & φυσικοί πόροι)

Η πόλη της Ελέας (Γεωγρ. πλάτος: 39°26'23.72"Β, Γεωγρ. μήκος: 20°33'0.46"Α), αναπτύχθηκε πάνω σε οροπέδιο με βαθμιδωτή διαμόρφωση και ελαφρά κατωφέρεια από τα ανατολικά (υψ. 520μ.) προς τα δυτικά (υψ. 460μ.), που προβάλλει ως βραχίονας από τον κυρίως όγκο του όρους Γκορίλας (όρη Παραμυθιάς: 1658μ.) μεταξύ δύο ρεμάτων που καταλήγουν στον πυθμένα της κοιλάδας του Κωκκουτού. Από το ανατολικό του άκρο ξεκινά μία κοίλης διαμόρφωσης κοίτη, η οποία διασχίζει την πόλη τουλάχιστον έως την περιοχή της αγοράς. Εντός των ορίων του αρχαίου οικισμού υφίστανται δύο πηγές με άφθονο νερό, ενώ ακόμα περισσότερες διατάσσονται στον άμεσο περίγυρό του.⁴⁵¹

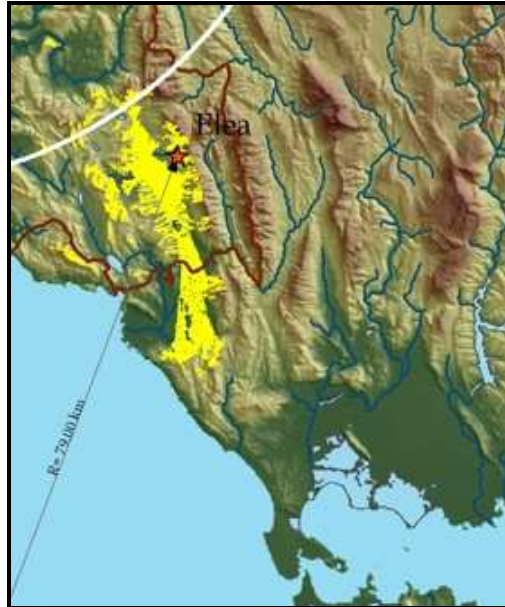

48. Αεροφωτογραφία της Ελέας με τα βαραθρώδη δυτικά πρηνή του Γκορίλα στο βάθος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το οροπέδιο της Ελέας αποτελεί από τη φύση του ισχυρή αμυντική θέση με δυνατότητα εποπτείας σε όλη την έκταση της αρχαίας Ελεάτιδας από τα βόρεια όριά της έως την περιοχή των αρχαίων εκβολών του Αχέροντα. Τα απόκρημνα πρηνή του στα βόρεια και τα δυτικά είναι πρακτικά απροσπέλαστα. Το ίδιο, περίπου, ισχύει και για τη νότια πλευρά του, εκτός από το κέντρο της, το οποίο συνδέεται ομαλά με την παρακείμενη ρεματιά. Από την άλλη η ανατολική πλευρά του, που συνδέεται με τον κυρίως ορεινό όγκο του Γκορίλα, είναι προσβάσιμη, αν και μέσω δύσβατων διαδρομών από τα βόρεια και τα ανατολικά.

⁴⁵⁰ Δάκαρης 1972, 38-39· Ρήγιнос – Λάζαρη 2007, 25-26, 65· 2012, 59, 69.

⁴⁵¹ Hammond 1967, 72· Δάκαρης 1972, 99.

49. Επάνω ανάλυση οπτικού πανοράματος από την Ελέα (Μεταλληνού et al. 2008, 65, Χάρτης 21) και κάτω γενική άποψη της κοιλάδας του Κωκκουτού από τον Βόρειο τομέα του οχυρωματικού περιβάλλου (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Η θέση απέχει αρκετά από τον κύριο δρόμο της περιοχής, που ακολουθώντας την ανατολικές παρυφές της κοιλάδας του Κωκκουτού διακλαδιζόταν στην περιοχή της σημερινής Παραμυθιάς για να καταλήξει αφενός μεν στη κοιλάδα του μέσου ρου του Καλαμά και από εκεί στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, αφετέρου δε στην κοιλάδα της Δωδώνης.⁴⁵² Με τον δρόμο της κοιλάδας του Κωκκουτού συνδεόταν η πόλη μέσω ανηφορικής διαδρομής, που έφτανε έως τη λαξευμένη στο βράχο μεγάλη πύλη στα ανατολικά (*Πύλη 3*) αλλά και το βατό κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς της, στο οποίο πιθανώς υπήρχε μία ακόμα πύλη. Εκατέρωθεν του δρόμου αυτού αναπτύχθηκε και το νεκροταφείο της πόλης.⁴⁵³

Δευτερεύουσες είναι οι διαδρομές που κατάληγαν στις δύο πύλες του τείχους στα ανατολικά όρια της πόλης. Μερικές εκατοντάδες μέτρα βορειότερα από τον ανατολικό τομέα της οχύρωσης διέρχεται και σήμερα ο κατάλληλος για φορτωμένα ζώα δρόμος, που συνέδεε έως το 1965 την περιοχή του Σουλίου με την Παραμυθιά. Ο χάρτης της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού αποτυπώνει την πορεία του καθώς και ένα παρακλάδι

⁴⁵² Hammond 1997, 19' Μεταλληνού et al. 2008, 14-16.

⁴⁵³ Δάκαρης 1972, 97' Ρήγινος 1992, 348' 1999, 172' Ρήγινος – Λάζαρη 2007, 27' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2007, 48.

του που έφτανε έως τον ανατολικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας.⁴⁵⁴ Καθώς οι χαράξεις του οδικού δικτύου της Ηπείρου παρέμειναν αναλλοίωτες έως τουλάχιστον τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η χρήση του εν λόγω δρόμου κατά την αρχαιότητα θα πρέπει να θεωρείται περίπου βέβαιη.

Συνοψίζοντας η Ελέα ιδρύθηκε σε θέση με φυσικά χαρακτηριστικά μεγάλης αμυντικής αξίας, μακριά, ωστόσο, από τον κύριο δρόμο της περιοχής. Το μοναδικό ευάλωτο σημείο της άμυνας της εντοπίζεται στα ανατολικά, ενώ είναι σχεδόν απροσπέλαστη από τα βόρεια, τα νότια και τα δυτικά .

3.2.3. Ο οχυρωματικός περίβολος⁴⁵⁵

Τα απόκρημνα και σχεδόν κάθετα πρανή του οροπεδίου της Ελέας καθιστούν απαραίτητη την οικοδόμηση αμυντικών τειχών αποκλειστικά στα πλέον προσβάσιμα, άρα και ευάλωτα σημεία του. Φυσικό ανάγλυφο και τεχνητά τείχη διαμόρφωσαν μία αμυντική περίμετρο 1585μ., η οποία περιβάλλει έκταση 96,5 στρεμμάτων. Από αυτή ο αστικός ιστός καταλάμβανε όχι περισσότερα από περίπου 60 στρέμματα.

α. Πορεία-χάραξη.⁴⁵⁶

Ο βόρειος τομέας του περιβόλου της Ελέας με τις γεωλογικά ασταθείς, απόκρημνες και για αυτό απροσπέλαστες πλαγιές του αποτελεί μία ισχυρή αμυντική θέση και για αυτό στο μεγαλύτερο μέρος του δεν ενισχύεται με τείχος.⁴⁵⁷ Επιπλέον η επιφάνεια του ασβεστολιθικού βράχου έχει αφεθεί, ακανόνιστη και με αιχμηρές προεξοχές, στην φυσική της μορφή και δεν φέρει κανενός είδους επεξεργασία, που θα διευκόλυνε την κίνηση των αμυνομένων πάνω σε αυτήν. Τα παραπάνω αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι οι κατασκευαστές της οχύρωσης της Ελέας δεν περίμεναν να προκύψει κίνδυνος από την βόρεια πλευρά της πόλης.

Παρόμοια χαρακτηριστικά παρουσιάζει και ο δυτικός τομέας της οχύρωσης. Ωστόσο στα βορειοδυτικά και σε μήκος 51μ. εντοπίζεται τείχος διπλής όψης από πολυγωνικού σχήματος λίθους. Το τείχος στην βορειοδυτική γωνία της αμυντικής περιμέτρου ίσως σχετίζεται και με το σημαντικό δημόσιο *Κτήριο Ε*, καθώς λειτουργεί ως ανάλημμα, το οποίο αφενός μεν υποστηρίζει την βορειοδυτική γωνία του κτηρίου αφετέρου δε δημιουργεί μία επίπεδη έκταση πίσω από αυτό.

⁴⁵⁴ Πίκουλας 2009, 115.

⁴⁵⁵ Αναλυτικές περιγραφές του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας περιλαμβάνονται και στα Hammond 1967, 71-72· Δάκαρης 1972, 97-99· Τρανουλίδης 2006, 7-12· Ρήγιнос – Λάζαρη 2007, 27-35.

⁴⁵⁶ Για τις ανάγκες της περιγραφής και ανάλυσης του ο οχυρωματικός περίβολος της Ελέας κατατμήθηκε σε τέσσερις τομείς τον ανατολικό, τον δυτικό, τον νότιο και το βόρειο. Για την οριοθέτησή τους ελήφθη υπόψη ο γενικός προσανατολισμός τους σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του εδάφους αλλά και του ίδιου του οχυρωματικού περιβόλου.

⁴⁵⁷ Τειχίζονται μόνο τα πρώτα 50 μ. περίπου προς τα βορειοανατολικά, τα οποία για τις ανάγκες της παρούσας διαπραγμάτευσης του θέματος εντάχθηκαν στον ανατολικό τομέα της οχύρωσης.

(α)

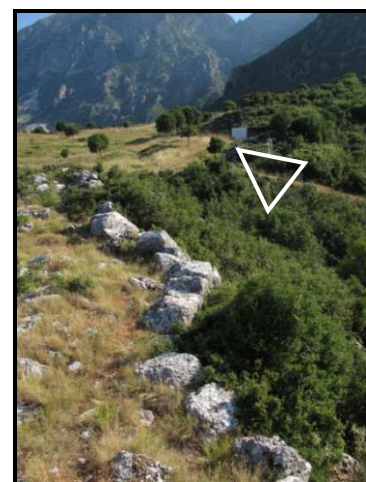
(β)

50. (α) Κρημνώδη πρανή στον Βόρειο τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, (β). Δυτικός τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας.

Στο άλλο άκρο του δυτικού τομέα, το νοτιοδυτικό, βρίσκεται η μεγάλη λαξευμένη στο βράχο *Πύλη 3*. Εκατέρωθεν της εντοπίζονται τμήματα τείχους, εκ των οποίων αυτό που βρίσκεται δεξιά του εισερχομένου εδράζεται πάνω στον υπερυψωμένο φυσικό βράχο σχηματίζοντας μία καμπύλη, «πυργόσχημη» προεξοχή. Από την *Πύλη 3* και σε μήκος 65μ., παράλληλα προς το χείλος του γκρεμού διακρίνονται τα ίχνη διάνοιξης αρχαίας οδού, πλάτους $\pm 3\mu.$,⁴⁵⁸ που λόγω της θέσης της θα μπορούσε να έχει και τη χρήση παρόδου πίσω από μία εδραζόμενη απευθείας στο φυσικό βράχο έπαλξη, φυσικά τεκμήρια της οποίας δεν έχουν διατηρηθεί.

(α)

(β)

51. (α). Αρχαία οδός στον δυτικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, (β). Νότιος τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, με την περιοχή της πιθανής πύλης στο βάθος.

⁴⁵⁸ Πίκουλας 2009, 114.

Απόκρημνα και απροσπέλαστα πρηνή χαρακτηρίζουν και το μεγαλύτερο μέρος του Νότιου τομέα με εξαίρεση το κεντρικό του τμήμα, στο οποίο καταλήγει μέσω του βόρειου ρέματος διαδρομή με ομαλή ανωφέρεια, γεγονός που καθιστά πιθανή την ύπαρξη κάποιας πύλης στο σημείο αυτό. Σε αρκετά σημεία του νότιου τομέα ο φυσικός βράχος δείχνει καταλλήλως προετοιμασμένος για να υποδεχθεί μία χαμένη σήμερα ανωδομή. Τειχισμένο ήταν και ένα ανεξάρτητο πλάτωμα έκτασης 6 στρεμμάτων, σε υψομετρική στάθμη κατά περίπου 5 έως 20μ. χαμηλότερη από αυτή του οικισμού. Σήμερα το εν λόγω πλάτωμα καλύπτεται από πυκνή βλάστηση που καθιστά ορατό μόνο τμήμα τείχους μήκους περίπου 40μ. Πάντως και ο Δάκαρης, σε μία εποχή που η βλάστηση λόγω της εντατικής βόσκησης δεν ήταν ιδιαίτερα πυκνή, κατέγραψε το τείχος, στο συγκεκριμένο σημείο, σε μήκος μόνο 58μ. Η υπόλοιπη περίμετρος του εν λόγω πλατώματος αποτυπώνεται στα τοπογραφικά σκαριφήματά του «Θεσπρωτία» ως ιδιαίτερα επικλινή.⁴⁵⁹

(α)

(β)

52. (α). Επεξεργασία του βράχου στον νότιο τομέα του οχυρωματικού περιβάλλου της Ελέας, (β). Τείχος στο ανεξάρτητο πλάτωμα του νότιου τομέα. Στο βάθος το κυρίως πλάτωμα του οικισμού.

Ο ανατολικός τομέας της οχύρωσης της Ελέας είναι ο μοναδικός, ο οποίος, εκτός του ότι είναι απευθείας προσβάσιμος από τα βόρεια (Παραμυθιά) και τα ανατολικά (περιοχή Σουλίου), δε διαθέτει το πλεονέκτημα της δεσπόζουσας έναντι του περιγύρου του θέσης. Αντιθέτως βρίσκεται στα ριζά του ορεινού όγκου του Γκορίλα και επομένως σε μικρή απόσταση από δεσπόζοντα σημεία, που τον καθιστούν μία ιδιαίτερα ασθενή αμυντικά θέση. Για το λόγο αυτό είναι και ο μοναδικός, ο οποίος διαθέτει τείχος μήκους 275μ., που φράζει την πρόσβαση προς την πόλη.

⁴⁵⁹ Δάκαρης 1972, Fig. 43

53. Επάνω: Ανατολικός τομέας του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, Κάτω: Αεροφωτογραφία του ανατολικού τομέα του οχυρωματικού της Ελέας. Λήψη από τα ανατολικά. (Αρχειο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ξεκινώντας από ένα βραχώδες έξαρμα στα νοτιοανατολικά, και ακολουθώντας ευθύγραμμη χάραξη έως την Πύλη 1 το τείχος διασχίζει μίας κοίλης διαμόρφωσης «κοίτη», που ξεκινώντας από τις υπώρειες του Γκορίλα φτάνει έως την περιοχή της αγοράς. Η οικοδόμηση του τείχους είχε ως αποτέλεσμα να επιχωματωθεί το τμήμα της που έμεινε έξω από αυτό. Σε απόσταση 3,3μ. από την Πύλη 1 διαμορφώνεται θάλαση, που προβάλλει από τη γραμμή του τείχους κατά 2,2μ. Η εν λόγω θάλαση όχι μόνο ελέγχει την ευάλωτη δεξιά πλευρά του εισερχομένου αλλά επιπλέον αφενός μεν τον καθιστά ευάλωτο σε πλήγματα από επάνω, αφετέρου δε προβάλλοντας από τη γραμμή του τείχους

«κρύβει» την πύλη καθιστώντας αδύνατη την απευθείας προσέγγιση της ή την επίτευξη πληγμάτων από μακριά.

Μετά την θλάση το τείχος ακολουθεί εκ νέου ευθύγραμμη πορεία έως τον μοναδικό τετράπλευρο πύργο του οχυρωματικού περιβόλου. Από εκεί σχηματίζοντας γωνία 90° στρέφεται προς τα δυτικά και με την παρεμβολή μίας μικρής αλλαγής διεύθυνσης καταλήγει στην μικρή Πύλη 2. Η εν λόγω μικρή πύλη διατάσσεται στο βάθος του «τριγώνου» που σχηματίζουν, καθώς αναπτύσσονται εκατέρωθεν της, δύο τμήματα του τείχους, τα οποία σχηματίζουν περίπου ορθή γωνία. Μετά τη μικρή Πύλη 2 και με την παρεμβολή μίας ακόμα μικρής αλλαγής διεύθυνσης το τείχος καταλήγει στην αφετηρία του απόκρημνου πρηνούς του Βόρειου τομέα, το οποίο ακολουθεί για περίπου 50μ. σχηματίζοντας περί το μέσον της διαδρομής του μία θλάση, που διακρίνεται στην ορατή εσωτερική παρειά του αλλά δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί και στην εξωτερική.

Συνοψίζοντας η πόλη της Ελέας αναπτύσσεται σε θέση, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της, λόγω των φυσικών χαρακτηριστικών της, συνιστά τόπο με μεγάλη αμυντική αξία. Ωστόσο η σχέση της με τον ορεινό όγκο του Γκορίλα, που υψώνεται στα ανατολικά, καθιστά αδύνατη την κατασκευή ενός οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος θα συμπεριλάμβανε όλα τα δεσπόζοντα σημεία που την περιβάλλουν. Επομένως το τείχος που κατασκευάζεται στα ανατολικά σχεδιάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις που θέτει η προσβασιμότητα του συγκεκριμένου σημείου και επιπλέον η αμυντική του αδυναμία. Η προσπάθεια αυτή αποτυπώνεται και στα κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά, που αναλύονται παρακάτω.

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Το τείχος της Ελέας, ειδικά στον ανατολικό τομέα, σώζεται σε ύψος που σε ότι αφορά στη μεν εξωτερική του παρειά ξεπερνά τα 7μ. (μεταξύ της μικρής Πύλης 2 και του γωνιακού πύργου) στη δε εσωτερική προσεγγίζει κατά τόπους τα 10μ. (νότια της Πύλης 1). Σε συνδυασμό με τις ποσότητες οικοδομικού υλικού, που εντοπίζονταν, τουλάχιστον έως τις πρόσφατες εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, εκατέρωθεν και πάνω στο σωζόμενο τείχος, μπορούμε με βεβαιότητα να μιλήσουμε για ένα εξ ολοκλήρου, πλην ίσως της έπαλξης, λίθινο τείχος. Η απουσία λίθινων στοιχείων που να μπορούν να αποδοθούν στην έπαλξη του τείχους⁴⁶⁰ υποδηλώνει την κατασκευή της από άλλο υλικό, πιθανώς ωμές πλίνθους. Αποκλειστικά από λίθο θα ήταν κατασκευασμένο και το τείχος που περιβάλλει το ανεξάρτητο πλάτωμα στο νότιο τομέα της οχύρωσης,, ενώ η κατάσταση διατήρησης του τείχους στην περιοχή του κτηρίου Ε, αφήνει ανοιχτό το ζήτημα του υλικού κατασκευής της μη σωζόμενης ανωδομής του.

⁴⁶⁰ Τρανουλίδης et al. 2006β, 8.

54. Πεσμένο οικοδομικό υλικό γύρω από τον γωνιακό πύργο του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας. (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Η επιλογή της πέτρας ως κύριου υλικού κατασκευής του τείχους έχει αποδοθεί στην επιτόπια αφθονία του υλικού.⁴⁶¹ Ο Δάκαρης, μάλιστα, επισήμανε μία πιθανή θέση αρχαίου λατομείου στα νοτιοανατολικά της πόλης.⁴⁶² Από την άλλη η κατασκευή των κτηρίων της πόλης από ωμές πλίνθους πάνω σε λίθινη βάση υποδεικνύει ότι ήταν δυνατό να παρασκευαστεί και πηλός σε επαρκείς ποσότητες. Χωρίς να αμφισβητείται ο παράγοντας της διαθεσιμότητας άφθονου και καλής ποιότητας ασβεστόλιθου, η συνειδητή επιλογή κατασκευής ενός λίθινου τείχους, ειδικά στον ανατολικό τομέα, θα πρέπει να αποδοθεί στην ανάγκη ενίσχυσης του μοναδικού ευάλωτου τμήματος της πόλης με την ισχυρότερη δυνατή κατασκευή.

Συστήματα τοιχοποιίας. Παρότι σε γενικές γραμμές το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας κυριαρχεί στον οχυρωματικό περίβολο της Ελέας, μία προσεκτικότερη παρατήρηση αναδεικνύει τη μεγάλη ποικιλία στα σχήματα, στο βαθμό συναρμογής και στην ποιότητα κατεργασίας των λίθων που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του.

Στον ανατολικό τομέα της οχύρωσης, μεταξύ της *Πύλης 1* και του γωνιακού πύργου το τείχος εδράζεται πάνω σε τοιχοβάτη, ο οποίος σχηματίζεται από δύο χαμηλούς δόμους ορθογώνιων ή τραπεζιόσχημων λίθων, που σε κάποιες περιπτώσεις προεξέχουν κατά 0,4μ. (*Πύλη 1*) σχηματίζοντας θρανίο. Οι λίθοπλίνθοι του πρώτου δόμου –εδράζονται πάνω σε στερεοβάτη από λίθους, η κάτω επιφάνεια των οποίων προσαρμόζεται στη μορφή του φυσικού βράχου- φέρουν επιμελή κατεργασία μόνο στο ανώτερο τμήμα τους, που κατά την αρχαιότητα βρισκόταν πάνω από το έδαφος και επομένως ήταν ορατό, ενώ το κατώτερο και μη ορατό κατά την αρχαιότητα τμήμα τους έχει μείνει εντελώς αδιαμόρφωτο. Από τους λίθους του δεύτερου δόμου άλλοι φέρουν πλατιά επίπεδη ταινία,

⁴⁶¹ Ρήγιος – Λάζαρη 2007, 27.

⁴⁶² Δάκαρης 1972, Fig. 43.

η οποία περιβάλλει κυφωτό άπεργο στο κέντρο της και άλλοι έχουν εντελώς επίπεδη επιφάνεια. Πάνω στον τοιχοβάτη εδράζεται δόμος αποτελούμενος από λίθους ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους, οι διαστάσεις των οποίων κυμαίνονται από 1,6Χ1,4 2,2Χ2,2μ.

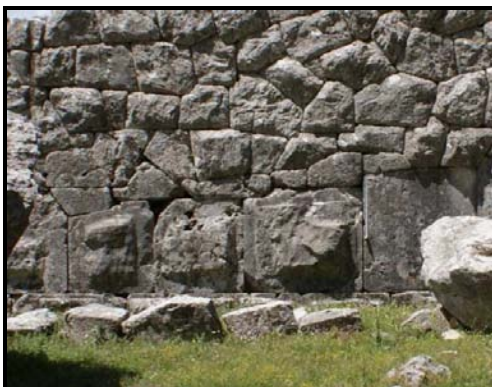

55. Λεπτομέρεια του τείχους της Ελέας στην περιοχή της Πύλης 1.

Καθένας από αυτούς του υπερμεγέθεις λίθους-ορθοστάτες εμφανίζει διαφορετικό βαθμό επεξεργασίας του προσώπου του. Λιγιστοί είναι εντελώς επίπεδοι και φέρουν λεπτή περιτένεια περιμετρικά.

(α)

(β)

(γ)

56. (α). Ορθοστάτες στο τείχος της Ελέας βόρεια της Πύλης 1, (β). Ορθοστάτες στο τείχος της Ελέας βόρεια της Πύλης 1. Δεξιά πλήρως επεξεργασμένος ορθοστάτης με επίπεδο πρόσωπο και αριστερά ορθοστάτες με ημιτελή επεξεργασία προσώπου, (γ). Ορθοστάτες στην περιοχή της μικρής Πύλης 2.

Στους περισσότερους η επεξεργασία της επιφάνειας του προσώπου τους έχει μείνει ημιτελής, με αποτέλεσμα διαφορετικού πλάτους επίπεδες περιμετρικές ταινίες να περιβάλλουν το ακατέργαστο, κυφωτό κεντρικό τμήμα των λίθων. Η άνω επιφάνεια των ορθοστατών σχηματίζει οδόντωση προκείμενου να υποδεχθεί τους πολυγωνικού σχήματος λίθους που εδράζονται πάνω τους. Εκτός από το τμήμα του τείχους μεταξύ της Πύλης 1 και του γωνιακού πύργου τρεις ορθοστάτες παρόμοιας μορφής και επεξεργασίας αλλά μικρότερου μεγέθους απαντούν και στην μικρή Πύλη 2.

(α)

(β)

57. (α). Εσωτερική παρειά του τείχους νότια της Πύλης 1 με τον προεξέχοντα τοιχοβάτη στο κάτω μέρος, (β). Προεξοχή της ανώτερης σειράς λίθων του τοιχοβάτη στην εξωτερική παρειά του τείχους.

Διαφορετικά διαμορφώνεται η κατάσταση στο τμήμα του τείχους νότια της Πύλης 1. Για την εξομάλυνση της υψομετρικής διαφοράς, που προκύπτει στο συγκεκριμένο σημείο από την παρουσία της προαναφερθείσας κοίλης διαμόρφωσης του εδάφους κατασκευάζεται ισχυρός τοιχοβάτης ύψους 2,5μ. και πλάτους περίπου 5μ., ο οποίος προεξέχει κατά 0,2~0,3μ. από τις παρειές του τείχους. Από τους δύο λίθινους θώρακες των παρειών του τοιχοβάτη, ο εξωτερικός δεν διακρίνεται καθώς είναι επιχωματωμένος έως την ανώτερη σειρά λίθων (ευθυντηρία). Η εσωτερική παρειά από την άλλη είναι κατασκευασμένη με μεσαίου μεγέθους λίθους ακανόνιστου σχήματος, που δεν συναρμολογούνται επιμελώς. Η ανώτερη στρώση συνίσταται από λίθους με επίπεδη άνω επιφάνεια, πάνω στην οποία εδράζεται η ανωδομή του τείχους.

Σε όλο τον ανατολικό τομέα της οχύρωσης η εξωτερική παρειά του τείχους, είτε πάνω από τον τοιχοβάτη είτε πάνω από τους ορθοστάτες δομείται με γενικώς πολυγωνικούς λίθους, που, ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις προσεγγίζουν το τετράπλευρο σχήμα διαθέτοντας συχνά δύο παράλληλες πλευρές με αποτέλεσμα να σχηματίζουν σχεδόν οριζόντιους δόμους. Η όψη τους είναι επιμελώς επεξεργασμένη και εντελώς επίπεδη, η δε συναρμογή τους κρίνεται ως μέτρια. Τα μεταξύ τους κενά συχνά πληρώνονται με ανεστραμμένα τριγωνικά παρενθέματα. Η πολυγωνική τοιχοποιία αυτού

του είδους σώζεται -στο τμήμα του τείχους νότια της Πύλης 1- έως και τα 2,5μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους.

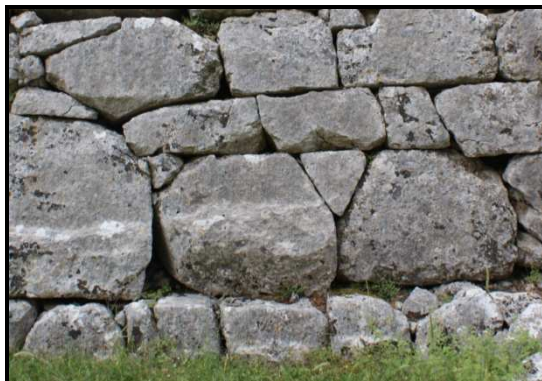
(α)

(β)

(γ)

(δ)

(ε)

58. (α). Τείχος νότια της Πύλης 1, (β). Τείχος νότια της Πύλης 1. Λεπτομέρεια, (γ). Τείχος δυτικά του γωνιακού πύργου. Λεπτομέρεια, (δ). Μικρός τριγωνικός παρενθεματικός λίθος, (ε). Κάθετη ταινιωτή λάξευση στην εξωτερική παρειά του τείχους της Ελέας.

Πιο ψηλά το σύστημα τοιχοποιίας μεταβάλλεται σε συμπαγές πολυγωνικό αποτελούμενο από λίθους με πέντε έως έξι έδρες, έντονα κυφωτό πρόσωπο και άριστη συναρμογή. Ανά τακτά διαστήματα, διακρίνονται τουλάχιστον επτά (7) κάθετες ταινιωτές λαξεύσεις, πλάτους 0,1~0,2μ., οι οποίες απουσιάζουν από τους λίθους με το επίπεδο

πρόσωπο. Η παρουσία όμοιων λαξεύσεων στις οχυρώσεις της Ηπείρου (Βουθρωτό,⁴⁶³ Αετός Δελβίνου/Cuka e Aitoit,⁴⁶⁴ Γίτανα-Πύργος 10, Δυμόκαστρο (Ελίνα),⁴⁶⁵ Αγ. Δονάτο Ζερβοχωρίου,⁴⁶⁶ Καστρί Φαναρίου,⁴⁶⁷ Καστρί Ριζοβουνίου,⁴⁶⁸ Κασσώπη⁴⁶⁹ κα.) έχει επισημανθεί ήδη από την εποχή των ερευνών του Ugolini, ο οποίος θεώρησε ότι χρησίμευαν ως οδηγοί για τον έλεγχο της κλίσης του τείχους, όπως και οι χαρακτηριστικές λαξεύσεις στις γωνίες πύργων, θλάσεων και πυλών. Ο Hammond από την άλλη τις ερμήνευσε ως υποδοχές για τη στερέωση πήλινων ή ξύλινων αγωγών για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από την πάροδο του τείχους.⁴⁷⁰ Ο Δάκαρης υιοθέτησε την άποψη του Ugolini, την οποία επαναλαμβάνει και ο Lawrence, παραθέτοντας μάλιστα και λιγοστά παραδείγματα, που δεν προέρχονται από την Ήπειρο (Άσσοσ, Τήνος).⁴⁷¹

Τα δύο συστήματα τοιχοποιίας (οριζόντιο και συμπαγές πολυγωνικό) με τη διαφορετική ποιότητα κατεργασίας και συναρμογής των λίθων τους (επίπεδα-κυφωτά πρόσωπα, άριστη-μέτρια συναρμογή) αντιστοιχούν και σε καθ' ύψος τμήματα του τείχους με διαφορετικό πλάτος. Συγκεκριμένα το πολυγωνικό προς τετράπλευρο σύστημα με τους λίθους επίπεδης όψης αντιστοιχεί σε τοίχο πλάτους 4,2~4,5μ. (Τοίχος Α), η εσωτερική παρειά του οποίου δομείται με μικρού ή μεσαίου μεγέθους ακατέργαστους λίθους χαλαρά συναρμοσμένους λίθους. Ανάλογο πλάτος φαίνεται να έχει το τείχος του ανατολικού τομέα στο σύνολό του έως τουλάχιστον το σημείο στο οποίο συναντά τη βόρεια κλιτύ του οροπεδίου της πόλης.

Πάνω στην εντελώς αδιαμόρφωτη επιφάνεια του παραπάνω τοίχου, εδράζεται τοίχος πλάτους 3,2~3,5μ. (Τοίχος Β), ο οποίος δομείται με το συμπαγές πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική παρειά του. Η εσωτερική πλευρά των πολυγωνικών λίθων παραμένει εντελώς ακατέργαστη, ενώ το κενό μεταξύ των δύο παρειών του τείχους γεμίζεται με μεγάλους αργούς λίθους, λατύπη και χώμα. Εγκάρσια τοιχία από ακατέργαστους ογκόλιθους, που δε συμπλέκονται με τις παρειές, απαντούν συχνά σε διαφορετικές, μη επαναλαμβανόμενες αποστάσεις, ενώ δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί εάν όμοια εσωτερικά τοιχία υφίστανται και στο εσωτερικό του Τοίχου Α, χαμηλότερα.

⁴⁶³ Ugolini 1942, 3, Fig. 49.

⁴⁶⁴ Bogdani 2006, 52, Fig. 8.

⁴⁶⁵ Δάκαρης 1972, 123.

⁴⁶⁶ Suha 2012, 53.

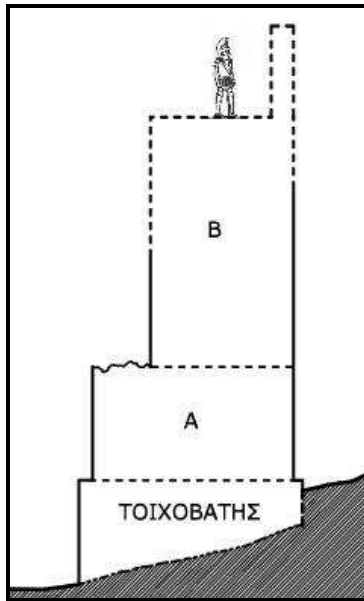
⁴⁶⁷ Δάκαρης 1972, 123, σημ. 321

⁴⁶⁸ Hammond 1967, 56· Σπανοδήμος - Ρήγιμος 2012, 68.

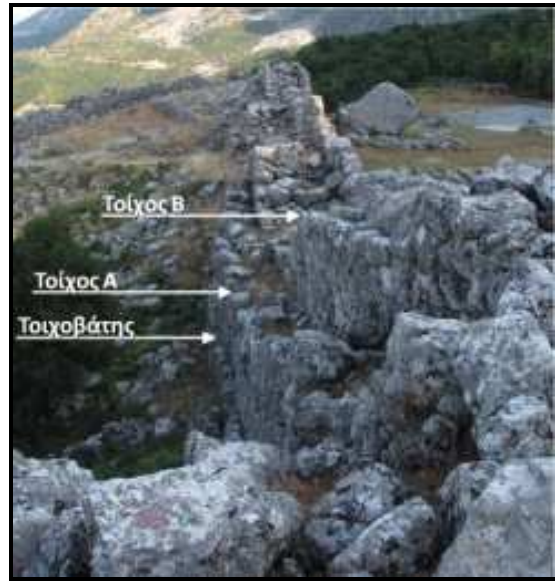
⁴⁶⁹ Δάκαρης 1971, 130.

⁴⁷⁰ Hammond 1967, 715.

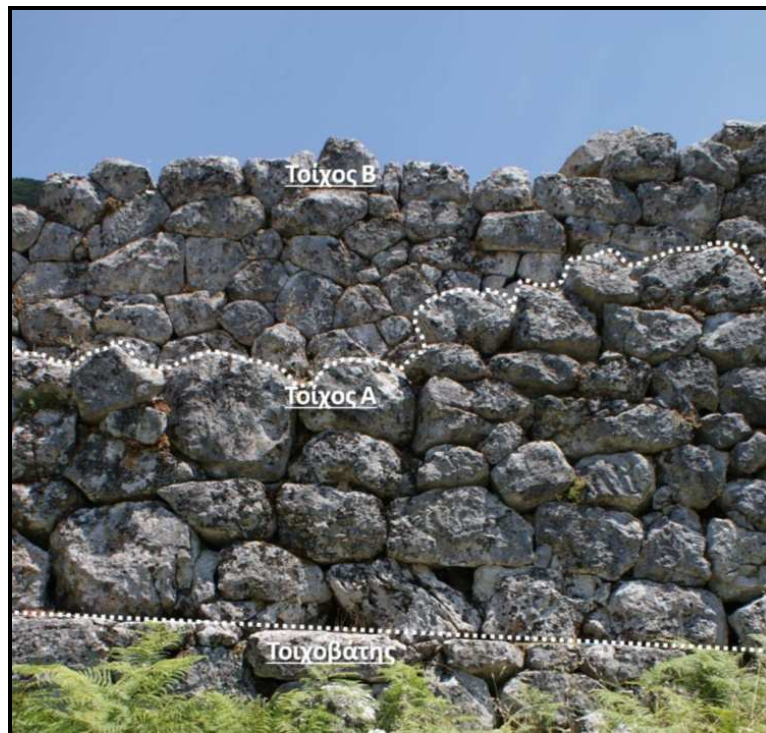
⁴⁷¹ Lawrence 1979, 242-243.

(α)

(β)

59. (α). Διατομή του τείχους νότια της Πύλης 1. Σχηματική απόδοση, (β). Ανατολικός τομέας. Καθ' ύψος διαμόρφωση του τείχους, (γ). Εσωτερική παρειά του τείχους νότια της Πύλης 1.

Το ίδιο σύστημα τοιχοποιίας με πολυγωνικούς έντονα κυφωτούς λίθους και άριστη συναρμογή απαντά και στο τμήμα του τείχους πλάτους 3,5~3,7μ., που περιβάλλει το ανεξάρτητο πλάτωμα του Νότιου τομέα, Ο πλήρης αργών λίθων λατύπης και χώματος χώρος μεταξύ των δύο παρειών του διακόπτεται από τουλάχιστον δύο εγκάρσια τοιχία από ακατέργαστους λίθους. Τρία (3) εγκάρσια εσωτερικά τοιχία απαντούν και στο πλάτους 2,7μ. τμήμα του τείχους κοντά στο Κτήριο Ε, απέχοντας μεταξύ τους 3 και 3,8μ. αντίστοιχα.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

60. Νότιος τομέας. Ανεξάρτητο πλάτωμα (α). Εξωτερική παρειά του τείχους, (β). Εσωτερική παρειά του τείχους, (γ). Εγκάρσια τοιχία στο τείχος του ανεξάρτητου πλατώματος του Νότιου τομέα, (δ). Εγκάρσια τοιχία στο τείχος του Δυτικού τομέα κοντά στο *Κτήριο Ε*.

Πίνακας 10: Ελέα. Συστήματα τοιχοποιίας																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδη	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίεργη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς Τετράπλευρο																
Ορθογώνιο																
Τραπεζίοσχημο																

Τέλος στη βορειοανατολική γωνία της οχύρωσης εφαιπτόμενο στην εσωτερική παρειά του τείχους βρίσκεται ένα αναλημματικού χαρακτήρα πρόσκτισμα. Οι δύο του τοίχοι αποτελούνται από ημίεργους λίθους μικρού μεγέθους και παρουσιάζουν βαθμιδωτή και επικλινή όψη. Σε συνδυασμό με το φυσικό βράχο δημιουργούν πίσω από το τείχος ένα

ευρύχωρο επίπεδο, η ακριβής χρήση του οποίου δεν μας είναι γνωστή, ωστόσο θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι θα είχε στενή σχέση με το ίδιο το τείχος.⁴⁷²

61. Πρόσκτισμα-ανάλημμα στον ανατολικό τομέα της οχύρωσης

Το τείχος της Ελέας στον ανατολικό τομέα σώζεται κατά τόπους σε μεγάλο ύψος, που σε ότι αφορά την εξωτερική του παρειά φτάνει τα 7,2μ. Ακόμα και αν η πάροδος βρισκόταν σε αυτό το ύψος –στην πραγματικότητα ήταν ακόμα ψηλότερα- με μία έπαλξη ύψους 2μ. θα παρουσίαζε στο πεδίο μέτωπο ύψους 9μ. Ωστόσο, λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, συναντάμε εδώ μία από τις σπάνιες αν όχι τη μοναδική περίπτωση αρχαίου ελληνικού τείχους, η εσωτερική παρειά του οποίου αναπτύσσεται σε μεγαλύτερο ύψος από ότι η εξωτερική. Πράγματι με τα διαθέσιμα σήμερα δεδομένα μπορούμε να πούμε ότι η εσωτερική παρειά του τείχους της Ελέας, με τη χαρακτηριστική βαθμιδωτή διαμόρφωση της υπερέβαινε τα 10μ.

Θλάσεις. Η θλάση του τείχους δίπλα στην *Πύλη 1*, όπως αναλύθηκε και παραπάνω, δεν αποτελεί προσαρμογή της χάραξης του τείχους στη διαμόρφωση του εδάφους αλλά στοιχείο τακτικής, που σκοπό έχει την προστασία της πύλης. Με δεδομένο ότι με έπαλξη 0,5μ. το λειτουργικό μήκος της προβολής της φτάνει τα 1,7μ., θα μπορούσε να φιλοξενήσει μη συστροφικούς ή μικρούς συστροφικούς οξυβελείς καταπέλτες. Ωστόσο φαίνεται πιθανότερο η θλάση να επανδρωνόταν από στρατιωτικό προσωπικό, που μπορούσε να πλήξει τον αντίπαλο από τουλάχιστον δύο πλευρές (από δεξιά και από πάνω) με κάθε είδους όπλο ακόμα και με πέτρες. Από την άλλη η δεύτερη θλάση, που διακρίνεται στην εσωτερική όψη του τείχους, στα βορειοανατολικά, εφόσον πρόβαλε και εξωτερικά φαίνεται ότι αποτελούσε προσαρμογή της πορείας του τείχους στη διαμόρφωση του εδάφους και δεν είχε αμυντικό προσανατολισμό.

⁴⁷² Ο Δάκαρης 1972, 98 διατύπωσε την υπόθεση ότι χρησίμευε για τη διαμονή φρουράς ή για την ανάβαση στην πάροδο του τείχους.

62. Θάλαση δίπλα στην Πύλη 1

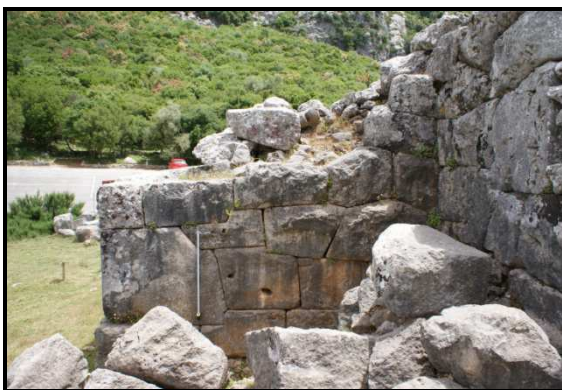
Πύργοι. Ο μοναδικός πύργος του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας διατάσσεται στη γωνία του τείχους απέναντι από το βραχώδες ύψωμα στα βορειοανατολικά. Ο τετράπλευρος πύργος προεξέχει από τα μεταπύργια, με τα οποία συμπλέκεται κανονικά, κατά 4 και 2,8μ., το δε μήκος των ελεύθερων του όψεων αντιστοιχεί σε 7μ. για τη βόρεια και 6μ. για την ανατολική.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

63. Γωνιακός πύργος Ανατολικού τομέα. (α). Ανατολική πλευρά, (β). Βόρεια πλευρά, (γ). Δυτική πλευρά, (δ). Επιμελής λάξευση της βορειοανατολικής γωνίας του πύργου.

Οι πλευρές του απαρτίζονται από μεγάλο μεγέθους πολυγωνικούς και τραπεζιόσχημους λίθους με επίπεδο ή κυφωτό πρόσωπο. Η προέκταση της εξωτερική παρειάς των μεταπυργίων στο εσωτερικό του πύργου σχηματίζει σταυροειδές εσωτερικό τοίχιο, οι κεραίες του οποίου, χωρίς να τέμνουν τους τοίχους των πλευρών του, διαιρούν το εσωτερικό του σε τέσσερα διαμερίσματα διαφορετικού μεγέθους, που πληρώνονται με μεγάλους αργούς λίθους, λατύπη και χώμα. Ο πύργος εδράζεται σε προεξέχουσα κατά 0,2-~0,4μ. ευθυντηρία. Οι γωνίες των πλευρών του φέρουν τη χαρακτηριστική ταινιωτή διαμόρφωση, η οποία προκύπτει από επιμελή λάξευση των γωνιόλιθων στις δύο ορατές του όψεις, ώστε να ορίζεται κατακόρυφη ακμή.

Οι όγκοι του πεσμένου οικοδομικού υλικού καθιστούν αδύνατη την ακριβή αποτύπωση της κάτοψης του πύργου. Πάντως με βάση τις διαστάσεις που αναφέρονται παραπάνω, το καθαρό εμβαδό του πύργου φτάνει σε 42μ², ενώ το λειτουργικό –με τοίχο πλάτους 0,5μ. και εσωτερικές διαστάσεις 6,0Χ5,0μ.- τα 30μ². Είναι δηλαδή ένας μικρός σχετικά πύργος, στον οποίο θα μπορούσαν να εγκατασταθούν, εκτός από μη συστροφικούς καταπέλτες, οι μικρότεροι οξυβελείς καταπέλτες.

Πύλες. Όλες οι πύλες του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας ανήκουν στον τύπο της αξονικής πύλης. Σε καμία από αυτές δε σώζονται οικοδομικά τεκμήρια λειτουργίας και ασφάλισης θύρας.

64. Ελέα. Πύλη 1

Η Πύλη 1 με πλάτος ανοίγματος 2μ. καθώς τέμνει εγκάρσια τον άξονα του τείχους σχηματίζει διάδρομο μήκους 4,2μ.. Το άνοιγμα του διαδρόμου καλυπτόταν με ογκώδεις δοκούς, μήκους 3μ., από τους οποίους σώζονται και έχουν επανατοποθετηθεί στην αρχική

τους θέσει οι τρεις. Στην πρόσοψη της πύλης, στη θέση του κατωφλιού, εντοπίζεται τοίχος αποτελούμενος από τρεις πολυγωνικού σχήματος λίθους, ενώ σε απόσταση 2,8μ., στο εσωτερικό του διαδρόμου της πύλης εντοπίζεται και ένας δεύτερος τοίχος παράλληλος με τον προηγούμενο. Δεν είναι σαφές εάν ο πρώτος, στην πρόσοψη της πύλης, αποτελούσε την υποδομή κατωφλιού ή αν μαζί με τον δεύτερο στο εσωτερικό της πύλης αποτελούσαν τον κατώτερο δόμο ενός τοίχου διπλής όψης, ο οποίος, κάποια στιγμή, την έφραξε αχρηστεύοντας την λειτουργικά. Εξίσου πιθανό είναι πάντως να αποτελούν μέρος μίας μετασκευής του αρχικού σχεδίου της πύλης.⁴⁷³

Η μικρή Πύλη 2 διατάσσεται στο βάθος «τριγωνικής αυλής», που σχηματίζουν δύο τμήματα του τείχους καθώς αναπτύσσονται εκατέρωθεν της. Ο διάδρομος της πύλης μήκους ±4 μ. έχει πλάτος ανοίγματος μόλις 1,3μ. και στεγαζόταν με τέσσερις επιμήκεις δοκούς. Η απομάκρυνση των πεσμένων λίθων της ανωδομής του τείχους, που έφραζαν το διάδρομο της πύλης έως το 2008, αποκάλυψε ένα λίθινο κατώφλι στην πρόσοψή της.

65. Ελέα. Η Μικρή Πύλη 2 πριν (αριστερά) και μετά (δεξιά) τις εργασίες καθαρισμού (Ρήγιнос – Λάζαρη 2007, 35)

Η Πύλη 3 στα δυτικά αναπτύσσεται ως λαξευμένος στο βράχο διάδρομος μήκους 5,5μ και πλάτος 3,8μ. στεγαζόταν δε με μεγάλες δοκούς, κάποιες από τις οποίες κείνται και σήμερα στο εσωτερικό της. Παρά το μεγάλο της πλάτος η απουσία αρματροχιών στο εσωτερικό της αλλά και το ανάγλυφο της περιοχής μπροστά από αυτή υποδεικνύει διαμόρφωση για υποζύγια και επιβεβαιώνει ότι η δυτική πύλη δεν εξυπηρετούσε κίνηση οχημάτων.⁴⁷⁴ Η πύλη προστατεύεται από καμπύλη πυργόσχημη προεξοχή, η οποία εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο ελέγχοντας την ευάλωτη δεξιά πλευρά του εισερχομένου.

⁴⁷³ Τρανουλίδης 2006β, 13· Ρήγιнос – Λάζαρη 2007, 33-34. Για μία ανάλογη και εξίσου δυσερμήνευτη διαμόρφωση πύλης με εσωτερικούς παράλληλους τοίχους βλ. Reinders 1988, 92-95.

⁴⁷⁴ Πίκουλας 2009, 114.

66. Ελέα. Πύλη 3

3.2.4. Χρονολόγηση

Οι τρεις από τέσσερις πλευρές του οροπεδίου στο οποίο αναπτύχθηκε η πόλη της Ελέας συνιστούν ένα σχεδόν απροσπέλαστο φυσικό φράγμα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό μπορούσε να λειτουργήσει ακόμα και αν δεν ενισχυόταν κατά τόπους με τεχνητές αμυντικές κατασκευές. Από την άλλη η σχέση του με το βουνό του Γκορίλα καθιστά την ανατολική πλευρά του την αχίλλειο πτέρνα της άμυνας. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει η δυνατότητα πλήρους αντιμετώπισης των προβλημάτων που θέτει η διαμόρφωση του φυσικού αναγλύφου -π.χ. με την ένταξη στον οχυρωματικό περίβολο των δεσπόζοντων υψωμάτων, όπως συμβαίνει στα Γίτανα- και επομένως στο τείχος του ανατολικού τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας έπρεπε να ενσωματωθούν στοιχεία που θα το καθιστούσαν αποτελεσματικό μέσο προστασίας της πόλης και των κατοίκων της.

Στη λογική αυτή το τείχος χωροθετήθηκε στη μεγαλύτερη δυνατή απόσταση από την οικοδομημένη περιοχή της πόλης. Αν και η επιλογή αυτή είχε ως αποτέλεσμα να ενταχθεί στον οχυρωματικό περίβολο μία μεγάλη ανοιχτή έκταση, η οποία θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως καταφύγιο ανθρώπων και ζώων σε περίοδο κινδύνου, κατά κύριο λόγο υπαγορεύτηκε από την ανάγκη, αφενός μεν να προστατευτεί κατά το δυνατό η πόλη και ο πληθυσμός της από βολές εκρηβόλων όπλων, αφετέρου δε να στερήσει από τον εχθρό κάθε επίπεδη έκταση, στην οποία θα μπορούσε να αναπτύξει τις πολιορκητικές του δυνατότητες.

Απάντηση στην απειλή που συνιστούν τα δεσπόζοντα υψώματα στα ανατολικά αποτελεί και η χαρακτηριστική γωνιώδης διάταξη του τείχους. Τείχη σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ,

που εμφανίζεται συχνά στους οχυρωματικούς περιβόλους της νότιας Ιλλυρίας και της Ηπείρου,⁴⁷⁵ ταυτίζονται συνήθως με το «πριονωτόν τείχος» του Φίλωνος Βυζαντίου.⁴⁷⁶ Στο σύνολο τους τα τείχη αυτής της διάταξης βρίσκονται σε πρηνή υψωμάτων και καταρχάς αποτελούν προσαρμογή της χάραξης στο φυσικό ανάγλυφο, όπως π.χ. στην Φοινίκη.⁴⁷⁷ Σε αντίθεση με τα παραπάνω στην Ελέα η γωνιώδης διάταξη του οχυρωματικού περιβόλου στον ανατολικό τομέα αποτελεί συνειδητή επιλογή και βασικό συστατικό του αμυντικού σχεδιασμού, προκειμένου τα ευθύγραμμα επιμέρους τμήματα του τείχους να διατηρήσουν τη μεγαλύτερη δυνατή απόσταση ασφαλείας (80-110μ) από τα δεσπόζοντα σημεία και κυρίως από το πλέον κοντινό και για αυτό περισσότερο επικίνδυνο βραχώδες έξαρμα στα βορειοανατολικά, απέναντι στο οποίο παρουσιάζουν λόγω της διαγώνιας διάταξης τους τη μικρότερη δυνατή επιφάνεια.

67. Επάνω: Πεδίο ελέγχου του γωνιακού πύργου του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας προς τα δυτικά και τα βόρεια, Κάτω: Άποψη της οχύρωσης στον ανατολικό τομέα από το βραχώδες ύψωμα στα βορειοανατολικά.

Για την ενίσχυση του τείχους έναντι του κίνδυνου, που μπορούσε να προέλθει από το ύψωμα στα βορειοανατολικά, στη γωνιά του τείχους απέναντί του τοποθετήθηκε ο μοναδικός τετράπλευρος πύργος της οχύρωσης. Και αυτός διατάσσεται με τέτοιο τρόπο -η διαγώνιος του τέμνει τη συμβολή των δύο ευθύγραμμων μεταπυργίων- ώστε να εμφανίζει στο πεδίο τη μικρότερη δυνατή επιφάνεια. Με το αυξημένο, έναντι των μεταπυργίων,

⁴⁷⁵ Ceka 1990, 219-220.

⁴⁷⁶ Φιλ. Βυζ. 5.1.44' Winter 1971a, 425-426' 1971b 117-120' Garlan 1974, 245-246.

⁴⁷⁷ Hammond 1967, 112.

εμβαδό του μπορούσε να φιλοξενήσει μεγαλύτερους αριθμούς στρατιωτικού προσωπικού καθώς και μικρών ή μεγαλύτερων εκηβόλων όπλων, ενώ επιπλέον, λόγω της συμπαγούς του βάσης μπορούσε να φτάσει και σε μεγαλύτερο ύψος, αντισταθμίζοντας ως ένα βαθμό το μειονέκτημα του έναντι του υψώματος απέναντί του. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στον Άγιο Δονάτο Ζερβοχωρίου, μερικά χιλιόμετρα νοτιότερα, που παρουσιάζει παρόμοια σχέση με τον ορεινό όγκο του Γκορίλα, ο μοναδικός πύργος τοποθετείται στο ανατολικό άκρο του μικρού οχυρωματικού περιβόλου.⁴⁷⁸

Η ίδια λογική διέπει και την θλάση που καλύπτει την *Πύλη 1*, την οποία, επιπλέον, για να προσεγγίσει κανείς θα έπρεπε να διανύσει περίπου 30μ. έχοντας το τείχος στην εκτεθειμένη δεξιά πλευρά του. Η συγκεκριμένη διάταξη δεν αποκλείεται να αντλεί τα πρότυπά της από τη Νότια πύλη της προϊστορικής οχύρωσης της Εφύρας, η οποία αποτελεί το λιμάνι της Ελεάτιδας και κατοικείται κατά την Ύστερη Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο.⁴⁷⁹ Η μικρή *Πύλη 2* από την άλλη διατάσσεται στο βάθος της τριγωνικής «αυλής» που διαμορφώνουν δύο ευθύγραμμα και εγκάρσια μεταξύ τους τμημάτων του τείχους. Δημιουργούν έτσι μία «χοάνη» στο βάθος της οποίας διατάσσεται η πυλίδα. Ο συγκεκριμένος τρόπος προστασίας της πύλης, απαντά στην αρκαδική Γόρτυνα⁴⁸⁰ αλλά και στους Οινιάδες (Πύλη Μ)⁴⁸¹ και στην Πάλαιρο (Πύλη C)⁴⁸² της Ακαρνανίας.

Με την παραπάνω λογική θα πρέπει να ερμηνευτούν και κάποια από τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του τείχους του Ανατολικού τομέα. Στη σημερινή του κατάσταση διατήρησης φτάνει κατά τόπους τα 7μ. και κατά την αρχαιότητα είναι πολύ πιθανό ότι θα ξεπερνούσε -συνυπολογίζοντας την έπαλξη- τα 10μ. Το αυξημένο για τα δεδομένα της Θεσπρωτίας ύψος αποσκοπούσε ασφαλώς στην εξισορρόπηση του μειονεκτήματος της γειτνίασης του με τις δεσπόζουσες κλιτύες του Γκορίλα.

Επιπλέον, ο ασβεστόλιθος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του τείχους, αν και απαντά σε μεγάλη αφθονία στο ίδιο το οροπέδιο στο οποίο αναπτύχθηκε η πόλη αλλά και γύρω από αυτό, εκτός του ότι δεν είναι παντού καλής ποιότητας, απαιτεί μεγάλα ποσά ενέργειας προκειμένου να καταστεί κατάλληλος για οικοδόμηση. Η ημιτελής κατάσταση της επεξεργασίας των ορθοστατών δίπλα στις *Πύλες 1 και 2* καταδεικνύει το πρόβλημα, που αντιμετώπισαν οι αρχαίοι λιθοξόοι. Με δεδομένο ότι οι κάτοικοι της πόλης, όπως αποδεικνύουν τα πλινθόκτιστα κτήρια της, είχαν πρόσβαση σε επαρκείς ποσότητες των απαραίτητων για την κατασκευή ωμών πλινθων πρώτων υλών (αργιλώδες χώμα και νερό) η δαπανηρή και κοπιώδης επιλογή της πέτρας για την κατασκευή του τείχους του ανατολικού τομέα θα πρέπει να σχετίζεται κατά κύριο λόγο με την ανάγκη αύξησης της

⁴⁷⁸ Suha 2012, 40-49, 86.

⁴⁷⁹ Δάκαρης 1972, 95.

⁴⁸⁰ Winter 1971b, 210, 212, fig. 210, fig. 212' Garlan 1974, 192' Σταϊνχάουερ 2005, 209-210

⁴⁸¹ Πορτελάνος 1998, 1126' Ley 2008, 100, Karte 11.

⁴⁸² Πορτελάνος 1998, 1126, 1367-1368' Ley 2008, 128-130, Kar. 13

αντοχής του, η οποία ενισχύεται ακόμα περισσότερο χάρη στο αυξημένο πλάτος του, το οποίο στο κατώτερο τμήμα του (*Τοίχος Α*) ανέρχεται σε 4,2~4,5μ.

Η οχύρωση της Ελέας αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση αρχαίου ελληνικού τείχους, με μεγάλες αν όχι ανυπέρβλητες δυσκολίες στην χρονολόγηση της. Ο Hammond την τοποθέτησε χρονικά στην περίοδο 230-167 π.Χ. καθώς, σύμφωνα με το χρονολογικό σύστημα που κατάρτισε, το λεγόμενο ογκώδες πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας (massive-large polygonal) αποτελεί τον τρόπο δόμησης των οχυρώσεων, που κατασκευάστηκαν την εποχή του Κοινού των Ηπειρωτών.⁴⁸³ Από τη στιγμή, ωστόσο, που ο Δάκαρης αναγνώρισε τη σημασία του οχυρωμένου οικισμού στις υπώρειες του Γκορίλα, ταυτίζοντάς τον με την Ελέα, την πόλη του θεσπρωτικού φύλου των Ελεατών, έγινε σαφές ότι η χρονολόγηση του Hammond δεν μπορούσε να είναι ορθή. Έτσι σήμερα γίνεται αποδεκτή η χρονολόγηση του οχυρωματικού της Ελέας στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση της πόλης.⁴⁸⁴ Αν και πλέον είναι αποδεκτό ότι σε αρκετές περιπτώσεις τείχη διέθεταν και οι κώμες,⁴⁸⁵ φαίνεται πράγματι λογικό να υποθέσουμε ότι το τείχος της Ελέας κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με την ίδρυση και οργάνωση της πόλης της στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Άλλωστε από τον 4^ο αι. π.Χ. οι ελληνικές πόλεις, που δεν περιβάλλονται από οχυρωματικό περίβολο αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα (Σπάρτη, Ήλιδα).⁴⁸⁶ Σε ποιο βαθμό όμως ο ίδιος ο οχυρωματικός περίβολος της Ελέας περιλαμβάνει διαγνωστικά στοιχεία που να υποστηρίζουν την παραπάνω χρονολόγηση;

Στον Ανατολικό τομέα του οχυρωματικού περιβάλλου της Ελέας απαντούν κατά κύριο λόγο δύο συστήματα τοιχοποιίας, που σχετίζονται μάλιστα με διαφορετικού πλάτους τοίχους, οι οποίοι διατάσσονται ο ένας πάνω από τον άλλο. Το λεγόμενο οριζόντιο πολυγωνικό, που ο Scranton αποκαλεί πολυγωνικό σε σειρές/δόμους (coursed polygonal),⁴⁸⁷ αντιστοιχεί στον τοίχο πλάτους 4,2~4,5μ,⁴⁸⁸ που κοντά στις *Πύλες 1 και 2* περιλαμβάνει ένα δόμο από μεγάλους ορθοστάτες. Από την άλλη το συμπαγές πολυγωνικό αντιστοιχεί στον τοίχο πλάτους 3,5μ. (*Τοίχος Β*) Τα δύο συστήματα τοιχοποιίας επισήμανε και ο Suha, αφήνοντας να εννοηθεί ότι πιθανώς ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικά φάσεις οικοδόμησης του τείχους.⁴⁸⁹ Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο τοίχων επεκτείνεται και στον τρόπο δόμησης της εσωτερικής παρειάς τους, η οποία στον μεν πρώτο αποτελείται από στοιχειωδώς κατεργασμένους ογκόλιθους με

⁴⁸³ Hammond 1967, 72, 661, 668.

⁴⁸⁴ Δάκαρης 1972, 39, 99 Ρήγιнос – Λάζαρη 2007, 28.

⁴⁸⁵ E. Kirsten, "Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes", in: Colloquium Geographicum 5 (Bonn 1956), 99-100, παρατίθεται στο Winter 1971b, 30, σημ. 60.

⁴⁸⁶ Lawrence 1979, 121.

⁴⁸⁷ Scranton 1941, 52-54.

⁴⁸⁸ Τείχος πλάτους 4,5μ. στην περιοχή διαθέτει η ακαρνανική Αλυζία, στο τμήμα της οχύρωσής της που χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., βλ. Ley 2008, 248. Κατά πολύ πλατύτερο (5,6μ.) είναι το τμήμα του τείχους της Αμβρακίας που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Πανταζή, βλ. Βοκοτοπούλου 1983^α, 209.

⁴⁸⁹ Suha 2012, 65, Fig. 33.

χαλαρή συναρμογή, στον δε δεύτερο από πολυγωνικούς λίθους άριστης συναρμογής όπως είναι και αυτοί της εξωτερικής του παρειάς.

Με δεδομένη ότι ο λίθινος θώρακας της εσωτερικής παρειάς λαμβάνει ύψος μεγαλύτερο από αυτόν της εξωτερικής η μορφή βαθμιδωτού αναλήμματος, που του προσδίδουν οι δύο ανισόπαχοι τοίχοι και ο προεξέχων τοιχοβάτης, αποτελεί μία λογική αν όχι επιβεβλημένη επιλογή. Θα μπορούσε λοιπόν να ισχυριστεί κανείς ότι η διαμόρφωση του τείχους με δύο διαφορετικού πλάτους τοίχους επιβάλλεται από κατασκευαστικούς λόγους και επομένως δεν αποτελεί χρονολογική ένδειξη. Ωστόσο οι διαφορετικού πλάτους τοίχοι διατάσσονται και σε σημεία του τείχους που η εσωτερική παρειά δεν υπερβαίνει το ύψος της εξωτερικής, π.χ. μεταξύ της *Πύλης 1* και του γωνιακού πύργου ή βόρεια της μικρής *Πύλης 2*. Επιπλέον η καμπύλη που διαγράφει η εντελώς αδιαμόρφωτη ανώτερη επιφάνεια του κατώτερου τοίχου με το αυξημένο πλάτος (*Τοίχος Α*), σε συνδυασμό με τον τρόπο έδρασης του στενότερου δεύτερου τοίχου (*Τοίχος Β*) καθιστά κατά τη γνώμη μου βέβαιη την αναγνώριση στον οχυρωματικό περίβολο της Ελέας δύο οικοδομικών φάσεων. Η ανάγκη προσθήκης του δεύτερου τοίχου στο τείχος του Ανατολικού τομέα της Ελέας προέκυψε είτε λόγω της κατάρρευσης του αρχικού τείχους είτε λόγω της ανάγκης να αυξηθεί περαιτέρω το ύψος του.⁴⁹⁰ Προς την πρώτη ερμηνεία παραπέμπει η καμπύλη διαμόρφωση της εντελώς αδιαμόρφωτης επιφάνειας του αρχικού τείχους. Πράγματι στους Οινιάδες, όπου κατά τον 3^ο αι. π.Χ. αυξάνεται το ύψος της αρχαιότερης χαμηλής οχύρωσης, το επίπεδο της παλαιότερης παρόδου διακρίνεται ξεκάθαρα κάτω από τη νεώτερη καθ' ύψος προσθήκη.

Πάντως εφόσον τα παραπάνω είναι ορθά, στη δεύτερη οικοδομική φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί και το τμήμα του τείχους, που περιέβαλλε το ανεξάρτητο πλάτωμα στη νότια πλευρά του οροπεδίου, στο οποίο αναπτύχθηκε η πόλη, καθώς, μάλιστα, δεν φαίνεται να υπάρχει προφανής λόγος για την επέκταση της οχύρωσης πέρα από τα απόκρημνα πρηνή της εν λόγω πλευράς, στα οποία επιπλέον ο βράχος φέρει εκτεταμένες ενδείξεις επεξεργασίας, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με την έδραση κάποιας τεχνητής αμυντικής κατασκευής. Το εν λόγω τμήμα του τείχους έχει πλάτος ±3,5μ., παρειές από μεσαίου μεγέθους πολυγωνικούς λίθους με κυφωτά πρόσωπα και άριστη συναρμογή και εγκάρσια εσωτερικά τοιχία, δηλαδή είναι όμοιο κατασκευαστικά με το ανώτερο τμήμα του τείχους στον Ανατολικό τομέα. Το συμπαγές πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας φαίνεται να απαντά σε οχυρώσεις της ευρύτερης περιοχής και δη της Ελεάτιδας (Παραμυθιά, Αγ. Δονάτος Ζερβοχωρίου, Αγορά), που χρονολογούνται πιθανώς στα τέλη του 4^{ου} ή στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Ανάλογη αύξηση του ύψους της αρχικής οχύρωσης πραγματοποιείται κατά τον 3^ο αι. π.Χ. και στον απαρχαιωμένο (μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.) οχυρωματικό περίβολο των Οινιάδων βλ. Ley 2008, 103, 109.

⁴⁹¹ Δάκαρης 1972, 138-141· Suha 2012, 65-69.

Σημαντικότερα είναι τα στοιχεία, που μπορούν να προκύψουν από την εξέταση της αρχικής οικοδομικής φάσης της οχύρωσης, στην οποία ανήκουν και τα στοιχεία τακτικής που ενσωματώνονται στην κατασκευή του (διάταξη πυλών, διάταξη και μορφή μεταπυργίων, πύργος). Το λεγόμενο οριζόντιο πολυγωνικό σύστημα, που σύμφωνα με τον Hammond είναι ιδιαίτερα σύνθητες στην Ήπειρο,⁴⁹² απαντά κατά τον Scranton σε οχυρώσεις που χρονολογούνται από τα τέλη του 5^{ου} και επιβιώνει σε οχυρώσεις της Πελοποννήσου ως τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹³

Οι μεγάλοι ορθοστάτες αποτελούν χαρακτηριστικό, που απαντά συχνά και μάλιστα σε αστικές οχυρώσεις της περιοχής, σε τέτοιο βαθμό που φαίνεται ότι αποτελούν μία τοπική κατασκευαστική παράδοση, η οποία εξελισσόμενη απέκτησε και ένα επιπλέον συμβολικό χαρακτήρα. Τείχη με ογκώδεις λίθους, που δύνανται να χαρακτηριστούν ορθοστάτες απαντούν σε όλη την περιοχή των ακτών του Ιονίου από την Κεφαλονιά έως τη σημερινή νότια Αλβανία. Εκτός από τις περιπτώσεις της Αμβρακίας και των Γιτάνων, για τις οποίες έγινε λόγος και παραπάνω, τείχη με μεγάλους λίθους που δύνανται να κληθούν «ορθοστάτες» απαντούν στη Φοινίκη,⁴⁹⁴ στην Πάλαιρο και τις Φοιτίες (Ακαρνανία),⁴⁹⁵ τη Σάμη (Κεφαλονιά)⁴⁹⁶ αλλά και στο Πολυνέρι (Κούτσι)⁴⁹⁷ της Θεσπρωτίας. Με τις περισσότερες από τις παραπάνω περιπτώσεις οι ορθοστάτες της Ελέας μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά. Σε ότι αφορά την οδοντωτή διαμόρφωση της άνω έδρας τους, παρόμοιοι είναι οι ορθοστάτες του Πολυνερίου (Κούτσι), της Σάμης αλλά και της Δρίτσας στη Βοιωτία⁴⁹⁸. Σε ότι αφορά τις διαστάσεις, ανάλογου μεγέθους είναι οι ορθοστάτες της Φοινίκης (ύψος: 1,2 έως 2,2μ.), της Σάμης, της Αμβρακίας (ύψος: 1,5μ.) αλλά και του Πολυνερίου (ύψος έως 1,5μ.).⁴⁹⁹ Σε ότι αφορά τη θέση τους δίπλα σε πύλες επαναλαμβάνεται το σχήμα που συναντήσαμε στον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο των Γιτάνων αλλά και στο διατείχισμα της ίδιας πόλης.⁵⁰⁰ Από όλες τις παραπάνω οχυρώσεις, που περιλαμβάνουν δόμους αποτελούμενους από μεγάλο μεγέθους λίθους, ασφαλώς χρονολογημένα από ανασκαφικά δεδομένα στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι το τείχος της Αμβρακίας, με το οποίο οι ορθοστάτες της Ελέας μοιράζονται χαρακτηριστικά, όπως η έδραση σε τοιχοβάτη αποτελούμενο από δύο χαμηλούς δόμους και η επίπεδη επιφάνεια

⁴⁹² Hammond 1967, 713-714, Pl. XIIa (Ραβενή).

⁴⁹³ Scranton 1941, 68-69· Maher 2012, 595.

⁴⁹⁴ Ugolini 1927, 125, 138· Ugolini 1932, Fig. 16· Hammond 1967, 112

⁴⁹⁵ Lawrence 1979, 235, Fig 40· Πορτελάνος 1994, 1363· Ley 2008, 200

⁴⁹⁶ Christiansen et al. 2002, 230-232, 269· Θωμάς 2009, 75-76. Ο Randsborg θεωρεί ότι το συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης της Σάμης ανήκει σε ένα πρώιμο στάδιο κατασκευής της οχύρωσης και το χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Η χρονολόγηση ωστόσο προκύπτει από μακρινά παράλληλα (Δρίτσα Βοιωτίας, Απολλωνία Λυκίας, Ξάνθος), κάποια από τα οποία δεν σχετίζονται σε οχυρώσεις.

⁴⁹⁷ Δάκαρης 1972, 101· Βοκοτοπούλου 1975, 332, Πιν. 309^α.

⁴⁹⁸ Κατά τον Lawrence 1979, 349, Pl. 37 χρονολογείται στην Ελληνιστική ενώ κατά τον J.M. Fossey, *Topography and Population of Ancient Boiotia I-II* (Chicago 1988), 89 παρατίθεται στο Christiansen et al. 2002, 230 στην Κλασική περίοδο.

⁴⁹⁹ Το ύψος των ορθοστατών του Πολυνερίου φτάνει τα 1,5μ και το μήκος τους από 1 έως 2,5μ.

⁵⁰⁰ Κοντά σε πύλη (Πύλη Α) βρίσκονται και οι μεγάλοι μεγέθους λίθοι του τείχους της Παλαίρου.

του προσώπου με τη λεπτή περιτένεια. Η οδοντωτή διαμόρφωση της άνω έδρας τους αποτελεί κατασκευαστικό στοιχείο που επιβάλλεται από την ανάγκη συναρμογής πολυγωνικών λίθων σε αντίθεση με τις ωμές πλίνθους της Αμβρακίας αλλά και των Γιτάνων.

Πέρα από τα παραπάνω υπάρχουν και κάποιες λιγότερο ισχυρές ενδείξεις, που ωστόσο εντάσσουν την αρχική φάση της οχύρωσης της Ελέας στην εξέλιξη της ελληνικής οχυρωματικής κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Η χαλαρή σχέση του ανατολικού τομέα της οχύρωσης με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης παραπέμπει σε μία λογική μεγάλου περιβόλου, τύπος οχύρωσης που σχετίζεται αποκλειστικά με οικιστικές μονάδες κυρίως του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ., που ανήκουν στην κατηγορία της πόλης. Επομένως η οχύρωση της Ελέας θα πρέπει να ανήκει στην περίοδο της ίδρυσης της πόλης (360-340 π.Χ.), πόσο μάλλον όταν τα αρχαιολογικά δεδομένα από τα κτήρια του οικισμού για την ώρα δεν τεκμηριώνουν κατοίκηση του χώρου πριν τα μέσα ή τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

Υποστηρίχθηκε ότι τα πρώτα τείχη που σε όλο τους το ύψος αποτελούνται από πελεκημένους και καλά αρμοσμένους λίθους κατασκευάζονται στις Συρακούσες από τον Διονύσιο το 385 π.Χ. Ωστόσο τα δεδομένα από την Ακαρνανία παραπέμπουν σε μία διαφορετική θεώρηση καθώς οχυρώσεις αποκλειστικά από λίθο φαίνεται ότι κατασκευάζονται εκεί ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁰¹ Στη νότια Ελλάδα την κατασκευή της πρώτης εξ ολοκλήρου λίθινης οχύρωσης στη Μεσσήνη (370 π.Χ.) ακολούθησε η οικοδόμηση μεγάλου αριθμού οχυρώσεων αυτού του είδους, που σχετίζονται με την δραστηριότητα του Επαμεινώντα και την περίοδο της Θηβαϊκής ηγεμονίας εν γένει.⁵⁰² Σε ότι αφορά το ύψος ο Winter αναφέρει ότι λίθινα τείχη με ύψος άνω των 6 μέτρων χρονολογούνται μετά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο τα τείχη που σώζονται σε ύψος 10-12μ. «θα πρέπει να θεωρούνται Ελληνιστικά εκτός αν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις για το αντίθετο».⁵⁰³ Το μεγάλο πλάτος του τείχους της Ελέας οδηγεί σε μία χρονολόγηση στον 4^ο αι. π.Χ.⁵⁰⁴ Ομοίως η παρουσία εγκάρσιων διαχωριστικών τοιχίων στο εσωτερικό του, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο στον οχυρωματικό περίβολο της Μεσσήνης, παραπέμπει σε μία χρονολόγηση μετά το 370 π.Χ.⁵⁰⁵ και πιθανώς στην περίπτωση της Θεσπρωτίας περί το 350 π.Χ.

Στην περίοδο μετά την εποχή του Φιλίππου Β' θα μπορούσε να χρονολογηθεί η γωνιώδης διάταξη του τείχους, η οποία σε συνδυασμό με την ύπαρξη πύργου και θλάσης που σχηματίζει οδόντωση, ανήκει στον τύπο 1b του Winter.⁵⁰⁶ Μάλιστα το «πριονωτών

⁵⁰¹ Ley 2008, 331.

⁵⁰² Winter 1971b, 77· Cooper 1986, 195· 2000, 155-156· Karlsson 14, 75, 106-107· Milner στο Mc Nicoll 1997, 211.

⁵⁰³ Winter 1971b, 134.

⁵⁰⁴ Winter 1971b, 134-135. Μεγάλου πάχους τείχη εντοπίζει και ο McNicoll 1997, 72-73 στα πλέον ευάλωτα σημεία οχυρώσεων που οικοδομήθηκαν από πόλεις-κράτη της Μ. Ασίας στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

⁵⁰⁵ Karlsson 1992, 72-73.

⁵⁰⁶ Winter 1971a, 424.

τείχος» αποτελεί, σύμφωνα με τον Φίλωνα επινόηση του Πολύειδου, μηχανικού του Φιλίππου Β', ο οποίος παλαιότερα είχε εργαστεί και στην οικοδόμηση του οχυρωματικού περιβόλου της Μεγαλόπολης για λογαριασμό των Θηβαίων.⁵⁰⁷ Ο Φίλιππος Β' παρεμβαίνει στα πράγματα της Ηπείρου ήδη από 357 π.Χ., όταν παντρεύτηκε τη Μολοσσίδα πριγκήπισσα Ολυμπιάδα,⁵⁰⁸ και το 342 π.Χ. αλλάζει ριζικά το status quo στην περιοχή, όταν καταλαμβάνει την Πανδοσία, την Ελάτεια και το Βουχέτιο, αποικίες των Ηλείων στην Κασσωπαία και ακολούθως τις παραδίδει στον Αλέξανδρο των Μολοσσών.⁵⁰⁹ Στο επίπεδο της οικονομίας τα πρώιμα νομίσματα των Ελεατών, όπως και αυτά των Μολοσσών και των Κασσωπαιών, τυπώνονται πάνω σε χάλκινα νομίσματα του Φιλίππου, γεγονός που παραπέμπει στην άμεση ανάμειξη του Μακεδόνα βασιλέα στα ηπειρωτικά αλλά και θεσπρωτικά πράγματα.⁵¹⁰ Θα μπορούσε λοιπόν πίσω από την οικοδόμηση του τείχους της Ελέας να κρύβεται ο Μακεδόνας βασιλιάς; Οπωσδήποτε κάτι τέτοιο είναι μάλλον αδύνατο να επιβεβαιωθεί.

Συνοψίζοντας μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο οχυρωματικός περίβολος της Ελέας ανεγείρεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. μαζί με την ίδρυση της πόλης των Ελεατών Θεσπρωτών. Σε μία δεύτερη φάση, η οποία θα μπορούσε να ανήκει χρονολογικά στην Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο, το τείχος του ανατολικού τομέα επισκευάστηκε και η οχύρωση επεκτάθηκε προκειμένου να περιλάβει το ανεξάρτητο πλάτωμα που εκτείνεται στα νότια του οροπεδίου, στο οποίο αναπτύσσεται η πόλη.

⁵⁰⁷ Φιλ. Βυζ. 83.8-9 Winter 1971b, 118.

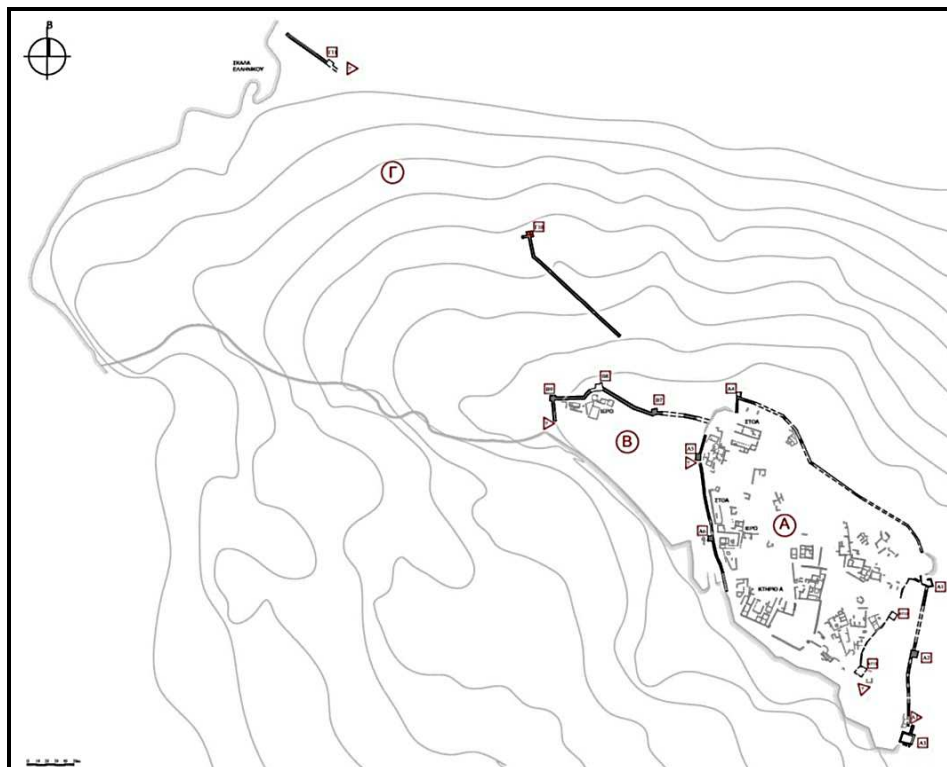
⁵⁰⁸ Ellis 2006, 735.

⁵⁰⁹ Δημ., Περί Αλοννήσου 7.32: «τάς δὲ ἐν Κασσωπία τρεῖς πόλεις, Πανδοσίαν καὶ Βούχετα καὶ Ελάτειαν, Ἡλείων ἀποικίας, κατακαύσας τὴν χώραν καὶ εἰς τὰς πόλεις βιασάμενος παρέδωκε Ἀλεξάνδρῳ τῷ κηδεστῇ τῷ ἑαυτοῦ δουλεύειν.

⁵¹⁰ Franke 1961, 44; Hammond 1967, 546.

3.3. Δυμόκαστρο (Ελίνα)

Στο ύψωμα που δεσπόζει πάνω από τον όρμο του Καραβοστασίου, στο μέσο περίπου της θαλάσσιας διαδρομής μεταξύ των εκβολών του Καλαμά και του Αχέροντα, σώζονται τα ερείπια αρχαίας θεσπρωτικής πόλης. Παρότι η ταύτιση της με την αρχαία Ελίνα είναι ιδιαίτερα επισφαλής, οι εκτεταμένες οχυρώσεις της, οι οποίες περικλείουν μία μεγάλη για τα δεδομένα της περιοχής έκταση που ανέρχεται σε 222 στρέμματα, μαρτυρούν το σημαίνοντα ρόλο της για την οικιστική οργάνωση των θεσπρωτικών παραλίων.

68. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

3.3.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, περιγραφή, χρονολόγηση)

Κατά τα νεώτερα χρόνια η θέση της αρχαίας πόλης στο λόφο που υψώνεται νότια του όρμου του Καραβοστασίου (γεωγρ. πλάτος: 39°19'51.23"Β, γεωγρ. μήκος: 20°17'38.13"Α) καταγράφεται στα κείμενα περιηγητών και αρχαιολόγων αλλά και σε επίσημους στρατιωτικούς χάρτες του προηγούμενου αιώνα με μία πληθώρα ονομάτων: Ερημόκαστρο,⁵¹¹ Ελινόκαστρο (Elinokastro) και Θαμνόκαστρο,⁵¹² Ελιμόκαστρο (Elimokastro),⁵¹³ Ελλημόκαστρο ή Ελληνόκαστρο,⁵¹⁴ Βημόκαστρο (Vemokastro),⁵¹⁵

⁵¹¹ Leake 1967, 4' Rouqueville 2010, 168.

⁵¹² Τα ονόματα καταγράφονται στις σημειώσεις του Άγγλου μελετητή S.S Clarke και παρατίθενται στο Λάζαρη et al. 2008, 26.

⁵¹³ Hammond 1967, 79.

Δημόκαστρο⁵¹⁶ και Δυμόκαστρο⁵¹⁷. Η ονομασία της αρχαίας πόλης δε μας είναι γνωστή. Η πλέον τεκμηριωμένη πρόταση, που υιοθετήθηκε και από το Δάκαρη,⁵¹⁸ ανήκει στον Hammond, ο οποίος την ταύτισε με την αρχαία «Ἐλίνα»,⁵¹⁹ την πόλη του θεσπρωτικού φύλου των «Ἐλινῶν»,⁵²⁰ η επικράτεια των οποίων ταυτίστηκε με την ευρύτερη περιοχή του Μαργαριτίου.⁵²¹ Η «Ἐλίνα» αναφέρεται σε μολύβδινη επιγραφή από τη Δωδώνη μαζί με το Ανακτόριο⁵²² και επομένως θα πρέπει να ήταν παράλια πόλη, το δε Δυμόκαστρο είναι, τουλάχιστον σε ότι αφορά τις ορατές αρχαιότητες, η σημαντικότερη παραθαλάσσια πόλη της αρχαίας Θεσπρωτίας.⁵²³

Η τειχισμένη έκταση του αρχαίου οικισμού αναπτύσσεται σε τρεις στάθμες, που οριοθετούνται από αντίστοιχου αριθμού οχυρωματικές κατασκευές (*Δυμόκαστρο Α, Β και Γ*), καθώς εκτείνονται από την σχετικά επίπεδη ανώτερη (υψ. 227μ.) έως την κατώτερη στα βορειοδυτικά, κοντά στη θάλασσα, όπου βρίσκεται ένα σχετικά ασφαλές μικρό λιμάνι, η λειτουργία του οποίου ως αγκυροβόλιο διασώζεται στο όνομα «Σκάλα του Ελληνικού».⁵²⁴ Ο οικισμός αναπτύσσεται κατά κύριο λόγο στο σχετικά επίπεδο *Δυμόκαστρο Α*, έκτασης 53 στρεμμάτων και δευτερευόντως στη στενή ράχη του *Δυμοκάστρου Β*, έκτασης 18 στρεμμάτων. Αντίθετα το *Δυμόκαστρο Γ*, επιφάνειας 151 στρεμμάτων περίπου, καθώς εκτείνεται σε κλιτύ με έντονη κατωφέρεια, ποτέ δεν πρέπει να κατοικήθηκε συστηματικά. Ελάχιστα οικοδομικά λείψανα διακρίνονται σήμερα μέσα στην ιδιαίτερα πυκνή βλάστηση, που καλύπτει αυτό το τμήμα του λόφου.⁵²⁵

Η περιτειχισμένη έκταση του *Δυμοκάστρου Α* και δευτερευόντως του *Δυμοκάστρου Β* εμφανίζεται πυκνά δομημένη. Ο οικισμός αναπτύσσεται οργανικά, με τα κτήρια του να χωροθετούνται σε συστάδες ή μεμονωμένα, πάνω σε τεχνητά ή φυσικά άνδρα.⁵²⁶ Στοιχειώδη πολεοδομική οργάνωση μαρτυρούν οι στενωποί που αναπτύσσονται σε κάποιες περιπτώσεις μεταξύ των κτηρίων και ένας δρόμος πλάτους 2,8~4,5μ. με

⁵¹⁴ Δάκαρης 1972, 37.

⁵¹⁵ Χάρτης Βρετανικού Ναυαρχείου 206. Παρατίθεται στο Hammond 1945, Plate I.

⁵¹⁶ Χάρτης ΓΥΣ 1:5000, 5110.6.

⁵¹⁷ Το τελευταίο όνομα καταγράφεται από τον Δάκαρη 1972, 37 και έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία, βλ. Βοκοτοπούλου 1977, 410· Πρέκα-Αλεξανδρή 1995γ, 312· Ρήγιнос 2009β, 664· Λάζαρη et al. 2008

⁵¹⁸ Δάκαρης 1972, 37.

⁵¹⁹ Hammond 1967, 678, 704.

⁵²⁰ Στεφ. Βυζ. : «Κεστρίνοι, Χαῦνοι τε και αὐχήμεντες Ἐλινοί»

⁵²¹ Hammond 1967, 701.

⁵²² SGD1 1561 C.

⁵²³ Στην ίδια περιοχή, πάντως, βρίσκεται και ο αρχαίος οικισμός του Πολυνερίου (Κούτσι), ο οποίος μάλιστα κατά την αρχαιότητα θα απείχε από τη θάλασσα (όρμος Πλαταριάς) πολύ λιγότερο από όσο σήμερα, ενώ παραθαλάσσια είναι και η αρχαία πόλη που καταλάμβανε τη θέση του μεσαιωνικού κάστρου τη Πάργας, η οποία ταυτίζεται –όχι ασφαλώς– από την έρευνά με την αρχαία Τορύνη.

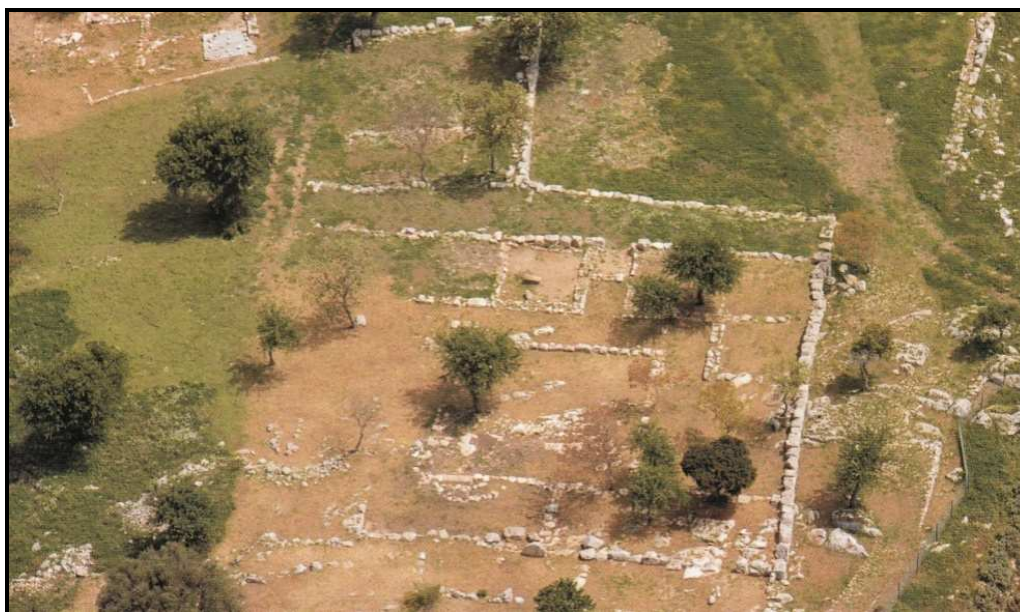
⁵²⁴ Δάκαρης 1972, 145· Λάζαρη et al. 2008, 25

⁵²⁵ Δάκαρης 1972, 146· Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 42.

⁵²⁶ Λάζαρη et al. 2008, 42.

οδόστρωμα από πατημένο χώμα, λατύπη και τριμμένο κεραμίδι, σε επαφή με την εσωτερική παρειά του Δυτικού τομέα της οχύρωσης του *Δυμοκάστρου Α*.⁵²⁷

Τα περισσότερα από τα κτήρια του οικισμού χαρακτηρίζονται ως ιδιωτικές οικίες. Πρόκειται για οικοδομήματα με τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια που αναπτύσσονται γύρω από μικρή αυλή. Ένα πολυτελές οικοδόμημα (*Κτήριο Α*), με εμβαδό που ξεπερνά τα 900μ², μοιάζει, σε ότι αφορά το μέγεθος και την αρχιτεκτονική του μορφή, η οποία χαρακτηρίζεται από τη διάταξη τεσσάρων πτερύγων με επιμέρους δωμάτια γύρω από μεγάλη ορθογώνια υπαίθρια αυλή,⁵²⁸ με τα δημόσια κτήρια των Γιτώνων (*Πρυτανείο – Αρχείο*) και της Ελέας (*Κτήριο Ε*),

69. Δυμόκαστρο. Κτήριο Α. (Λάζαρη et al. 2008, 41)

Με εμπορικές δραστηριότητες φαίνεται ότι σχετίζεται η στοά στο βόρειο άκρο του *Δυμοκάστρου Α*.⁵²⁹ Αντίθετα λατρευτικό χαρακτήρα έχει το συγκρότημα κτηρίων, που εντοπίζεται λίγα μέτρα νοτιότερα, αποτελούμενο από ένα στωικό οικοδόμημα σε στενή συνάφεια με δύο επιμήκη κτήρια, εκ των οποίων η κάτοψη του ενός παραπέμπει στον τύπο του ιδιαίτερα διαδεδομένου στην περιοχή της Ηπείρου⁵³⁰ μικρού δίχωρου ναού με βωμό στον υπαίθριο χώρο.⁵³¹ Ένα δεύτερο ιερό εντοπίζεται στο δυτικότερο άκρο του *Δυμοκάστρου Β* αποτελούμενο από ένα επίμηκες κτήριο με τριμερή εσωτερική διαίρεση και λαξευμένο στο βράχο τετράγωνο βωμό στα ανατολικά.⁵³²

⁵²⁷ Λάζαρη et al. 2008, 39.

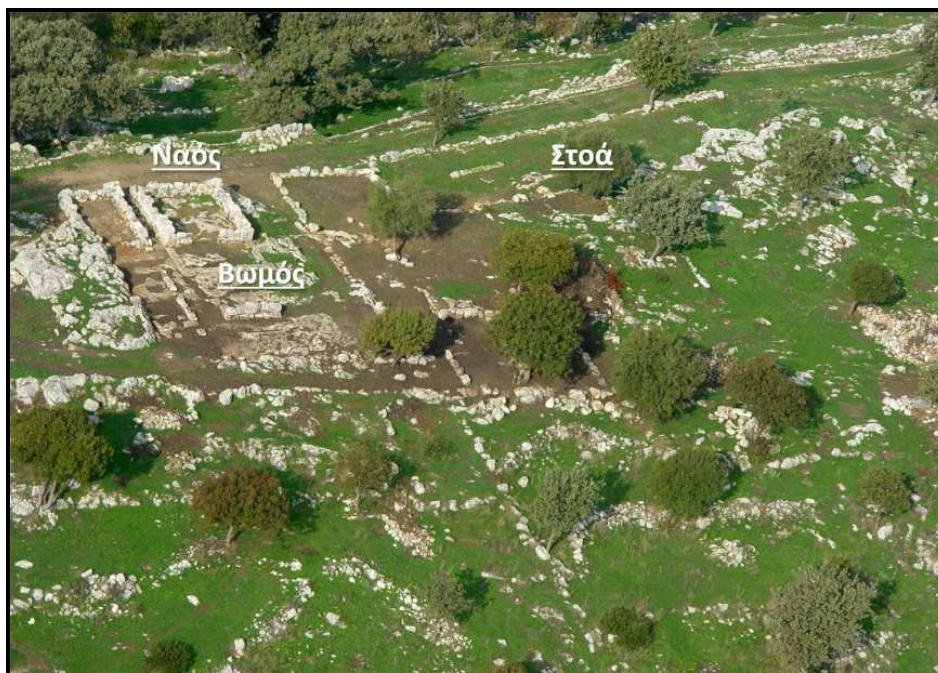
⁵²⁸ Ρήγιнос 2009β, 664-665· Λάζαρη et al. 79-80.

⁵²⁹ Λάζαρη et al. 2008, 43-44, 72-73· Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 46.

⁵³⁰ Για ανάλογου τύπου ναϊκά οικοδομήματα από τη Θεσπρωτία βλ. Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α, 307-308· Κάντα-Κίτσου 2008, 53-54.βλ. Ρήγιнос - Λάζαρη, 2007, σελ. 91-92.

⁵³¹ Λάζαρη et al. 2008, 75-78· Λάζαρη - Κάντα-Κίτσου 2010, 47.

⁵³² Λάζαρη et al. 2008, 45, 84-87· Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 47-48.

70. Ιερό στο Δυμόκαστρο Α (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το νεκροταφείο του οικισμού εντοπίζεται στο διάσελο ανατολικά Δυμοκάστρου Α, όπου σε ένα χαμηλό έξαρμα του εδάφους, που ομοιάζει με τύμβο, ερευνήθηκαν δεκαοχτώ (18) τάφοι διαφόρων τύπων, οι περισσότεροι συλημένοι.⁵³³ Ο πρόσφατος εντοπισμός μίας επιτύμβιας στήλης στη δυτική κλιτύ του λόφου έξω από τα τείχη του Δυμοκάστρου Γ υποδεικνύει τη θέση ενός δεύτερου νεκροταφείου, κοντά στην περιοχή του αρχαίου λιμανιού.⁵³⁴

Τα κινητά ευρήματα από τον οικισμό χρονολογούνται στη μεγάλη τους πλειοψηφία στον 3^ο και το 2^ο αι. π.Χ. Πάντως λιγοστά αντικείμενα που χρονολογούνται πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. υποδεικνύουν ότι η έναρξη της κατοίκησης στο χώρο θα πρέπει να αναζητηθεί σε αυτή την περίοδο. Με δεδομένη τη θέση του οικισμού πάνω στη θαλάσσια διαδρομή, που συνέδεε την ιταλική χερσόνησο με την ανατολική Μεσόγειο δεν προκαλεί εντύπωση ο μεγάλος, σε σχέση με τις άλλες θεσπρωτικές πόλεις, αριθμός εισαγόμενων προϊόντων. Πιθανώς για τους ίδιους λόγους ο οικισμός δεν εγκαταλείπεται μετά το 167 π.Χ. και η κατοίκηση σε αυτόν (Δυμόκαστρο Α) συνεχίζεται αδιάκοπα έως τουλάχιστον τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁵³⁵

3.3.2. Η θέση. (Γεωγραφία, τοπογραφία & φυσικοί πόροι)

Ο λόφος του Δυμοκάστρου υψώνεται πάνω από το Ιόνιο, στο μεταίχμιο μεταξύ δύο ιδιαίτερα σημαντικών για τη ναυσιπλοΐα θαλασσιών στενών, που σχηματίζονται μεταξύ της Ηπείρου και των ανατολικών ακτών της Κέρκυρας και των Παξών αντίστοιχα. Οι

⁵³³ Πρέκα-Αλεξανδρή 1995γ, 312' Λάζαρη et al. 2008, 60-62' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 48.

⁵³⁴ Λάζαρη et al. 2008, 62

⁵³⁵ Λάζαρη et al. 2008, 47' Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010, 49.

ναυμαχίες που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή τον 5^ο αι. π.Χ. μεταξύ Κερκυραίων, Κορινθίων και των συμμάχων τους (ναυμαχία Συβότων) και το 228 π.Χ. μεταξύ Ιλλυριών και του συνασπισμένου στόλου της Αχαϊκής και της Αιτωλικής συμπολιτείας (ναυμαχία Παξών) μαρτυρούν τη σημασία της θαλάσσιας περιοχής και βεβαίως τη καίρια θέση της αρχαίας πόλης για τον έλεγχο και την εποπτεία της.

Το ύψωμα του Δυμοκάστρου δεσπόζει πάνω από τη μικρή αλουβιακή πεδιάδα που σχηματίστηκε από τις προσχώσεις του ρέματος που τη διασχίζει (Παραμυθιώτικος ποταμός ή ρέμα της Πέρδικας). Με βάση τα δεδομένα που έχουν προκύψει για τη διαμόρφωση των προσχωσιγενών πεδιάδων που σχηματίστηκαν στην περιοχή των εκβολών του Λούρου και του Αχέροντα,⁵³⁶ είναι λογικό να υποθέσουμε ότι και εδώ η θάλασσα κατά την αρχαιότητα εισχωρούσε στην στεριά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι σήμερα σχηματίζοντας, στη θέση της σημερινής παραλίας του Καραβοστασίου, ένα φυσικό λιμάνι, μεγαλύτερο και ασφαλέστερο από το βραχώδες αγκυροβόλιο της Σκάλας Ελληνικού,.

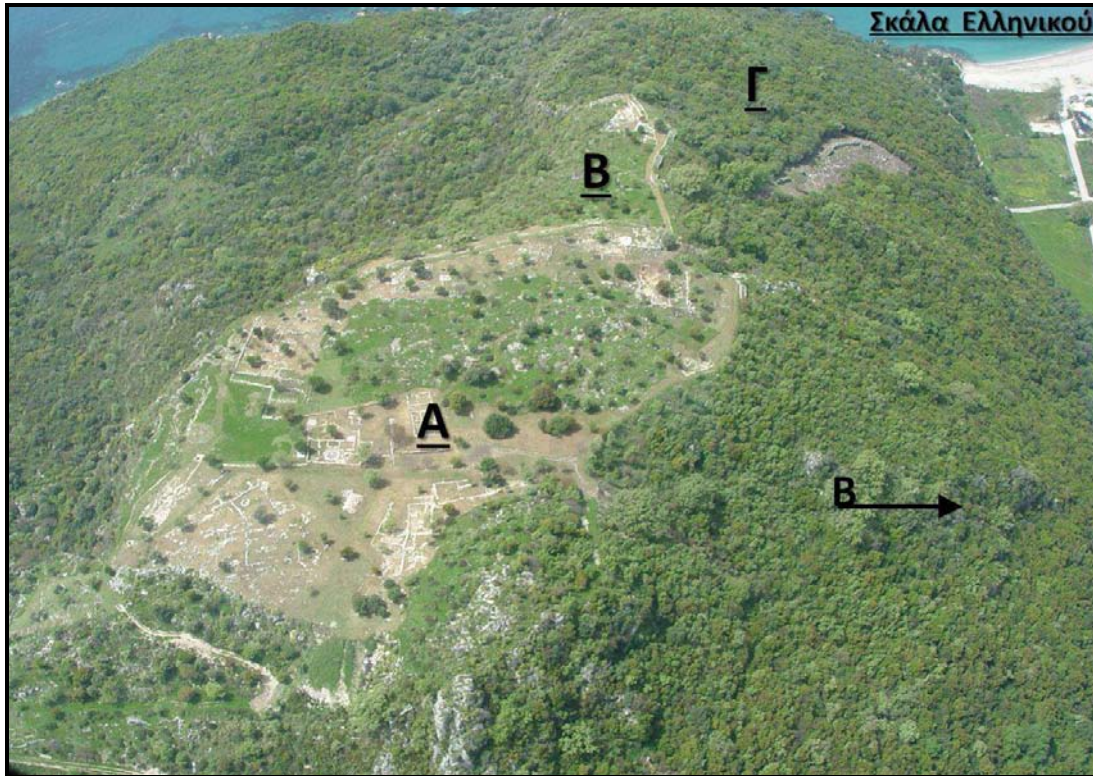
71. Η παραθαλάσσια πεδιάδα του Καραβοστασίου. Στο βάθος αριστερά η νότια έξοδος του στενού της Κέρκυρας. Λήψη από τον Βόρειο τομέα του *Δυμοκάστρου Α*.

Η βόρεια, νότια και ανατολική κλιτύ της επιμήκουσ ασβεστολιθικής ράχης του Δυμοκάστρου κατέρχεται με έντονη κλίση έως τη θάλασσα και την πεδιάδα. Η μοναδική σχετικά βαθιά πρόσβαση εντοπίζεται στα δυτικά μέσω του διάσελου που το συνδέει με τους γειτονικούς ορεινούς όγκους, οι διαδοχικές κορυφές των οποίων συνεχίζουν προς τα νοτιοδυτικά έως την Πάργα και τις εκβολές του Αχέροντα.

Παρά τη προφανή αμυντική αξία των μορφολογικών χαρακτηριστικών του λόφου και ιδιαίτερα της ανώτερης στάθμης του (*Δυμοκάστρο Α και Β*) η θέση της αρχαίας πόλης μειονεκτεί λόγω της απουσίας πηγών πόσιμου νερού εντός του περιτειχισμένου χώρου. Μία πηγή νερού βρίσκεται στα δυτικά, εντός των ορίων του *Δυμοκάστρου Γ* και ίσως να αποτέλεσε και έναν από τους παράγοντες που επέβαλαν την κατασκευή του νέου τείχους που έφτανε έως τη θάλασσα. Ωστόσο οι κοντινότερες πηγές βρίσκονται εκτός των τειχών στα ανατολικά του οικισμού, η μία σχετικά κοντά, σε απόσταση 100μ. από την *Πύλη*

⁵³⁶ Besonen 1997, 74-75' Besonen et al. 2003, 199-264' Jing – Rapp 2003, 157-199

A1.⁵³⁷ Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ύδρευσης του πληθυσμού σε καιρό κινδύνου λαξεύτηκαν είτε στο εσωτερικό κτηρίων είτε δίπλα από αυτά μεγάλες δεξαμενές, το βάθος των οποίων φτάνει σε μία περίπτωση τα 6μ.

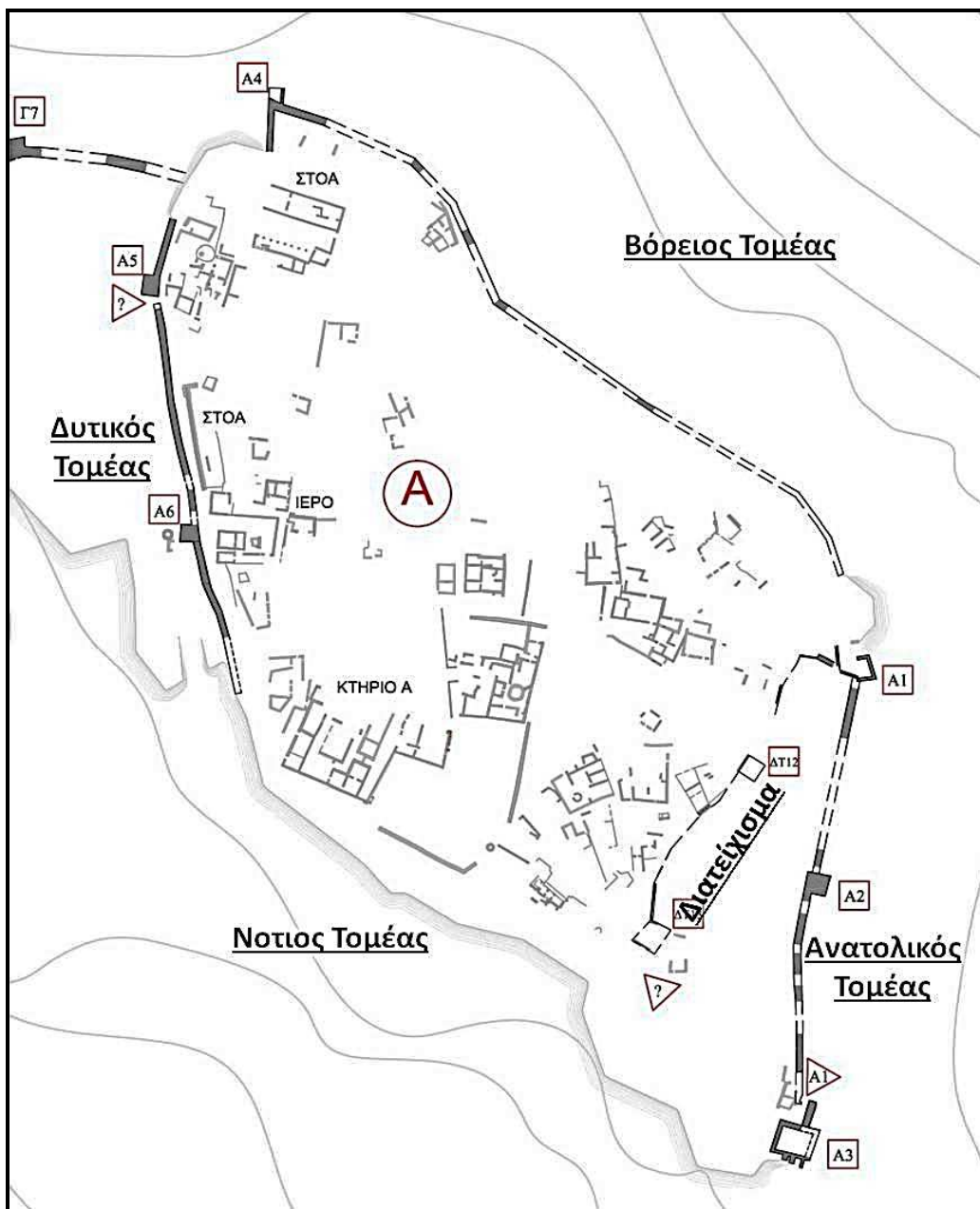

72. Επάνω: Αεροφωτογραφία του Δυμοκάστρου (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), Κάτω: Διάσελο στα δυτικά του Δυμοκάστρου Α. Λήψη από την περιοχή της Πύλης Α1.

⁵³⁷ Hammond 1967, 78; Δάκαρης 1972, 102

3.3.3. Δυμόκαστρο Α

Η αμυντική περίμετρος του *Δυμοκάστρου Α* ($\pm 1030\mu.$) περιλαμβάνει την πυκνά δομημένη υψηλότερη στάθμη του λόφου έκτασης 53 στρεμμάτων. Τα κρημνώδη πρανή του λόφου στα νότια (Νότιος τομέας) καθιστούν εντελώς περιττή την οικοδόμηση τεχνητής οχύρωσης, ενώ η αντίστοιχη μορφολογία βόρεια πλευρά (Βόρειος τομέας) ενισχύεται με τείχος μόνο όπου κρίνεται απαραίτητο. Αντίθετα σε όλο το μήκος της δυτικής και ακόμα περισσότερο της ανατολικής πλευράς του λόφου με τις, ήπιας κατωφέρειας, κλιτύες (Δυτικός και Ανατολικός τομέας) το τεχνητό τείχος ενισχύεται με τετράπλευρους πύργους σε τακτά διαστήματα.

73. Τοπογραφικό σχέδιο του *Δυμοκάστρου Α* (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

α. Πορεία-χάραξη.⁵³⁹

Η κύρια πύλη του οικισμού (*Πύλη Α1*) χωροθετείται ως άνοιγμα, το οποίο διατάσσεται μεταξύ του τείχους και βραχίονα μήκους 9,2μ., ο οποίος εκφύεται από την πυργοειδή προβολή (*Πύργος Α3*) στην νοτιοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου. Το τείχος του Ανατολικού τομέα, μήκους 220μ., ακολουθεί σχεδόν ευθύγραμμη πορεία πάνω στην ισοϋψή καμπύλη των 200μ. Εκτός από την πυργοειδή προεξοχή στο νότιο άκρο του ενισχύεται με άλλους δύο πύργους, εκ των οποίων ο *Πύργος Α2* διατάσσεται περίπου στο μέσον και ο *Πύργος Α1* στο βόρειο πέρας της διαδρομής του.

74. Αεροφωτογραφία του *Δυμοκάστρου Α* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων).

Μετά τον *Πύργο Α1* ένα απόκρημνο τμήμα του λόφου καθώς σχηματίζει μία καμπύλη προβολή συνιστά την μετάβαση από τον ανατολικό στο βόρειο τομέα του οχυρωματικού περιβόλου. Ο βόρειος τομέας με τα ιδιαίτερα επικλινή πρανή ενισχύεται μόνο κατά τόπους με τεχνητό τείχος, το πλάτος του οποίου, όπου αυτό είναι διπλής όψης,

⁵³⁹ Σε όλες τις περιπτώσεις (*Δυμοκάστρο Α, Β, Γ*) διατηρείται η αρίθμηση πύργων και πυλών, που αναγράφεται στους τοπογραφικούς χάρτες του αρχαιολογικού οδηγού του χώρου, με την προσθήκη του ελληνικού γράμματος που προσδιορίζει τον επιμέρους οχυρωματικό περίβολο π.χ. *Πύργος Γ10, Πύλη Α1*. Οι δύο πύργοι του διατειχίσματος, ένας βέβαιος και ένας πιθανός προσδιορίζονται ως *Πύργος Δτ 12* και *Δτ 13*. Κάθε πλευρά της οχυρωματικής περιμέτρου του *Δυμοκάστρου Α* προσδιορίζεται ανάλογα με τον προσανατολισμό της ως Βόρειος, Νότιος, Ανατολικός και Δυτικός τομέας της οχύρωσης.

δεν ξεπερνά τα 2,7μ. Αναπτυσσόμενο σε μήκος 270μ. το τείχος προσαρμόζει την πορεία του στις υψομετρικές καμπύλες κινούμενο μεταξύ των 200 και των 220μ πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, χωρίς να ενισχύεται με πύργους έως την βορειοδυτική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου, όπου σχηματίζει γωνιώδη προβολή, στην κορυφή της οποίας διατάσσεται ο αποσπασματικά σωζόμενος Πύργος Α6.

Στη μετάβαση από τον βόρειο στο δυτικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου αναπτύσσονται τα κάθετα τοιχώματα βραχώδους προβολής, η οποία δεν ενισχύεται με τείχος. Ακολουθεί το μήκος 180μ. τείχος του ανατολικού τομέα, στο οποίο διατάσσονται δύο τετράπλευροι πύργοι (Α4, Α5). Η ύπαρξη πύλης στον ανατολικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου δεν έχει επιβεβαιωθεί, παρότι ένα άνοιγμα πλάτους 2,15~2,3μ. δίπλα στον Πύργο Α5 θα μπορούσε να ανήκει σε πύλη, η οποία θα εξασφάλιζε την επικοινωνία με το πλάτωμα του Δυμοκάστρου Β και τη θάλασσα.

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Ο τοπικός ασβεστόλιθος αποτέλεσε το κύριο υλικό κατασκευής του οχυρωματικού περιβόλου του Δυμοκάστρου Α. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανωδομή του, αν και ο όγκος του πεσμένου οικοδομικού υλικού παραπέμπουν σε τείχος κατασκευασμένο αποκλειστικά από πέτρα τουλάχιστον έως το επίπεδο της παρόδου.

Συστήματα τοιχοποιίας. Στον οχυρωματικό περίβολο του Δυμοκάστρου Α απαντά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας σε διάφορες μορφές.

Πίνακας 11: Δυμόκαστρο Α. Συστήματα τοιχοποιίας.																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδο	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίεργη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς τετράπλευρο																
Ορθογώνιο																
Τραπεζιόσχημο																

Ως συμπαγές πολυγωνικό με εκτεταμένη χρήση παρενθεμάτων εφαρμόζεται μόνο στον Πύργο Α2. Οι λίθοι έχουν επιμελώς λαξευμένο επίπεδο πρόσωπο και μέτρια συναρμογή, η οποία ωστόσο μάλλον οφείλεται στην κατάσταση διατήρησης του πύργου. Πολυγωνικού προς τετράπλευρου σχήματος λίθοι ιδιαίτερα μεγάλοι μεγέθους –ο μεγαλύτερος έχει μήκος 2μ. και ύψος 1,4μ.- με ελαφρώς κυφωτά πρόσωπα και άριστη

συναρμογή απαντούν στην Πύλη Α1. Πολυγωνικοί προς τετράπλευροι λίθοι με επίπεδο πρόσωπο απαντούν και στον Πύργο Α1.

Στο μεγαλύτερο μέρος του ο δυτικός τομέας του οχυρωματικού περιβόλου είναι κατασκευασμένος από πολυγωνικούς προς τετράπλευρους λίθους με μάλλον ακατέργαστα κυφωτά πρόσωπα και χαλαρή συναρμογή, που σχηματίζουν σχεδόν οριζόντιους δόμους. Όπου το τείχος δομείται με εσωτερική παρειά, ο λίθινος θώρακας της κατασκευάζεται με μικρού σχετικά μεγέθους ημίεργους λίθους χαλαρής συναρμογής.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

75. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στον Πύργο Α2, (β). Οριζόντιο πολυγωνικό με λίθους πολυγωνικού προς τετράπλευρου σχήματος και μεγάλο λίθο (2X1,4μ.) στον πρώτο δόμο, (γ). Πολυγωνική τοιχοποιία στο μεταπύργιο των Πύργων Α5-Α6 στον Δυτικός τομέας (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (δ). Εσωτερική παρειά του τείχους στον Βόρειο τομέα του Δυμοκάστρου Α.

Τείχος-Μεταπύργια. Σε αρκετές περιπτώσεις το τείχος δομείται με μία όψη εν είδει αναλήμματος. Όπου, ωστόσο, κατασκευάζεται με δύο παρειές το πλάτος του κυμαίνεται από 2,2/2,4μ. (ανατολικός τομέας) έως 2,7μ. (δυτικός τομέας) αντίστοιχα. Το μεταξύ των δύο παρειών κενό γεμίζεται με αργούς λίθους και χώμα, ενώ δε φαίνεται να υφίστανται εσωτερικά εγκάρσια τοιχία.

Πύργοι. Με εξαίρεση τον Πύργο Α3, οι πύργοι του Δυμοκάστρου Α είναι μικρών σχετικά διαστάσεων, γεγονός που καθιστά βέβαιο ότι στο δωμάτιο/α ή στο δώμα του ορόφου τους συμπεριλαμβάνονταν και το πλάτος του μεταπυργίου στην πίσω πλευρά τους.

Με καθαρό εμβαδό που κυμαίνεται από 39,2μ. (Πύργος Α6) έως 57,8μ. (Πύργος Α2), αν και στην πλειονότητά τους σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση, είναι σαφές ότι δεν ενισχύονται με εσωτερικά τοιχία σε σταυροειδή διάταξη.

Πίνακας 12: Δυμόκαστρο Α. Πύργοι						
Πύργος*	Μέτωπο	Πλευρές (Προβολή)		Εμβαδό με το μεταπύργιο		
		Βόρεια	Νότια	Καθαρό	Με τοίχο πάχους 0,50μ.	Με τοίχο πάχους 1,00μ.
A1	12,1	3,8	10,9	163,0		
A2	7,4	4,2	4,8	57,8	43,3	31,1
A3	8,9	4,2	6,7			
A4			5,4			
A5	7,1	3,4	4,3	42,2	29,9	19,8
A6	6,2	3,6	4,7	39,2	27,6	20,0

Ο Πύργος Α3 διατάσσεται πίσω από την πύλη Α1, προεξέχει δε κατά 3,8μ. από τη γραμμή του τείχους. Δύο ισχυροί τοίχοι πλάτους 1,5-1,9μ. οριοθετούν ισόγειο δωμάτιο με εμβαδό 104μ². Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η όλη κατασκευή ενίσχυε την άμυνα της Πύλης Α1 δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστεί πύργος με την κλασική έννοια του όρου. Πάντως οι ακμές των εξωτερικών του γωνιόλιθων του τονίζονται με επιμελή λάξευση που σχημάτιζε τη χαρακτηριστική κατακόρυφη ταινία-οδηγό.

76. Πύργος Α3 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων).

Πύλες. Η Πύλη Α1 είναι η μοναδική, βέβαιη, πύλη εισόδου προς τον οικισμό. Με πλάτος ανοίγματος 2,5μ. ανήκει στον λεγόμενο επικαλυπτόμενο ή εφραπτομενικό τύπο πύλης, δηλαδή ανήκει στον τύπο ΙΙ του Winter,⁵⁴⁰ καθώς αναπτύσσεται μεταξύ δύο παράλληλων τμημάτων τείχους, σχηματίζοντας εξωτερικά ισχυρή θλάση. Σε αυτή οδηγούσε μονοπάτι με συχνές αλλαγές πορείας και ράμπα στα τελευταία μέτρα του, που

⁵⁴⁰ Winter 1971b, 208-210.

καταγράφεται από τους Δάκαρη και Hammond,⁵⁴¹ πάνω από το οποίο δεσπόζει η προβολή του Πύργου Α3. Στο εσωτερικό της πύλης το δωμάτιο του Πύργου Α3 σε συνδυασμό με ένα επίμηκες δίχωρο κτήριο σχημάτιζαν περικλειστη αυλή.

77. Πύλη Α1 (Αρχειό ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων).

Ο συγκεκριμένος τύπος πύλης, που διατάσσεται μεταξύ δύο παραλλήλων τμημάτων του τείχους, αποτελεί έναν από τους παλαιότερους τύπους πύλης και απαντά ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο (λ.χ. στις Αλές Λοκρίδας). Γενικώς προτιμάται στις περιπτώσεις, όπου η πρόσβαση καλύπτεται σε μεγάλο μήκος από το ίδιο το τείχος και, μάλιστα, σε οχυρώσεις που ακολουθούν πορεία παράλληλη προς τις ισοϋψείς καμπύλες του φυσικού αναγλύφου, όπως στο *Δυμόκαστρο Α*.⁵⁴² Στην Ακαρνανία εμφανίζονται κυρίως στις παλαιότερες οχυρώσεις (π.χ. Οινιάδες) ενώ οι πλέον όψιμες ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. (Τορύβεια).⁵⁴³ Στην Ήπειρο και τη νότια Ιλλυρία είναι ιδιαίτερα συχνές συνήθως στην απλούστερη μορφή τους, χωρίς δηλαδή την ενίσχυση πύργων εξωτερικά, όπως η Πύλη Α1 του *Δυμοκάστρου* (Καστρί Φαναρίου/Πανδοσία,⁵⁴⁴ Καστρί Ριζοβουνίου/Βατίες,⁵⁴⁵ Καστρίτσα/Τέκμων,⁵⁴⁶ Βερενίκη,⁵⁴⁷ Βουθρωτό,⁵⁴⁸ Κασσώπη,⁵⁴⁹ Ραβενή⁵⁵⁰, Όρραον,⁵⁵¹ Αετός Δελβίνου, Βύλλιδα, Αμαντία⁵⁵² κα.).

⁵⁴¹ Hammond 1967, 78, Plan 8' Δάκαρης 1972, 103.

⁵⁴² Winter 1971, 210.

⁵⁴³ Ley 2008, 274-275.

⁵⁴⁴ Hammond 1967, 68, 714, Plan 20, 6' Δάκαρης 1971, 167, Fig. 42,2.

⁵⁴⁵ Σπανοδήμος - Ρήγιος 2013, 65-66.

⁵⁴⁶ Hammond 1967, 174, 714, Plan 20,8.

⁵⁴⁷ Hammond 1967, 188-189, 714, Plan 20, 19'

⁵⁴⁸ Hammond 1967, 104-105, 714, Plan 21,5' Karaiskaj 2009, 49-50.

⁵⁴⁹ Δάκαρης 1971, 114, Fig. 40' Hoepfner - Schwandler 1994, 123' Κοντογιάννη 2006, 24.

⁵⁵⁰ Hammond 1967, 186, 714, Plan 20, 16' Δάκαρης 1972, 156, Fig. 57.

⁵⁵¹ Hoepfner 2005, 406' Αγγέλη 2005, 26.

⁵⁵² Ceka 1990, 219, Abb. 5.

3.3.4. Το Διατείχισμα

Εντός του οχυρωματικού περιβόλου του *Δυμοκάστρου Α*, σε απόσταση 24~50μ. από το τείχος του Ανατολικού τομέα εντοπίζεται *Διατείχισμα* μήκους 80μ. Μεταξύ τους παρεμβάλλεται έκταση 9 στρεμμάτων χαρακτηριζόμενη από πρηνή με έντονη κλίση και λιγοστά αρχαία κτήρια, μεταξύ των οποίων και το κτήριο 26 μπροστά από τον *Πύργο Δτ13*, ο οποίος καταλαμβάνει το νότιο άκρο του *Διατειχίσματος*.

(α)

(β)

(γ)

78. (α). Αεροφωτογραφία του *Διατειχίσματος* του Δυμοκάστρου (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). *Πύργος Δτ 13* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (γ). Πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας στον *Πύργο Δτ13* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το τείχος, μονής όψης ως επί το πλείστον, αναπτύσσεται με γενική διεύθυνση βορρά-νότου, που επιβάλλεται από τη γραμμή του φυσικού βράχου, τον οποίο ενσωματώνει και ακολουθεί σε όλο το μήκος της πορείας του έως τον *Πύργο Α1*. Μεταξύ των δύο πύργων παρεμβάλλεται ένας τρίτος (*Δτ12*), από τον οποίο σώζονται μόνο οι πλευρικές όψεις. Το μήκος των μεταπυργίων μεταξύ των τριών πύργων ανέρχεται σε ±60μ.

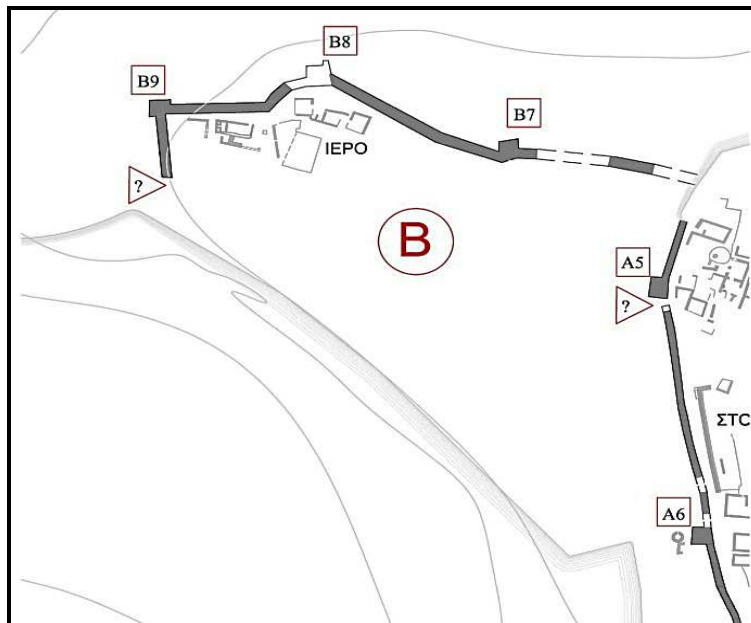
Το *Διατείχισμα* του *Δυμοκάστρου Α* είναι κατασκευασμένο με πολυγωνικούς λίθους αλλού με κυφωτά (*Πύργος Δτ12*) και αλλού επίπεδα πρόσωπα (μεταπύργιο *Πύργων Δτ12-13*). Από τον *Πύργο Δτ13* απουσιάζει το μέτωπο πλην της κατώτερης πρώτης σειράς λίθων. Ο πύργος δεν φαίνεται να ενισχύεται με εσωτερικά τοιχία σταυροειδούς διάταξης,

ενώ απουσιάζει και η επεξεργασία των γωνιόλιθων, που σε άλλες περιπτώσεις διαμορφώνει τη χαρακτηριστική λαξευτή ταινία-οδηγό. Ακόμα πιο ελλιπής είναι η εικόνα που διαθέτουμε για τον Πύργο Δτ12, η πίσω πλευρά του οποίου έχει μήκος 6,8μ., γεγονός το οποίο επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είχε διαστάσεις 7Χ7μ. περίπου.

Το Διατείχισμα του Δυμοκάστρου καταλαμβάνει μία ισχυρή και κατά τόπους εντελώς απροσπέλαστη αμυντική θέση, που παρουσιάζει στενή συνάφεια με την κατοικημένη περιοχή της αρχαίας πόλης. Σε όλο του το μήκος δεσπόζει πάνω από την ανατολική κλιτύ του λόφου. Η πρόσβαση σε αυτό είναι εφικτή μέσω του μονοπατιού, το οποίο ακολουθώντας πορεία παράλληλη προς τη νότια απόκρημνη νότια κλιτύ του λόφου οδηγεί και σήμερα από την Πύλη Α1 στον Πύργο Δτ13. Μεταξύ του πύργου και της απόκρημνης νότιας κλιτύς του λόφου στα νότια υπάρχει «άνοιγμα» 17μ., στο οποίο θα μπορούσε να υφίσταται αρχικά πύλη, η οποία οδηγούσε στο εσωτερικό του οικισμού.

3.3.5. Δυμόκαστρο Β

Από την βορειοδυτική γωνία του Δυμοκάστρου Α εκφύεται σκέλος, το οποίο με μήκος ±230μ. και γενική διεύθυνση ανατολής-δύσης καταλαμβάνει την βόρεια και δυτική πλευρά μίας στενής ράχης με συνολική έκταση 18 στρεμμάτων.

79. Τοπογραφικό σχέδιο του Δυμοκάστρου Β (Αρχείο ΛΒ' Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

α. Πορεία-χάραξη.

Δεν υπάρχουν διαθέσιμα οικοδομικά στοιχεία που να τεκμηριώνουν τον τρόπο σύνδεσης του τείχους του Δυμοκάστρου Β με τα κάθετα τοιχώματα του φυσικού βράχου στη βορειοδυτική γωνία του Δυμοκάστρου Α. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, πάντως, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι όντως είχε την αφετηρία του στο παραπάνω σημείο, από

όπου διένυε απόσταση περίπου 120μ. έως τον Πύργο B8, με τον τετράπλευρο Πύργο B7 να διατάσσεται στο μέσον περίπου της εν λόγω διαδρομής.

Μετά τον Πύργο B8 το τείχος στρέφεται προς τα νοτιοδυτικά και μετά λίγα μέτρα προς τα δυτικά για να καταλήξει στον γωνιακό Πύργο B9. Ακολούθως συνεχίζει την πορεία του προς νότο για να καταλήξει, μετά μόλις 22μ., στα απόκρημνα νότια πρηνή του λόφου.

80. Αεροφωτογραφία του Δυμοκάστρου B (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Όπως και στο Δυμόκαστρο A ο τοπικός ασβεστόλιθος αποτέλεσε το κύριο υλικό κατασκευής του οχυρωματικού περιβόλου του Δυμοκάστρου B. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανωδομή του, αν και ο όγκος του πεσμένου οικοδομικού υλικού παραπέμπει σε τείχος κατασκευασμένο αποκλειστικά από λίθο τουλάχιστον έως το επίπεδο της παρόδου, η οποία ωστόσο δε φαίνεται να βρισκόταν σε πολύ μεγαλύτερο από το σωζόμενο σήμερα ύψος του τείχους.

Συστήματα τοιχοποιίας. Στο μεγαλύτερο μέρος του ο οχυρωματικό περίβολος του Δυμοκάστρου B είναι κατασκευασμένος με το συμπαγές πολυγωνικό σύστημα, οι μεσαίου μεγέθους λίθοι (από 0,7Χ0,5μ. έως 1,0μΧ1,0μ.) του οποίου παρουσιάζουν κύφωση και κατά τόπους διατάσσονται σε σχεδόν οριζόντιες στρώσεις. Η συναρμογή τους χαρακτηρίζεται ως καλή. Στο μεταπύργιο μεταξύ των Πύργων B8 και B9 εντοπίζεται μία κατακόρυφη ταινιωτή λάξευση παρόμοιας μορφής με αυτές που σε μεγάλους αριθμούς χαρακτηρίζουν το τείχος του ανατολικού τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας (βλ. κεφ. 3.2.3.β.). Ωστόσο στην περιοχή του ιερού και για λίγα μέτρα ο λίθινος θώρακας της εξωτερικής παρειάς του τείχους συνίσταται από σχεδόν τετράπλευρους λίθους με

μέτρια συναρμογή και επίπεδα πρόσωπα, τρόπο δόμησης που βρίσκει το παράλληλο του στον δυτικό τομέα του *Δυμοκάστρου Α*. Η εσωτερική παρειά του τείχους δομείται επίσης με πολυγωνικούς λίθους ανάλογης μορφής και συναρμογής μικρότερου όμως μεγέθους

(α)

(β)

(γ)

(δ)

81. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στο μεταπύργιο των *Πύργων Β7-Β8* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία που κατά τόπους σχηματίζει οριζόντιες στρώσεις και κάθετη ταινιωτή λάξευση στο μεταπύργιο των *Πύργων Β8-Β9* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (γ). Πολυγωνικοί προς τετράπλευροι λίθοι στο μεταπύργιο των *Πύργων Β8-Β9* κοντά στο ιερό του *Δυμοκάστρου Β*, (δ). Εσωτερική παρειά του τείχους στο μεταπύργιο των *Πύργων Β7-Β8*.

Πίνακας 13: <i>Δυμόκαστρο Β</i> . Συστήματα τοιχοποιίας.																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδη	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίεργη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς τετράπλευρο																
Ορθογώνιο																
Τραπεζίοσχημο																

Τείχος-Μεταπύργια. Το διπλής όψης τείχος του *Δυμοκάστρου Β* έχει πλάτος $\pm 3,5\mu$. Νότια του *Πύργου Β9* το τείχος ενισχύεται με πέντε (5) εγκάρσια τοιχία από ακατέργαστους λίθους πλάτους $\pm 0,6\mu$, που διατάσσονται σε αποστάσεις $\pm 3\mu$, χωρίς να συμπλέκονται με τους λίθινους θώρακες των παρειών του. Καθώς το τμήμα αυτό του τείχους διέρχεται σχετικά επικλινούς κλιτύς, κυρίως όμως διακόπτεται στο σημείο της απόληξης του πάνω από τα απόκρημνα νότια πρηνή του λόφου, φαίνεται ότι η πυκνή διάταξη τοιχίων αποσκοπεί στη συγκράτηση του βάρους του εσωτερικού γεμίσματος από χώμα και αργούς λίθους, κατασκευαστική τεχνική που συναντήσαμε και στο τείχος του δυτικού τομέα της Ελέας.

82. Αεροφωτογραφία του δυτικού άκρου του *Δυμοκάστρου Β*. Διακρίνονται τα διαδοχικά εσωτερικά τοιχία νότια του *Πύργου Β9* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Πύργοι. Σε ότι αφορά τις διαστάσεις οι πύργοι του *Δυμοκάστρου Β* δεν διαφέρουν από τους αντίστοιχους του *Δυμοκάστρου Α*. Εσωτερικά τοιχία σε σταυροειδή διάταξη δε φαίνεται να υπάρχουν. Επιπλέον δεν είναι βέβαιο εάν ο *Πύργος Β8* είναι όντως πύργος ή προβολή του τείχους. Εξίσου προβληματική είναι η ερμηνεία της μικρής προεξοχής που εκφύεται από τη βορειοανατολική γωνία του. Ο *Πύργος Β9* διατάσσεται στην γωνία του τείχους σε διαγώνια σχέση με τα σκέλη που τη σχηματίζουν. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως οι γωνίες των πύργων φέρουν στις γωνίες τους τη χαρακτηριστική επιμελή λάξευση, που σχηματίζει ταινία.

Πίνακας 14: <i>Δυμόκαστρο Β</i> . Πύργοι						
Πύργος*	Μέτωπο	Πλευρές (Προβολή)		Εμβαδό με το μεταπύργιο		
				Καθαρό	Με τοίχο πάχους 0,50μ.	Με τοίχο πάχους 1,00μ.
B7	6,2	3,4	3,4	43,4	29,9	19,8
B8;	7,2	3,9	4,7			
B9	6,6 5,8	1,7	2,2	36,1	24,7	15,6

(α)

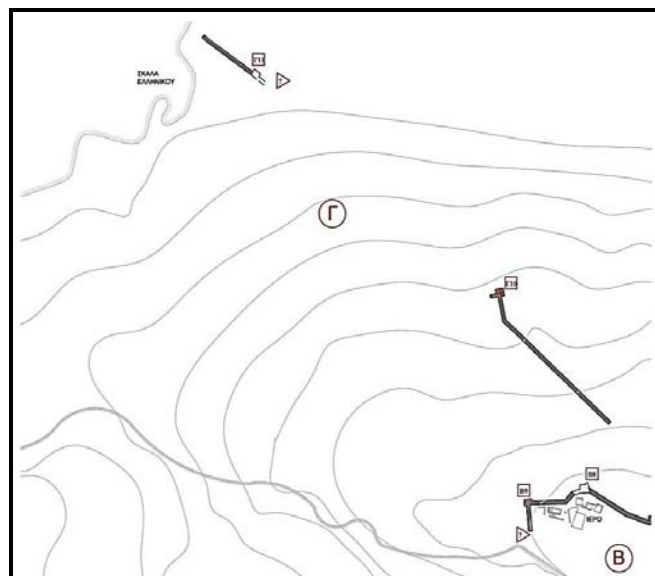
(β)

83. (α). Προεξοχή στον Πύργο Β8, (β).Επιμελής λάξευση των γωνιόλιθων του Πύργου Β9 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Πύλες. Δεν εντοπίζονται πύλες στον οχυρωματικό περίβολο του *Δυμοκάστρου Β*. Ο Δάκαρης καταγράφει μία πύλη στα νότια του *Πύργου Β9*, στην οποία οδηγούσε δρόμος διαμορφωμένος με αναλήμματα ένα από τα οποία εντόπισε σε απόσταση 8μ. από την υποτιθέμενη θέση της.⁵⁵³

3.3.6. Δυμόκαστρο Γ

Ένα επίμηκες σκέλος, μεταξύ της οχύρωσης του *Δυμοκάστρου Β* και έως τη θάλασσα στα δυτικά, από το οποίο σώζονται δύο τμήματα, μήκους 156 και 59μ., σε συνδυασμό με τα απόκρημνα νότια πρηνή του λόφου, ενσωμάτωνε στον οχυρωματικό περίβολο του οικισμού έκταση που πιθανώς έφτανε τα 151 στρέμματα.

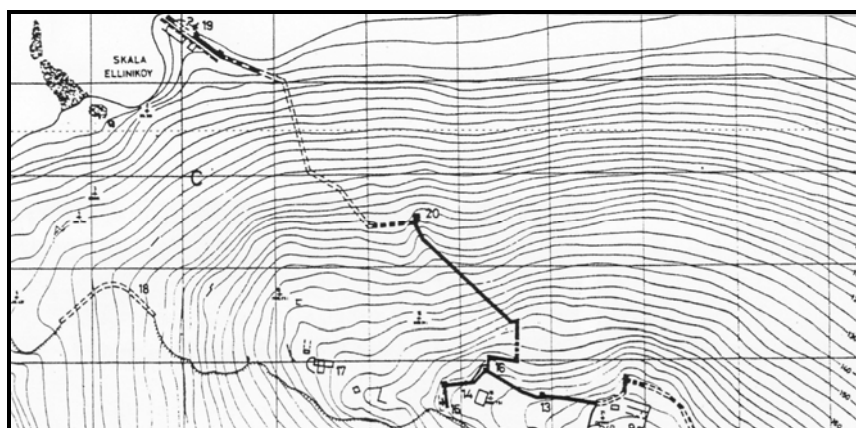

84. Τοπογραφικό σχέδιο του *Δυμοκάστρου Γ* (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

⁵⁵³ Δάκαρης 1972, 103.

α. Πορεία-χάραξη.

Σύμφωνα με το σχετικό τοπογραφικό σχέδιο του «Θεσπρωτία»,⁵⁵⁴ το τείχος του *Δυμοκάστρου Γ* εκφύεται από τον Πύργο Β8 και αφού σχηματίσει μία μεγάλη τετράπλευρη προβολή συνεχίζει, κατερχόμενο την κλιτύ του λόφου με ευθύγραμμη στο μεγαλύτερο μέρος της πορεία έως τον Πύργο Γ10. Ωστόσο, κατά τους καθαρισμούς που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου δεν εντοπίστηκε το τμήμα του το οποίο έφτανε έως τον Πύργο Β8, γεγονός που δεν επιτρέπει την αποκατάσταση των πρώτων μέτρων της πορείας του, ούτε και την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον τρόπο σύνδεσής του με το τείχος του *Δυμοκάστρου Β*.

85. Επάνω: Τοπογραφικό σχέδιο του *Δυμοκάστρου Γ* κατά τον Δάκαρη (Δάκαρης 1972, Fig. 47), Κάτω: Αεροφωτογραφία του σωζόμενου τμήματος της οχύρωσης του *Δυμοκάστρου Γ* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Μετά τον Πύργο Γ10 το τείχος σώζεται σε μήκος μόλις 5,35μ. Εντοπίζεται ξανά χαμηλά στη θάλασσα κοντά στο μικρό λιμάνι της «Σκάλας Ελληνικού», όπου σώζεται ένας πύργος (Γ11). Η ανέγερση διαφόρων κτηρίων και κατασκευών μετά το 1972 καθιστούν σήμερα την εικόνα που παρουσιάζει αυτό το τμήμα του τείχους δυσερμήνευτη. Πάντως ο Δάκαρης αποτυπώνει και έναν δεύτερο πύργο σε μικρή απόσταση από τον σωζόμενο Γ11, πιθανολογεί την ύπαρξη μίας πύλης και ερμηνεύει τα κτήρια που σώζονται σε επαφή με

⁵⁵⁴ Δάκαρης 1972, Fig. 47.

την εσωτερική παρειά του τείχους ως «ελληνιστικά ή και νεώτερα, των οποίων ο προορισμός δε θα ήταν άσχετος με το λιμάνι».⁵⁵⁵

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Ο τοπικός ασβεστόλιθος αποτέλεσε το κύριο υλικό κατασκευής της οχύρωσης του *Δυμοκάστρου Γ*, όπως και στους άλλους δύο οχυρωματικούς περιβόλους της αρχαίας πόλης. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανωδομή του, αν και οι όγκοι του πεσμένου οικοδομικού υλικού παραπέμπουν σε τείχος κατασκευασμένο αποκλειστικά από πέτρα τουλάχιστον έως το επίπεδο της παρόδου.

Συστήματα τοιχοποιίας. Το συμπαγές πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, αναλόγων χαρακτηριστικών με αυτό που απαντά στο *Δυμόκαστρο Β*, απαντά και εδώ. Μεσαίους μεγέθους πολυγωνικοί λίθοι (0,7Χ0,4 έως 0,9Χ0,6μ) διατάσσονται, ειδικά χαμηλά στη θάλασσα σε σχεδόν οριζόντιους δόμους, ενώ στις γωνίες των πύργων τοποθετούνται τραπεζιόσχημοι ή και ορθογώνιοι λίθοι.

(α)

(β)

86. (α). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στη βόρεια πλευρά του Πύργου Γ10 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Συμπαγής πολυγωνική τοιχοποιία στο τμήμα της οχύρωσης του Δυμοκάστρου Γ κοντά στη θάλασσα (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Πίνακας 15: Δυμόκαστρο Γ. Συστήματα τοιχοποιίας.																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδο	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίεργη	Αδιαμόρφωτη	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς τετράπλευρο																
Ορθογώνιο																
Τραπεζιόσχημο																

⁵⁵⁵ Δάκαρης 1972, 146.

Τείχος-Μεταπύργια. Το τείχος με πλάτος 3μ. ενισχύεται, ιδιαίτερα στο τμήμα του που κατέρχεται την κλιτύ του λόφου με εγκάρσια εσωτερικά τοιχία. Λίγο πριν τον γωνιαίο Πύργο Γ10 στην εσωτερική του παρειά εντοπίζεται λίθινη κλίμακα ανόδου, από την οποία σώζονται τέσσερα σκαλοπάτια.⁵⁵⁶ Το πλάτος της κλίμακας είναι 1,5μ., ενώ κάθε σκαλοπάτι έχει πλάτος ±0,3μ. και ανάλογο ύψος. Με βάση τα παραπάνω και με δεδομένο ότι αφενός μεν η απόσταση από τον τελευταίο σωζόμενο αναβαθμό έως τον Πύργο Γ10 είναι 3,5μ., αφετέρου δε το σωζόμενο ύψος της εξωτερικής παρειάς του τείχους στο σημείο αυτό ανέρχεται στα 2,5μ., το ύψος του έως την πάροδο θα πρέπει να υπολογιστεί ότι έφτανε τα 6μ. και συνυπολογίζοντας έπαλξη 2μ. θα παρουσίαζε στο πεδίο μέτωπο ύψους ±8μ.

87. Κλίμακα στην περιοχή του Πύργου Γ10

Πύργοι. Σε ότι αφορά τις διαστάσεις οι δύο πύργοι, που σώζονται στην οχύρωση του Δυμοκάστρου Γ, δε διαφέρουν από τους αντίστοιχους των δύο άλλων οχυρωματικών περιβόλων. Ο γωνιαίος Πύργος Γ10 προβάλλει από τα μεταπύργια κατά 3,8 και 2,7μ. ενισχύεται δε εσωτερικά με τοιχία σταυροειδούς διάταξης. Ελαφρώς μικρότερος είναι ο Πύργος Γ11 κοντά στη θάλασσα, στον οποίο σύμφωνα με το Δάκαρη αντιστοιχούσε και ένας δεύτερος ακόμα μικρότερων διαστάσεων.⁵⁵⁷

Πίνακας 16: Δυμόκαστρο Γ. Πύργοι							
Πύργος*	Μέτωπο		Πλευρές (Προβολή)		Εμβαδό με το μεταπύργιο		
					Καθαρό	Με τοίχο πάχους 0,50μ.	Με τοίχο πάχους 1,00μ.
Γ10	7,2	6,6	3,8	2,7	44,3	32,0	21,7
Γ11	6,9		2,8		39,8	28,1	18,5

⁵⁵⁶ Ο Δάκαρης 1972, 145 καταγράφει δέκα αναβαθμούς.

⁵⁵⁷ Δάκαρης 1972, 145.

88. Ο Πύργος Γ10 και το παρακείμενο μεταπύργιο (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Πύλες. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του τείχους δεν επιτρέπει την αναγνώριση πυλών. Ο Δάκαρης υποθέτει την ύπαρξη πύλης δίπλα από το μη σωζόμενο πύργο στην περιοχή της Σκάλας Ελληνικού. Η ύπαρξη πύλης στην περιοχή αποτελεί μία εύλογη υπόθεση και ενισχύεται περαιτέρω από τον εντοπισμό επιτύμβιας στήλης, η οποία παραπέμπει στη λειτουργία νεκροταφείου.

3.3.7. Χρονολόγηση

Το Δυμόκαστρο με τους τρεις επάλληλους οχυρωματικούς του περιβόλους αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη, πόλη της αρχαίας Θεσπρωτίας. Ωστόσο, παρά το μεγάλο τους μήκος, οι οχυρώσεις της πόλης του Δυμοκάστρου διαθέτουν ελάχιστα διαγνωστικά στοιχεία, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μία ασφαλή χρονολόγηση τους. Καθώς μάλιστα ο λόφος, στην κορυφή του οποίου αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο η πόλη, δεν απειλείται από δεσπόζοντα υψώματα, τα δε πρηνή του είναι εντελώς απόκρημνα και απροσπέλαστα (στα νότια) ή ιδιαίτερα επικλινή και δύσβατα (στα βόρεια, δυτικά και ανατολικά), αποτελεί τόπο με μεγάλη -τη μεγαλύτερη μεταξύ των Θεσπρωτικών πόλεων- αμυντική αξία και επομένως ακόμα και κάποια από τα πιθανά μορφολογικά χαρακτηριστικά, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην χρονολόγηση του συνόλου, είναι μάλλον παραπλανητικά.

Για παράδειγμα, με εξαίρεση την ειδική περίπτωση του Πύργου Α1, το μικρό μέγεθος των πύργων, το οποίο, συνυπολογίζοντας και το τείχος στην οπίσθια πλευρά τους δεν ξεπερνά, τα 58μ² (Πύργος Α2), θα μπορούσε να παραπέμπει σε μία σχετικά πρώιμη χρονολόγηση, ωστόσο μάλλον πρέπει να αποδοθεί στην ασφάλεια που παρέχει το φυσικό ανάγλυφο. Από την άλλη η πρόβλεψη για την ανέγερση πύργων σε σχετικά πυκνή

διάταξη (*Δυμόκαστρο Α*), σε μία θέση μάλιστα η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει αμυντικά επαρκώς ακόμα και χωρίς αυτούς, παραπέμπει σε μία χρονολόγηση μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., η οποία, ωστόσο, στην περίπτωση των πόλεων της αρχαίας Θεσπρωτίας δεν βοηθάει ιδιαίτερα.⁵⁵⁸

Αν και ο Hammond βασιζόμενος στο χρονολογικό μοντέλο που κατάρτισε για την εξέλιξη των συστημάτων τοιχοποιίας στην Ήπειρο τοποθέτησε τον οχυρωματικό περίβολο του Δυμόκαστρου στην περίοδο του Κοινού των Ηπειρωτών (230-167 π.Χ.),⁵⁵⁹ ο Δάκαρης, αναγνωρίζοντας ορθώς ότι «*Η χρονολόγηση του τείχους με βάση τη μορφολογία δεν είναι ασφαλής*», και βασιζόμενος στην αλληλουχία των τριών οχυρώσεων και τα ελάχιστα τότε διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα χρονολόγησε τους οχυρωματικούς περιβόλους στην ανώτερη στάθμη του λόφου (*Δυμόκαστρο Α και Β*) στον 4^ο αι. π.Χ. και μάλιστα στα μέσα του, κατά την περίοδο ίδρυσης των θεσπρωτικών πόλεων,⁵⁶⁰ ενώ το τείχος του *Δυμοκάστρου Γ* στην Ελληνιστική περίοδο.⁵⁶¹

Πάντως η παλαιότερη έρευνα δεν είχε αναγνωρίσει μεταξύ των οχυρώσεων του Δυμοκάστρου το *Διατείχισμα*, τον εντοπισμό του οποίου κατέστησαν δυνατό οι εργασίες ανάδειξης της περιόδου 2002-2008 αλλά και η λεπτομερής αεροφωτογράφιση, που τεκμηρίωσε την εξέλιξη και ολοκλήρωση τους.⁵⁶² Καθώς το *Διατείχισμα* θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα είτε μείωσης, είτε αύξησης –προς τα ανατολικά– της περιτειχισμένης έκτασης η χρονολογική του συσχέτιση με τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο του *Δυμοκάστρου Α* και κυρίως με τον ανατολικό του τομέα αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για τον αναγνώριση της εξέλιξης των οχυρωματικών περιβόλων της πόλης,

Στοιχεία όπως η ισχυρή αμυντική θέση που καταλαμβάνει στη γραμμή του φυσικού βράχου, η στενή συνάφεια που παρουσιάζει με τον κατεξοχήν οικιστικό πυρήνα και η απουσία ενδείξεων συστηματικής κατοίκησης στην έκταση που βρίσκεται έξω από το *Διατείχισμα* παραπέμπουν εξίσου και στις δύο ερμηνείες. Από την άλλη το Κτήριο 26 δεν

⁵⁵⁸ Εκτός και εάν υποτεθεί ότι το Δυμόκαστρο δεν ιδρύθηκε ως πόλη από τους Θεσπρωτούς στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά νωρίτερα από κάποια άλλη δύναμη, όπως ήταν η Κέρκυρα, η οποία σύμφωνα με τον Θουκυδίδη 3.76. διέθετε «*τείχη ἃ ἦν ἐν τῇ ἡπείρῳ*», κάτι που όμως ούτε υποστηρίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στο χώρο, ούτε έχει προταθεί από κάποιους από τους ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με την ιστορική τοπογραφία της περιοχής κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου. Ως τα «*τείχη*» των Κερκυραίων στην Περαία τους, έχουν προταθεί, η οχύρωση του Δέματος, στο Εξαμίλι, στη χερσόνησο του Βουθρωτού, βλ. Hammond 1967, 99, 121, 499-500, 552 αλλά και οι οχυρώσεις που εντοπίζονται σε υψώματα και χερσονήσους στην περιοχή των εκβολών του Καλαμά (Λυγιά, Πύργος Ραγίου, Μαστιλίτσα) βλ. Δάκαρης 1972, 28-35. Ο Hammond 1945, 28-29 είχε αρχικά υποστηρίξει την ταύτιση του όρμου του Καραβοστασίου με ένα κατοικημένο κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου λιμάνι, που μοιραζόταν το όνομα «*Χειμέριον*» με το ομώνυμο ακρωτήριο της περιοχής, χωρίς όμως να επαναλάβει τη θεωρία αυτή σε μεταγενέστερα κείμενά του. Αντίθετα ήταν αυτός που πρώτος που πρότεινε την ταύτιση του Δυμόκαστρου με την Ελίνα την πόλη του θεσπρωτικού φύλου των Ελινών.

⁵⁵⁹ Ο Hammond 1967, 659 αναφέρεται στους οχυρωματικούς περιβόλους του *Δυμοκάστρου Α & Β*.

⁵⁶⁰ Δάκαρης 1972, 104.

⁵⁶¹ Δάκαρης 1972, 103, 146.

⁵⁶² Λάζαρη et al. 2008, 38.

θα μπορούσε να λειτουργεί παράλληλα με τον Πύργο Δτ13 καθώς ευρισκόμενο ακριβώς μπροστά του θα τον αχρήστευε λειτουργικά. Ωστόσο, καθώς το εν λόγω κτήριο δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, εάν έπεται ή προηγείται της κατασκευής και της λειτουργίας του *Διατειχίσματος*.

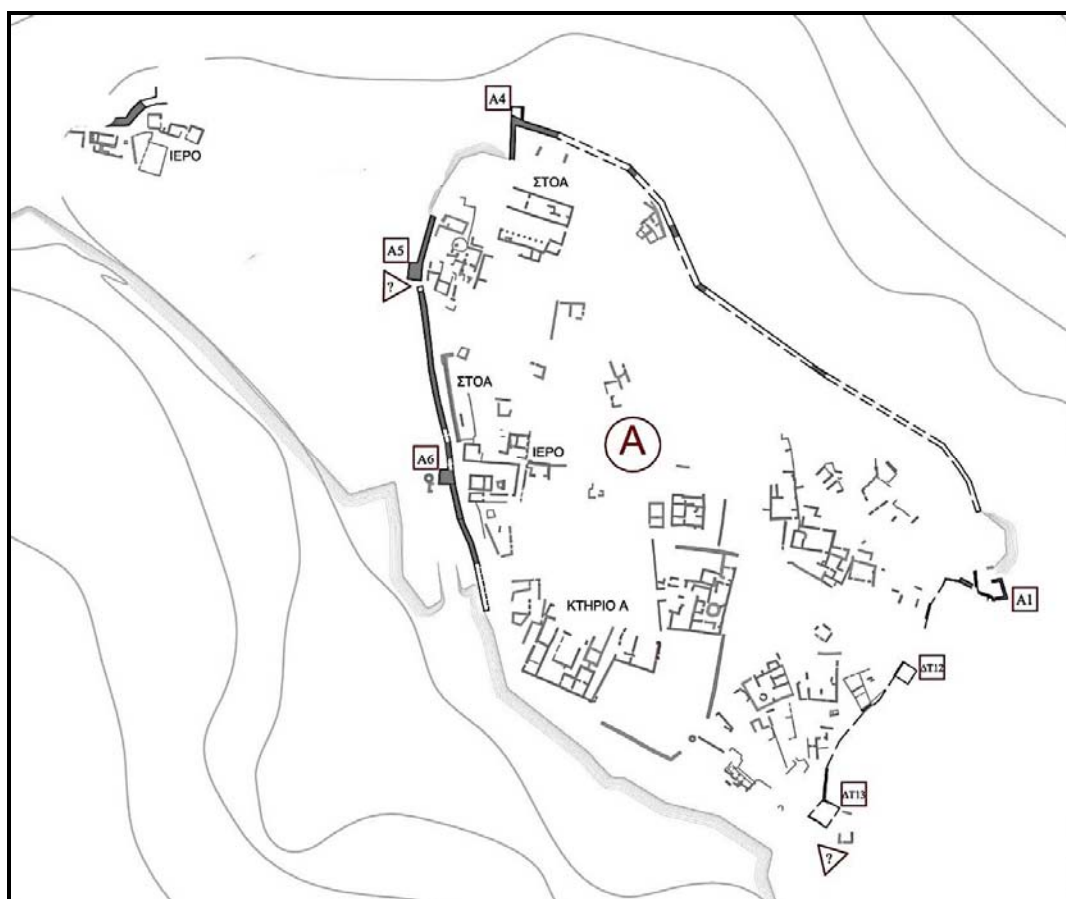
Τα διατειχίσματα, που οικοδομούνται μετά την ανέγερση των αρχικών εξωτερικών οχυρωματικών περιβόλων πόλεων, δεν αποσκοπούν στη μείωση της περιτειχισμένης έκτασης αλλά κυρίως στη μείωση του συνολικού μήκους της αμυντικής περιμέτρου. Στην περίπτωση του Δυμοκάστρου, το *Διατείχισμα* δεν μειώνει σημαντικά το μήκος του οχυρωματικού περιβόλου στην ανώτερη στάθμη του λόφου, ο οποίος από 1031μ. διαμορφώνεται σε 890μ., με τη διαφορά αυτή μάλιστα να προκύπτει από τη μείωση της νότια πλευράς της αμυντικής περιμέτρου, από την οποία ωστόσο δεν ήταν δυνατό να προκύψει κίνδυνος.

Με την ερμηνεία του *Διατειχίσματος* ως ενός τμήματος του αρχικού οχυρωματικού περιβόλου του οικισμού, το οποίο εγκαταλήφθηκε μετά την οικοδόμηση του ανατολικού τομέα της οχύρωσης του Δυμοκάστρου Α συμφωνεί η κακή κατάσταση διατήρησης του και κυρίως των πύργων του, που υποδηλώνει μακροχρόνια εγκατάλειψη τους. Στην ίδια λογική η απουσία οικοδομικών τεκμηρίων που να παραπέμπουν στην ύπαρξη πύλης στο μοναδικό σημείο, που αυτή θα μπορούσε να είχε χωροθετηθεί, δηλαδή στα νότια του Πύργου Δτ13, υποδηλώνει ότι οι λόγοι ασφαλείας που επέβαλαν την αρχική κατασκευή του *Διατειχίσματος*, κάποια στιγμή κατά την αρχαιότητα έπαψαν να υφίστανται γεγονόδες που κατά τα φαινόμενα θα μπορούσε να σχετίζεται με την οικοδόμηση του ανατολικού τομέα της οχύρωσης. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζει και ο δυτικός τομέας του Δυμοκάστρου Α, ο οποίος σε αντίθεση με το *Διατείχισμα*, είναι βέβαιο ότι προηγείται της οικοδόμησης του Δυμοκάστρου Β, που αν δεν τον κατέστησε ανενεργό οπωσδήποτε μείωσε σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του. Εκτός της κακής κατάστασης διατήρησης, *Διατείχισμα* και δυτικός τομέας του Δυμοκάστρου Α μοιράζονται στοιχεία όπως η απουσία της γνωστής επιμελούς λάξευσης που σε άλλες περιπτώσεις διαμορφώνει τη χαρακτηριστική ταινία-οδηγό στις γωνίες των πύργων, η συνήθως χαλαρή συναρμογή των πολυγωνικών λίθων τους και η πλήρης απουσία ή η εντελώς υποτυπώδης διαμόρφωση της εσωτερικής παρειάς του τείχους.

Η προώθηση του οχυρωματικού περιβόλου του Δυμοκάστρου Α με την οικοδόμηση του ανατολικού τομέα υπαγορεύτηκε από τα βελτιωμένα αμυντικά χαρακτηριστικά της θέσης κυρίως στην περιοχή της Πύλης Α1, η οποία σε αντίθεση με την πιθανή πύλη του *Διατειχίσματος* δεν μπορεί να προσεγγιστεί κατά μέτωπο αλλά ο επιτιθέμενος θα έπρεπε να εκθέσει επανηλλειμένως την απροστάτευτη από ασπίδα δεξιά πλευρά του σε πυρά προερχόμενα από τα μεταπύργια και τους πύργους, εκ των οποίων ο Πύργος Α1 έχει εμβαδό μεγαλύτερο των 160μ².

Με βάση τα παραπάνω προτείνεται η αποκατάσταση της εξέλιξης των οχυρωματικών περιβόλων του Δυμοκάστρου ως εξής:

- Οικοδομική φάση I. Ο πρώτος οχυρωματικός περίβολος του Δυμοκάστρου, ακολουθώντας τη γραμμή (φρύδι) του φυσικού βράχου περιέλαβε το επίπεδο ανώτερο τμήμα του λόφου συνολικής έκτασης 45 στρεμμάτων, στο οποίο αναπτύχθηκε διαχρονικά ο οικιστικός πυρήνας της αρχαίας πόλης. Το τείχος αλλού μονοπρόσωπο και αλλού με δύο παρειές και μικρό πλάτος (2,2~2,4μ.) ενισχυόταν από έξι πύργους (A1, A4-A6, ΔT12-ΔT13) διατεταγμένους ανά τρεις στις πλευρές του λόφου με τη ευκολότερη πρόσβαση, στα ανατολικά (Διατείχισμα) και τα δυτικά (δυτικός τομέας). Στις ίδιες πλευρές πιθανότατα βρίσκονταν και οι δύο πύλες που επέτρεπαν την επικοινωνία της πόλης με τη χώρα της, εκ των οποίων η κύρια θα βρισκόταν μεταξύ του Πύργου ΔT13 και του γκρεμού στα νοτιά του.

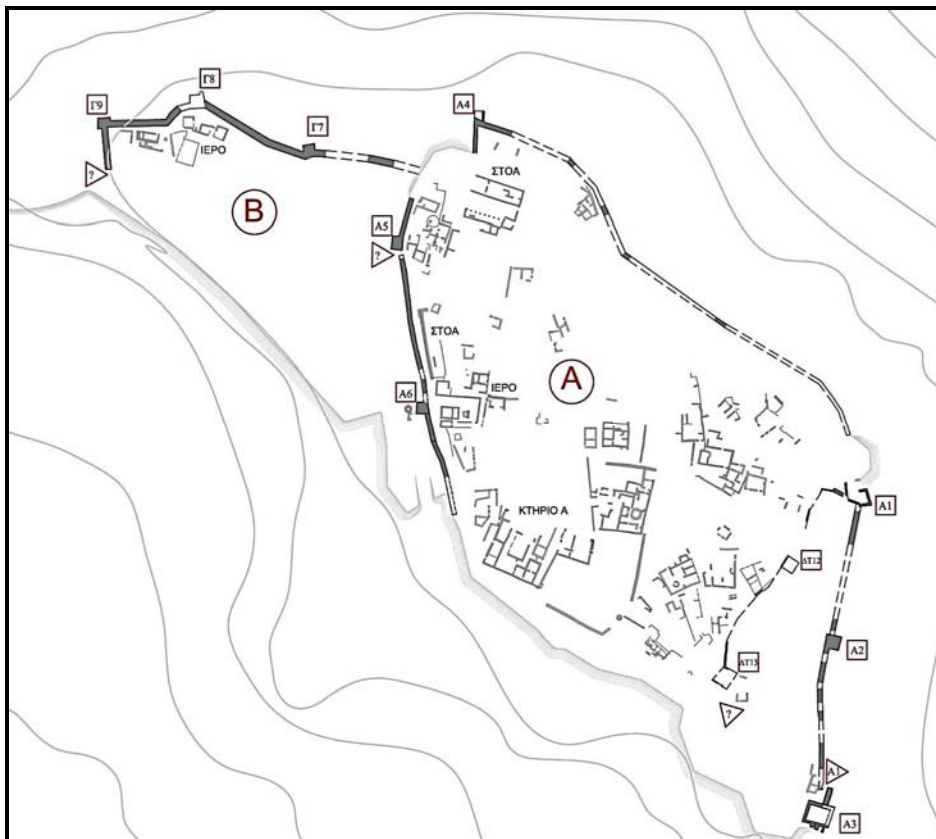

89α. Δυμόκαστρο. Οικοδομική Φάση I.

- Οικοδομική φάση II. Ο οχυρωματικός περίβολος επεκτάθηκε προς τα δυτικά (Δυμόκαστρο B) και τα ανατολικά (ανατολικός τομέας Δυμοκάστρου A) σε θέσεις όμοιας ή και μεγαλύτερης αμυντικής αξίας. Με αυτή την επέκταση αφενός μεν αυξήθηκε η περιτειχισμένη έκταση κατά 26 στρέμματα, αφετέρου δε το Διατείχισμα και ο δυτικός τομέας του Δυμοκάστρου A είτε εγκαταλείφθηκαν είτε υποβαθμίστηκε σημαντικά ο ρόλος τους στην άμυνα του οικισμού. Το νέο τείχος πλάτους 2,7~3,5μ.

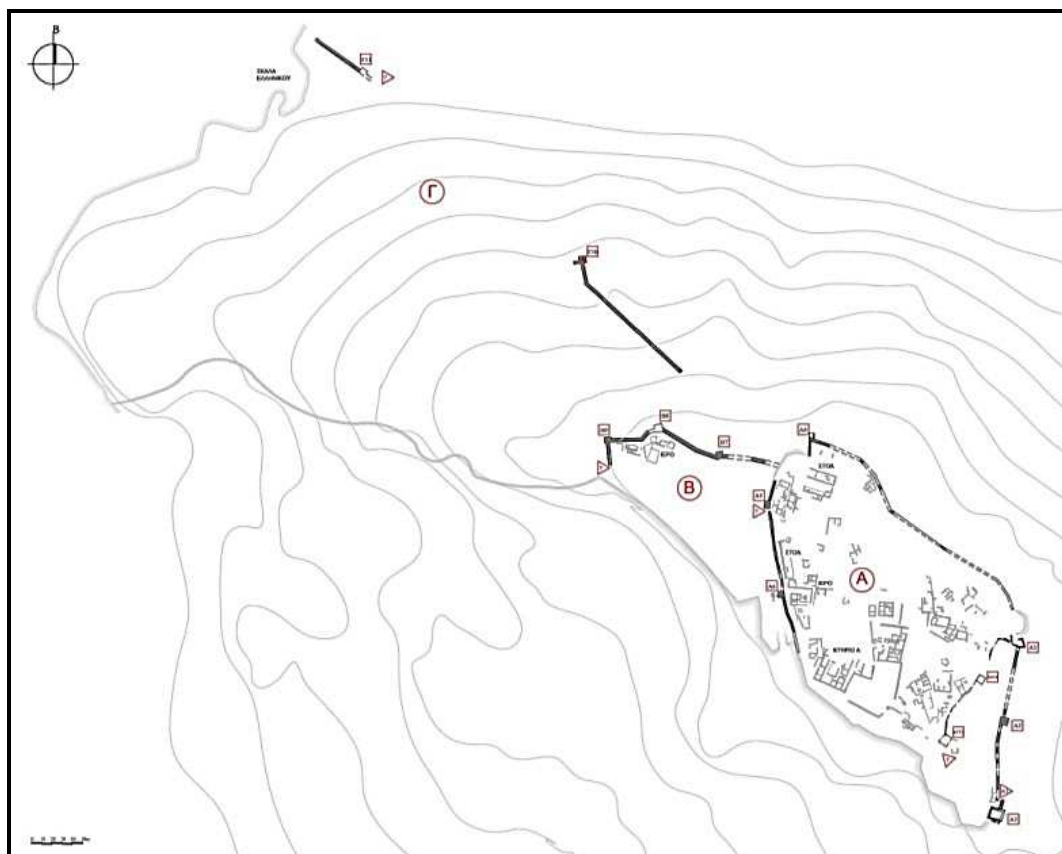
διαμορφώνεται με δύο χτιστές παρειές και ενισχύεται κατά τόπους με εγκάρσια τοιχία που διατάσσονται σε αποστάσεις $\pm 3\mu$. Πέντε νέοι πύργοι, τρεις στα δυτικά (B7-B9) και δύο στα ανατολικά (A1-A2), με τη χαρακτηριστική επιμελή λάξευση, που διαμορφώνει ταινία στις γωνίες τους, ενισχύουν τον νέο οχυρωματικό περίβολο διατασσόμενοι σε κανονικές αποστάσεις. Η κύρια πύλη του οικισμού χωροθετήθηκε και πάλι στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβάλλου προστατευόμενη από έναν μεγάλο μεγέθους πύργο (A3).

Πάντως το τμήμα του τείχους στην περιοχή του ιερού του *Δυμοκάστρου Β*, που δομείται με σχεδόν τετράπλευρους επίπεδους ως προς το πρόσωπο λίθους μέτριας συναρμογής, τρόπος δόμησης που βρίσκει το παράλληλο του στον δυτικό τομέα του *Δυμοκάστρου Α*, ίσως υποδεικνύει ότι η εν λόγω περιοχή του αρχαίου οικισμού κατοικείται ή και οχυρώνεται για πρώτη φορά την ίδια περίοδο που ανεγείρεται ο πρώτος οχυρωματικός περίβολος της αρχαίας πόλης.

89β. Δυμόκαστρο. Οικοδομική Φάση II.

- Οικοδομική Φάση III. Ένα σκέλος, το οποίο σχεδιάστηκε για να ενώνει το τείχος του *Δυμοκάστρου Β* με τη θάλασσα, επεξέτεινε την περιτειχισμένη έκταση του οικισμού κατά 151 στρέμματα, περιλαμβάνοντας για πρώτη φορά σε αυτήν και μία πηγή νερού. Το τείχος πλάτους περίπου 3μ διαμορφώνεται με δύο παρειές και εγκάρσια τοιχία στο εσωτερικό του και ενισχύεται με πύργους σε στρατηγικά σημεία, στο μέσον περίπου της διαδρομής του και κοντά στη θάλασσα.

89γ. Δυμόκαστρο. Οικοδομική Φάση III.

Η πρώτη οικοδομική φάση των οχυρώσεων του Δυμοκάστρου μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά περί τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. στην περίοδο ίδρυσης της αρχαίας πόλης. Από την άλλη δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι η οχύρωση του *Δυμοκάστρου Γ* (Οικοδομική φάση III) ανήκει στην Ελληνιστική περίοδο, οπωσδήποτε μετά το γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιθανότερα στον 3^ο αι. π.Χ. Πέρα από τη σχέση που παρουσιάζει με τις άλλες δύο οικοδομικές φάσεις, ανάλογες επεκτάσεις κατά την Ελληνιστική περίοδο, που σε αρκετές περιπτώσεις υπερδιπλασιάζουν την αρχικά περιτειχισμένη έκταση, εμφανίζουν αρκετοί οχυρωμένοι οικισμοί της Ηπείρου, οι περισσότεροι από τους οποίους βρίσκονται κοντά στα παράλια της χώρας. Εκτός από το Δυμόκαστρο επεκτάσεις αυτού του τύπου που χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο απαντούν στη Φοινίκη,⁵⁶³ στο Βουθρωτό,⁵⁶⁴ στη Λυγιά⁵⁶⁵ και στη Ντόλιανη (Φανοτή)⁵⁶⁶ της Θεσπρωτίας, στο Καστρί

⁵⁶³ Ο Hammond 1967, 112-117, 659, Plan 11 την τοποθετεί στην περίοδο 200-170 π.Χ. χωρίς όμως να τεκμηριώνει τη χρονολόγηση

⁵⁶⁴ Hodges – Molla 2009, 19· Μεταλληνού et al. 2008, 104.

⁵⁶⁵ Ο Δάκαρης 1972, 107 χρονολογεί τη Λυγιά Γ στην Κλασική περίοδο μεταξύ του 427 και του 343 π.Χ. σε συμφωνία με τη θεωρία του ότι οι οχυρωματικοί περίβολοι της χερσονήσου απέναντι από το ακρωτήριο Λευκίμμη ήταν έργα των Κερκυραίων, που, ωστόσο, τουλάχιστον σε ότι αφορά τις οχυρώσεις χρήζει επανεξέτασης.

⁵⁶⁶ Δάκαρης 1972, 154-156 και στο παρόν κεφ. 3.4.6., 3.4.8.

Φαναρίου (Πανδοσία),⁵⁶⁷ στην Κασσώπη⁵⁶⁸ και στο Κάστρο των Ρωγών⁵⁶⁹ (Βουχέτιο⁵⁷⁰ ή κατά άλλους Άμβρακος⁵⁷¹). Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και σε κάποιες από τις πόλεις του βόρειου τμήματος της Ακαρνανίας (Θύρρειον, Πάλαιρος, Λιμναία), για λόγους που όμως φαίνεται να έχουν σχέση με τις τοπικές ιστορικές εξελίξεις και την κατάληψη του νότιου τμήματος της επικράτειας του Ακαρνανικού κοινού από τους Αιτωλούς.⁵⁷² Όπως και στο Δυμόκαστρο σε αρκετές περιπτώσεις οι νέοι οχυρωματικοί περίβολοι παρουσιάζουν μία αποσπασματική εικόνα (Λυγιά Γ, Ντόλιανη, Καστρί Φαναρίου) η δε έκταση που περιβάλουν δεν φαίνεται να κατοικήθηκε συστηματικά (Φοινίκη, Λυγιά Γ, Ντόλιανη, Καστρί Φαναρίου).

Με δεδομένη την χρονολόγηση της Οικοδομικής Φάσης I στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και της Οικοδομικής φάσης III στην Ελληνιστική περίοδο η Οικοδομική φάση II κατά την οποία επεκτάθηκε ο αρχικός οχυρωματικός περίβολος της πόλης θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τα μέσα 4^{ου} αι. π.Χ. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη τις αυξημένες διαστάσεις και το ισόγειο δωμάτιο του *Πύργου Α1* μία χρονολόγηση μετά το 325 π.Χ. φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή.

⁵⁶⁷ Δάκαρης 1971, 168 (Πανδοσία Γ).

⁵⁶⁸ Δάκαρης 1971, 115· Hoerfner - Schwandler 1994, 122-123· Κοντογιάννη 2006, 22-23.

⁵⁶⁹ Δάκαρης 1971, 179, (Βουχέτιο Γ)

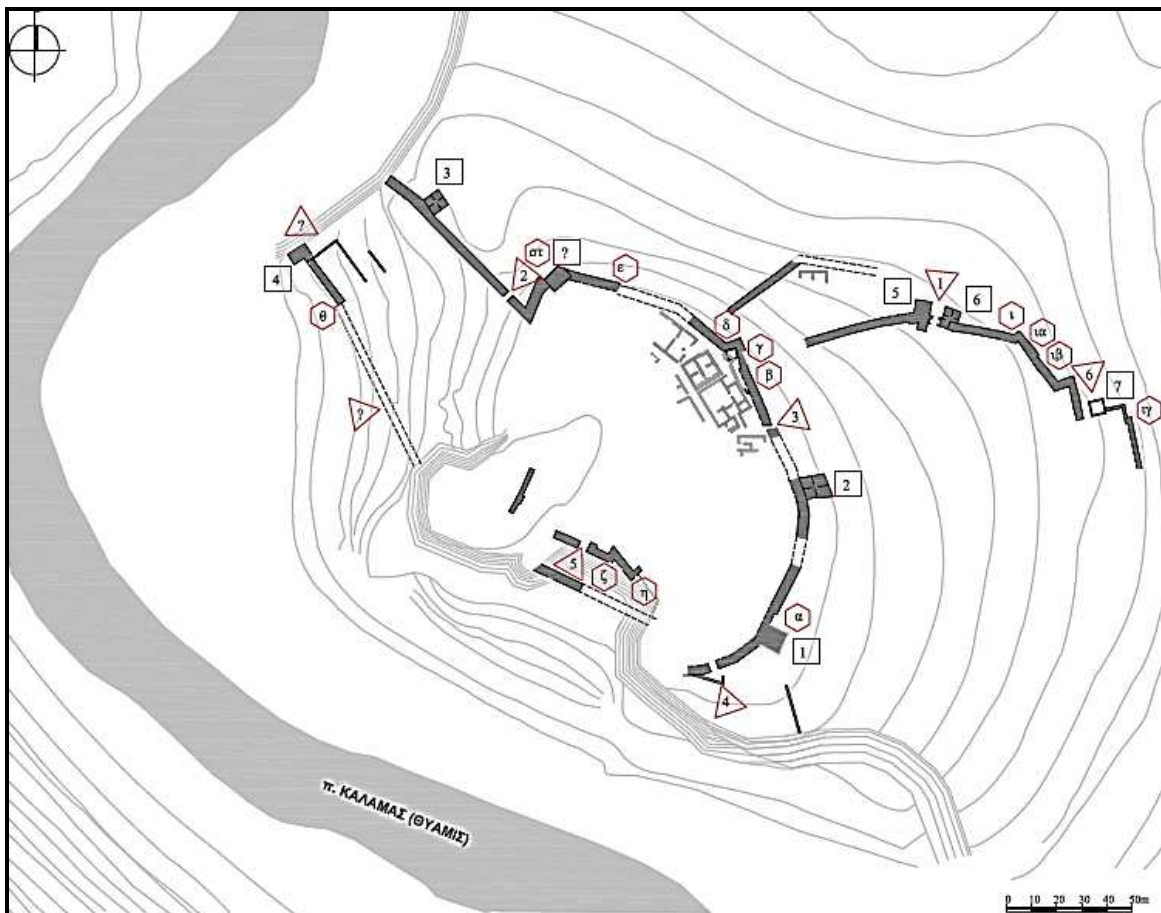
⁵⁷⁰ Hammond, 1956, 33-34· 1967, 475.

⁵⁷¹ Καρατζένη 2011, 145-159.

⁵⁷² Ley 2008, 186-187, 197· Μέχρι πάντως τη διατύπωση της παραπάνω άποψης επικρατούσε η χρονολόγηση, ιδιαίτερα του μεγάλου περιβόλου του Θυρρείου στον 5^ο αι. π.Χ. κυρίως λόγω της απλότητας στην κατασκευή του.

3.4. Ντόλιανη (Φανοτή)

Σε ένα ασβεστολιθικό ύψωμα (υψ. 85μ), που περιβάλλεται από τον ποταμό Καλαμά αναπτύχθηκε ο αρχαίος οχυρωμένος οικισμός, που ταυτίζεται από την έρευνα με τη Φανοτή, κύρια πόλη του θεσπρωτικού φύλου των Φανοτέων. Η πόλη περιβάλλεται από ένα εντυπωσιακό σε ισχύ οχυρωματικό σύνολο. Οι δύο περίβολοί της σε συνδυασμό με ένα «βραχίονα» στα βορειοδυτικά, ένα ανεξάρτητο σκέλος (υποτείχισμα) που προβάλλει στα νότια και ένα προτείχισμα μπροστά από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* περιβάλλουν έκταση που προσεγγίζει τα 50 στρέμματα.

90. Τοπογραφικό σχέδιο της Ντόλιανης (Υπόβαθρο Σχεδίου: Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

3.4.1. Η αρχαία πόλη (Ταύτιση, περιγραφή, χρονολόγηση)

Η εμπλοκή της Φανοτής στα γεγονότα του Συμμαχικού (220-217 π.Χ.)⁵⁷³ και του Γ' Μακεδονικού πολέμου (172-168/167 π.Χ.),⁵⁷⁴ είχε ως αποτέλεσμα την επανειλημμένη

⁵⁷³ Πολ. 5.96.: «Ἐγένετο δὲ καὶ *περὶ Φανοτεῖς* παλιμπροδοσία τοιόνδε τινὰ τρόπον. Ἀλέξανδρος ὁ τεταγμένος ἐπὶ τῆς Φωκίδος ὑπὸ Φιλίππου συνεστήσατο πρᾶξιν ἐπὶ τοὺς Αἰτωλοὺς διὰ τινος Ἰάσονος, ὃς ἐτύγγανεν ὑπ' αὐτοῦ τεταγμένος *ἐπὶ τῆς τῶν Φανοτέων πόλεως*, ὃς διαπεμψάμενος πρὸς Ἀγήταν τὸν τῶν Αἰτωλῶν στρατηγὸν ὠμολόγησε *τὴν ἄκραν αὐτοῖς παραδώσειν τὴν ἐν τοῖς Φανοτεῦσι*, καὶ περὶ τούτων ὄρκους ἐποίησατο καὶ συνθήκας. Παραγενομένης δὲ τῆς ταχθείσης ἡμέρας ὁ μὲν Ἀγήτας ἦκεν ἔχων τοὺς Αἰτωλοὺς

αναφορά της στα έργα του Πολυβίου και του Λιβίου. Οι αναφορές αυτές μας δίνουν μία σειρά από σημαντικές πληροφορίες: ότι ήταν πόλη, ανήκε στο φύλο των Φανοτέων,⁵⁷⁵ ήταν «ἄκρα»,⁵⁷⁶ απείχε λίγες ώρες πεζοπορίας από τα Γίτανα⁵⁷⁷ και ότι διέθετε ακρόπολη⁵⁷⁸ και ισχυρή οχύρωση, η οποία επέτρεψε το 169 π.Χ. στη μακεδονική φρουρά, που είχε εγκαταστήσει ο Περσέας στην πόλη, να αντισταθεί στη πολιορκία στρατού αποτελούμενου από Ρωμαίους, Χάονες και Θεσπρωτούς, υπό τον Ρωμαίο ύπατο Άππιο Κλαύδιο⁵⁷⁹ Με βάση τα γεγονότα του Γ' Μακεδονικού πολέμου ο Hammond ταύτισε τη Φανοτή με τον αρχαίο οχυρωμένο οικισμό κοντά στη σημερινή Ραβενή, δυτικά των στενών της Βροσύνας, στο μεταίχμιο Θεσπρωτίας και Μολοσσίας.⁵⁸⁰ Ωστόσο ο Δάκαρης, αν και αποδέχτηκε την άποψη του Hammond για την ταύτιση της επικράτειας του Θεσπρωτικού φύλου των Φανοτέων με την κοιλάδα του ποταμού Καλαμά, απέρριψε την ταύτιση της πόλης τους με τον αρχαίο οχυρωμένο οικισμό της Ραβενής, έκτασης μόλις 20 στρεμμάτων, και βασιζόμενος στη μαρτυρούμενη από το Λίβιο ισχύ των οχυρώσεων της, την ταύτισε με τον αρχαίο οικισμό της Ντόλιανης (γεωγρ. πλάτος: 39°32'4.46"B, γεωγρ. μήκος: 20°21'11.55"A) στην περιοχή του μέσου ρου του Καλαμά.⁵⁸¹

Η άποψη του Δάκαρη, αν και μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί, επικρατεί στην έρευνα ως η πλέον πιθανή. Ο αρχαίος οικισμός της Ντόλιανης αναπτύσσεται στην κορυφή και τα πρηνή ασβεστολιθικού υψώματος, που καθώς περιβάλλεται από την κοίτη του ποταμού Καλαμά, είναι προσβάσιμο μόνο μέσω χαμηλού και στενού αυχένα που το

νυκτός *πρός τοὺς Φανοτεῖς*, καὶ τοὺς μὲν λοιποὺς ἐν ἀποστήματι κρύψας ἔμεινε, τοὺς δ' ἐπιτηδειοτάτους ἑκατὸν ἐπιλέξας ἀπέστειλε *πρὸς τὴν ἄκραν*, ὃ δ' Ἰάσων τὸν μὲν Ἀλέξανδρον ἔτοιμον εἶχε μετὰ στρατιωτῶν ἐν τῇ πόλει, τοὺς δὲ νεανίσκους παραλαβὼν κατὰ τοὺς ὄρκους εἰσήγαγε *πάντας εἰς τὴν ἀκρόπολιν*.»

⁵⁷⁴ Πολ. 27.16.: «Ὅτι οἱ περὶ Θεόδοτον καὶ Φιλόστρατον ἐποίησαν ἀσεβὲς πρᾶγμα καὶ παράσπονδον ὁμολογουμένως. Πυθόμενοι γὰρ τὸν ὕπατον τῶν Ῥωμαίων Αὐλον Ὀστίλιον παραγίνεσθαι κομιζόμενον εἰς Θετταλίαν ἐπὶ τὸ στρατόπεδον..... ἔγραφον τῷ Περσεῖ συνεχῶς ἐπισπεύδειν..... *Συνέβη δὲ τὸν Αὐλον εἰς τοὺς Φανοτεῖς* παραγενόμενον καταλῦσαι παρὰ Νέστορι τῷ Κρωπίῳ καὶ παραδοῦναι καθ' αὐτοῦ τοῖς ἐχθροῖς καιρὸν ὁμολογούμενον· ὃν εἰ μὴ τύχη τις ἐβράβευσε πρὸς τὸ βέλτιον, οὐκ ἂν μοι δοκεῖ διαφυγεῖν. Νῦν δὲ δαιμονίως πως ὁ Νέστωρ τὸ μέλλον ὀπευσάμενος ἐξ αὐτῆς *ἠνάγκασε μετελθεῖν εἰς Γίτανα τῆς νυκτός*. Καὶ ἀπογνοὺς τὴν διὰ τῆς Ἠπείρου πορείαν ἀνήχθη καὶ πλεύσας εἰς Ἀντίκυραν ἐκεῖθεν ἐποίησατο τὴν ὁρμὴν εἰς Θετταλίαν.»

Liv. 43.21.4.: «Ap. Claudius acceptam in Illyrico ignominiam corrigere cupiens *Phanotam, Epiri castellum*, adortus oppugnare est. Auxilia Chaonum Thesprotorumque praeter Romanum exercitum, ad sex milia hominum, secum adduxit; neque operae pretium fecit Cleua, qui relictus a Perseo erat, *cum ualido praesidio defendente*.»

Liv. 45.26.3: «Dum haec ibi, alia in Macedonia, alia Romae <in Asia> geruntur, interim <in> Illyrico L. Anicius rege Gentio, sicut ante dictum est, in potestatem redacto Scodrae, quae regia fuerat, praesidio inposito Gabinium praefecit, Rhizoni et Olcinio, urbibus opportunis, C. Licinium. praepositis his Illyrico, reliquo exercitu in Epirum est profectus. *Ubi prima Phanote* ei dedita est omni multitudine cum infulis obuiam effusa. hinc praesidio inposito in Molossidem transgressus, cuius omnibus oppidis praeter Passaronem et Tecmonem et Phylacen et Horreum receptis primum ad Passaronem ducit.»

⁵⁷⁵ Πολ. 5.96.5. Liv. 45.26.3.

⁵⁷⁶ Πολ. 5.96.6.

⁵⁷⁷ Πολ. 27. 16. 6.

⁵⁷⁸ Πολ. 5.96.7-8.

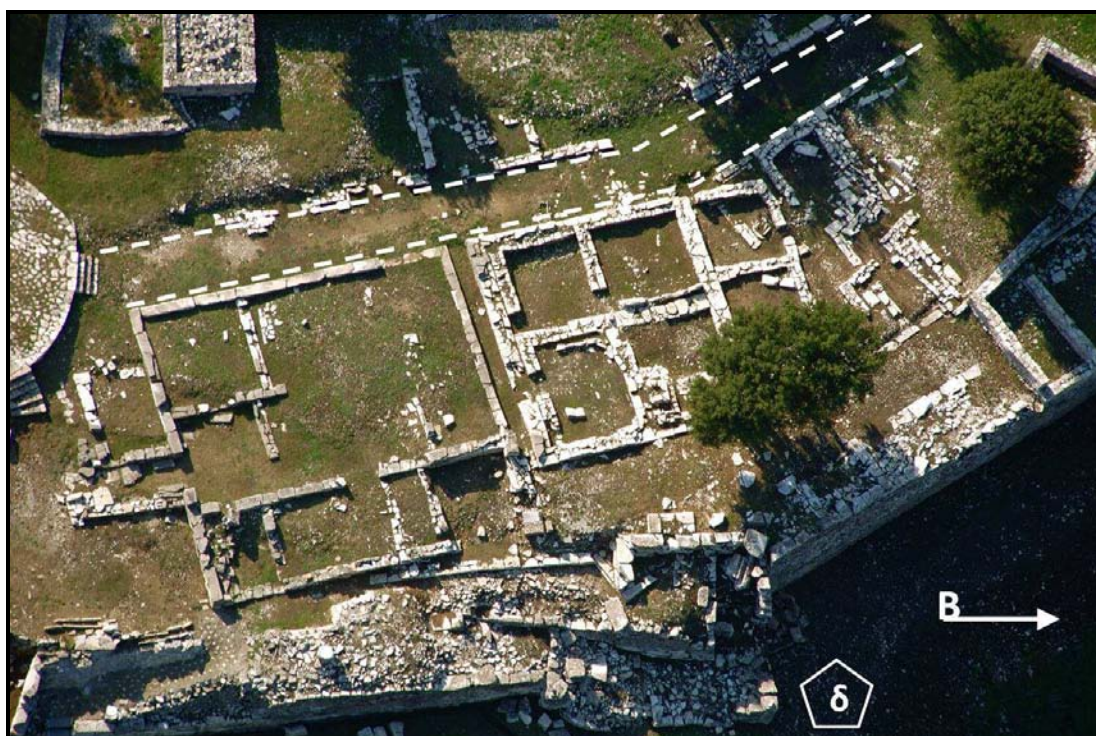
⁵⁷⁹ Liv. 43.21.4.

⁵⁸⁰ Hammond 1967, 676, 686, 704.

⁵⁸¹ Δάκαρης 1972, 39-41.

συνδέει με τους λόφους στα βορειοανατολικά. Εκεί εντοπίζεται το νεκροταφείο του οικισμού, στο οποίο σωστικές ανασκαφικές έρευνες έχουν αποκαλύψει τάφους που χρονολογούνται από τον 7^ο αι. π.Χ. έως την Οθωμανική περίοδο.⁵⁸²

Σποραδικά ευρήματα κεραμικής επιβεβαιώνουν ότι ο λόφος κατοικείται συστηματικά τουλάχιστον από την Αρχαϊκή περίοδο (6^{ος} αι. π.Χ.).⁵⁸³ Ομοίως, η εικόνα των επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που εμφανίζει κατά τόπους (Θλάση δ) ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, πιστοποιεί ότι ακόμα και πριν την ανέγερση του ορατού σήμερα τείχους λειτουργούσε στον λόφο ένας σημαντικός οικισμός με αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα.

91. Ντόλιανη. Επάλληλες οικοδομικές φάσεις στην περιοχή της Θλάσης δ, αρχαίες οικίες και δρόμος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Η διαχρονική κατοίκηση στο λόφο της Ντόλιανης, που ακόμα και σήμερα καταλαμβάνεται από τα κτήρια του λειτουργούντα έως τις αρχές του 19^{ου} αι. μ.Χ. οικισμού, ο οποίος στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται ως Δολιανοί και στις Οθωμανικές ως *Duliyani*,⁵⁸⁴ σε συνδυασμό με την απουσία συστηματικών ανασκαφικών ερευνών στα κατώτερα αρχαιολογικά στρώματα, καθιστούν πρακτικά αδύνατη την αποκατάσταση της μορφής της πόλης κατά την Ύστερη Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο. Μόνο στο

⁵⁸² Δάκαρης 1972, 155' Πρέκα-Αλεξανδρή 1995β, 312' Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου, 2008, 16-18' Ρήγιнос 2009, 559-560' Αηδόνης 2011, 226, 231' Λάμπρου - Δρόσου 2011. Ένα νεκροταφείο της Ύστερης Βυζαντινής περιόδου εντοπίστηκε στην περιοχή της Πύλης 1 του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου βλ. Αηδόνης – Εμμανουήλ 2009.

⁵⁸³ Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου, 2008, 23.

⁵⁸⁴ Για την κατοίκηση στο λόφο μετά τη Ρωμαϊκή περίοδο βλ. Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου, 2008, 39-51.

αδόμητο κατά τα νεώτερα χρόνια βορειοανατολικό τμήμα της κατέστη δυνατή η αποκάλυψη της κάτοψης δύο οικιών, οι οποίες με τη μεσολάβηση μίας στενωπού διατάσσονται κατά μήκος δρόμου, παράλληλου προς τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*.⁵⁸⁵ Στη πραγματικότητα η σημασία της αρχαίας πόλης στο λόφο της Ντόλιανης για την οικιστική οργάνωση της περιοχής του μέσου Καλαμά συνάγεται αποκλειστικά από την προστασία της με οχυρωματικά έργα κλίμακας δυσανάλογης του μεγέθους της (επάλληλοι οχυρωματικοί περίβολοι, προτείχισμα, σκέλη), καθώς και από την κύρια πύλη της, ο μνημειακός χαρακτήρας της οποίας είχε επισημανθεί ήδη από τις πρώτες αυτοψίες των Hammond και Δάκαρη στο χώρο.⁵⁸⁶ Παρά τις βυζαντινές και νεώτερες παρεμβάσεις και τη συστηματική λιθοκλοπή, τα τείχη της Ντόλιανης, ακόμα και στη σημερινή κατάσταση τους, δικαιολογούν το ρόλο που έπαιξε ιδιαίτερα κατά τον Γ' Μακεδονικό πόλεμο ως προκεχωρημένο φυλάκιο των Μακεδόνων.

Η Φανοτή ήταν η πρώτη πόλη της Ηπείρου που παραδόθηκε στον ύπατο L. Anicius Gallus το 168 π.Χ. Η κατοίκηση στη Ντόλιανη συνεχίστηκε χωρίς διακοπή και μετά τη Ρωμαϊκή κατάκτηση, όπως μαρτυρά η συνεχής χρήση των δύο ελληνιστικών οικιών έως τον 6^ο αι. μ.Χ.

3.4.2. Η θέση. (Γεωγραφία, τοπογραφία & φυσικοί πόροι)

Το ύψωμα, στο οποίο αναπτύσσεται η αρχαία πόλη, περιλαμβάνει φυσικά χαρακτηριστικά, που του προσδίδουν μεγάλη αμυντική αξία. Οι απόκρημνες κλιτύες του και ο ποταμός Καλαμάς, που διαπερνώντας τον σκληρό ασβεστόλιθο σχηματίζει στο σημείο αυτό βαθύ φαράγγι, αποκόπτουν πλήρως τον λόφο από τα βραχώδη υψώματα στα δυτικά. Επιπλέον, στα βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά εκτείνονται οι επίπεδες εκτάσεις της πεδιάδας του μέσου Καλαμά, που ακόμα και σήμερα, πόσο μάλλον κατά την αρχαιότητα, συχνά πλημμυρίζουν από τα νερά του ποταμού καθιστάμενες για μεγάλα χρονικά διαστήματα πρακτικά απροσπέλαστες. Καθώς έως τα νεώτερα χρόνια τα σημεία που μπορούσε να διασχίσει κανείς εξαιτίας των επικίνδυνων ακόμα και το καλοκαίρι νερών του Καλαμά είναι ελάχιστα,⁵⁸⁷ το ύψωμα της Ντόλιανης στεκόταν –έως πριν την κατασκευή της σύγχρονης γέφυρας- απομονωμένο ως ακρωτήριο στην νοτιοδυτική απόληξη μίας επιμήκους λοφοσειράς, με την οποία συνδέεται μέσω χαμηλού και στενού αυχένα.

⁵⁸⁵ Πρέκα-Αλεξανδρή 2000, 442-444· Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου, 2008, 34-36.

⁵⁸⁶ Hammond 1967, 86-88· Δάκαρης 1963, 196-197

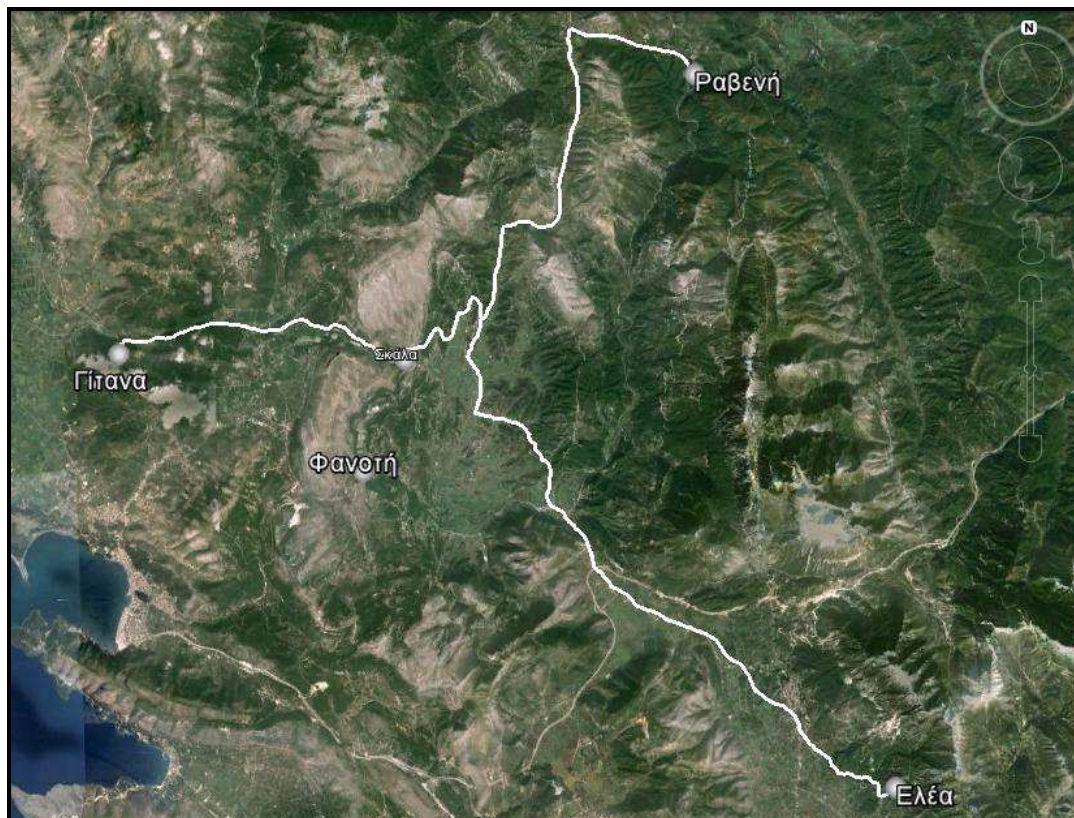
⁵⁸⁷ Hammond 1967, 86.

92. Επάνω: Αεροφωτογραφία της Ντόλιανης με τον Καλαμά, το φαράγγι (αριστερά) και τον αυχένα που τη συνδέει με τη λοφοσειρά (δεξιά). (Αρχειό ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), Κάτω: Πανοραμική φωτογραφία της κοιλάδας του μέσου Καλαμά στα ανατολικά της Ντόλιανης. Λήψη από τον βυζαντινό πύργο στην κορυφή του λόφου.

Η Ντόλιανη δε βρισκόταν πάνω σε κάποιον από τους οδικούς άξονες της περιοχής. Ο Hammond, ο οποίος περπάτησε και κατέγραψε το οδικό δίκτυο της Ηπείρου πριν την κατασκευή των σύγχρονων αυτοκινητοδρόμων, αναφέρει ότι ο δρόμος προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων ακολουθούσε τις βόρειες παρυφές της πεδιάδας του μέσου Καλαμά, για να συναντήσει εκ νέου τον ποταμό στο ύψος της Ραβενής, ενώ βόρεια της Ντόλιανης διακλαδιζόταν με τον δρόμο, που αφού διέσχιζε τον ποταμό στο ύψος της Μενίνας (σημ. Νεράιδα), κατέληγε στην κοιλάδα του Κωκκυτού (Ελεάτιδα).⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Hammond 1967, 86, 87-88, 693-694.

93. Το κύριο οδικό δίκτυο στην περιοχή του μέσου Καλαμά και η σχέση του με τον αρχαίο οικισμό στη Ντόλιανη (Φανοτή) σύμφωνα με τον Hammond 1967, 86 (Υπόβαθρο χάρτη: Google Earth)

Ο Καλαμάς παρείχε παραπάνω από τις αναγκαίες για την ύδρευση του οικισμού ποσότητες νερού. Η σημασία του για τους κατοίκους της αρχαίας πόλης αποτυπώνεται, πιθανώς, και στην κατασκευή των δύο σκελών του τείχους στα βορειοδυτικά (*Βορειοδυτικός «βραχίονας»*), τα οποία φτάνοντας έως τον γκρεμό πάνω από την κοίτη του ποταμού, επέτρεπαν τη ασφαλή πρόσβαση σε αυτόν ακόμα και σε περίοδο κινδύνου.

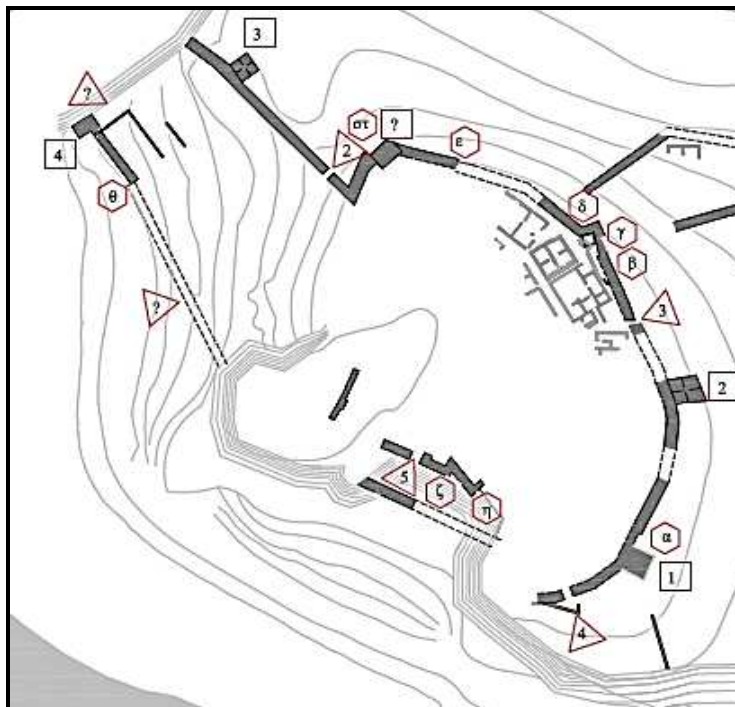
Το άφθονο και καλής ποιότητας αργιλώδες χώμα της αλουβιακή πεδιάδας του μέσου Καλαμά χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ωμών πλίνθων, με τα οποία κατασκευάστηκαν οι ανωδομές των κτηρίων του αρχαίου οικισμού. Ωστόσο οι συμπαγείς ασβεστόλιθοι, που συνιστούν το υπόβαθρο του λόφου της Ντόλιανης, διατασσόμενοι σε στρώματα πάχους έως 0,5μ., τα οποία παρουσιάζουν κλίση ομόρροπη προς την αντίστοιχη του εδάφους διευκολύνουν την εξόρυξη λιθοπλίνθων σχεδόν κανονικού σχήματος, και για αυτό το λόγο αποτέλεσαν ιδανικό οικοδομικό υλικό, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των τειχών της πόλης διαμορφώνοντας τον χαρακτηριστικό ψευδοισόδομο τρόπο δόμησης των οχυρώσεων της.

94. Στρώσεις πλακωδών ασβεστόλιθων στα απόκρημα δυτικά πρηνή του λόφου της Ντόλιανης

3.4.3. Ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος⁵⁸⁹

Ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης με περίμετρο 603μ. περιλαμβάνει έκταση 15 στρεμμάτων, η οποία αποτελεί και την περιοχή που κατά κύριο λόγο αναπτύχθηκε ο αρχαίος οικισμός. Τα απόκρημα πρηνή του λόφου στη δυτική και βορειοδυτική πλευρά του παρέχουν επαρκή προστασία, και καθιστούν περιττή την ενίσχυσή τους με τείχος. Συνεπώς τεχνητή οχύρωση ενισχυμένη με προεξέχοντες πύργους και θλάσεις, οικοδομήθηκε μόνο στην ανατολική και νότια πλευρά του.

95. Τοπογραφικό σχέδιο του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* και του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* της Ντόλιανης (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

⁵⁸⁹ Εκτεταμένες περιγραφές των οχυρώσεων της Ντόλιανης περιλαμβάνονται στα Hammond 1967, 86-87' Δάκαρης 1972, 154-156' Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 25-33.

α. Πορεία-χάραξη.⁵⁹⁰

Περί τα 16μ. από την κρημνώδη δυτική κλιτύ του λόφου ανοίγεται εγκάρσια στον άξονα του τείχους η Πύλη 4, μπροστά από την οποία διατάσσεται γωνιώδης προβολή με άνοιγμα στην ανατολική της πλευρά. Η άμυνα της πύλης ενισχύεται περαιτέρω αφενός μεν από την παρουσία του μεγάλου τετράπλευρου Πύργου 1, ο οποίος υψώνεται ελέγχοντας τη δεξιά πλευρά του εισερχομένου περίπου 19μ ανατολικότερα, αφετέρου δε από το *Νότιο σκέλος* της οχύρωσης, το οποίο φράζει τη δίοδο προς αυτή. Σε απόσταση 4,8μ. από τον Πύργο 1 σχηματίζεται η *Θλάση α*. Θλάση και ανατολική πλευρά του Πύργου 1 σχηματίζουν εσοχή βάθους 1,1μ.

Ακολουθώς το τείχος στρέφεται σταδιακά προς τα βόρεια, διεύθυνση που σε γενικές γραμμές ακολουθεί από τον τετράπλευρο Πύργο 2 έως την μεγάλη πυργοειδή *Θλάση δ*. Μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων της οχύρωσης παρεμβάλλεται η Πύλη 3, που πολύ πιθανώς αποτελεί προσθήκη η οποία έπεται της αρχικής κατασκευής του οχυρωματικού περιβόλου, καθώς και οι *Θλάσεις β και γ* κοντά στη μεγάλη πυργοειδή *Θλάση δ*. Σε γενικές γραμμές η ανάγνωση της κάτοψης του τείχους σε αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα δυσχερής λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του και των επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που διακρίνονται ειδικά πίσω από το λίθινο θώρακα της εξωτερικής παρειάς του, στην περιοχή της *Θλάσης δ*. Η ύπαρξη της *Θλάσης γ* τεκμηριώνεται από τον εντοπισμό της γένεσης μίας ταινιωτής λάξευσης, η οποία μόλις διακρίνεται στον μοναδικό σωζόμενο γωνιόλιθο. Η ιδιόμορφη διαμόρφωση του τείχους στο σημείο αυτό πολύ πιθανό να έχει σχέση με τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο*, ο οποίος υπό κανονικές συνθήκες θα συναπτόταν στον *Εσωτερικό* περίπου στο ύψος των τριών *Θλάσεων β-δ*.

96. Αεροφωτογραφία του τμήματος του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* της Ντόλιανης μεταξύ Πύλης 3 και *Θλάσης δ* (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

⁵⁹⁰ Διατηρείται η αναγραφόμενη στους τοπογραφικούς χάρτες, που περιλαμβάνονται στον αρχαιολογικό οδηγό του χώρου, αρίθμηση των πυλών. Για τις ανάγκες του παρόντος κειμένου προστέθηκε αραβική αρίθμηση και για τους πύργους, για τους οποίους στον οδηγό του χώρου δίδεται περιφραστική ονομασία. Πύργος 1: Στον οδηγό αναφέρεται ως νοτιοανατολικός πύργος, Πύργος 2: Ανατολικός πύργος, Πύργοι 3-4: Οι πύργοι στα σκέλη του βορειοδυτικού βραχίονα, Πύργοι 5-6: Οι πύργοι της κύριας Πύλης 1, Πύργος 7: Ο πύργος τη Πύλης 6.

97. Γένεση ταινιωτής λάξευσης στον κατώτερο, μοναδικό σωζόμενο γωνιόλιθο της *Θλάσης γ*

Μετά την μεγάλη πυργοειδή *Θλάση δ*, η οποία προεξέχει κατά 6,15μ., το τείχος στρέφεται προς τα βορειοδυτικά σωζόμενο στα επόμενα 17μ. σε ιδιαίτερα μεγάλο ύψος. Αφού μεσολαβήσουν 24μ. στα οποία η πορεία του δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί λόγω νεώτερων οικοδομικών παρεμβάσεων και μετά την παρεμβολή της *Θλάσης ε*, το τείχος στρέφεται προς τα νοτιοδυτικά και αφού καμπτόμενο σχηματίσει τη *Θλάση στ* καταλήγει στο σημείο από το οποίο εκφύεται το ανατολικό σκέλος του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* της οχύρωσης. Πάνω στην βορειοδυτική γωνία του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, που κατά τα βυζαντινά-νεώτερα χρόνια έλαβε καμπύλη διαμόρφωση, σώζεται πυργοειδής κατασκευή, η οποία ωστόσο δεν προβάλλει προς έξω.

98. Τείχος Βυζαντινών ή Νεωτέρων χρόνων. Στο βάθος η αφητηρία του ανατολικού σκέλους του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου δεν σώζονται ίχνη αρχαίας οχύρωσης, παρά μόνο το τείχος από μικρές ορθογώνιες πέτρες και κονίαμα, το οποίο χρονολογείται στους

Βυζαντινούς-Νεώτερους χρόνους.⁵⁹¹ Ομοίως η απόκρημνη δυτική πλευρά του λόφου παραμένει ατείχιστη με εξαίρεση την περιοχή περίπου στο μέσο της, όπου στην απόληξη στοιχειωδώς βατής κλιτύος με έντονη κατωφέρεια εντοπίζεται τμήμα τείχους μήκους 62μ., που περιλαμβάνει δύο θάλασες (ζ , η) και πιθανώς μία πύλη. Μπροστά από αυτό αναπτύσσεται «προτείχισμα», το οποίο δεν είναι βέβαιο εάν ανήκει στην Ύστερη Κλασική/Ελληνιστική φάση του οικισμού ή έπεται χρονικά.⁵⁹²

Ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος* περικλείει την κατά κύριο λόγο κατοικημένη περιοχή της πόλης. Ωστόσο αποτελεί μόνο ένα επιμέρους στοιχείο του πολύπλοκου αμυντικού συστήματος, στο πλαίσιο του οποίου ο οικισμός καταλαμβάνει τη θέση ακρόπολης με την κυριολεκτική σημασία του όρου, δηλαδή της πόλης στην κορυφή ενός υψώματος.

β. Περιγραφή

Υλικά δομής. Στο λόφο της Ντόλιανης υπάρχει η δυνατότητα επιτόπιας λατόμευσης άφθονου ασβεστόλιθου με τη μορφή πλακωδών και σχεδόν έτοιμων για οικοδόμηση λίθων ύψους 0,2~0,6μ. Έτσι, παρά την ύπαρξη άφθονων ποσοτήτων νερού και αργιλώδους χώματος, για την κατασκευή του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* έως τουλάχιστον το ύψος της παρόδου χρησιμοποιήθηκε ο λίθος. Πάντως, παρότι δε σώζονται στοιχεία για το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένη η έπαλξη, με δεδομένη την ευκολία με την οποία οι αργοί λίθοι από το λατομείο μετατρέπονται σε κανονικού σχήματος λιθοπλίνθους, δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι δεν ήταν και αυτή κατασκευασμένη από το ίδιο υλικό.

Συστήματα τοιχοποιίας. Οι ιδιότητες της πέτρας που χρησιμοποιείται για την οικοδόμηση του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* της Ντόλιανης καθορίζει και το σύστημα τοιχοποιίας που εφαρμόστηκε. Σε όλη την αμυντική περίμετρο της ανώτερη στάθμης του λόφου και χωρίς καμία εξαίρεση τραπεζιόσχημοι και σπανίως ορθογώνιοι λίθοι, με κυφωτά πρόσωπα, που φέρουν στοιχειώδη (σφυροκοπημένη) επεξεργασία ή έχουν μείνει εντελώς αδιαμόρφωτα (όψη λατομείου) διατάσσονται σε ανισοϋψείς δόμους.

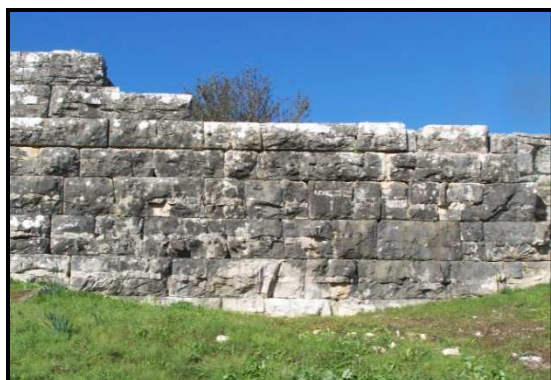
Σε γενικές γραμμές νότια της μεγάλης *Θάλασσης δ* οι δόμοι έχουν ύψος που κυμαίνεται από 0,3μ. έως 0,6μ. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εσοχής δίπλα στον *Πύργο 1*, όπου κανένας από τους σωζόμενους δόμους δεν έχει ίδιο ύψος. Βόρεια της μεγάλης *Θάλασσης δ*, χρησιμοποιούνται λίθοι μικρότερου ύψους, το οποίο κυμαίνεται από 0,2 έως 0,3μ.

Η συναρμογή των λίθων χαρακτηρίζεται ως καλή και προκύπτει σε ότι αφορά τις οριζόντιες έδρες τους από τις ιδιότητες του ασβεστόλιθου, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε

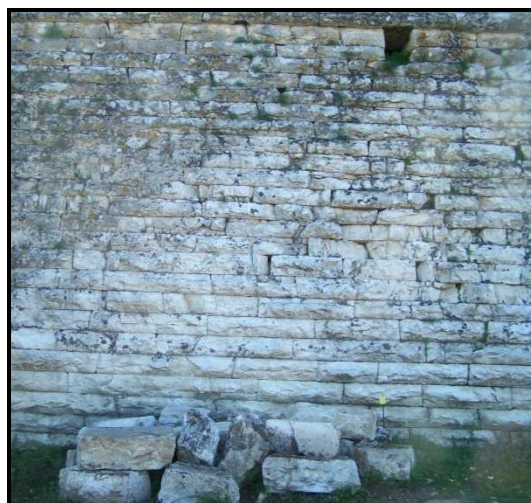
⁵⁹¹ Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 44. Ο Δάκαρης 1972, 206 το τοποθέτησε, λανθασμένα, στη Ρωμαϊκή περίοδο όπως και τον πύργο-καταφύγιο στην κορυφή του λόφου.

⁵⁹² Δάκαρης 1972, Fig. 56.

χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, όπως ακριβώς προέκυψε στον τόπο της λατόμευση του. Στοιχειώδης επεξεργασία απαιτείται για τη διαμόρφωση των κάθετων εδρών του.

(α)

(β)

99. Ψευδοισόδομο σύστημα τοιχοποιίας στον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο* της Ντόλιανης, (α). Στο μεταπύργιο των *Πύργων 1-2* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Νότια της *Θλάσης δ*

Πίνακας 17: Ντόλιανη. Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Συστήματα τοιχοποιίας.																
Σχήμα λίθων	Σύστημα διάταξης					Πρόσωπο						Συναρμογή				
						Επιφάνεια			Επεξεργασία							
	Ισόδομο	Ψευδοισόδομο	Οριζόντιο	Καμπυλόγραμμο	Συμπαγές	Επίπεδη	Κυφωτή	Ακανόνιστη	Επιμελής	Σχεδόν Επιμελής	Ημίεργη	Αδιαμόρφωτη επιφάνεια	Καλή	Μέτρια	Χαλαρή	Χωρίς Συναρμογή
Ακανόνιστο																
Πολυγωνικό																
Πολυγωνικό προς Τετράπλευρο																
Ορθογώνιο																
Τραπεζίοσχημο																

Τείχος-Μεταπύργια. Η εσωτερική παρειά του τείχους είναι ορατή μόνο κατά τόπους και ιδιαίτερα μετά τη μεγάλη *Θλάση δ* όπου διακρίνεται σε μήκος 17μ. Στο σημείο αυτό οι δύο παρειές (εσωτερική και εξωτερική) δεν παρουσιάζουν απόλυτη παραλληλία απέχοντας από 3,2 έως 3,5μ. Το κενό μεταξύ τους γεμίζεται κατά το συνήθη τρόπο με μικρού σχετικά μεγέθους αργούς λίθους, λατύπη και χώμα. Διακρίνονται, επίσης, δύο εγκάρσια, μη συμπλεκόμενα με τους λίθινους θώρακες των παρειών, τοιχία σε απόσταση 3μ. το ένα από το άλλο. Τα τοιχία διατάσσονται εκατέρωθεν ορθογώνιου οχετού, η έξοδος του οποίου διακρίνεται στην εξωτερική παρειά του τείχους, πάνω από δόμο που προεξέχει

ελαφρά εν είδει γείσου. Το χαρακτηριστικό αυτό στοιχείο της εξωτερικής παρειάς του τείχους παρατηρείται και σε άλλα, σωζόμενα σε ικανοποιητικό ύψος, σημεία του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, όπως ο *Πύργος 1* και το μεταπύργιο των *Πύργων 1 και 2*. Στο εν λόγω μεταπύργιο εκτός από τον προεξέχοντα δόμο, διακρίνεται επίσης η εσωτερική παρειά του τείχους αλλά και ένας εγκάρσιος στον άξονά του οχετός, πλάτους 0,7μ., ο οποίος καλύπτεται από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες.

(α)

(β)

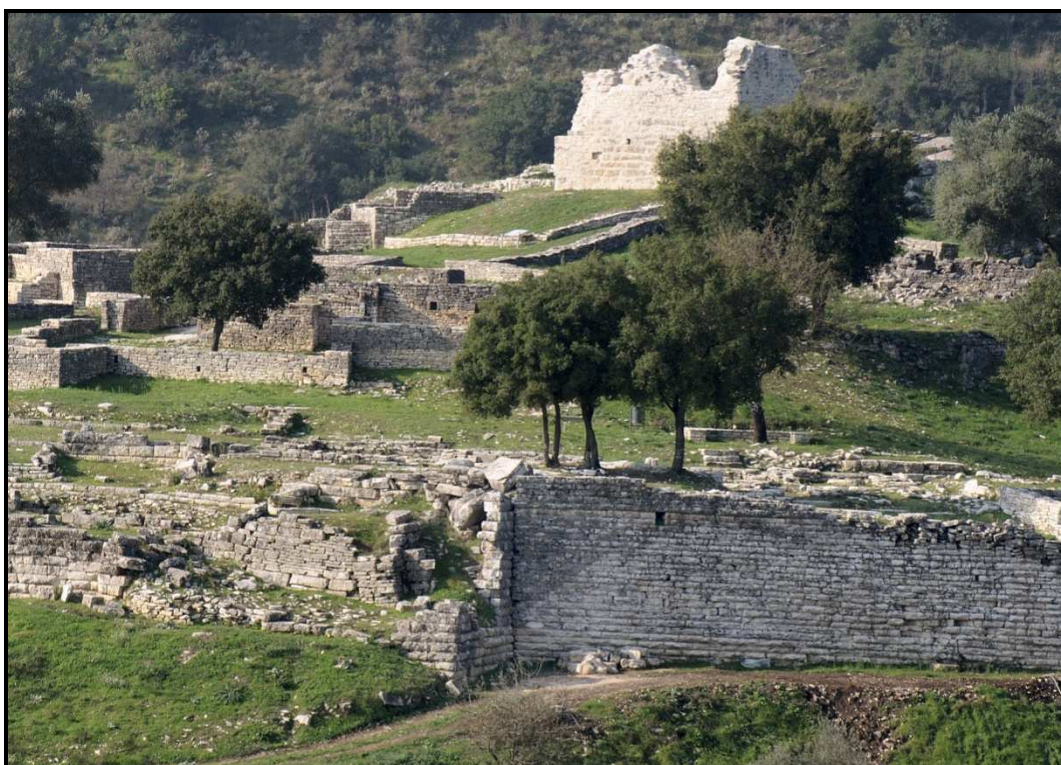
(γ)

100. (α). Μεταπύργιο δίπλα στην *Θάλαση δ*. Στο βάθος τα δύο εγκάρσια τοιχεία, (β). Οχετός και προεξέχων δόμος παρά την *Θάλαση δ* (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (γ). Οχετός στο μεταπύργιο των *Πύργων 1-2*

Η εξωτερική παρειά του τείχους σώζεται σε ύψος που υπερβαίνει τα 6μ. (βόρεια της *Θάλασης δ*). Η σχέση του με τις αρχαίες οικίες δείχνει ότι λειτουργούσε και ως ανάλημμα για την αύξηση της επίπεδης επιφάνειας της υψηλότερης στάθμης του λόφου. Σε αυτή ακριβώς τη χρήση οφείλεται, πιθανώς, και η καλή διατήρηση του σε αυτό το σημείο, καθώς άλλα τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, που δεν λειτουργούσαν και ως αναλήμματα, φαίνεται ότι καθαιρέθηκαν σταδιακά και οι λίθοι τους χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό κατά τους Ρωμαϊκούς, Βυζαντινούς και Νεώτερους χρόνους.⁵⁹³

⁵⁹³ Μεταξύ της *Θάλασσης δ* και ε απουσιάζει η εξωτερική παρειά του τείχους ωστόσο η εσωτερική διατηρείται συγκερατώντας τις επιχώσεις επί των οποίων εδράζονται οι οικίες των Νεώτερων χρόνων.

Θλάσεις. Τρεις τουλάχιστον θλάσεις (α , β , ϵ) προβάλουν από τη γραμμή του τείχους ελάχιστα και επομένως πρέπει να ερμηνευθούν ως προσαρμογές των ευθύγραμμων τμημάτων του τείχους στο ανάγλυφο του εδάφους. Από την άλλη οι υπόλοιπες πέντε θλάσεις του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* προβάλουν αρκετά και επομένως, παρότι δεν διατάσσονται σε τακτά διαστήματα, θα πρέπει να ερμηνευθούν ως αμυντικές κατασκευές, που επέτρεπαν την παροχή πλευρικών πυρών για την προστασία των μεταπυργίων. Σε όλες τις περιπτώσεις η κατακόρυφη ακμή των θλάσεων τονίζεται με επιμελή λάξευση, που διαμορφώνει τη συνήθη στις γωνίες κυρίως των πύργων λαξευτή ταινία-οδηγό.

101. *Θλάση δ* και παρακείμενο μεταπύργιο. Στο βάθος ο βυζαντινός πύργος στην κορυφή του λόφου (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ειδικά η *Θλάση δ* προβάλλει από το παρακείμενο μεταπύργιο κατά 6,1μ. και δικαίως αποκαλείται στη βιβλιογραφία πυργοειδής προεξοχή. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι από την παρακείμενη προς νότο *Θλάση γ* απέχει επίσης 6μ. και με δεδομένο ότι στο σημείο αυτό αφενός μεν σώζεται μόνο ο κατώτερος ή και κανένας δόμος του τείχους, αφετέρου δε είναι εμφανής η πολυπλοκότητα της στρωματογραφίας με επάλληλες και επομένως διαφορετικές χρονολογικά οικοδομικές φάσεις, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί, ότι η *Θλάση δ* ήταν αρχικά τμήμα ενός τετράπλευρου πύργου 6Χ6μ., η μία πλευρική όψη του οποίου κάποια στιγμή (μετά την οικοδόμηση του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*;) ενσωματώθηκε στο τείχος. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζει περαιτέρω το μήκος του μεταπυργίου, το οποίο παρεμβάλλεται μεταξύ της *Θλάσης γ* και του *Πύργου 2* (55μ), που είναι περίπου ίδιο με αυτό του μεταπυργίου των *Πύργων 1 και 2* (56,9μ.)

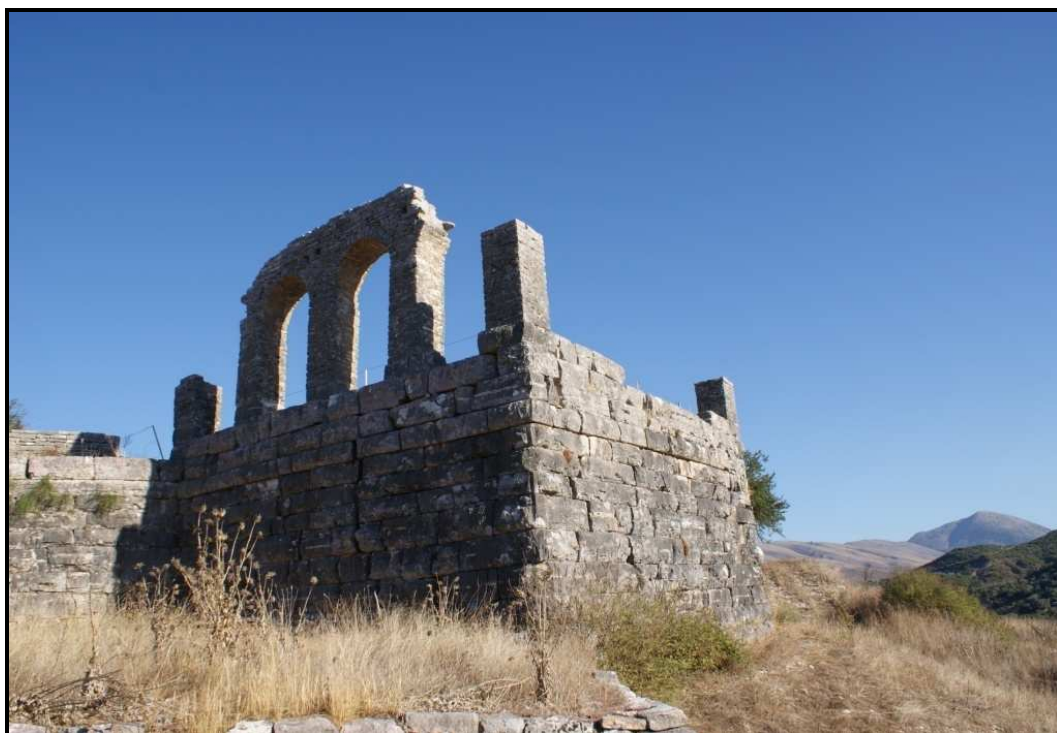
καθώς και η διαφορά στο ύψος των δόμων αλλά και η δομική ανεξαρτησία, που παρουσιάζει η *Θλάση δ* από το παρακείμενο μεταπύργιο. Σε ότι αφορά, πάντως, την τελευταία παρατήρηση δομικά ανεξάρτητη εμφανίζεται και η αβαθής *Θλάση ε*, για την οποία δεν υπάρχει κανένας λόγος για να υποθέσουμε ότι ανήκει σε διαφορετική χρονολογικά οικοδομική φάση. Σε κάθε περίπτωση η πιθανότητα να ήταν η *Θλάση δ* στην αρχική της μορφή ένας πύργος χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Πίνακας 18: Ντόλιανη Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θλάσεων (μ.)	
<i>Θλάση α</i>	1,1
<i>Θλάση β</i>	0.7
<i>Θλάση γ</i>	1,4
<i>Θλάση δ</i>	6,1
<i>Θλάση ε</i>	1,0
<i>Θλάση στ</i>	2,7
<i>Θλάση ζ</i>	2,1
<i>Θλάση η</i>	3,8

Πύργοι. Οι δύο πύργοι του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* της Ντόλιανης διατηρούνται σε εκ διαμέτρου αντίθετη κατάσταση. Ο τετράπλευρος *Πύργος 1* σώζεται σε ύψος 5μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ ο *Πύργος 2*, καθώς έχει υποστεί εκτεταμένη λιθοκλοπή, σώζεται επαρκώς μόνο σε ότι αφορά τις πλευρικές όψεις, ενώ από το μέτωπο του διατηρούνται μόνο οι δύο κατώτεροι δόμοι. Καθώς μάλιστα οι εκτεταμένες παρεμβάσεις είχαν ως αποτέλεσμα να απολέσει τη δομική του ευστάθεια, η κάτοψη του πύργου εμφανίζεται σήμερα παραμορφωμένη, γεγονός που δεν επιτρέπει τον ακριβή υπολογισμό των διαστάσεων του.

Η καλή διατήρηση του *Πύργου 1* οφείλεται στην οικοδόμηση κατά την Οθωμανική περίοδο κτηρίου με δεκαέξι (16) τοξωτά ανοίγματα, τέσσερα (4) σε κάθε πλευρά, που ταυτίζεται μουσουλμανικό τέμενος.⁵⁹⁴ Πάντως και στο σωζόμενο τμήμα του ο *Πύργος 1* φέρει εκτεταμένες νεώτερες παρεμβάσεις. Πάνω από τον προεξέχοντα στενό δόμο, διατάσσονται ορθογώνιοι και τραπεζιόσχημοι λίθοι με εντελώς ακατέργαστα πρόσωπα, ενώ και η υψηλότερη στάθμη της βορειοανατολικής γωνίας του, είναι σε μεγάλο βαθμό συμπληρωμένη με διαφόρων μεγεθών τετράπλευρους γωνιόλιθους, από τους οποίους απουσιάζει η επιμελής λάξευση των ακμών τους, η οποία ωστόσο διακρίνεται στους γωνιόλιθους της κατώτερης στάθμης.

⁵⁹⁴ Δάκαρης 1972, 207. Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 50-51.

(α)

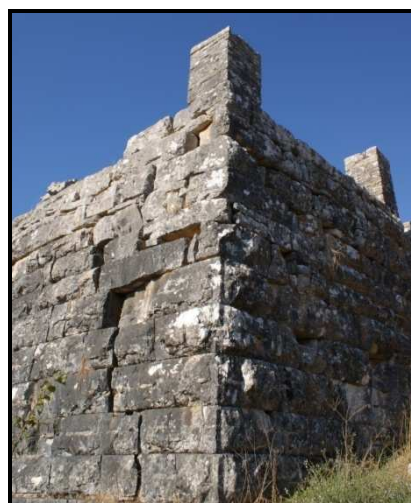
(β)

(γ)

(δ)

(ε)

102. (α). Πύργος 1, (β). Πύργος 2, (γ). Πύργος 2. Πλευρική όψη, (δ). Πύργος 1. Μέτωπο και πλευρική όψη (ε). Πύργος 1. Βορειοανατολική γωνία

Ένα εσωτερικό τοίχιο διασχίζει το μέσον περίπου του Πύργου 1, ωστόσο δεν είναι σαφές, εάν σχετίζεται με τον ίδιο το πύργο ή με το νεώτερο κτήριο. Από την άλλη στο εσωτερικό του Πύργου 2 σαφώς διακρίνεται ένα εσωτερικό τοίχιο και πιθανώς ένα δεύτερο, τα οποία διατασσόμενα σταυροειδώς δημιουργούν τέσσερα διαμερίσματα.

Οι διαστάσεις των πύργων της Ντόλιανης είναι αρκετά μεγάλες, οπωσδήποτε μεγαλύτερες των τετράπλευρων πύργων του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου των Γιτάνων, ώστε να ανταγωνίζονται (Πύργος 1) ή να ξεπερνούν (Πύργος 2) τις διαστάσεις του μεγαλύτερου γνωστού πύργου των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ, δηλαδή του γωνιακού πύργου της Αιγόςθυνας, ο οποίος χρονολογείται κατά άλλους πριν και κατά άλλους μετά τα μέσα του αιώνα.⁵⁹⁵ Εάν μάλιστα συνυπολογιστεί και το πλάτος του τείχους πίσω από τις προβολές των πύργων, το οποίο ωστόσο δεν είναι βέβαιο εάν συμπεριλαμβάνονταν στο δωμάτιο του ορόφου/ων του πύργου, φτάνουμε σε επιφάνειες που υπερβαίνουν τα 100μ², αντιστοιχούν δηλαδή σε πύργους μεσαίου μεγέθους για τη στέγαση συστροφικών καταπελτών β' γενιάς.⁵⁹⁶ Εφόσον τα δωμάτια των πύργων καταλάμβαναν μόνο την προβολή τους θα επαρκούσαν για την τοποθέτηση οξυβελών καταπελτών έως και μέσου μεγέθους (μήκος στελέχους έως 4,5 σπιθαμές=3,85μ., άνοιγμα καταπέλτη 2,58μ.), ωστόσο συμπεριλαμβάνοντας το πλάτους 3,0~3,5μ. μεταπύργιο δημιουργείται χώρος επαρκής για την τοποθέτηση ακόμα και μεγάλων λιθοβόλων καταπελτών.⁵⁹⁷

Πίνακας 19: Ντόλιανη. Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύργοι.									
Πύργος*	Μέτωπο	Πλευρές		Εμβαδό προβολής			Εμβαδό με το μεταπύργιο		
				Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,5μ.	Με τοίχο πλάτους 1,0μ.	Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,5μ.	Με τοίχο πλάτους 1,0μ.
1	9,2	8,4	8,5	76,5	60,0	45,4	105,0	84,65μ.	67,0
2	[9]	[10]	[10]	[88]	[70]	[54]	[123]	[102]	[82]

*Οι διαστάσεις του Πύργου 2 είναι κατά προσέγγιση.

Πύλες. Από τις τρεις πύλες του Εσωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου της Ντόλιανης, οι δύο αποτελούν απλά εγκάρσια στο τείχος ανοίγματα. Η Πύλη 3 φαίνεται ότι δεν ανήκει στον αρχικό σχεδιασμό της οχύρωσης. Ο διάδρομός της παρουσιάζει σταδιακή διεύρυνση του ανοίγματός του από έξω (1,6μ.), προς τα μέσα (2,1μ.), ενώ τα πλευρικά του αναλήμματα αποτελούνται από τραπεζιόσημους λίθους με εντελώς ακατέργαστα πρόσωπα.

⁵⁹⁵ Ober 1985, 169· 1987, 586-589· Cooper 1986, 195· Winter 1997, 258 αλλά και Scranton 1941, 81, 176· Marsden 1969, 136· Lawrence 1979, 388-389. Οι δύο τελευταίοι τον χρονολογούν στα τέλη του 4^{ου}/αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. άποψη που πλέον δεν γίνεται αποδεκτή.

⁵⁹⁶ Winter 1997, 282, Table A.

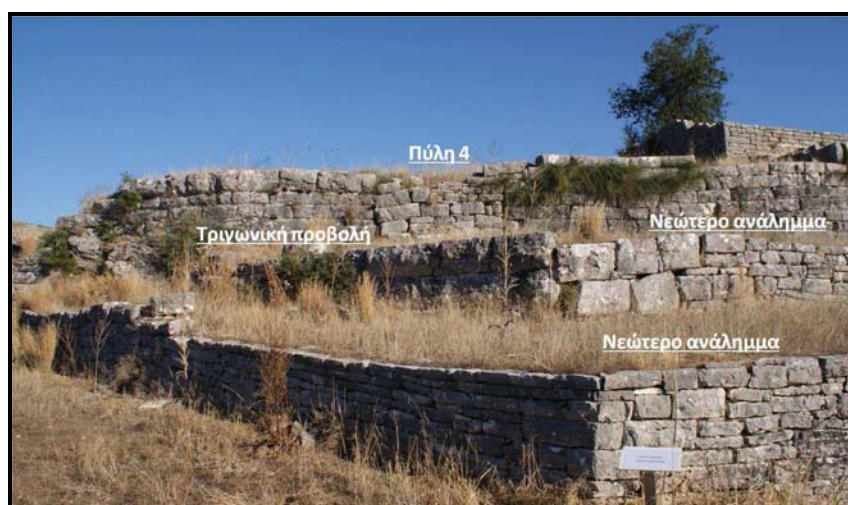
⁵⁹⁷ Winter 1997, 249-250, Table I, II.

103. Πύλη 3

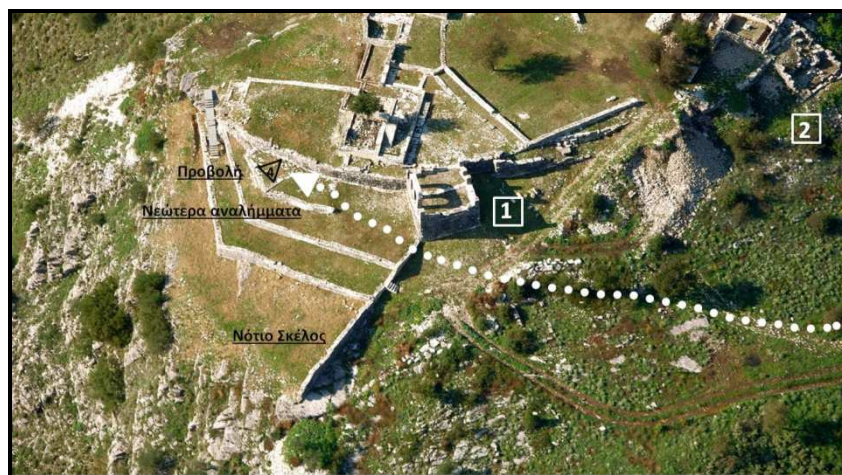
Η Πύλη 5 αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου ως εγκάρσιο άνοιγμα στο τμήμα του τείχους, που φράζει το μόνο στοιχειωδώς προσβάσιμο τμήμα της δυτικής πλευράς του λόφου. Ωστόσο οι διαστάσεις της (πλάτος ανοίγματος 3,6μ.) σε καμία περίπτωση δε συμφωνούν με τη λειτουργία πύλης δευτερεύουσας σημασίας, η οποία, αν κρίνουμε από το σημείο στο οποίο χωροθετείται, δεν δικαιολογείται να έχει μέγεθος μεγαλύτερο από πυλίδα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Πύλη 4 (πλάτος διαδρόμου 3,3μ.), η οποία χωροθετείται στο απώτερο νοτιοδυτικό άκρο του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, δίπλα στην απόκρημνη κλιτύ του λόφου, αποτελούσε την κύρια πύλη της ανώτερης στάθμης του αρχαίου οικισμού. Αν και αυτή έχει επίσης τη μορφή απλού εγκάρσιου ανοίγματος εντυπωσιάζει με την ισχυρή προστασία που τις παρέχεται, από περισσότερα του ενός στοιχεία της οχύρωσης. Αρχικά για να την προσεγγίσει κανείς ακολουθώντας τη διαδρομή με την πλέον ήπια κλίση, έπρεπε να εκθέσει την ευάλωτη δεξιά πλευρά του σε βολές από τους Πύργους 1 και 2 αλλά και από το μεταπύργιο τους. Στη συνέχεια θα έπρεπε να υπερπηδήσει το εμπόδιο του Νοτίου σκέλους, το οποίο διατασσόμενο από τον Πύργο 1 έως τον γκρεμό, έφραζε τη δίοδο προς την Πύλη 4.

104. Η Πύλη 4 και οι κατασκευές που την περιβάλλουν

Ωστόσο, ακόμα και αν ο επιτιθέμενος κατάφερνε να υπερπηδήσει όλα τα παραπάνω εμπόδια, είχε να αντιμετωπίσει και τα προβλήματα που του έθετε μπροστά από την πύλη μία τριγωνική προβολή, η οποία διέθετε στην ανατολική της πλευρά, προς τον Πύργο 1, άνοιγμα πλάτους περίπου 3,7μ.. Εφόσον η εν λόγω προβολή αναπτυσσόταν σε ύψος, πράγμα για το οποίο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, το άνοιγμα μπορεί να ερμηνευτεί ως εξωτερική πύλη, πίσω από την οποία αναπτυσσόταν μία εσωτερική, περιτειχισμένη αυλή. Ακόμα όμως και αν αυτό δεν είναι αληθές και η εν λόγω προβολή είχε περίπου τη μορφή που εμφανίζει και σήμερα, καθιστούσε αδύνατη την κατά μέτωπο προσέγγιση, αναγκάζοντας τον επιτιθέμενο να ακολουθήσει πορεία, που τον εξέθετε σε βολές από πάνω (από το μεταπύργιο) και από πίσω ή εφόσον κατόρθωνε να φτάσει στο θύρωμα της πύλης από τα δεξιά (από τον Πύργο 1). Επιπλέον στο περιορισμένης επιφάνειας άνδηρο που σχηματίζει είναι ιδιαίτερα δύσκολο να κινηθούν πολιορκητικές μηχανές, όπως κριοί ή κριοφόρες χελώνες, που σε άλλη περίπτωση θα αποτελούσαν πραγματική απειλή για την ασφάλεια της πύλης.

(α)

(β)

(γ)

105. (α). Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής της Πύλης 4. Σημειώνεται η διαδρομή προσέγγισής και οι σημαντικότερες κατασκευές που αναφέρονται στο κείμενο (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Τριγωνική προβολή μπροστά από την Πύλη 4, (γ). Πύλη 4.

Η Πύλη 4 σήμερα φράσσεται από τοίχο κατασκευασμένο από ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους λίθους, ο οποίος την κατέστησε λειτουργικά άχρηστη. Παρότι το υλικό φαίνεται ότι είναι αρχαίο, ο τρόπος κατασκευής του αλλά και η σημασία της Πύλης 4 για την επικοινωνία του αρχαίου οικισμού καθιστά βέβαιο ότι λειτουργική αχρήστευσή της δεν έλαβε χώρα κατά την Ελληνιστική περίοδο αλλά σε κάποια μεταγενέστερή της χρονολογική περίοδο. Πιθανώς, μάλιστα, να σχετίζεται με την διάνοιξη της προαναφερθείσας Πύλης 3, στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου*, στην πλέον σύντομη διαδρομή από τα ριζά του λόφου προς τον οικισμό.

Πίνακας 20: Ντόλιανη. <i>Εσωτερικός οχυρωματικό περιβάλλου</i> . Πύλες.							
Πύλη	Τύπος πύλης	Προστασία	Μήκος Διαδρόμου	Πλάτος (Μέγιστο)	Πλάτος (Ωφέλιμο)	Οικ. λείψανα λειτουργίας θύρας	συν. Θύρ.
3	Αξονική	-	2,2	1,6 έως 2,1	1,6	-	-
4	Αξονική - Γωνιώδης	Πύργος, γωνιώδης προβολή, υποτείχισμα	3,0~3,5μ.	3,3μ.	?	?	?
5	Αξονική	-	3,0	3,6	3,6	-	?

3.4.4. Ο Βορειοδυτικός «βραχίονας»

Στα βορειοδυτικά του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* δύο παράλληλα σκέλη, τα οποία καταλήγουν στην κρημνώδη κλιτύ του λόφου πάνω από την κοιτή του Καλαμά, εντάσσουν στην αμυντική περίμετρο της πόλης μία επιπλέον έκταση 5 στρεμμάτων περίπου.

106. Αεροφωτογραφία του λόφου της Ντόλιανης με τον Βορειοδυτικό «βραχίονα» κάτω δεξιά (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

α. Πορεία-χάραξη.

Το ανατολικό σκέλος του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* αναπτύσσεται ευθύγραμμα σε μήκος 75μ. ξεκινώντας από τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο* του οικισμού και φτάνοντας στην απόκρημνη κλιτύ πάνω από την κοίτη του Καλαμά. Διαθέτει μία πύλη πλάτους 2,5μ., ενώ σε απόσταση 16μ. από την απόληξή του, υψώνεται μεγάλος τετράπλευρος πύργος (*Πύργος 3*). Σε μεγάλο βαθμό δε σώζεται η εσωτερική παρειά του τείχους, γεγονός το οποίο σχετίζεται με την εκμετάλλευσή του ως εύκολη πηγή προμήθειας λίθου από τους κατοίκους του οικισμού κατά τα Ρωμαϊκά, Βυζαντινά και Νεώτερα χρόνια, όπως μαρτυρούν οι μεγάλες ποσότητες λατύπης, οι οποίες παρήχθησαν κατά την κατάτμηση των λίθων του.

107. Σωροί λατύπης στο ανατολικό σκέλος του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* της Ντόλιανης

Προς τα νοτιοδυτικά διαμορφώνονται δύο, εν μέρει φυσικά, εν μέρει τεχνητά, βαθμιδωτά άνδρα, έως την απόκρημνη κλιτύ, στην οποία αναπτύσσεται το σχεδόν παράλληλο με το προηγούμενο δυτικό σκέλος. Στην απόληξή του πάνω από τον Καλαμά κάμπτεται σχηματίζοντας ορθογώνιο πύργο (*Πύργος 4*). Η πορεία του διακρίνεται για περίπου 27,5μ. έως το σημείο, στο οποίο σχηματίζει την προεξέχουσα κατά 1,5μ. *Θλάση θ*. Η επέκτασή του έως τα βόρεια πρηνή του λόφου θεωρείται ιδιαίτερα πιθανή αν και σήμερα δε διακρίνονται φυσικά τεκμήρια της παρουσίας του. Στο τοπογραφικό σκαρίφημα του Δάκαρη, πάντως, αποτυπώνεται στο σύνολο του, ενώ καταγράφεται και μία πυλίδα περίπου στο μέσον της διαδρομής του.

Καθώς η έκταση που περιλαμβάνεται στον *Βορειοδυτικό «βραχίονα»* της οχύρωσης δεν φαίνεται να κατοικήθηκε συστηματικά τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τις επόμενες φάσεις της κατοίκησης στον λόφο, η οικοδόμηση των δύο σκελών θα πρέπει να αποδοθεί στην διασφάλιση της πρόσβασης, ακόμα και σε περίοδο κινδύνου, στον ποταμό και το πολύτιμο νερό του.

β. Περιγραφή

Υλικά δομής και συστήματα τοιχοποιίας. Σε ότι αφορά τα υλικά δομής και τα συστήματα τοιχοποιίας, η κατάσταση στον *Βορειοδυτικό «βραχίονα»* δεν διαφοροποιείται αισθητά από τα αναφερθέντα στον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*. Οι τραπεζιόσχημοι και ορθογώνιοι λίθοι διατάσσονται σε ανισοϋψείς δόμους 0,2~0,5μ.. Τα πρόσωπα τους φέρουν στοιχειώδη επεξεργασία με σφυρί και παρουσιάζουν, ιδιαίτερα στον *Πύργο 3*, έντονη κύφωση.

(α)

(β)

108. (α). Ψευδοισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας στον *Βορειοδυτικό «βραχίονα»*, (α). Ανατολικό σκέλος, (β). Πλευρική όψη *Πύργου 3*

Τείχος-Μεταπύργια. Καθώς το ανατολικό σκέλος χρησίμευσε κατά τα Βυζαντινά-Νεώτερα χρόνια ως λατομείο η εξωτερική του παρειά σώζεται σε μικρό ύψος, η δε εσωτερική απουσιάζει στο μεγαλύτερο μέρος της πλην της κατώτερης στάθμης της. Το πλάτος του τείχους ανέρχεται σε 3,2μ., στα σημεία που η αρχαία εσωτερική παρειά είναι ορατή. Δεν διακρίνονται λίθοι φορμηδόν τοποθετημένοι, ενώ δεν είναι δυνατό να εξαχθούν συμπεράσματα για τη διαμόρφωση του χώρου μεταξύ των δύο παρειών. Μικρότερο είναι το πλάτος του τείχους στο δυτικό σκέλος (2,8μ.), το οποίο ωστόσο κατασκευαστικά δε διαφέρει από το προηγούμενο.

(α)

(β)

109. *Βορειοδυτικός «βραχίονας»*, (α). Ανατολικό σκέλος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Δυτικό σκέλος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Θλάσεις. Παρατηρείται μία θλάση στο νότιο σκέλος (*Θλάση θ*), σε απόσταση 23μ. από τον *Πύργο 4*, η οποία προβάλλει κατά 1,5μ. από τη γραμμή του τείχους. Μετά την εν λόγω θλάση δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί η συνέχεια του νοτίου σκέλους.

Πύργοι. Οι δύο πύργοι διατάσσονται στο άκρο κάθε σκέλους του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»*.

(α)

(β)

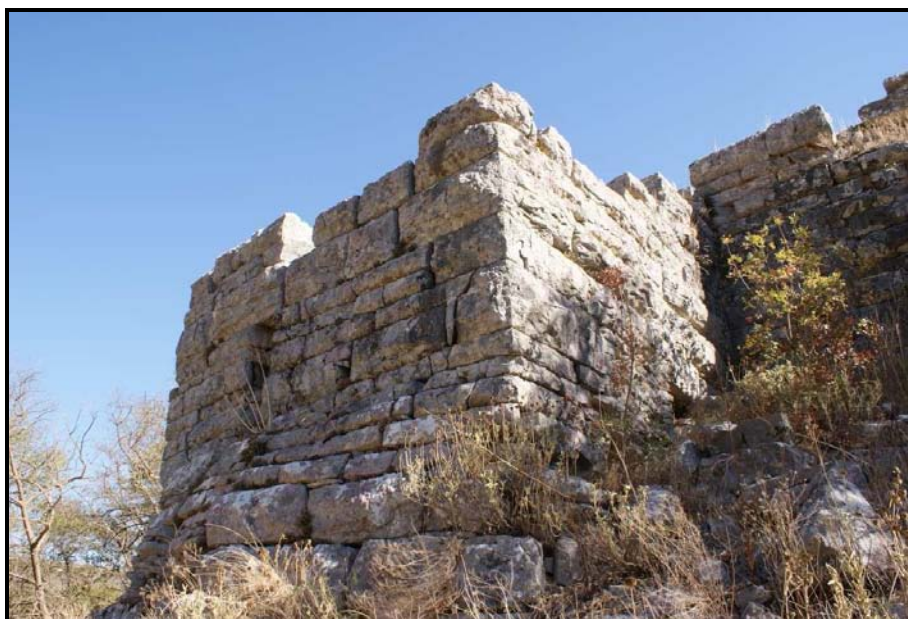

(γ)

110. (α). *Πύργος 3*, (β). Ταινία επιμελούς λάξευσης στην νοτιοανατολική γωνία του πύργου, (γ). Τοιχίο στο εσωτερικό του πύργου.

Ο *Πύργος 3*, εδράζεται πάνω σε προεξέχουσα κατά 0,2~0,3μ. ευθυντηρία, ενώ η κατακόρυφη ακμή των γωνιών του τονίζεται με επιμελή λάξευση, που διαμορφώνει τη γνωστή ταινία-οδηγό Στο εσωτερικό του δύο τοιχία σε σταυροειδή διάταξη σχηματίζουν

τέσσερα διαμερίσματα, τα οποία είναι γεμάτα με αργούς λίθους, λατύπη και χώμα. Οι ακροτελεύτιοι λίθοι των τοιχίων διαπερνούν τους λίθινους θώρακες των παρειών του σχηματίζοντας κανονικό έμπλεκτο στις όψεις.⁵⁹⁸ Οι διαστάσεις του πύργου δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλες ακόμα και αν συνυπολογιστεί και το πλάτος του μεταπυργίου πίσω του. Ωστόσο είναι επαρκείς για την τοποθέτηση μικρού και μεσαίου μεγέθους οξυβελών καταπελτών ακόμα και στην τετράγωνης κάτοψης προβολή του, το καθαρό εμβαδό της οποίας ανέρχεται σε μόλις 51,5μ².

111. Πύργος 4

Ακόμα πιο μικρός είναι ο Πύργος 4. Στην πραγματικότητα σχηματίζεται από μία ισχυρή κάμψη της γραμμής του τείχους, η οποία διαμορφώνει μία επιμήκη πλατφόρμα εν είδει προμαχώνα. Καθώς στο σημείο αυτό το βραχώδες υπόβαθρο δεν προσφέρει επαρκή επίπεδη επιφάνεια για την έδραση της ανωδομής του πύργου, τούτο επιτυγχάνεται με την κατασκευή χαμηλού επικλινούς αναλήμματος από πλακώδεις λίθους, πάνω από το οποίο οικοδομείται ο πύργος, ο οποίος φέρει τη γνωστή λαξευτή ταινία στις γωνίες του αλλά όχι εγκάρσια ή σταυροειδή τοιχία στο πλήρες αργών λίθων, λατύπης και χώματος εσωτερικό του.

Πίνακας 21: Ντόλιανη. Βορειοδυτικός «βραχίονας». Πύργοι.									
	Μέτωπο	Πλευρές		Εμβαδό προβολής			Εμβαδό με το μεταπύργιο		
				Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,50μ.	Με τοίχο πλάτους 1,00μ.	Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,50μ.	Με τοίχο πλάτους 1,00μ.
3	7,2	7,2	7,1	51,5	38,1	26,7	76,6	62,1	46,8
4	4,8	8,0	8,1	-	-	-	39,0	27,0	18,6

⁵⁹⁸ Για την ερμηνεία του όρου έμπλεκτο βλ. Tomlinson, 1961· Karlsson 1992, 67-70· 1994, 142-143.

Πύλες. Ο Δάκαρης σημειώνει μία πύλιδα στο δυτικό σκέλος του «βραχίονα», σε σημείο που σήμερα δε διακρίνεται ούτε το ίδιο το τείχος.⁵⁹⁹ Καθώς ο λόγος, για τον οποίο φαίνεται ότι περιτειχίζεται η μάλλον ακατοίκητη αυτή έκταση στα βορειοδυτικά του οικισμού, σχετίζεται με την εξασφάλιση της πρόσβασης στις όχθες του Καλαμά, φαίνεται λογικό να αναζητηθεί κάποια πύλη σε κοντινή απόσταση από αυτές. Εκτός από την πρόταση του Δάκαρη ίχνη πύλης εντοπίζονται στα δυτικά του Πύργου 4, μεταξύ του φυσικού βράχου και ενός αρχαίου αναλήμματος, όπου εντοπίζεται πιθανό άνοιγμα 1,8μ., από το οποίο εξέρχεται δύσβατο μονοπάτι, που ωστόσο οδηγεί απευθείας στην κοίτη του ποταμού.

Η μόνη βέβαιη πύλη του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»*, πάντως, είναι η Πύλη 2, η οποία εντοπίζεται στο ανατολικό σκέλος του, σε απόσταση 7μ. από τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*, ο οποίος για περισσότερα από 20μ. ελέγχει την πρόσβαση προς αυτή. Η πύλη ανήκει στον τύπο του απλού ανοίγματος, το οποίο τέμνει εγκάρσια τον άξονα του τείχους. Με ωφέλιμο πλάτος 2,4μ. διασώζει στην αφετηρία του διαδρόμου της τμήμα του λίθινου κατωφλιού της, το οποίο φέρει τόρμους υποδοχής ξύλινου πλαισίου, πάνω στο οποίο περιστρεφόταν μία μάλλον δίφυλλη θύρα.

(α)

(β)

112. (α). Πύλη 2 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), (β). Τμήμα λίθινου κατωφλιού.

3.4.5. Το Νότιο σκέλος

Στα δυτικά του *Πύργου 1* εντοπίζεται τμήμα τείχους μήκους 19μ., από το οποίο σώζεται μόνο ο λίθινος θώρακας της εξωτερικής παρειάς του. Με δεδομένη την κατάσταση διατήρησης του τείχους στο *Βορειοδυτικού «βραχίονα»*, η απουσία της εσωτερικής παρειάς του *Νοτίου σκέλους* θα πρέπει και σε αυτή την περίπτωση να αποδοθεί στην οικοδομική δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού κατά τα Ρωμαϊκά, Βυζαντινά και τα Νεώτερα χρόνια. Για κάποιο λόγο πάντως, που πιθανώς έχει να κάνει και με τη διαμόρφωση της περιοχής με αναλήμματα, ως ένα σημείο δεν θίχτηκε ο λίθινος θώρακας της εξωτερικής παρειάς του αρχαίου τείχους.

⁵⁹⁹ Δάκαρης 1972, Fig. 55.

(α)

(β)

(γ)

113. *Νότιο σκέλος*, (α). Εξωτερική όψη, (β). Άποψη από τον *Πύργο 1*, (γ). Διάτονοι λίθοι στην εσωτερική όψη του τείχους.

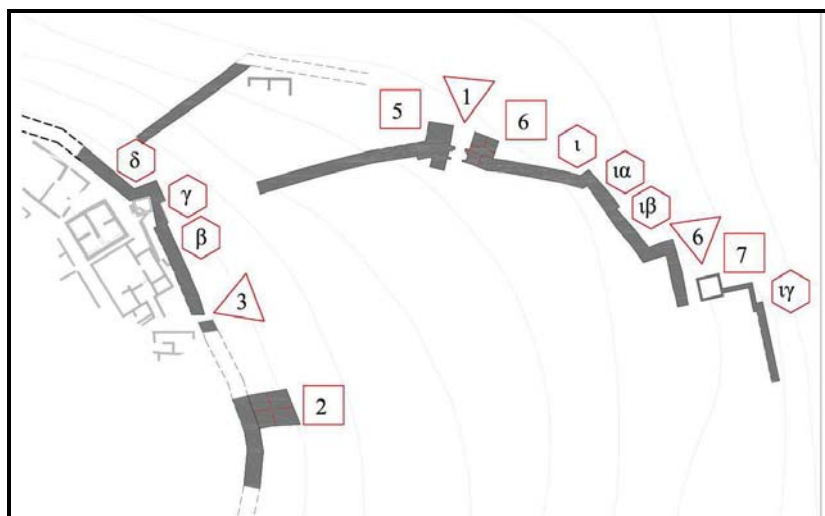
Το *Νότιο σκέλος* είναι κατασκευασμένο με μεγάλους ορθογώνιους, ακατέργαστους λίθους, που σχηματίζουν ανισούψεις δόμους. Κατά τόπους παρατηρούνται λίθοι τοποθετημένοι φορμηδόν, οι οποίοι όμως δεν κατανέμονται σε κανονικές αποστάσεις. Η απώλεια του λίθινου θώρακα της εσωτερικής παρειάς και του εσωτερικού γεμίματος του τείχους δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε την ύπαρξη εσωτερικών διαχωριστικών τοιχίων, αν και λαμβάνοντας υπόψη την κατασκευή πύργων και μεταπυργίων σε άλλα σημεία της οχύρωσης αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανή.

Το *Νότιο σκέλος* λειτουργούσε ως υποτείχισμα, το οποίο φτάνοντας έως την απόκρημνη κλιτύ του λόφου απέκλειε την περιοχή, έκτασης 1,1 στρέμματος, μπροστά από την *Πύλη 4*. Η διαμόρφωση των πλευρών του *Πύργου 1* καθιστά βέβαιη την ύπαρξη ανοίγματος, που επέτρεπε τη διέλευση προς την *Πύλη 4*, η οποία κατά την περίοδο ανέγερσης του *Νοτίου σκέλος* θα πρέπει ακόμα να ήταν σε χρήση.

3.4.6. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος

Από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* της Ντόλιανης σώζονται μόλις 190 από τα συνολικά 400μ. του πιθανού αρχικού του μήκους καθώς απουσιάζει σημαντικό τμήμα

του στα βόρεια, που θα αποσαφήνιζε και τον τρόπο σύνδεσής του με τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*, αλλά και περισσότερα από 140 μέτρα στα ανατολικά, στα οποία εντοπίζεται αναλημματικός τοίχος πρόχειρης κατασκευής, η χρήση του οποίου δεν επεκτείνεται χρονικά πέρα από τη Βυζαντινή περίοδο. Ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης κατασκευάστηκε για να περιλάβει στην περιτειχισμένη έκταση τμήμα της ανατολικής κλιτύς του λόφου. Εφόσον δεν είναι ένα ημιτελές έργο, κάτι που δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς, με την κατασκευή του αυξήθηκε ο περιτειχισμένος χώρος κατά 23 στρέμματα, τα οποία ωστόσο ουδέποτε φαίνεται να κατοικήθηκαν συστηματικά.

114. Τοπογραφικό σχέδιο του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* και του *Προτειχίσματος*. Στα αριστερά τμήμα του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*. (Αρχείο ΛΒ' Ε.Π.Κ.Α., Επεξεργασία: Σ. Ιωακειμίδου)

α. Πορεία-χάραξη.

Τα πρώτα 25μ. του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* στα δυτικά, παρά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, δεν έχουν εντοπιστεί.⁶⁰⁰ Έτσι δεν είναι δυνατό να καταγραφεί η σχέση του με τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*. Πάντως, με βάση το σωζόμενο τμήμα του μπορούμε με σχετική ασφάλεια να συμπεράνουμε, ότι κατέληγε εκεί που αναπτύσσονται οι τρεις διαδοχικές θάλασες (β-δ) του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*.

Το τείχος κατέρχεται την κλιτύ του λόφου με κατεύθυνση δυτική-ανατολική, έως την περιοχή της μεγάλης *Πύλης 1*, η οποία διατάσσεται μεταξύ των *Πύργων 5 και 6*. Στη συνέχεια και μετά ένα ευθύγραμμο τμήμα μήκους 23μ. στρέφεται προς τα νότια και με τρεις θάλασες εκ των οποίων η τελευταία προβάλλει κατά 6,5μ. καταλήγει στην περιοχή της *Πύλης 6*, η οποία ενισχύεται με πύργο (*Πύργος 7*) στα αριστερά του εισερχομένου,

⁶⁰⁰ Η πληροφορία μου παρασχέθηκε από την αρχαιολόγο Δήμητρα Δρόσου κατά τη διάρκεια προφορικής επικοινωνίας.

διαστάσεων 6Χ6μ. περίπου. Μετά την Πύλη 6 το τείχος συνεχίζει για περίπου 40μ. προς νότο με τη μορφή αναλήμματος, χωρίς δηλαδή εσωτερική παρειά, περιλαμβάνοντας μία θλάση (ιγ) και σωζόμενο σε ύψος που φτάνει τα 3,4μ. Αμέσως μετά το αρχαίο τείχος δίνει τη θέση του σε μεταγενέστερο(;) αναλημματικό τοίχο.

115. Άποψη της Ντόλιανης από τον απέναντι λόφο. Σε πρώτο πλάνο ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

β. Περιγραφή

Υλικά δομής και συστήματα τοιχοποιίας. Σε ότι αφορά τα υλικά δομής και τα συστήματα τοιχοποιίας, η κατάσταση δεν διαφοροποιείται αισθητά από τα αναφερθέντα στον Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο της Ντόλιανης. Οι τραπεζιόσχημοι και ορθογώνιοι λίθοι διατάσσονται σε ανισοϋψείς δόμους, που κυμαίνονται από 0,1μ., νότια της Πύλης 6, έως 0,2~0,5μ. από την αφετηρία του τείχους στα δυτικά έως την Πύλη 1.

Ωστόσο στον Πύργο 6, απαντούν λίθοι με διαστάσεις, που όμοιές τους δεν εντοπίζονται σε κανένα σημείο των οχυρώσεων της Ντόλιανης, τα οποία σχηματίζουν δύο δόμους ύψους 0,9μ. και 0,8μ. Το μήκος των λίθων φτάνει τα 1,1μ. και το πλάτος τους τα 0,7μ., έχουν δηλαδή σχήμα που προσεγγίζει τον το ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο και όχι τη συνήθη πλακώδη μορφή που παρουσιάζουν οι λίθοι των τειχών της Ντόλιανης.

(β)

(γ)

116. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Συστήμα τοιχοποιίας (α). Νότια της Πύλης 6, (β). Δυτικά της Πύλης 1.

Η απουσία λίθων ανάλογου μεγέθους και διάταξης από τα τείχη της Ντόλιανης καθιστά βέβαιο ότι αυτοί του Πύργου 6 είτε δεν εξορύχτηκαν επιτόπου αλλά μεταφέρθηκαν από κάποια απόσταση, είτε εξορύχθηκαν επιτόπου από σημείο το οποίο ωστόσο δεν ήταν ικανό να δώσει επαρκείς ποσότητες. Ίσως για αυτό το λόγο στο μέσον του μετώπου του, τοποθετούνται επιμήκεις λίθοι (έως 2μ.) σε δύο δόμους, το συνολικό ύψος των οποίων είναι 0,7μ, ενώ ο παρακείμενος Πύργος 5 κατασκευάζεται με λίθους των συνηθισμένων για τις οχυρώσεις της Ντόλιανης διαστάσεων.

117. Πύργος 6

Οι λίθοι του Πύργου 6 είναι λίγο μεγαλύτεροι σε ύψος και πλάτος από τους «ορθοστάτες» του *Εξωτερικού περιβόλου* των Γιτάνων (ύψος: 0,7μ., μήκος: 0,8~1,4μ., πλάτος/πάχος: 0,4μ.) και περίπου όμοιοι με τους ορθοστάτες του διατειχίσματος της ίδιας πόλης (μήκος: 1,0μ., ύψος 0,8μ., πλάτος 0,7μ.). Από τους «ορθοστάτες» των Γιτάνων, ωστόσο, διαφέρουν όσον αφορά την κατεργασία του προσώπου, το οποίο στους λίθους του Πύργου 6 παρουσιάζει στοιχειώδη επεξεργασία και μικρή κύφωση, στοιχείο το οποίο απαντά και στους ορθοστάτες του οχυρωματικού περιβόλου της Φοινίκης.⁶⁰¹

Τείχος-Μεταπύργια. Ο τρόπος σύνδεσης του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* με τον *Εσωτερικό* δεν μας είναι γνωστός. Ωστόσο το πιθανότερο είναι, όπως προκύπτει από την κατεύθυνση του σωζόμενου τμήματός του δυτικά της *Πύλης 1*, ότι το πρώτο θα κατέληγε μεταξύ της *Θλάσης β και γ*. Στο μεγαλύτερο μέρος του τα μεταπύργια διαμορφώνονται με διπλή παρειά και εσωτερικό γέμισμα από πλακοειδείς λίθους λατύπη και χώμα. Στο τμήμα του δυτικά της *Πύλης 1*, το οποίο κατέρχεται κάθετα προς τις ισοϋψείς καμπύλες της ανατολικής κλιτύς του λόφου, διαπιστώνονται τουλάχιστον τέσσερα (4) εγκάρσια τοιχεία, τα οποία δε συμπλέκονται με τους λίθινους θώρακες των παρειών του τείχους.

⁶⁰¹ Ugolini 1932, 129-136, Fig, 12, 16; Hammond 1967, 112, Pl. VIIα. Για το θέμα των ορθοστατών βλ. και στο παρόν σελ. 93, 138, σημ. 317-318, 475-481.

118. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος δυτικά της Πύλης 1. Στο βάθος ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

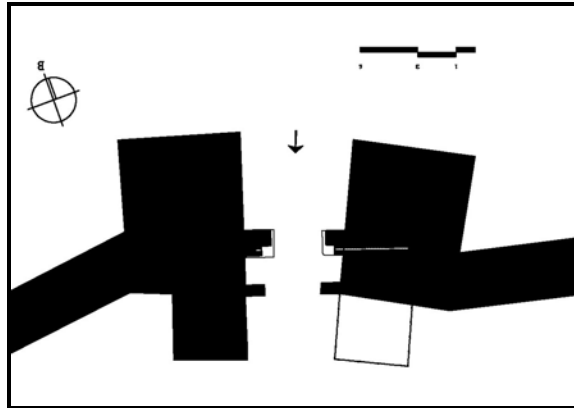
Νότια της Πύλης 6 το τείχος του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου λαμβάνει τη μορφή αναλήμματος με μία μόνο παρειά, την εξωτερική, σώζεται δε σε ύψος 3,4μ. Ο ανώτερος δόμος του προεξέχει ελαφρά σχηματίζοντας αβαθές γείσο.

Θλάσεις. Οι τέσσερις συνολικά θλάσεις του Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου της Ντόλιανης διατάσσονται νότια της Πύλης 1. Ειδικά η Θλάση ιβ προβάλλει κατά 6,5μ. σχηματίζοντας μία ισχυρή –πυργοειδή- προεξοχή μπροστά από την πύλη 6.

Πίνακας 21: Ντόλιανη. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Προβολές θλάσεων (μ.)	
Θλάση ι	2,6
Θλάση ια	0,9
Θλάση ιβ	6,5
Θλάση ιγ	1,6

Πύργοι. Οι ορθογώνιοι Πύργοι 5 και 6 διατάσσονται εκατέρωθεν της Πύλης 1. Με τη μεταξύ τους απόσταση να κυμαίνεται από 5,75μ. στην πρόσοψη, έως 5,15μ. στην πίσω πλευρά τους δεν παρουσιάζουν σχέση απόλυτης παραλληλίας, με αποτέλεσμα ο διάδρομος της Πύλης 1 να αποκτά ελαφρώς σφηνοειδή μορφή. Δεν είναι βέβαιο εάν η απουσία παραλληλίας αποτελεί κατασκευαστική αστοχία ή συνειδητή επιλογή των μηχανικών που κατασκεύασαν το τείχος. Πάντως ανάλογη απόκλιση από την παράλληλο παρουσιάζουν και οι δύο πεταλόσχημοι πύργοι του μεγάλου προμαχώνα της Γορίτσας (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.), φαινόμενο που αποδίδεται μάλιστα από τους μελετητές του μοναδικού αυτού οχυρωματικού συνόλου στην ανάγκη διεύρυνσης του πεδίου βολής των μεγάλων λιθοβόλων καταπελτών που διατάσσονταν στο εσωτερικό τους.⁶⁰²

⁶⁰² Backhuizen 1992, 106-108.

119. Κάτοψη (σχηματική) των Πύργων 5 και 6 εκατέρωθεν της Πύλης 1 (Τρανουλίδης 2006α, 18, Πίν. 5)

Οι δύο πύργοι έχουν σχεδόν όμοιες διαστάσεις και το καθαρό εμβαδό της κάτοψης τους διαμορφώνεται σε 53,4μ² (Πύργος 5) και 52,3μ² (Πύργος 6). Εδράζονται πάνω σε προεξέχουσα ευθυντηρία και οι ακμές των γωνιολιθών τους διαμορφώνουν κατόπιν επιμελούς λάξευσης τη γνωστή ταινία-οδηγό. Πίσω από τον Πύργο 5 διατάσσεται ορθογώνιας κάτοψης προβολή διαστάσεων 3,8Χ2,6μ. Σε αυτήν οδηγούσε πιθανώς η λίθινη κλίμακα που εντοπίζεται λίγα μέτρα δυτικότερα. Ομοίως ένας προεξέχων ορθογώνιος λίθος στην πίσω πλευρά του Πύργου 6 καθιστά ιδιαίτερα πιθανή την ύπαρξη μίας ανάλογης προβολής και εκεί.

120. Πύλη 1. Δεξιά ο Πύργος 5 και αριστερά ο Πύργος 6

Πίνακας 22: Ντόλιανη. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύργοι.									
	Μέτωπο	Πλευρές		Εμβαδό προβολής			Εμβαδό με το μεταπύργιο		
				Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,50μ.	Με τοίχο πλάτους 1,00μ.	Καθαρό	Με τοίχο πλάτους 0,50μ.	Με τοίχο πλάτους 1,00μ.
5	6,4	8,3	8,7	-	-	-	53,4	39,0	28,2
6	6,6	8,2	8,1	-	-	-	52,3	38,6	29,6
7	[6]	[6]	[4]	-	-	-	[36]	[25]	[16]

*Οι διαστάσεις του Πύργου 7 είναι κατά προσέγγιση.

Ο Πύργος 5 σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος καθώς κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, οικοδομήθηκε πάνω του μικρός, μονόχωρος, κοιμητηριακός ναΐσκος.⁶⁰³ Η οικοδόμηση του ναού καθιστά αδύνατο το σχολιασμό της διαμόρφωσης του εσωτερικού του πύργου 5. Αντίθετα στο εσωτερικό του Πύργου 6 διακρίνονται ένα κεντρικό εσωτερικό τοίχιο, που εκφυόμενο από το μέτωπο του πύργου φτάνει έως την πίσω πλευρά του και τρία (3) μικρότερα που τέμνοντάς τον εγκάρσιως διαμορφώνουν έξι (6) ανισομεγέθη διαμερίσματα, τα οποία γεμίζονται με αργούς λίθους, χώμα και λατύπη. Η επέκταση του κεντρικού εσωτερικού τοιχίου πέρα από την προβολή του πύργου καθιστά βέβαιο ότι ο όροφος/οι του πύργου καταλάμβανε και το πλάτος του μεταπυργίου. Πάρα τις σχετικά μικρές διαστάσεις τους, η ύπαρξη των εσωτερικών τοιχίων και το ορθογώνιο σχήμα των πύργων καθιστούν σχεδόν βέβαιο ότι κατασκευάστηκαν για την τοποθέτηση συστροφικών πιθανότατα οξυβελών καταπελών αν και πιθανότατα όχι μεγάλου μεγέθους.

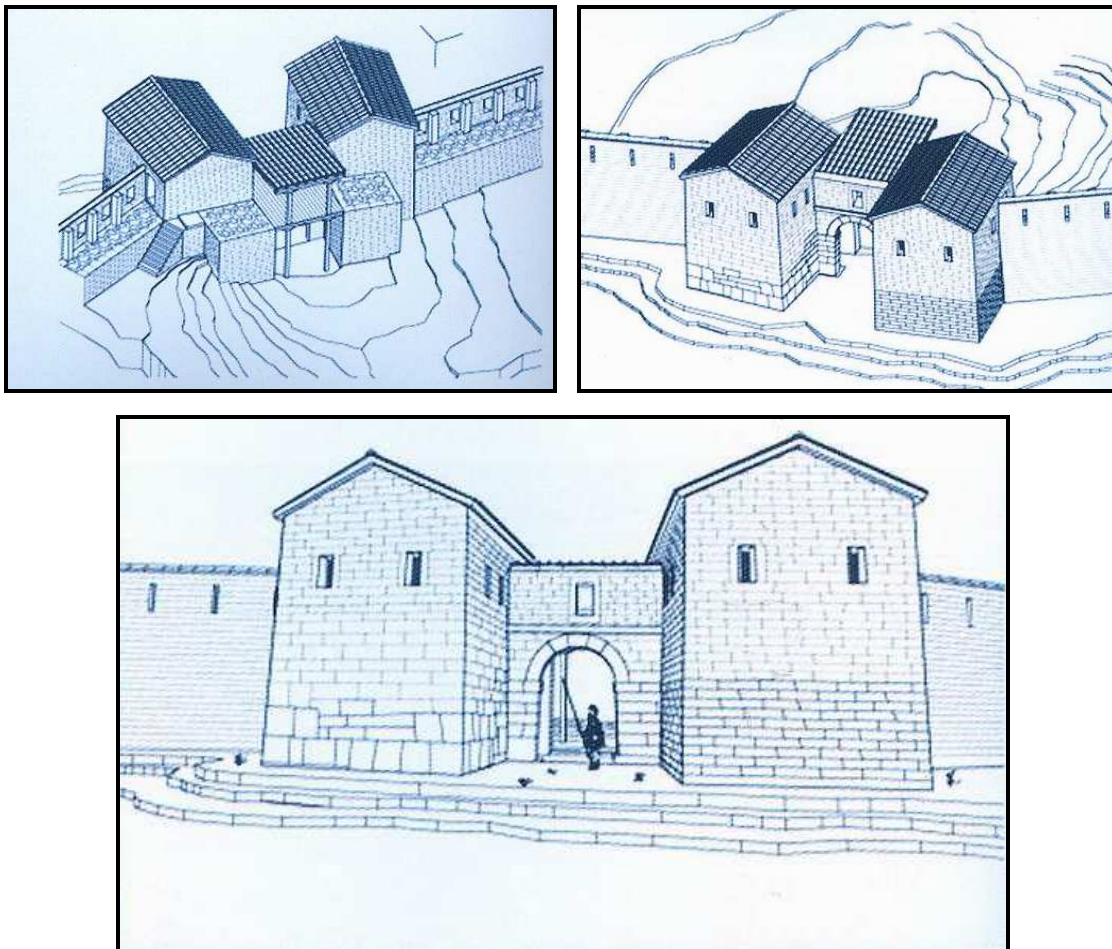
121. Αεροφωτογραφία της Πύλης 1. Δεξιά ο Πύργος 6 και αριστερά σκιασμένο το περίγραμμα του Πύργου 5 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ένας ακόμα πύργος εντοπίζεται δίπλα στην Πύλη 6. Με μικρές σχετικά διαστάσεις (6Χ6μ.) και πιθανώς δωμάτιο στη στάθμη του εδάφους διατάσσεται στην ανατολική πλευρά της πύλης ελέγχοντας την αριστερή πλευρά του εισερχομένου.

Πύλες. Η Πύλη 1⁶⁰⁴ διαμορφώνεται ως εγκάρσιο στη γραμμή του τείχους άνοιγμα μήκους 8,3μ., το οποίο αναπτύσσεται μεταξύ των πλευρικών τοιχωμάτων των Πύργων 5 και 6, που σε συνδυασμό με την προεξοχή των δύο λίθινων παραστατών του θυρώματος της διαμορφώνουν εξωτερική «αυλή» μήκους 4,8μ. και πλάτους 5,8~5,1μ. Επιπλέον δύο προεξέχοντα τοιχάρια στην εσωτερική απόληξη της πύλης, σχηματίζουν άνοιγμα πλάτους 2,9μ. και οριοθετούν μία μικρότερη εσωτερική αυλή μήκους 2,16μ.

⁶⁰³ Η παρατιθέμενη περιγραφή της Πύλης 1 ακολουθεί τους Τρανουλίδη 2006, 9 και Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 40.

⁶⁰⁴ Τρανουλίδης 2006, 8-10.

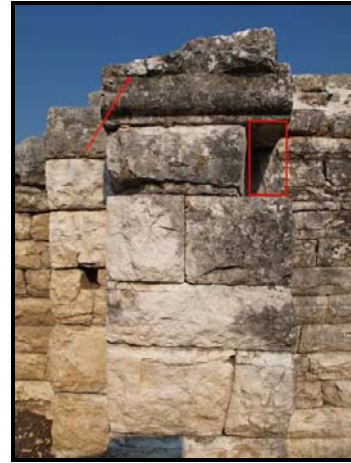
122. Πύλη 1. Υποθετική αναπαράσταση (Τρανουλίδης 2006α)

Οι λίθινοι παραστάτες εξέχουν από τις πλευρές των πύργων διαμορφώνοντας άνοιγμα 2,8μ. Εδράζονται πάνω σε ορθογώνιους λίθους και απολήγουν σε επίκρανα με απλουστευμένης μορφής λέσβιο κυμάτιο. Πάνω τους στηρίζεται τοξωτό ημικυκλικό υπέρθυρο από τέσσερις μεγάλους θολίτες λίθους και κεντρικό λίθο-κλειδί. Στο εσωτερικό μέτωπο των παραστατών σχηματίζεται γωνιώδης εσοχή (0,5X0,6μ.) για την τοποθέτηση του ξύλινου πλαισίου της δίφυλλης θύρας, όπως μαρτυρεί κατάλληλα λαξευμένη ταινία για την υποδοχή των θυρόφυλλων. Η θύρα ασφαλιζόταν με ξύλινη δοκό, η οποία εισερχόταν στις δύο τετράγωνης διατομής οπές, που ανοίγονται στα πλευρικά τοιχώματα κάθε παραστάτη. Η οπή στον ανατολικό παραστάτη εισχωρεί στο βάθος του Πύργου 6, προκειμένου να είναι δυνατή η πλήρης απόσυρση της δοκού όταν η θύρα ήταν ανοιχτή.⁶⁰⁵ Αντίθετα στα τοιχάρια που οριοθετούν την εσωτερική αυλή της πύλης δε διακρίνονται στοιχεία που να τεκμηριώνουν τη λειτουργία θύρας.

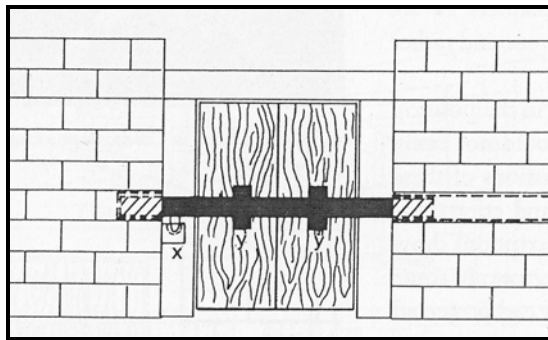
⁶⁰⁵ Για πύλες με όμοιο τρόπο ασφάλισης της θύρας του βλ. Kienast 1978, 70, σημ. 220, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Στην ευρύτερη περιοχή απαντά στην κύρια πύλη της Νέας Πλευρώνας βλ. Winter 1971b, 296, fig. 302, 304, 297 Πορτελάνος 1998, 204.

(α)

(β)

(γ)

(δ)

123. Πύλη 1, (α). Άποψη από το εσωτερικό, (β). Δυτικός παραστάτης. Αριστερά διακρίνεται η τετράγωνης διατομής οπή υποδοχής της δοκού που χρησίμευε για την ασφάλιση της θύρας, (Τρανουλίδης 2006α, 9, εικ. 36), (γ) Σχεδιαστική απόδοση του τρόπου ασφάλισης της θύρας της Πύλης 1 (Winter 1971b, 262, fig. 307), (δ). Επίκρανο του ανατολικού παραστάτη (Τρανουλίδης 2006α, 37, εικ. 10)

Στα νοτιοανατολικά και σε μικρή απόσταση από την Πύλη 1 εντοπίζεται η Πύλη 6 με πλάτος ανοίγματος 3μ. περίπου. Η πρόσβαση προς την πύλη ελέγχεται από το τείχος, που σε μήκος 45μ. καλύπτει την ευάλωτη δεξιά πλευρά του εισερχομένου αλλά και από τη μεγάλη Θάλαση ιβ και τον Πύργο 7.

124. Πύλη 6 και Πύργος 7 (Αρχείο ΛΒ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Πίνακας 24: Ντόλιανη. Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος. Πύλες							
Πύλη	Τύπος	Προστασία	Μήκος Διαδρόμου	Πλάτος (Μέγιστο)	Πλάτος (Ωφέλιμο)	Οικ. λείψανα λειτουργίας θύρας	Θύρα
1	Αξονική με εσωτερική αυλή	Δύο πύργοι	8,3	5,1 έως 5,8	2,8	ΝΑΙ	Δίφυλλη
6	Αξονική	Πύργος, θλάση.		3,3μ.			

3.4.7. Το Προτείχισμα

Σε απόσταση 25μ. περίπου από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* εντοπίζεται τμήμα τείχους το οποίο σώζεται σε μήκος 38μ. Όπως και στην περίπτωση του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν την κατανόηση της σχέσης του με τον *Εσωτερικό οχυρωματικό περίβολο*.

Πρόκειται για τείχος διπλής όψης, πλάτους 3μ., οι λίθινοι θώρακες του οποίου κατασκευάζονται από πλακοειδείς λίθους μήκους έως 1μ. και ύψους που δεν ξεπερνά τα 0,2μ. Το κενό μεταξύ των δύο παρειών γεμίζεται με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα. Το *Προτείχισμα* κατέρχεται την κλιτύ του λόφου για περίπου 33μ. ακολουθώντας πορεία παράλληλη προς τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο*. Στο σημείο αυτό στρέφεται προς τα ανατολικά και εφόσον έφτανε έως το ύψος της *Πύλης 1* θα απείχε από το μέτωπο των πύργων της περίπου 7μ.

Από τον τρόπο κατασκευής του (τείχος διπλής όψης με λίθους εν ξηρώ και εσωτερικό γέμισμα) και παρά την αμελέστερη κατασκευή του προκύπτει ότι το *Προτείχισμα* της Ντόλιανης είναι οπωσδήποτε αρχαίο. Ωστόσο δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια αν και θα πρέπει μάλλον να έπεται χρονικά της κατασκευής του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*.

125. Το Προτείχισμα. Αριστερά ο Εξωτερικός και στο βάθος ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος (Αρχείο ΛΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων)

3.4.8. Χρονολόγηση

Οι δύο επάλληλοι περίβολοι της Ντόλιανης, ενισχυμένοι με συμπληρωματικά αμυντικά έργα (*Προτείχισμα, Νότιο σκέλος*), αλλά και ο φύσει οχυρός χαρακτήρας του λόφου καθιστούν τον αρχαίο οικισμό έναν από τους ισχυρότερα οχυρωμένους στην Ήπειρο. Η παραπάνω διαπίστωση τονίζεται περαιτέρω από το μικρό σχετικά μέγεθος του, το οποίο τουλάχιστον σε ότι αφορά την συστηματικά κατοικημένη έκταση δε φαίνεται να ξεπερνούσε κατά πολύ τα 15 στρέμματα.

Η διαχρονική κατοίκηση στο λόφο της Ντόλιανης διαφύλαξε σε μεγάλο βαθμό τα λίθινα τείχη των αρχαίων οχυρώσεων. Παραταύτα, μετά την Ελληνιστική περίοδο η εκμετάλλευση, ως πηγή εύκολης προμήθειας λίθου, εκείνων των τμημάτων τους που δεν εντάχθηκαν στο σύστημα άμυνας (ως τείχη) ή κατοίκησης (ως αναλήμματα) των οικιστικών μονάδων που διαδέχτηκαν την αρχαία πόλη δυσχεραίνει ως ένα βαθμό τόσο την ερμηνεία της μορφής και οργάνωσης τους όσο και την αναγνώριση της χρονολογικής τους εξέλιξης.

Μέχρι σήμερα τρεις είναι οι προτάσεις που έχουν υποστηριχθεί για την χρονολόγηση των οχυρώσεων της Ντόλιανης. Ο Δάκαρης τις τοποθέτησε γενικώς στην Ελληνιστική περίοδο (330-167 π.Χ.),⁶⁰⁶ καθώς δεν είχε επαρκή στοιχεία για να υποστηρίξει τη χρονολόγηση τους στην Ύστερη Κλασική περίοδο. Στην Ελληνιστική περίοδο και μάλιστα λίγο μετά το 280 π.Χ. χρονολόγησε τους οχυρωματικούς περιβόλους της Ντόλιανης και ο Hammond, βασιζόμενος στην ανάλυση των συστημάτων τοιχοποιίας και στα ιστορικά συμφραζόμενα.⁶⁰⁷ Πιο πρόσφατα, με βάση τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τις εργασίες ανάδειξης, προτάθηκε η χρονολόγηση της ίδρυσης της οχυρωμένης πόλης στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά την Ύστερη Κλασική περίοδο.⁶⁰⁸

Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος* και τα σκέλη του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* κατασκευάζονται την ίδια περίοδο ως τμήματα ενός ενιαίου οχυρωματικού σχεδίου. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί η συμπλοκή των δύο φαινομενικά ανεξάρτητων συνόλων στο σημείο επαφής τους, η ανάγκη ασφαλούς πρόσβασης στον ποταμό, καθώς μάλιστα ο οικισμός δε διαθέτει λαξευμένες στο βράχο δεξαμενές αλλά και η απουσία αρχαίας οχύρωσης στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου, το οποίο, ωστόσο, κρίνεται απαραίτητο να οχυρωθεί κατά τη Βυζαντινή περίοδο, όταν πλέον η αμυντική περίμετρος περιβάλλει αποκλειστικά την κατοικημένη περιοχή. Από την άλλη, αν και οι διαστάσεις του *Πύργου 3* παραπέμπουν περισσότερο στους πύργους της *Πύλης 1* του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, δεν αποτελούν στοιχείο που τεκμηριώνει επαρκώς μία όψιμη χρονολόγηση των σκελών του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»*.

⁶⁰⁶ Δάκαρης 1971α, 112, 154-155

⁶⁰⁷ Hammond 1967, 660, 669.

⁶⁰⁸ Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 25.

Ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης, παρά τη μνημειακή διαμόρφωση της εισόδου του, σώζεται σε τέτοια κατάσταση που δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τη σχέση του με τον οχυρωματικό περίβολο της ανώτερης στάθμης του λόφου. Η παντελής απουσία του, σε μεγάλο μήκος της πιθανής πορείας του μετά την *Πύλη 6*, η μη συστηματική κατοίκηση της περιοχής που περιβάλλει και η διαφαινόμενη συνεχής λειτουργία του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* κατά την αρχαιότητα καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να αποτέλεσε έργο το οποίο ουδέποτε ολοκληρώθηκε. Βεβαίως η αποσπασματική διατήρησή του μπορεί να αποδοθεί στην εκτεταμένη λιθοκλοπή του οικοδομικού του υλικού, πρακτική η οποία εφαρμόζεται εκτεταμένα από τους κατοίκους του λόφου κατά τα Βυζαντινά και Νεώτερα χρόνια, όπως προκύπτει από την εικόνα που παρουσιάζει το τείχος σε διάφορα τμήματά του (*Πύργος 2, Νότιο σκέλος, ανατολικό σκέλος του Βορειοδυτικού «βραχίονα»*). Με την παραπάνω ερμηνεία συμφωνεί η οικοδόμηση του *Προτείχισματος*, που πάντως σώζεται και αυτό αποσπασματικά, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* και μάλιστα σε κατάσταση λειτουργικά ενεργή. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω η οικοδόμηση του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* είναι αδύνατο να προηγείται χρονικά της οχύρωσης στην ανώτερη στάθμη του λόφου, ενώ φαίνεται εντελώς απίθανο τα δύο οχυρωματικά σύνολα να κατασκευάζονται συγχρόνως.

Αν και για το *Προτείχισμα* δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατασκευάζεται μετά την οικοδόμηση του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* και πιθανώς, λόγω της σχετικά αμελούς κατασκευής του, για την αντιμετώπιση έκτακτης ανάγκης, στην περίπτωση του *Νοτίου σκέλους* μπορούμε μόνο με σχετική βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι έπεται χρονικά του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*. Σε ότι αφορά τη χρονολογική του σχέση με τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* θα μπορούσε είτε να προηγείται της κατασκευής του είτε να έπεται αυτής σε μία προσπάθεια για περαιτέρω ενίσχυση της άμυνας στην ευαίσθητη περιοχή της *Πύλης 4*.

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές είναι δυνατό να διακρίνουμε με μεγάλη βεβαιότητα στις οχυρώσεις της Ντόλιανης τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις:

Οικοδομική Φάση Ι. Ο Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος

Ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, στον οποίο σύμφωνα με τα παραπάνω θα πρέπει να συμπεριληφθεί και ο *Βορειοδυτικός «βραχίονας»*, διαθέτει λιγοστά χαρακτηριστικά που να επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή του. Καθώς μάλιστα η χρονολόγηση των τοιχίων σταυροειδούς διάταξης στο εσωτερικό των πύργων συνεχίζει να αποτελεί θέμα επιστημονικής συζήτησης,⁶⁰⁹ το συγκεκριμένο κατασκευαστικό χαρακτηριστικό δεν είναι δυνατό να συνεισφέρει στη χρονολόγηση του συνόλου.

⁶⁰⁹ Βλ. στο παρόν σελ. 38. Η ύπαρξη τέτοιων τοιχίων στον μοναδικό πύργο του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας, πάντως, παραπέμπει σε μία χρονολόγηση του συγκεκριμένου κατασκευαστικού στοιχείου πριν την Ελληνιστική περίοδο.

Από την άλλη λόγω των διαστάσεών τους οι *Πύργοι 1 και 2*, κατά πολύ μεγαλύτεροι από τους αντίστοιχους πύργους του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου των Γιτάνων, μπορούν να καταταγούν με μεγάλη βεβαιότητα στους λεγόμενους πύργους 2^{ης} γενιάς (325-285 π.Χ.).⁶¹⁰ Σε μία χρονολόγηση μετά το 375 π.Χ. και στη χρήση εκηβόλων όπλων μεγάλης ισχύος παραπέμπει και το μήκος του μεταπυργίου τους (περί τα 60μ.), το οποίο επαναλαμβάνεται σε γενικές γραμμές και στα μεταπύργια μεταξύ του *Πύργου 2* και της *Θάλασης δ*, της *Θάλασης δ* και του μη προεξέχοντα πύργου στη βορειοανατολική γωνία του *Εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, αλλά και την απόσταση που χωρίζει τον τελευταίο από τον *Πύργο 3* στο ανατολικό σκέλος του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»*.⁶¹¹

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Winter, οχυρώσεις που στηρίζουν την αποτελεσματικότητα της άμυνας τους σε πύργους τοποθετημένους ανά τακτά διαστήματα αλλά διαθέτουν συγχρόνως και θάλασες ως «φθηνά» υποκατάστατα των πύργων, όπως συμβαίνει και στους δύο οχυρωματικούς περιβόλους της Ντόλιανης «δεν είναι ποτέ πρωιμότερα της εποχής του Φιλίππου Β΄, σε λιγοστές περιπτώσεις μπορούν να χρονολογηθούν πριν τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. και τα περισσότερα είναι σημαντικά υστερότερα».⁶¹²

Με βάση όλα τα παραπάνω μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος*, μέρος του οποίου αποτελούν και τα σκέλη του *Βορειοδυτικού «βραχίονα»* μπορεί να χρονολογηθεί μετά τα μέσα και πιθανότερα στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο, οι επάλληλες οικοδομικές φάσεις που εντοπίζονται στην περιοχή των *Θάλασων β-δ*, αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο, στην οχύρωση της ανώτερης στάθμης του λόφου να περιλαμβάνονται και ακόμα παλαιότερες οικοδομικές φάσεις.

Οικοδομική Φάση II. Ο Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος

Η τοξωτή *Πύλη 1* αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*. Αν και ο τύπος της αξονικής πύλης που διατάσσεται μεταξύ δύο πύργων εισάγεται στις ελληνικές οχυρώσεις ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.,⁶¹³ αυτές που περιλαμβάνουν δύο αυλές μία εξωτερική και μία εσωτερική, διαδίδεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και ιδιαίτερα από το 370-360 π.Χ., πιθανώς ως απάντηση στον κίνδυνο που αντιπροσώπευε η ολοένα αυξανόμενη χρήση κριών, κριοφόρων χελώνων, καταπελών και υπόγειων σηράγγων για την υπονόμηση του τείχους.⁶¹⁴ Στη λογική αυτή τέτοιου είδους διαμόρφωση έχουν οι κύριες πύλες πόλεων που συνήθως διατάσσονται σε σημεία με εύκολη πρόσβαση.⁶¹⁵ Πύλες που ενισχύονται με δύο πύργους απαντούν στην Ήπειρο στα Γιτάνα,⁶¹⁶ τη

⁶¹⁰ Winter 1997, 282· Σταϊνχάουερ 206-208.

⁶¹¹ Keeley et al. 72.

⁶¹² Winter 1971a, 424.

⁶¹³ Lawrence 1979, 13-30, 316· Ley 2008, 277-278.

⁶¹⁴ Winter 1971b, 217-222, 224-227.

⁶¹⁵ Adam 1982, 78.

⁶¹⁶ βλ. στο παρόν σελ. 72.

Δωδώνη,⁶¹⁷ στη Λισσό, την Αντιγόνη και το Βουθρωτό⁶¹⁸ και στην Ακαρνανία στη Λιμναία,⁶¹⁹ τη Στράτο,⁶²⁰ τους Οινιάδες,⁶²¹ τον Αστακό,⁶²² την Τορύβεια⁶²³ κα. Εσωτερική αυλή διαθέτει η νοτιοδυτική πύλη της Καλυδώνας στην Αιτωλία⁶²⁴ αλλά και η νότια πύλη της Αντιγόνης, η διαμόρφωση της οποίας επιτυγχάνεται, όπως και στην περίπτωση της Ντόλιανης, με δύο προεξέχοντα τοιχία.⁶²⁵ Με εξαίρεση την Πύλη 1 των Γιτώνων όλες οι πύλες των ηπειρωτικών πόλεων που διατάσσονται εκατέρωθεν δύο πύργων χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ. Ο οχυρωματικός περίβολος της Αντιγόνης, η οποία ιδρύεται μεταξύ του 297 και του 295 π.Χ. από τον Πύρρο, χρονολογείται με ασφάλεια στην αρχή του ίδιου αιώνα.⁶²⁶

Στη Μ. Ασία πύλες με τοξωτό υπέρθυρο ή με θολωτή ανωδομή απαντούν στην Ηράκλεια του όρους Λάτμος (α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.),⁶²⁷ στην Άσσο (τέλη 4^{ου} ή β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.),⁶²⁸ στην Πριήνη (μέσα ή τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.)⁶²⁹ κα. Στη νότια Ιταλία οι παλαιότερες τοξωτές πύλες χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Μέγαρο Υβλαία, Moio della Civitella).⁶³⁰ Σύμφωνα με τον T. Boyd η παλαιότερη πύλη με τοξωτό υπέρθυρο σε οχύρωση του ελλαδικού χώρου είναι αυτή του ανατολικού σκέλους των Μακρών τειχών της Κορίνθου και σχετίζεται με την ανανέωση των οχυρώσεων της Κορίνθου από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή.⁶³¹

Ωστόσο στην περιοχή των ακτών του Ιονίου πύλες με τοξωτό και μάλιστα οργανικό κλειδωτό υπέρθυρο απαντούν σε σημαντικούς αριθμούς με τις παλαιότερες να χρονολογούνται ίσως και στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶³² Οι E.-L. Schwandner και W. Hoerfner υποστηρίζουν ότι η παλαιότερη, αν και χωρίς κεντρικό κλειδί,⁶³³ είναι η δυτική

⁶¹⁷ Hammond 1967, 169, Plan 12' Δάκαρης 1971β, 74-80' Dieterle 2007, 152' Κατσικούδης 2005, 7

⁶¹⁸ Ceka 1990, 224, Abb. 13.

⁶¹⁹ Πορτελάνος 1998, 1304-1306, 1629, Γ124' Ley 2008, 82-83.

⁶²⁰ Πορτελάνος 1998, 1629, Γ124' Ley 2008, 166.

⁶²¹ Πορτελάνος 1998, 1147-1148, 1629, Γ124' Ley 2008, 105.

⁶²² Ley 2008, 64.

⁶²³ Ley 2008, 176.

⁶²⁴ Πορτελάνος 1998, 248, 1633, Γ124.

⁶²⁵ Budina 1990, 557, Abb. 2' Ceka 1990, 222, Abb. 234.

⁶²⁶ Zachos et al. 2006, 381-382.

⁶²⁷ K. Dornisch, Die griechischen Bogentore. Zu Entstehung und Verbreitung des griechischen Keilsteingewölbes (Frankfurt am Main 1992), 70 κ.ε., 235, παρατίθεται στο Ley 2008, 226, σημ 106' McNicoll 1997, 80.

⁶²⁸ Ορλάνδος 1955-1960, 342' McNicoll 1997, 187-189.

⁶²⁹ Ορλάνδος 1955-1960, 342-343' McNicoll 1997, 51-52.

⁶³⁰ K. Dornisch, Die griechischen Bogentore. Zu Entstehung und Verbreitung des griechischen Keilsteingewölbes (Frankfurt am Main 1992), 172-179, παρατίθεται στο Ley 2008, 226, σημ 107.

⁶³¹ Boyd 1978, 83-84.

⁶³² Η Ley 2008, 225-229 με αφετηρία την πρώτη εμφάνιση του οργανικού τόξου στις οχυρώσεις της Κασσώπης και των Κορόντων υποστήριξε ότι το οργανικό τόξο εξελίχθηκε στη βορειοδυτική Ελλάδα ανεξάρτητα από τη νότια Ιταλία/Σικελία και τη Μικρά Ασία, ως αποτέλεσμα της τοπικής παράδοσης στην ανέγερση λίθινων τειχών πολυγωνικής τοιχοποιίας. Πράγματι οι λεγόμενες καμπύλες γραμμές (falling lines) αποτελούν συχνό φαινόμενο στις πολυγωνικές τοιχοποιίες.

⁶³³ Ley 2008, 228.

πύλη της Κασσώπης, την οποία τοποθετούν, όπως και ολόκληρο τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., λίγο μετά την ίδρυση της.⁶³⁴ Σε μεγάλους αριθμούς αντίστοιχες πύλες απαντούν στις οχυρώσεις της Ακαρνανίας. Αν και οι δύο πύλες της οχύρωσης των Κορόντων μπορούν να χρονολογηθούν στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.,⁶³⁵ οι γνωστότερες πύλες αυτού του τύπου στην Πάλαιρο (Πύλες C, D)⁶³⁶ και τους Οινιάδες (Πύλες C, R)⁶³⁷ χρονολογούνται με βεβαιότητα στην Ελληνιστική περίοδο. Οι δύο πύλες της Παλαίρου τοποθετούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁶³⁸ και των Οινιάδων η μεν Πύλη C στον 3^ο αι. π.Χ. και μάλιστα πριν το 219 π.Χ. η δε Πύλη R στο κατασκευασμένο από τον Φίλιππο Ε' φρούριο του λιμανιού, μετά το 219 π.Χ.⁶³⁹

Στην περιοχή της Ηπείρου, εκτός από τη δυτική πύλη της Κασσώπης, τρεις διαδοχικές πύλες με τοξωτά, κλειδωτά υπέρθυρα διέθετε η μαιανδρικής κάτοψης πύλη (λαβύρινθος), που οδηγούσε στο εσωτερικό του μεγάλου πύργου της Εφύρας, η κατασκευή του οποίου χρονολογείται στα τέλη στα τέλη του 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ.⁶⁴⁰ Κάτω από τον ίδιο πύργο, ο οποίος με σταδιακές επεκτάσεις και προσθήκες αποτέλεσε κατά τον 3^ο αι. π.Χ. τον πυρήνα ενός εντυπωσιακού κτηριακού συγκροτήματος με προφανή οχυρό χαρακτήρα, βρίσκεται μία υπόγεια υπόσκαφη αίθουσα, η οποία στεγάζεται με δεκαπέντε (15) τόξα από σφηνοειδείς πωρόλιθους.⁶⁴¹

Η χαρακτηριστική διαμόρφωση του τοξωτού υπέρθυρου της *Πύλης 1* της Ντόλιανης, με τους μόλις τέσσερις θολίτες ομοιάζει περισσότερο σε θολωτές κατασκευές, που συνήθως σχετίζονται με νεκρικούς θαλάμους του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Ηρώο Χαρμύλου στην Κώ, ταφικός θάλαμος Δίου),⁶⁴² εμφανίζεται όμως και στο θολωτό «ηρώο» της Κασσώπης, που οι Scwandner και Hoepfner, ομοίως με τη δυτική πύλη, χρονολογούν στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., από το οποίο, ωστόσο,

⁶³⁴ Hoepfner - Schwandner 1994, 122-123· Hoepfner 2005, 388-389.

⁶³⁵ Ley 2008, 78.

⁶³⁶ Ορλάνδος 1955-1960, 340· Boyd 1978, 92-94· Πορτελάνος 1997, 1365-1366, 1640-1641· Η Ley 2008, 128-130.

⁶³⁷ Ορλάνδος 1955-1960, 339-340· Boyd 1978, 92-94· Πορτελάνος 1997, 1133-1134, 1640-1641· Ley 2008, 102-103, 107.

⁶³⁸ Ley 2008, 141.

⁶³⁹ Ο Scranton 1941, 62, λόγω του πολυγωνικού συστήματος τοιχοποιίας, χρονολόγησε τον οχυρωματικό περίβολο των Οινιάδων στον 5^ο αι. π.Χ. Ωστόσο ο E. Kirsten, "Oiniadai", RE 17.2., 1937, 2223-2227, παρατίθεται στο Boyd, 1978, 94, σημ. 40, χρονολόγησε τις τοξωτές πύλες των Οινιάδων στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. Αυτή την άποψη αποδέχτηκε και ο Winter 1971b, 96-98, οποίος παρότι τοποθέτησε τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης στο β' μισό του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. υποστήριξε ότι οι πύλες με τα τοξωτά υπέρθυρα αποτελούν προσθήκες της Ελληνιστικής περιόδου. Πιο πρόσφατα η Ley 2008, 109 χρονολόγησε την Πύλη C στον 3^ο αι. π.Χ. και για ιστορικούς λόγους πριν το 219 π.Χ. κατά την περίοδο δηλαδή που η νότια Ακαρνανία καταλαμβάνεται από τους Αιτωλούς, ενώ την Πύλη R, στο φρούριο του λιμανιού, το οποίο είναι βέβαιο ότι ανεγείρεται από τον Φίλιππο Ε, μετά το 219 π.Χ.

⁶⁴⁰ Δάκαρης 1972, 180· Baatz 1992, 151-152.

⁶⁴¹ Δάκαρης 1972, 180· Baatz 1992, 151-152.

⁶⁴² Ορλάνδος 1955-1960, 356-358, Πιν. Β, σχεδ. 374, 385.

απουσιάζει το κεντρικό κλειδί⁶⁴³ Στην Αιτωλική επικράτεια τάφοι με θολωτή στέγη από συμμετρικούς λίθους απαντούν από το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (Μακεδονικός τάφος Στράτου, Ηρώ Καλυδώνας)⁶⁴⁴

Με βάση τα παραπάνω η *Πύλη 1* μπορεί να χρονολογηθεί με μεγάλη βεβαιότητα μετά τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιθανότερα στον 3^ο αι. π.Χ.⁶⁴⁵ Στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα παραπέμπουν και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των δύο πύργων που διατάσσονται εκατέρωθεν της, το επίμηκες ορθογώνιο σχήμα των οποίων παραπέμπει στην τοποθέτηση συστροφικών καταπελτών και επομένως τους χρονολογεί μετά το 325 π.Χ. Με τη χρήση καταπελτών σχετίζεται πιθανώς και η απουσία παραλληλίας, η οποία σε μία τουλάχιστον περίπτωση (Γορίτσα) έχει υποστηριχθεί ότι σχετιζόταν με την διεύρυνση του πεδίου βολής των εγκατεστημένων στους πύργους καταπελτών.⁶⁴⁶ Ανάλογη απόκλιση από την παράλληλο παρουσιάζουν και οι πύργοι που ενισχύουν την πύλη της ακρόπολης των Οινιάδων, η οχύρωση της οποίας αποδίδεται στον Φίλιππο Ε'.⁶⁴⁷

Ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* σχεδόν διπλασιάζει την περιτειχισμένη έκταση του οικισμού, ωστόσο η επιφάνεια την οποία περιλαμβάνει ουδέποτε κατοικήθηκε συστηματικά. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω,⁶⁴⁸ παρόμοιου χαρακτήρα οχυρωματικοί περίβολοι ανεγείρονται και σε άλλες πόλεις της Ηπείρου και μάλιστα των παραλίων της (Φοινίκη, Βουθρωτό, Λυγιά, Καστρί Φαναρίου/Πανδοσία, Κασσώπη, Κάστρο των Ρωγών/Βουχέτιο ή κατά άλλους Άμβρακος), καθώς και σε κάποιες από τις πόλεις του βόρειου τμήματος της Ακαρνανίας (Θύρρειον, Πάλαιρος, Λιμναία). Στο σύνολό τους οι παραπάνω επεκτάσεις χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο. Αποσπασματική εικόνα, παρόμοια με αυτή του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβάλλου* της Ντόλιανης εμφανίζουν οι επεκτάσεις του οχυρωματικού περιβάλλου της Λυγιάς, του Δυμοκάστρου και του Καστρίου Φαναρίου, ενώ στη Φοινίκη, τη Λυγιά, το Δυμόκαστρο και την Πανδοσία η περιοχή που περικλείουν οι νέοι οχυρωματικοί περίβολοι δε φαίνεται να κατοικούνται συστηματικά.

Με βάση όλα τα παραπάνω ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης μπορεί να χρονολογηθεί στον 3^ο αι. π.Χ. Το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. στην Ήπειρο είναι περίοδος που δεν ευνοεί την εκτέλεση μεγάλης κλίμακας οχυρωματικών έργων καθώς την πολιτική αστάθεια των τελευταίων χρόνων πριν την πτώση της δυναστείας των Αιακιδών διαδέχεται η ανασφάλεια και στρατιωτική αδυναμία των πρώτων χρόνων του Κοινού των Ηπειρωτών. Ιδιαίτερα η δεύτερη δε φαίνεται να ευνοεί την ανέγερση νέων οχυρώσεων μεγάλου μήκους, η υπεράσπιση των οποίων απαιτεί μεγάλους αριθμούς στρατιωτικού προσωπικού. Βεβαίως στην περίπτωση των πόλεων της βόρειας Ακαρνανίας έχει προταθεί

⁶⁴³ Höpfner - Schwandler 1994, 141' Höpfner 2005, 389' Ley 2008, 227-228.

⁶⁴⁴ Ley 2008, 228, σημ. 228.

⁶⁴⁵ Για το θέμα της χρονολόγησης των αρχαίων ελληνικών τοξωτών κατασκευών και σχετική βιβλιογραφία βλ. Πορτελάνος 1998, 1177-1187' Ley 2008, 221-229.

⁶⁴⁶ Backhuizen 1992, 50.

⁶⁴⁷ Πορτελάνος 1998, 1147, 1150' Ley 2008, 105.

⁶⁴⁸ βλ. στο παρόν κεφ. 3.3.7., σελ. 167-168.

η χρονολόγηση παρόμοιων εξωτερικών οχυρωματικών περιβόλων στην ίδια περίοδο ανασφάλειας, ωστόσο αυτές οι οχυρώσεις αποτελούν απλές κατασκευές, που σε καμία περίπτωση δεν περιλαμβάνουν στοιχεία μνημειακότητας όπως η *Πύλη 1* της Ντόλιανης. Λόγω μάλιστα της απλής κατασκευής τους και των ελάχιστων πύργων τους μέχρι πρόσφατα χρονολογούνταν στον 5^ο αι. π.Χ.⁶⁴⁹

Φαίνεται λοιπόν πιθανότερο η κατασκευή του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* της Ντόλιανης να ανήκει στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. την περίοδο της ισχύος του Ηπειρωτικού κράτους κατά τα χρόνια που επικεφαλής του ήταν ο Πύρρος και ο γιός του Αλέξανδρος Β'.

Οικοδομική Φάση III. Το Προτείχισμα

Η συγκριτικά πρόχειρη κατασκευή του *Προτειχίσματος* μαρτυρεί ότι κατασκευάστηκε σε περίοδο κινδύνου για να ενισχύσει τις υφιστάμενες οχυρώσεις και συγκεκριμένα τον Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο. Μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. τέτοιες καταστάσεις η Θεσπρωτία βιώνει κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού και του Γ' Μακεδονικού πολέμου. Ειδικότερα η Φανοτή, λόγω της στρατηγικής σημασίας θέσης, απειλείται το 220-217 π.Χ. από τους Αιτωλούς, ενώ το 168 π.Χ. η ισχυρή μακεδονική φρουρά που έχει εγκαταστήσει στην πόλη ο Περσέας πολιορκείται από τους Ρωμαίους χωρίς επιτυχία. Μπορούμε επομένως βάσιμα να υποθέσουμε ότι το προτείχισμα σχετίζεται με ένα από τα παραπάνω γεγονότα.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης ανεγείρεται μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιθανότερα στο τελευταίο του τέταρτο, ο *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος* στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., το δε *Προτείχισμα* πιθανώς σχετίζεται με τα γεγονότα του Συμμαχικού ή του Γ' Μακεδονικού πολέμου. Σε κάθε περίπτωση η ισχύς των οχυρώσεων της Ντόλιανης επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό την ταύτιση της με τη αρχαία Φανοτή, στην οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι εγκαθίσταται μακεδονική φρουρά πιθανώς το 219 και σίγουρα το 169 π.Χ. Αν και δεν βρίσκεται πάνω στο δρόμο προς τη Μολοσσία, όπως η Ραβενή, κανείς εισβολέας δεν μπορούσε να προωθήσει τις δυνάμεις του προς την κοιλάδα του άνω Καλαμά και το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με το ισχυρό αυτό φρούριο να βρίσκεται στα νώτα του. Για το λόγο αυτό οι Ρωμαίοι το 168 π.Χ., παρότι δεν βρίσκεται πάνω στο δρόμο τους, εισέρχονται στη Μολοσσία μόνο αφού εξασφαλίσουν την υποταγή της Φανοτής, η οποία είναι και η πρώτη ηπειρωτική πόλη που τους παραδόθηκε.

⁶⁴⁹ Πορτελάνος 1998, 1291· Ley 2008, 170-171.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΨΗ

Στις τέσσερις οχυρωμένες πόλεις που εξετάστηκαν, μαζί πιθανώς με κάποιες ακόμα (Πολυνέρι-Κούτσι, Λυγιά[;], Πάργα/Τορύνη), οργανώθηκε, έζησε και έδρασε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αρχαίας Θεσπρωτίας από τον 4^ο αι. και έως τουλάχιστον το 167 π.Χ. Σε δύο μάλιστα περιπτώσεις (Γίτανα, Ελέα) τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν με απόλυτη βεβαιότητα ότι εκτός από αστικά κέντρα, οι θεσπρωτικές πόλεις υπήρξαν και οι έδρες της πολιτικής συγκρότησης είτε των επιμέρους *θεσπρωτικών φύλων* (*Ελεάτες, Φανοτείς, Ελινοί*), είτε, στην περίπτωση των Γιτάνων, του ηπειρωτικού «έθνους» των Θεσπρωτών στο σύνολό του.

4.1. Τα χαρακτηριστικά των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας

Θέση. Στην αρχική τους μορφή Δυμόκαστρο και Ντόλιανη ανήκουν στην κατηγορία της πόλης σε κορυφή υψώματος, σε «άκρα» (Ακρόπολη, Akropolenstadt) και σταδιακά εξελίσσονται ή επιδιώκεται να εξελιχθούν σε πόλεις που αναπτύσσονται στην πλαγιά λόφου (Hügel ή Rückenstadt). Η Ελέα, λόγω της ιδιαιτερότητάς της, αποτελεί μοναδική περίπτωση, ωστόσο μπορεί να χαρακτηριστεί, έστω και καταχρηστικά, «ακρόπολη». Τα Γίτανα από την άλλη αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση πόλης που διατηρεί μία χαλαρή σχέση με τον οχυρωματικό της περίβολο (Landschaftstadt).

Οι θέσεις που κατέλαβαν οι οχυρωμένες πόλεις των Θεσπρωτών διαθέτουν φυσικά χαρακτηριστικά που τις καθιστούν τόπους με μεγάλη αμυντική αξία. Σε όλες τις περιπτώσεις περισσότερες από μία πλευρές της αμυντικής τους περιμέτρου προστατεύονται είτε από απόκρημνα πρανή (Ελέα, Δυμόκαστρο), είτε από την κοίτη ποταμού (Γίτανα) είτε και από τα δύο (Ντόλιανη). Η Ντόλιανη και το Δυμόκαστρο παρέχουν τη μεγαλύτερη ασφάλεια, ευρισκόμενες στην κορυφή λόφου, ο οποίος δε γειτνιάζει και επομένως δεν απειλείται από δεσπόζοντα υψώματα. Για αυτό το λόγο οι παλαιότεροι οχυρωματικοί τους περίβολοι έχουν μία στενή σχέση με τον αστικό τους ιστό. Στα Γίτανα ο οχυρωματικός περίβολος έλαβε δυσανάλογες προς το μέγεθος του οικισμού διαστάσεις προκειμένου να καταλάβει την πλέον ισχυρή, από την άποψη του φυσικού αναγλύφου, αμυντική γραμμή. Στην Ελέα πάλι φαίνεται ότι το πλεονέκτημα που παρέχουν οι σχεδόν απροσπέλαστες πλευρές της αμυντικής περιμέτρου στα βόρεια, τα νότια και τα δυτικά υπερίσχυσε έναντι του μειονεκτήματος της ανατολικής της πλευράς, η οποία, καθώς βρίσκεται στη σκιά του ορεινού όγκου του Γκορίλα, κατέστη απαραίτητο να ενισχυθεί με τείχος μεγάλου πλάτους, μεγάλου ύψους και γωνιώδους διάταξης.

Σε ότι αφορά τους κανόνες της οχυρωματικής που επικρατούν κατά τον 4^ο αι. π.Χ. οι οποίοι επιβάλλουν την κατάληψη όλων των δεσπόζοντων υψωμάτων, η θέση της Ελέας αποτελεί ένα πραγματικό παράδοξο. Από την άλλη, φυσικά οχυρωμένη στο

μεγαλύτερο μέρος της και με αφθονία πόσιμου νερού θα ήταν ιδανική για την εγκατάσταση μίας αείχιστης κώμης, εφόσον μάλιστα δεν υφίστατο κίνδυνος από τα ανατολικά ή τα βόρεια. Πάντως μέχρι σήμερα δεν έχουν προκύψει επαρκή στοιχεία που να τεκμηριώνουν κατοίκηση στο οροπέδιο της Ελέας πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Αντίθετα ο σημαντικότερος οικισμός της κοιλάδας του Κωκκυτού κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. εντοπίζεται στην πεδιάδα, απέναντι από την Ελέα (Αγ. Παρασκευή/Κυρά Παναγιά).⁶⁵⁰

Υδρευση. Η διαρκής πρόσβαση σε πόσιμο νερό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ασφάλεια και ανάπτυξη οποιουδήποτε αρχαίου ελληνικού αστικού κέντρου. Στην Ελέα υπάρχουν δύο πηγές πόσιμου νερού, στην Ντόλιανη το τείχος επεκτάθηκε έτσι ώστε να φτάσει έως τις όχθες του Καλαμά, ενώ στα Γίτανα, ακόμα και πριν την ανέγερση του *Δυτικού σκέλους*, η διάταξη του παλαιότερου οχυρωματικού περιβόλου της πόλης (*Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*) επέτρεπε σε όλες τις περιστάσεις την επικοινωνία της πόλης με τον ποταμό. Το Δυμόκαστρο αντίθετα δεν διαθέτει πηγή νερού εντός της αρχικά περιτειχισμένης έκτασης, ενώ ακόμα και μετά την επέκταση του οχυρωματικού περιβόλου προς τα δυτικά (*Δυμόκαστρο Β*) και τα ανατολικά (ανατολικός τομέας του *Δυμοκάστρου Α*) η κοντινότερη πηγή νερού συνέχισε να απέχει περίπου 100μ. από τη γραμμή του τείχους. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με τη δημιουργία δεξαμενών λαξευμένων στο ασβεστολιθικό υπόβαθρο του λόφου. Μόνο μετά την οικοδόμηση της οχύρωσης του *Δυμοκάστρου Γ* βρέθηκε για πρώτη φορά *intra muros* μία πηγή νερού.

Υλικά δομής και συστήματα τοιχοποιίας. Οι αρχαίες οχυρώσεις είναι πρωταρχικά δημιουργήματα της ανάγκης. Συγχρόνως είναι τεχνικά έργα μεγάλης κλίμακας, που απαιτούν τεράστιες ποσότητες υλικών. Ως εκ τούτου, η πηγή των υλικών, που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή τους βρίσκεται στη μικρότερη δυνατή απόσταση και κατά προτίμηση στον ίδιο το χώρο ανέγερσής τους. Όπως ορθά επισημαίνει η Ley τα συστήματα τοιχοποιίας των αρχαίων οχυρώσεων διαμορφώνονται κατά κανόνα με βάση της ιδιότητες του επιτόπου διαθέσιμου οικοδομικού υλικού. Αντίθετα άλλα δημόσια έργα, όπως π.χ. οι ναοί, ήταν δυνατό να κατασκευάζονται με εξαιρετικής ποιότητας οικοδομικό υλικό, το οποίο μεταφέρονταν από απομακρυσμένα λατομεία, με αντίστοιχη, φυσικά, αύξηση του κόστους και της ενέργειας που απαιτούνταν για την ολοκλήρωση του έργου. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα συστήματα τοιχοποιίας μπορούσαν να διαμορφώνονται με άλλα και μάλιστα στιλιστικά, κριτήρια.⁶⁵¹

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται πλήρως στα Γίτανα, όπου π.χ. το θέατρο της πόλης κατασκευάζεται από τον συμπαγή ασβεστόλιθο, που με τη μορφή πλακωδών στρώσεων απαντά σε αρκετή απόσταση από την πόλη. Αντίθετα ο οχυρωματικός της

⁶⁵⁰ B. Forsen et al. 2011, 82-86' B. Forsen 2011, 9-10.

⁶⁵¹ Ley 2008, 202.

περίβολος κατασκευάζεται από τον τοπικό λατυποπαγή ασβεστόλιθο, ο οποίος διαμορφώνεται με σχετική ευκολία σε λίθους πολυγωνικού σχήματος. Καθώς μάλιστα οι ποσότητες καλής ποιότητας λίθου, που μπορούσαν να εξαχθούν επιτόπου, δεν φαίνεται να επαρκούσαν για την οικοδόμηση της οχύρωσης στο σύνολό της,⁶⁵³ πάνω από τη σωζόμενη λίθινη βάση κατασκευάστηκε μία ανωδομή από ωμές πλίνθους, για την κατασκευή των οποίων ο παρακείμενος Καλαμάς παρείχε αφθονία πρώτων υλών (νερό και αργιλώδες χώμα).⁶⁵⁴ Η ίδια κατασκευαστική τεχνική (λίθινη βάση-πλίνθινη ανωδομή) εφαρμόζεται ακόμα και στην περίπτωση του μεγάλου πεταλόσχημου Πύργου 10, ο οποίος εντυπωσιάζει με το μέγεθος του και την επιμέλεια της κατασκευής του, στην οποία ενσωματώνονται εντελώς πρωτοποριακά στοιχεία (εσωτερικά τοιχία σε ακτινωτή διάταξη).

Πάντως η πέτρα, όπου ήταν καλής ποιότητας και σε επαρκείς ποσότητες, δηλαδή στις περισσότερες περιπτώσεις, προτιμούνταν έναντι των ωμών πλίνθων, οι οποίες ωστόσο χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων. Στην Ελέα ο σκληρός ασβεστόλιθος δίνει ευκολότερα πολυγωνικού και όχι τετράπλευρου σχήματος λίθους. Εκτός από την Ελέα η πολυγωνική τοιχοποιία, κυριαρχεί σε όλες τις οχυρώσεις της αρχαίας Ελεάτιδας από τον Άγιο Δονάτο στην Παραμυθιά έως την Εφύρα στις εκβολές του Αχέροντα. Ο ίδιος ασβεστόλιθος δίνει και την πολυγωνική τοιχοποιία των οχυρώσεων του Δυμοκάστρου αλλά και του Κουτσίου/Πολυνερίου στην παραθαλάσσια πεδιάδα της Πλαταριάς. Αντίθετα στη Ντόλιανη οι ορθογώνιοι και τραπεζιόσχημοι λίθοι προκύπτουν από τους πλακώδεις ασβεστόλιθους που συνιστούν το βραχώδες υπόβαθρο του λόφου, διαμορφώνουν δε το χαρακτηριστικό ισόδομο ή ψευδοϊσόδομο σύστημα των οχυρωματικών περιβόλων της αρχαίας πόλης. Για τους ίδιους λόγους με αυτό το σύστημα τοιχοποιίας οικοδομούνται και οι οχυρώσεις της Λυγιάς στις εκβολές του Καλαμά αλλά και το κοντινό τους φρούριο στον Πύργο Ραγίου, όπου όμως κατά τόπους εμφανίζεται και το πολυγωνικό σύστημα .

Πύργοι. Κατά κανόνα τετράπλευρης κάτοψης πύργοι,⁶⁵⁵ οικοδομούνται μόνο όπου υπάρχει ανάγκη. Στους παλαιότερους οχυρωματικούς περιβόλους οι διαστάσεις

⁶⁵³ Το τείχος των Γιτάνων έχει μήκος περίπου 2250μ. Εάν κατασκευαζόταν από λίθο μέχρι το ύψος της παρόδου θα απαιτούνταν, μόνο για τον θώρακα της εξωτερικής του παρειάς, περισσότερα από 7.300μ³ κυβικά μέτρα πέτρας (ύψος παρόδου: 6,5μ.).

⁶⁵⁴ Τείχη από πλίνθους κατασκευάζονται και κατά την Ύστερη Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο και μάλιστα σε περιπτώσεις στις οποίες είναι βέβαιο ότι δεν απουσιάζουν τα οικονομικά μέσα. Αναφέρεται ενδεικτικά η περίπτωση της Μαντίνειας, κτίσης του Επαμεινώντα, της Δημητριάδος κτίσης του Δημητρίου Πολιορκητή, της Γορίτσας, κτίσης του ίδιου ή του Κασσάνδρου. Ομοίως ένα τουλάχιστον τμήμα της οχύρωσης της Ελληνιστικής Άλου, κτίσης του Δημητρίου Πολιορκητή ή του Κασσάνδρου, ήταν κατασκευασμένη από ωμές πλίνθους σε λίθινη βάση.

⁶⁵⁵ Πλην του πεταλόσχημου πύργου των Γιτάνων, μόνο ο οχυρωματικός περίβολος της Λυγιάς ενισχύεται με μεγάλο αριθμό περιφερών και συγκεκριμένα ημικυκλικών πύργων. Η οχύρωση της Λυγιάς παρουσιάζει χαρακτηριστικά μοναδικά για τα δεδομένα της οχυρωματικής στην Ήπειρο, τα οποία ωστόσο παρατηρούνται σε παραθαλάσσια φρούρια της Ακαρνανίας (Νάσος κοντά στους Οινιάδες, Αγ. Παντελεήμονας Αστακού, Σκοπάς), που χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ. , βλ. Ley 2008, 324-325.

τους, συνυπολογίζοντας και το πλάτος του τείχους, δεν ξεπερνούν τα 77μ² (Γίτανα: *Πύργοι 1-5*), ενώ πύργοι μεγάλων διαστάσεων εμφανίζονται από την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο.⁶⁵⁶ Όπου διατάσσονται σε αριθμούς μεγαλύτερους του ενός τα μεταπύργια τους κυμαίνονται, από 40~50μ. (Γίτανα) έως ±60μ. (Ντόλιανη, Δυμόκαστρο). Μικρότερο είναι το μήκος των μεταπυργίων του υστερότερου *Διατειχίσματος* των Γιτάνων (30~40μ.).

Οι πύργοι του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων και ο *Πύργος 7* της Ντόλιανης διαθέτουν ισόγειο όροφο. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ωστόσο, οι πύργοι των οχυρωματικών περιβόλων της αρχαίας Θεσπρωτίας ανήκουν στον τύπο με συμπαγή βάση, η οποία συχνά ενισχύεται με εσωτερικά τοιχία σταυροειδούς διάταξης, τα οποία διαμορφώνουν επιμέρους διαμερίσματα που πληρώνονται με χώμα πέτρες και λατύπη.⁶⁵⁷ Η παραπάνω κατασκευαστική τεχνική απουσιάζει πάντως από τους περισσότερους πύργους των οχυρωματικών περιβόλων που χρονολογούνται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵⁸ και εμφανίζεται μόνο στον γωνιαίο πύργο της Ελέας. Οι γωνίες των πύργων κατά κανόνα λαξεύονται κατάλληλα ώστε να διαμορφωθεί η χαρακτηριστική ταινία-οδηγός, η οποία, ωστόσο, απουσιάζει από τους πύργους της Οικοδομικής Φάσης I του Δυμοκάστρου.

Μοναδική είναι η περίπτωση του πεταλόσχημου *Πύργου 10* των Γιτάνων, ο οποίος ανεγείρεται στην βορειοδυτική απόληξη του οχυρωματικού περιβόλου, προκείμενου να ενισχύσει την άμυνα σε αυτό το απομακρυσμένο και ευαίσθητο τμήμα της αμυντικής περιμέτρου της πόλης, πολύ πιθανώς πίσω από μία λαξευμένη στο μαλακό γυψόλιθο τάφρο. Η ποιότητα κατασκευής, η μορφή και το μέγεθός του δεν παραπέμπουν στην τοπική παράδοση της οχυρωματικής αλλά σε ανάλογης κλίμακας έργα, στα οποία επιδίδονται οι ισχυρότεροι ηγεμόνες της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου.

Μεταπύργια. Με εξαίρεση τμήματα του πρώτου οχυρωματικού περιβόλου του Δυμοκάστρου, τα μεταπύργια των παλαιότερων οχυρώσεων διαμορφώνονται με δύο λίθινους θώρακες (παρειές), εκ των οποίων από επιμελή τοιχοποιία με σχετικά μεγάλο μεγέθους λίθους καλής συναρμογής κατασκευάζεται ο εξωτερικός. Αντίθετα ο εσωτερικός λίθινος θώρακας περιλαμβάνει συνήθως μικρότερου μεγέθους λίθους με κακή συναρμογή.⁶⁵⁹ Ο χώρος μεταξύ των δύο παρειών του τείχους, από τον οποίο

⁶⁵⁶ Γίτανα: *Πύργος 10*, Ντόλιανη: *Πύργοι 1,2*, Δυμόκαστρο: *Πύργος Α1*.

⁶⁵⁷ Γίτανα: *Πύργος 5*, Ελέα: Γωνιαίος πύργος στον Ανατολικό τομέα της οχύρωσης, Δυμόκαστρο: *Πύργος Γ10*, Ντόλιανη: *Πύργοι 1-6*.

⁶⁵⁸ Δεν διαθέτουν σταυροειδή τοιχία οι του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* των Γιτάνων εξαιρουμένου του *Πύργου 5* και όλοι της Οικοδομικής Φάσης I του Δυμοκάστρου.

⁶⁵⁹ Γίτανα, Δυμόκαστρο, Ανατολικός τομέας Ελέας. Σύμφωνα με την Ley 2008, 210 ανάλογη διαμόρφωση έχουν και οι ακαρνανικές οχυρώσεις των φτωχότερων, αγροτικών περιοχών, σε πόλεις που δεν είχαν τις οικονομικές δυνατότητες για την ανέγερση τειχών με επιμελημένη τοιχοποιία τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική τους παρειά.

απουσιάζουν τα εγκάρσια τοιχία, γεμίζεται με χώμα αργούς λίθους και λατύπη. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 2~2,8μ.⁶⁶⁰ -στα σχετικά ασφαλή σημεία- έως 3,4~3,8μ.⁶⁶¹ Στην Ελέα για λόγους που έχουν να κάνουν με το διαμόρφωση του φυσικού ανάγλυφου το τείχος του Ανατολικού τομέα φτάνει ή και ξεπερνά τα 4,5μ.

Η τοιχοποιία των μεταपुरγίων στις οχυρώσεις που κατασκευάζονται κατά την Ελληνιστική περίοδο είναι όμοιας μορφής τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική παρειά. Το πλάτος τους ανέρχεται σε 3,0~3,5μ. Εκτεταμένη είναι η χρήση εγκάρσιων εσωτερικών τοιχίων ιδιαίτερα μάλιστα στα τμήματά τους που κατέρχονται κλιτύες με έντονη κατωφέρεια (Γίτανα, Δυμόκαστρο) αλλά και αλλού (Ελέα, Ντόλιανη). Στην περίπτωση του μεταपुरγίου στα νότια του πεταλόσχημου *Πύργου 10* των Γιτάνων τα δύο διακρινόμενα εσωτερικά τοιχία συνίστανται από άριστα επεξεργασμένους πολυγωνικούς λίθους, πρακτική που βρίσκει το ανάλογό της μόνο στα ακτινωτής διάταξης εσωτερικά τοιχία του *Πύργου 10*, στα οποία όμως χρησιμοποιούνται ορθογώνιοι λίθοι.

Μοναδικά είναι τα χαρακτηριστικά των μεταपुरγίων του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων. Το πλάτος τους είναι μόλις 2μ., το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας εναλλάσσεται με το ορθογώνιο και το τραπεζιόσχημο, τόσο στο λίθινο θώρακα της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής παρειάς, ενώ τα εσωτερικά τοιχία, συνιστάμενα από ένα ορθογώνιο λίθο, εναλλάσσονται με φορμηδόν τοποθετημένους λίθους όμοιου σχήματος, που όμως δεν καταλαμβάνουν όλο το πλάτος του τείχους.

Όπου είναι δυνατό αυτό να υπολογιστεί (Γίτανα, Δυμόκαστρο, Ντόλιανη) η πάροδος των μεταपुरγίων βρισκόταν περί τα 6μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, ύψος που είναι και το συνηθέστερο στις αρχαίες ελληνικές οχυρώσεις.⁶⁶² Μοναδική εξαίρεση το τείχος του Ανατολικού τομέα της Ελέας, το οποίο σώζεται σήμερα σε ύψος που ξεπερνά τα επτά (7) μέτρα, χωρίς να διατηρεί ίχνη της παρόδου του, η οποία θα βρισκόταν ακόμα ψηλότερα.

Θλάσεις. Δύο κατηγορίες θλάσεων ή αλλιώς γωνιωδών προεξοχών διαπιστώνονται στους οχυρωματικούς περιβόλους των θεσπρωτικών πόλεων. Οι δεκαέξι θλάσεις του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* των Γιτάνων αποτελούν την προσαρμογή του αποτελούμενου από επιμέρους ευθύγραμμα τμήματα τείχους στην διαμόρφωση του εδάφους. Αντίθετα η θλάση στην *Πύλη 1* της Ελέας και κάποιες από τις θλάσεις της Ντόλιανης (πχ. Θλάση δ) αποτελούν σημαντικά στοιχεία της τακτικής, η οποία ενσωματώθηκε στον σχεδιασμό των δύο οχυρώσεων.

Πύλες. Ο αξονικός τύπος πύλης αποτελεί τον κανόνα για τις μικρές και μεγάλες πύλες των οχυρώσεων. Μοναδική εξαίρεση η *Πύλη Α1* του Δυμοκάστρου, η οποία

⁶⁶⁰ Δυμόκαστρο Α, Νότιος και Δυτικός τομέας Γιτάνων.

⁶⁶¹ Βορειοδυτικός τομέας Γιτάνων, Ντόλιανη.

⁶⁶² Lawrence 1979, 345.

λαμβάνοντας υπόψη τη διαμόρφωση του εδάφους, έλαβε τη μορφή ανοίγματος μεταξύ δύο παράλληλων και επικαλυπτόμενων τμημάτων του τείχους. Παρόμοια είναι και η λογική που διέπει τον σχεδιασμό της Πύλης 6 της Ντόλιανης, στον σχεδιασμό της οποίας εντάσσονται χαρακτηριστικά και των δύο τύπων. Όταν δεν αποτελούν απλά εγκάρσια ανοίγματα που τέμνουν κάθετα τον άξονα του τείχους (Γίτανα: Πύλη 3) διατάσσονται δίπλα σε προβολές⁶⁶³ ή εσοχές του τείχους⁶⁶⁴ ή προστατεύονται από έναν πύργο, ο οποίος ελέγχει τη δεξιά πλευρά του εισερχόμενου.⁶⁶⁵ Την πλέον ισχυρή τεχνητή προστασία από δύο τετράπλευρους πύργους διαθέτουν δύο πύλες, μία στα Γίτανα και μία στην Ντόλιανη.⁶⁶⁶ Συχνά οι πύλες των θεσπρωτικών οχυρώσεων δε φαίνεται να διέθεταν θύρα⁶⁶⁷ και επομένως φράζονταν με πρόχειρα τοιχία μόνο σε περίπτωση κινδύνου.⁶⁶⁸ Η στέγαση του διαδρόμου τους επιτυγχανόταν, στους αρχαιότερους περιβόλους με λίθινους⁶⁶⁹ ή πιθανώς και ξύλινους δοκούς.⁶⁷⁰ Κατά την Ελληνιστική περίοδο σε τουλάχιστον μία περίπτωση (Ντόλιανη) πάνω από τη θύρα διαμορφώνεται οργανικό, κλειδωτό τόξο. Οι μεγάλες πύλες διατάσσονται στα πλέον προσβάσιμα σημεία, εκεί που καταλήγουν οι οδικές αρτηρίες της περιοχής, και έχουν ικανό πλάτος για να εξυπηρετήσουν και την κίνηση τροχοφόρων.⁶⁷¹ Ωστόσο η απουσία αρματροχιών, όπου το δάπεδο τους είναι πλακοστρωμένο⁶⁷² υποδεικνύει ότι εξυπηρετούσαν αυξημένη κίνηση πεζών και φορτωμένων ζώων, εικόνα η οποία συμφωνεί με τα όσα γνωρίζουμε για τη διαμόρφωση του οδικού δικτύου στην Ήπειρο έως και τα Νεώτερα χρόνια.

4.2. Ο χαρακτήρας των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας

Οι αρχαίες ελληνικές οχυρώσεις, παρότι αποτελούν κατασκευές «*παροιμιώδους δυσκολίας όσον αφορά τη χρονολόγηση τους*» και «*αρχαιολογικές μαρτυρίες ιδιαίτερα αποθαρρυντικές*»,⁶⁷³ προσελκύουν σταθερά το ενδιαφέρον της έρευνας. Αυτό δεν οφείλεται τόσο στην καλή διατήρησή τους, ούτε στην ισχύ που αποπνέουν, όσο στο γεγονός ότι ως δημόσιες κατασκευές θεμελιώδους σημασίας για την επιβίωση και ευημερία των κοινοτήτων που προστάτευαν αλλά και των πολιτικών φορέων (πόλεις, κοινά, βασιλεία) που προώθησαν την ανοικοδόμησή τους, αφενός μεν φέρουν το

⁶⁶³ Γίτανα: Πύλη 4, Ελέα: Πύλη 1.

⁶⁶⁴ Ελέα: Πύλη 2, Ντόλιανη: Πύλη 2.

⁶⁶⁵ Γίτανα: Πύλη 2, Ντόλιανη: Πύλη 4, Δυμόκαστρο: Πιθανές πύλες δίπλα στους Πύργους A5, Δτ13.

⁶⁶⁶ Γίτανα: Πύλες 1, 2, Ντόλιανη: Πύλη 4,

⁶⁶⁷ Ελέα: Πύλες 1,2,3, Γίτανα: Πύλη 5, Πύλες I-IV. Στοιχεία για τη λειτουργία θύρας παρέχουν οι Πύλες 3, 4 των Γιτάνων και η Πύλη 1, 2 της Ντόλιανης.

⁶⁶⁸ Γίτανα: Πύλη IV.

⁶⁶⁹ Ελέα: Πύλες 1, 3.

⁶⁷⁰ Πιθανώς στα Γίτανα.

⁶⁷¹ Γίτανα: Πύλες 1, 4, 5, Πύλες I, II, IV, Ελέα: Πύλη 3, Ντόλιανη: Πύλη 1, 4, Δυμόκαστρο: Πύλη A1.

⁶⁷² Γίτανα: Πύλες 4, 5, IV.

⁶⁷³ Camp 2000, 41.

αποτύπωμα της ιστορικής τους διαδρομής, αφετέρου αντανακλούν το χαρακτήρα της οργάνωσης και της λειτουργίας τους. Βεβαίως εύκολες στην ερμηνεία τους περιπτώσεις, όπως αυτή του τείχους των Ερυθρών, όπου μεταξύ της πλειοψηφίας των δόμων από ασβεστόλιθο παρεμβάλλονται και κάποιοι από κοκκινόχρωμο τραχύτη, που παραπέμπουν ευθέως στο όνομα της πόλης, αποτελούν εξαιρέσεις μοναδικού χαρακτήρα.⁶⁷⁴

Κοινό χαρακτηριστικό των τεσσάρων πόλεων της Θεσπρωτίας είναι η απουσία μίας ακρόπολης με την κλασική έννοια του όρου, δηλαδή ενός οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος διατηρεί την ανεξαρτησία του από την πόλη περιβάλλοντας μία ακατοίκητη ή στοιχειωδώς κατοικημένη περιοχή, η οποία δεσπόζει πάνω από τον αστικό ιστό των πόλεων. Ακόμα και στα Γιτάνα, αν και ο ακατοίκητος λόφος που δεσπόζει πάνω από την πόλη πληρεί τις προϋποθέσεις για την δημιουργία μίας τέτοια ακρόπολης, ουδέποτε θεωρήθηκε απαραίτητη η κατασκευή ενός περιβόλου που θα εξασφάλιζε την αυτοτελή αμυντική του λειτουργία.

Σε μία πρώτη ανάγνωση η απουσία ακροπόλεων από τις πόλεις της Θεσπρωτίας οφείλεται στην όψιμη ίδρυση τους. Πράγματι ακροπόλεις διαθέτουν συνήθως πόλεις, η ιστορία των οποίων ξεκινά από την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου και την Αρχαϊκή περίοδο. Οι ασφαλείς κορυφές μεμονωμένων λόφων αποτελούν τους τόπους, στους οποίους αναπτύχθηκαν ο πρώτοι οικισμοί στην ηπειρωτική Ελλάδα και κυρίως στη Μικρά Ασία και τη νότια Ιταλία και Σικελία, για να επεκταθούν αργότερα σε πιο κατάλληλα για εγκατάσταση αλλά λιγότερο ασφαλή σημεία, συχνά στους πρόποδες του ίδιου λόφου, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις παύει να κατοικείται ή μετατρέπεται σε θρησκευτικό κέντρο, όπως στην περίπτωση της ακρόπολης των Αθηνών.⁶⁷⁷ Οι ακροπόλεις ως τελευταίο καταφύγιο του πληθυσμού είναι εντελώς σπάνιες στις πόλεις που ιδρύονται τον 4^ο αι. π.Χ. Μοναδική περίπτωση η Πριήνη, άλλη μία πόλη που ανήκει στην κατηγορία της «Landschaftstadt», όπου όμως το ύψωμα της ακρόπολης διαχωρίζεται από την πόλη όχι από τεχνητή οχύρωση αλλά από τα εντελώς απόκρημνα πρανή του.⁶⁷⁸

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη οι ακροπόλεις ταιριάζουν σε ένα ολιγαρχικό και μοναρχικό πολίτευμα.⁶⁸¹ Ως απαραίτητα μέσα για την επιβολή μίας ολιγαρχικής εξουσίας ή ενός τυράννου ή μίας ξένης δύναμης οι οχυρώσεις των ακροπόλεων, σε κάποιες περιπτώσεις κατεδαφίζονται, όπως στην περίπτωση των Ερυθρών, προκειμένου να επιβεβαιωθεί και να διασφαλιστεί η ανακτηθείσα ελευθερία των

⁶⁷⁴ McNicoll 1997, 65-66· Ma 2000, 340.

⁶⁷⁷ Winter 1971b, 5-29.

⁶⁷⁸ McNicoll 1997, 48-53.

⁶⁸¹ Αριστ. Πολ. 1330b, 15-20 «Περὶ δὲ τόπων ἐρμυνῶν οὐ πάσαις ὁμοίως ἔχει τὸ συμφέρον ταῖς πολιτείαις· οἷον ἀκρόπολις ὀλιγαρχικὸν καὶ μοναρχικὸν, δημοκρατικὸν δ' ὁμαλότης, ἀριστοκρατικὸν δὲ οὐδέτερον, ἀλλὰ μᾶλλον ἰσχυροὶ τόποι πλείους.» Amouretti et al. 2005, 117.

πόλεων.⁶⁸² Κατά την Ύστερη Κλασική και κυρίως την Ελληνιστική περίοδος οι μεμονωμένοι οχυρωματικοί περίβολοι, οι οποίοι καταλαμβάνουν τις κορυφές υψωμάτων, που δεσπόζουν πάνω στις πόλεις χρησιμεύουν για την εγκατάσταση φρουρών, που τοποθετούνται από εξωτερικούς παράγοντες με σκοπό τον έλεγχο πόλεων αλλά και ολόκληρων περιοχών. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των φρουριών που διατηρούν υπό τον έλεγχό τους οι Μακεδόνες σε Πνύκα και Μουνηχία αλλά και ο χαρακτηρισμός της υπό μακεδονικό έλεγχο ακρόπολης της Κορίνθου ως ένα από τα τρία «δεσμά της Ελλάδας» μαζί με τη Δημητριάδα και τη Χαλκίδα.⁶⁸³ Στη γειτονική της Ηπείρου Ακαρνανία, η ακρόπολη των Οινιάδων οχυρώνεται μόλις τον 4^ο αι. π.Χ., με αφορμή την παρουσία του αθηναϊκού στόλου, ο οποίος σταθμεύει για ένα διάστημα στην ακαρνανική πόλη. Αργότερα, όταν ο Φίλιππος Ε΄ καταλαμβάνει την πόλη, η οποία στο μεταξύ είχε περιέλθει στον έλεγχο των Αιτωλών, φροντίζει για την ανακαίνιση και ενίσχυση της παλαιάς ακρόπολης αλλά και για την ίδρυση ενός ακόμα φρουρίου πάνω από το λιμάνι της.⁶⁸⁴

Εύλογα λοιπόν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η απουσία ακροπόλεων στις πόλεις της Θεσπρωτίας αποτυπώνει το αυτόνομο καθεστώς τους σε όλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου και ταυτοχρόνως τα χαρακτηριστικά και τους όρους της συμμετοχής τους στις εκφράσεις (Ηπειρωτική Συμμαχία, Κοινό των Ηπειρωτών) της ευρύτερης πολιτειακής και κρατικής συγκρότησης των Ηπειρωτικών «έθνων», στις οποίες οι Θεσπρωτοί διατελούν σταθερά ενταγμένοι. Ακόμα περισσότερο, το γεγονός ότι όλοι οι οχυρωματικοί περίβολοι των πόλεων της Θεσπρωτίας προστατεύουν το σύνολο του αστικού ιστού και επομένως το σύνολο των κατοίκων τους χωρίς να εξαιρούν κάποιο τμήμα τους αντανακλά, κατά τη γνώμη μου, μία επίγνωση κοινής μοίρας και μία ισονομία απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο, που είναι αδύνατο να μη φέρει στο νου την αναφορά του Θουκυδίδη στο αβασίλευτο πολίτευμα των Θεσπρωτών. Ακόμα και όταν οι συνθήκες επιβάλουν τη δημιουργία μίας δεύτερης γραμμής άμυνας πίσω από τον *Εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο* των Γιτάνων, δεν επιλέγεται ο φύσει οχυρός και απομονωμένος λόφος, αλλά ένα ασθενές αμυντικά αλλά σημαντικό για τη λειτουργία της πόλης τμήμα της.

Παρά την χρονολόγησή τους μέσα στον 4^ο αι. π.Χ, από τους οχυρωματικούς περιβόλους των πόλεων της Θεσπρωτίας απουσιάζουν πυλίδες με πλάτος $\pm 1\mu.$, οι οποίες συνήθως εξυπηρετούσαν, όχι τόσο ανάγκες επικοινωνίας, όσο μία στρατηγική άμυνας με ενεργητικό χαρακτήρα, σύμφωνα με την οποία οι αμυνόμενοι δεν παραχωρούν την πρωτοβουλία στον επιτιθέμενο, δεν τον περιμένουν απλώς στους πύργους και την πάροδο του τείχους αλλά επιτίθενται διενεργώντας αιφνιδιαστικές

⁶⁸² Maier 1959, 212, no. 60.

⁶⁸³ Πολ. 18.45 Errington 1989b. 267.

⁶⁸⁴ Πορτελάνος 1998, 1190-1192 Ley 2008, 102, 108-109. Η αντίστοιχη ακρόπολη της Στράτου σύμφωνα με τη Ley 2008, 159 δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί.

εφόδους.⁶⁸⁵ Η μοναδική μικρή πύλη, που θα μπορούσε να σχετίζεται με τη διενέργεια εφόδων είναι η *Πύλη 2* στον ανατολικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της Ελέας. Το σοβαρό μειονέκτημα του ανατολικού τομέα της οχύρωσης της Ελέας, πιθανώς κατέστησε απαραίτητη μία περισσότερο ενεργή αμυντική στρατηγική και επέβαλε την περιεργη διάταξη δύο πυλών σε ιδιαίτερα μικρή απόσταση μεταξύ τους, εκ των οποίων η μεγαλύτερη εξυπηρετούσε την κυκλοφορία, η δε μικρότερη στο βάθος της γωνιώδους χοάνης που σχηματίζουν δύο τμήματα του τείχους, ίσως τη διενέργεια εφόδων σε περίπτωση κινδύνου.

Συνήθως οι οχυρώσεις που εντάσσουν στο σχεδιασμό τους χαρακτηριστικά ενεργητικής άμυνας σχετίζονται με ισχυρά κράτη της Ύστερης Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου, που απασχολούσαν επαγγελματίες στρατιώτες σε μεγάλους αριθμούς.⁶⁸⁶ Στη Θεσπρωτία η απουσία πυλίδων εφόδου υποδεικνύει ότι η άμυνα στηρίζεται στην ισχύ των τεχνητών τειχών και ακόμα περισσότερο στο πλεονέκτημα που παρέχει η διαμόρφωση του φυσικού αναγλύφου. Η ίδια λογική παθητικής άμυνας διέπει όμως και τμήματα οχυρώσεων που αναπτύσσονται σε λιγότερο ισχυρές αμυντικές θέσεις, όπως π.χ. ο Βορειοδυτικός τομέας του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* των Γιτάνων. Δύναται επομένως να διατυπωθεί ή άποψη ότι στις οχυρώσεις των θεσπρωτικών πόλεων η αδιαφορία ένταξης εκείνων των στοιχείων που θα επέτρεπαν την ανάληψη επιθετικών ενεργειών από τους αμυνόμενους σχετίζεται άμεσα και με την επάνδρωσή τους όχι τόσο από επαγγελματίες στρατιώτες όσο από υπερασπιστές, που προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τις τοπικές πολιτοφυλακές.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη κάθε πόλη όχι μόνο θα πρέπει να περιβάλλεται με τείχη αλλά αυτά θα πρέπει να είναι κατασκευασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε εκτός από κατάλληλα για τον πόλεμο να είναι και αισθητικά άρτια, προκειμένου να συμβάλουν στη θετική προβολή της εικόνας της.⁶⁸⁷ Οι οχυρώσεις των αρχαίων ελληνικών πόλεων ήταν η υλική έκφραση της ελευθερίας τους και σημαντικά στοιχεία υπερηφάνειας για τους κατοίκους τους.⁶⁸⁸ Η πρώτη εικόνα που παρουσίαζε κάθε αρχαία πόλη προς τον έξω κόσμο ήταν οι οχυρώσεις της. Χαρακτηριστικά του τακτικού σχεδιασμού τους, όπως η πυκνή διάταξη πύργων στο βορειοδυτικό τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* των Γιτάνων ή οι πύργοι που υψώνονται εκατέρωθεν πυλών (Γίτανα, Ντόλιανη) εκτός από την αμυντική λειτουργία που επιτελούσαν, συνιστούν συγχρόνως και μία πανίσχυρη εικόνα συμβολικής σημασίας, που προέβαλλε την ισχύ της πόλης προς κάθε εξωτερικό παρατηρητή.

⁶⁸⁵ McNicoll 1997, 7-8.

⁶⁸⁶ Χαρακτηριστική περίπτωση το χερσαίο τείχος της Ιασού, που κατασκευάστηκε από τον Φίλιππο Ε', ως οχυρωμένο στρατόπεδο του εγκατεστημένου στην πόλη στρατού του, βλ. McNicoll 1997, 111-117 ή το ελληνιστικό τείχος της Ρόδου, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 95-102.

⁶⁸⁷ Αριστ. Πολ. 1331α.

⁶⁸⁸ Chaniotis 2005, 26.

Βεβαίως ως πρωταρχικά χρηστικές κατασκευές, οι οχυρώσεις των αρχαίων ελληνικών πόλεων –και των θεσπρωτικών- κατά κύριο λόγο προσαρμόζουν τη μορφή τους στις ιδιότητες του υλικού που είναι διαθέσιμο επί τόπου. Η ημίεργη, κυφωτή επιφάνεια των πολυγωνικών λίθων, η άριστη συναρμογή τους, το ύψος και ο όγκος των κατασκευών, η επιμελής λάξευση των γωνιόλιθων σε πύργους και θλάσεις που τονίζει τις ακμές τους και σχηματίζει κατακόρυφη ταινία, αν και εξυπηρετούν πρωταρχικά πρακτικούς σκοπούς (στατική, αύξηση της αντοχής του τείχους στα χτυπήματα του κριού ή των καταπελτών, οικονομία ενέργειας και χρήματος), συνιστούν μία εικόνα αισθητικής αρτιότητας αλλά και ισχύος, που κρίνοντας από την εντύπωση που προκαλέσει και προκαλεί σε περιηγητές, ερευνητές αλλά και σε απλούς επισκέπτες των αρχαιολογικών χώρων, είχε πολλαπλάσια επίδραση στο βλέμμα ενός εξωτερικού παρατηρητή κατά την αρχαιότητα.

Ωστόσο τα παραπάνω στοιχεία, δεν συνιστούν συνειδητά διαμορφωμένες εικόνες προπαγανδιστικού χαρακτήρα και προκύπτουν από την ίδια την λειτουργία ή την κατασκευή του τείχους. Αντίθετα όταν στις οχυρώσεις ενσωματώνονται στοιχεία που υπερβαίνουν τους περιορισμούς της ανάγκης και του χρηστικού-αμυντικού τους χαρακτήρα, εύλογα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτό αποτελεί συνειδητή επιλογή, που σκοπό έχει να προβάλλει θετικά την εικόνα της ίδιας της πόλης. Στις οχυρώσεις των θεσπρωτικών πόλεων, ως τέτοια στοιχεία προβολής, που έχουν ως πρωταρχικό σκοπό την παραγωγή ενός ισχυρού οπτικού αποτελέσματος με συμβολικό χαρακτήρα αναγνωρίζονται τα παρακάτω.

- α. Η χρήση λίθων μεγάλου όγκου, που ξεπερνά τον μέσο όρο των χρησιμοποιούμενων σε κάθε οχύρωση, ιδιαίτερα όταν αυτοί βρίσκονται στον ίδιο δόμο και έχουν όμοιες ή περίπου όμοιες διαστάσεις. Λίθοι ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων διαμορφώνουν τον κατώτερο δόμο του τείχους της Ελέας στην περιοχή της *Πύλης 1 και 2* (από 1,6X1,4μ. έως 2,2X2,2μ.). Το μέγεθος των ορθοστατών της *Πύλης 4* των Γιτάνων φτάνει έως και τα 1,45X0,75X0,40μ. Οι ορθοστάτες του Διατειχίσματος της ίδιας πόλης (*Πύλες II-III, Πύργοι iii-iv, μεταπύργιο Πύργων ii-iii*) έχουν ύψος και μήκος 1μ. και πλάτος 0,3μ.~0,6μ. Ωστόσο μεγάλου μεγέθους λίθοι χρησιμοποιούνται και στις άλλες δύο θεσπρωτικές πόλεις: τη Ντόλιανη και το Δυμόκαστρο. Στην πρώτη οι λίθοι που σχηματίζουν τον θώρακα του Πύργου 6 (*Πύλη 1*) έχουν ύψος 0,8~0,9μ., μήκος έως 1,1 και πλάτος έως 0,7μ. Σε κανένα άλλο σημείο των οχυρώσεων της Ντόλιανης δεν απαντούν λίθοι μεγαλύτερων ή ίδιων διαστάσεων.⁶⁹¹ Αλλά και στο Δυμόκαστρο ο κατώτερος δόμος της Πύλης A1 σχηματίζεται από έναν μοναδικό λίθο μήκους 2 και ύψους 1,4μ.
- β. Η χρήση τετράπλευρων ή σχεδόν τετράπλευρων λίθων, σε οχυρώσεις στις οποίες η πρώτη ύλη που χρησιμοποιείται παράγει πολυγωνικά σχήματα. Όλες οι περιπτώσεις

⁶⁹¹ Στις οχυρώσεις της Ντόλιανης ο υψηλότερος δόμος δεν ξεπερνά τα 0,6μ.

- της προηγούμενης παραγράφου εμπίπτουν και σε αυτή την κατηγορία. Από την άλλη το ορθογώνιο σχήμα των λίθων που σχηματίζουν ισοΰψείς δόμους, στον Πύργο 10 των Γιτάνων, έχουν να κάνουν εξίσου με τη μοναδική επιμέλεια της κατασκευής του συγκεκριμένου πύργου αλλά και με την ημικυκλική διαμόρφωση της πρόσοψής του.
- γ. Η επιμελής επεξεργασία των όψεων των λίθων, προκειμένου να λάβουν επίπεδη διαμόρφωση αντί της πιο οικονομικής και πιθανώς αποτελεσματικότερης κυφωτής. Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτουν όλοι οι ορθοστάτες των Γιτάνων (*Πύλη 4 και Διατείχισμα*) αλλά και της Ελέας, παρότι στην τελευταία η επεξεργασία τους δεν ολοκληρώθηκε παντού.
- δ. Η μεταφορά της πρώτης ύλης από κάποια σημαντική απόσταση, αντί της επιτόπιας εξόρυξης της, όπως συμβαίνει ασφαλώς στην περίπτωση των ορθοστατών του *Διατειχίσματος* των Γιτάνων και πιθανώς του Πύργου 6 της Ντόλιανης
- ε. Η εφαρμογή ξεκάθαρα διακοσμητικών στοιχείων όπως είναι οι περιτένειες ή οι χαμηλοί δόμοι που προεξέχουν εν είδει γείσου. Λεπτή περιθέουσα διακοσμητική ταινία φέρουν κάποιοι από τους ορθοστάτες της Ελέας. Διακοσμητικό γείσο φέρουν οι ορθοστάτες της Πύλης 4 των Γιτάνων αλλά και όσα σημεία των οχυρώσεων της Ντόλιανης σώζονται σε μεγάλο ύψος.
- Πάντως η πλέον χαρακτηριστική οχυρωματική κατασκευή αυτού του είδους είναι η Πύλη 1 του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* της Ντόλιανης. Δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ότι τα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσής της αποσκοπούν στην παραγωγή ενός ισχυρού οπτικού αποτελέσματος. Δεν είναι μόνο οι δύο πύργοι που διατάσσονται εκατέρωθεν της –επιλογή λογική από την σκοπιά της τακτικής– ούτε το οργανικό τόξο που αναπτύσσεται πάνω από τη θύρα της –όχι η πλέον κατάλληλη επιλογή για μία κατασκευή που κατά κύριο λόγο οφείλει να αντέχει σε χτυπήματα– αλλά και ο έντονα διακοσμητικός χαρακτήρας των επικράνων που στέφουν τους λίθινους παραστάτες της. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν συνάδουν με την επικρατούσα αντίληψη για τη λογική που διέπει τους αρχιτέκτονες της Ελληνιστικής περιόδου, οι οποίοι, σε πλήρη αντίθεση με τους αντίστοιχους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής, θεωρούσαν «...την προσθήκη αρχιτεκτονικών διακοσμητικών στοιχείων γύρω από τις πύλες των οχυρώσεων χάσιμο χρόνου και χρήματος λαμβάνοντας υπόψη τη βλάβη που μπορούσαν να υποστούν από τις εχθρικές πολιορκητικές μηχανές» με δεδομένο μάλιστα ότι αυτές στρέφονταν κυρίως εναντίον αυτών των πλέον ασθενών σημείων των οχυρώσεων.⁶⁹²

Όλες οι παραπάνω κατηγορίες κατασκευαστικών χαρακτηριστικών, που στοιχειοθετούν απεικονίσεις κύρους και ισχύος συγκεντρώνονται κατά κανόνα στις

⁶⁹² Winter 2005, 34-35.

πύλες των θεσπρωτικών πόλεων, στα σημεία δηλαδή από τα οποία πραγματοποιούνταν η είσοδος στην πόλη, τα οποία συγχρόνως ήταν και ορατά από κοντινή απόσταση. Η λειτουργία τους δεν είναι ξεκάθαρα αμυντική αλλά αντιθέτως αποσκοπούν στη δημιουργία ενός ισχυρού οπτικού αποτελέσματος, που προέβαλε θετικά την εικόνα των πόλεων προς τα έξω. Η πλέον εκτεταμένη χρήση τους γίνεται στο *Διατείχισμα* των Γιτάνων. Καθώς αυτό κατασκευάζεται υπό τη σκιά ή μετά την απομάκρυνση ενός θανάσιμου για το νεοσύστατο Κοινό των Ηπειρωτών κινδύνου, η δαπανηρή, όσον αφορά τη μεταφορά και την επεξεργασία, χρήση ορθοστατών σε περισσότερα από ένα σημεία του νέου τείχους αποτελεί μία ισχυρή πολιτική δήλωση εκ μέρους του φορέα που σχεδίασε και προώθησε την κατασκευή του.

4.3. Η εξέλιξη των οχυρωμένων πόλεων της Θεσπρωτίας

Η εξέλιξη των αστικών οχυρώσεων της Θεσπρωτίας είναι το αποτέλεσμα των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν στην περιοχή από τον 4^ο έως το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Οι εκφράσεις αυτών των συνθηκών, τα βραχείας διάρκειας γεγονότα που στοιχειοθετούν μία συμβαντολογική ιστορία,⁶⁹³ άφησαν το ίχνος τους στη μορφή, την οργάνωση και την εξέλιξη των οχυρωματικών περιβόλων που ανήγειραν οι Θεσπρωτοί για να προστατεύσουν τα σημαντικότερα αστικά και πολιτικά κέντρα της επικράτειάς τους. Με βάση λοιπόν την ανάλυση που προηγήθηκε (Κεφ. 4) η ιστορική εξέλιξη των οχυρωματικών περιβόλων των πόλεων της αρχαίας Θεσπρωτίας μπορεί να περιγραφεί ως εξής:

α. Η περίοδος ίδρυσης των πόλεων (μέσα/β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ)

Από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. οι για αιώνες διαβιούντες «κατά κώμας» Θεσπρωτοί ιδρύουν τις πόλεις, που για τα επόμενα διακόσια περίπου χρόνια θα συγκεντρώσουν σημαντικό μέρος του πληθυσμού της περιοχής αποτελώντας συγχρόνως τα πολιτικά και διοικητικά της κέντρα. Ως γνήσια προϊόντα της εποχής τους, η οποία απαιτεί από τις ελληνικές πόλεις να διαθέτουν κάποιας μορφής οχύρωση, που θα περιβάλει το σύνολο τους αστικού ιστού τους, στις πόλεις της Θεσπρωτίας οικοδομούνται οχυρωματικοί περίβολοι, οι οποίοι πιθανότατα αποτελούν και τα πρώτα μεγάλα δημόσια έργα που εκτελούνται σε αυτές. Βεβαίως οχυρώσεις κατά την Κλασική αρχαιότητα δε διαθέτουν μόνο οι πόλεις αλλά και οι κώμες. Ωστόσο λόγω της μορφής αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις και της έκτασης που περιλαμβάνουν οι παλαιότεροι οχυρωματικοί περίβολοι των Γιτάνων, της Ελέας, του Δυμοκάστρου και της Ντόλιανης, η ανέγερση τους πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αποδοθεί στις κώμες, που σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις (Γίτανα, Ντόλιανη) βεβαιωμένα προϋπήρχαν στις ίδιες θέσεις.

⁶⁹³Braudel 2006, A, 14.

Οι θεσπρωτικές πόλεις αναπτύσσονται σε θέσεις με φυσικά χαρακτηριστικά που τους προσδίδουν μεγάλη αμυντική αξία και οι πρώτοι οχυρωματικοί τους περίβολοι (Γίτανα: *Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος/Οικοδομική Φάση Ι*, Ελέα, Δυμόκαστρο: *Οικοδομική Φάση Ι*, Ντόλιανη: *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος/Οικοδομική Φάση Ι*) καταλαμβάνουν την πλέον ισχυρή, από την άποψη του φυσικού αναγλύφου, αμυντική γραμμή. Τα τείχη, με πλάτος που κυμαίνεται από 2,0 έως 4,5μ., ενισχύονται με πύργους τετράπλευρης κάτοψης μόνο όπου υπάρχει ανάγκη. Πύλες μικρού και μεγάλου μεγέθους διατάσσονται στα σημεία επικοινωνίας της πόλης με τη χώρα της.

Σε γενικές γραμμές οι παλαιότεροι οχυρωματικοί περίβολοι του Δυμόκαστρου, της Ελέας και των Γιτάνων φαίνεται να προηγούνται του αντιστοιχού της Ντόλιανης, ο οποίος ανήκει στην αρχή της Ελληνιστικής περιόδου. Στην ίδια περίοδο (τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) ανήκει πιθανότατα και η επέκταση προς τα ανατολικά (*Δυμόκαστρο Β*) και τα δυτικά (*Δυτικός τομέας του Δυμοκάστρου Α*) της οχύρωσης του Δυμοκάστρου, όπου το τείχος έχει εξωτερική και εσωτερική παρειά παρόμοιας τοιχοποιίας, κατά τόπους εγκάρσια εσωτερικά τοιχία σε αποστάσεις $\pm 3\mu$. (δέκα πόδες) και έναν μεγάλων διαστάσεων πύργο.⁶⁹⁵

β. Η περίοδος της ακμής του Ηπειρωτικού κράτους (α' μισό 3ου αι. π.Χ.)

Σε μεγάλο βαθμό οι οχυρωματικοί περίβολοι που ανεγέρθηκαν από τα θεσπρωτικά φύλα στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. συνέχισαν να καλύπτουν επαρκώς τις ανάγκες προστασίας των πόλεων και κατά το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο στο πλαίσιο του προγράμματος ανοικοδόμησης οχυρώσεων σε οικισμούς και θέσεις στρατηγικής σημασίας, που εφαρμόζει ο Πύρρος προκειμένου να θωρακίσει το βασίλειό του και ιδιαίτερα τον γεωγραφικό του πυρήνα, που αποτελούνταν από τις επικράτειες των Μολοσσών, των Χαόνων και των Θεσπρωτών, πραγματοποιούνται στις οχυρώσεις των πόλεων της Θεσπρωτίας προσθήκες, που αποσκοπούν στον εκσυγχρονισμό τους, την ενίσχυσή τους ή την επέκτασή τους.

Στα Γίτανα κατασκευάζεται ένας μεγάλος πεταλόσχημος πύργος καταπελτών (*Πύργος 10*), προκειμένου να ενισχύσει την άμυνα στην βορειοανατολική γωνία του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου*, ενός απομακρυσμένου και ευπαθούς τμήματος της αμυντικής περιμέτρου της πόλης. Πιθανότατα την ίδια περίοδο, αν και όχι απαραίτητα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Πύρρου, ανεγείρεται και το *Δυτικός σκέλος* που προστατεύει την περιοχή του *Θεάτρου*, περιορίζοντας συγχρόνως σημαντικά το μήκος της οχύρωσης, καθώς με την οικοδόμησή του ο ρόλος του δυτικού και του νότιου τομέα του *Εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου* υποβαθμίζεται σε μεγάλο βαθμό.

⁶⁹⁵ Ο Πύργος Α3 έχει καθαρό εμβαδό 163μ².

Στην Ελέα αυξάνεται το ύψος του τείχους στον Ανατολικό τομέα της αμυντικής περιμέτρου, με την ανέγερση, πάνω από το αρχαιότερο τείχος, ενός στενότερου τοίχου διπλής όψης και πλάτους 3,5μ. Επιπλέον εντάσσεται στον οχυρωματικό περίβολο της πόλης το ανεξάρτητο πλάτωμα στον νότιο τομέα.

Σε αντίθεση με την Ελέα, όπου η ένταξη του ανεξάρτητου πλατώματος στον νότιο τομέα αύξησε ελάχιστα την περιτειχισμένη έκταση,⁶⁹⁶ στην Ντόλιανη (*Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος*) και στο Δυμόκαστρο (*Δυμόκαστρο Γ*) νέες οχυρώσεις οδήγησαν αντίστοιχα στον διπλασιασμό και τριπλασιασμό της αρχικά περιτειχισμένης έκτασης. Οι επεκτάσεις των δύο οχυρωμένων οικισμών δεν μπορούν να συνδεθούν με μία αύξηση του πληθυσμού των αστικών κέντρων της Θεσπρωτίας, καθώς ουδέποτε κατοικήθηκαν συστηματικά. Θα μπορούσαν, ωστόσο, να σχετίζονται με κάποιο κεντρικής έμπνευσης πρόγραμμα για την εγκατάσταση σε αστικά κέντρα ακόμα μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού που κατοικούσε στην παραλιακή ζώνη της Ηπείρου, στόχος ο οποίος επιτεύχθηκε στην Κασσώπη ή το Βουθρωτό αλλά όχι στις δύο θεσπρωτικές πόλεις ή το Καστρί Φαναρίου (Πανδοσία). Από τη άλλη δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς, όπως έχει προταθεί στην περίπτωση της Φοινίκης, οι επεκτάσεις των οχυρώσεων να χρησίμευαν ως καταφύγια ανθρώπων και κοπαδιών σε περίπτωση κινδύνου.

γ. Η περίοδος του ομοσπονδιακού Κοινού των Ηπειρωτών (232 167 π.Χ.)

Η περίοδος μεταξύ του 232 και του 167 π.Χ. χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακή οικονομική άνθηση για τους Ηπειρώτες που συμμετείχαν στο αβασίλειτο Κοινό, το οποίο ίδρυσαν Μολοσσοί, Χάονες και Θεσπρωτοί μετά τη δολοφονία της τελευταίας εκπροσώπου των Αιακιδών στην Αμβρακία. Ωστόσο αυτή η ευμάρεια επιτυγχάνεται σταδιακά μετά την εξουδετέρωση του ιλλυρικής απειλής από τους Ρωμαίους (229 π.Χ.), την απομάκρυνση του αιτωλικού κινδύνου χάρη στις επιτυχίες του Φίλιππου Ε' (218 π.Χ. κ.ε.), την λήξη του Α' Μακεδονικού πολέμου (205 π.Χ.) και την προσέγγιση με τη Ρώμη στα χρόνια που ακολούθησαν. Αντίθετα, τα πρώτα χρόνια του Κοινού των Ηπειρωτών σημαδεύτηκαν από μία σειρά αποτυχιών, που ανέδειξαν τη στρατιωτική του αδυναμία. Η κατάληψη της Φοινίκης από τους Ιλλυριούς και ο αποδεκατισμός του ηπειρωτικού στρατού έξω από τα τείχη της, η αδυναμία προστασίας των παραλίων αλλά και της ενδοχώρας από τις πειρατικές επιδρομές και τις εισβολές των Αιτωλών, που λεηλατούν και καταστρέφουν τα ιερά του Δία στη Δωδώνη και στην Πασσαρώνα, ανέδειξαν πέρα κάθε αμφιβολίας τη δεινή θέση, στην οποία περιήλθε το νέο κράτος κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του.

⁶⁹⁶ Καθώς το δυτικό τμήμα της Ελέας φαίνεται ότι ουδέποτε καταλήφθηκε από οικίες, τουλάχιστον όχι στο σύνολό του, η επέκταση του τείχους στον πλάτωμα του Νότιου τομέα δεν σχετίζεται με την ανάγκη αύξησης της περιτειχισμένης έκτασης για οικιστικούς λόγους και πιθανότερα θα πρέπει να αποδοθεί σε λόγους αμυντικής τακτικής.

Υπό αυτές τις συνθήκες ανασφάλειας οι παλαιότεροι οχυρωματικοί περίβολοι της Ελέας, της Ντόλιανης και του Δυμόκαστρο (Δυμόκαστρο Α και Β) χάρη στην υψηλή αμυντική αξία των φυσικών χαρακτηριστικών των θέσεων που καταλαμβάνουν και τη μικρή σχετικά περίμετρό τους συνεχίζουν να προστατεύουν αποτελεσματικά τις τρεις πόλεις. Δεν ισχύει ωστόσο το ίδιο και με τον *Εξωτερικό οχυρωματικό* περίβολο των Γιτάνων, που υπό τις νέες συνθήκες και όπως αποδείχθηκε στην περίπτωση της Φοινίκης, δεν αποτελούσε πια ασφαλές μέσο προστασίας της θεσπρωτικής πρωτεύουσας. Στην ενότητα 3.1.6. υποστήριχθηκε ότι το *Διατείχισμα* των Γιτάνων, οικοδομήθηκε μετά την καταστροφή της Φοινίκης. Κατά την άποψή μου η εμπειρία την οποία αποκόμισαν οι Ηπειρώτες/Θεσπρωτοί από αυτό το γεγονός κρύβεται πίσω από τα χαρακτηριστικά του τακτικού και στρατηγικού σχεδιασμού της νέας οχύρωσης (εγκατάλειψη δεσπόζοντος υψώματος, εξαίρεση σημαντικού τμήματος της πόλης, μεγάλος αριθμός πυλών, πύργοι με ισόγειο όροφο, μικρό πλάτος μεταπυργίων κ.ά.).

Πέρα από την παραπάνω οχύρωση δεν διαπιστώνεται κάποιο άλλο οχυρωματικό έργο σε Ελέα, Δυμόκαστρο και Ντόλιανη που να μπορεί να αποδοθεί στην κατά τα άλλα πλούσια οικοδομική δραστηριότητα του Κοινού των Ηπειρωτών. Βεβαίως το αμελούς κατασκευής *Προτείχισμα* της Ντόλιανης θα μπορούσε να σχετίζεται με κάποια από τις κρίσιμες στιγμές που βίωσε η Θεσπρωτία είτε μεταξύ του 232 και του 205 π.Χ. είτε κατά τη διάρκεια του Γ' Μακεδονικού πολέμου. Και στις δύο περιπτώσεις η Φανοτή έπαιξε, σύμφωνα με τις πηγές, ρόλο κάποιας σημασίας για την προώθηση του πολεμικού σχεδιασμού των Μακεδόνων βασιλέων.

δ.μετά το 167 π.Χ.

Η ήττα του Περσέα στην Πύδνα σήμανε και την απώλεια της ηπειρωτικής ανεξαρτησίας, γεγονός που σημαδεύτηκε από μία πρωτοφανούς αγριότητας ενέργεια εκ μέρους των Ρωμαίων, οι οποίοι καταστρέφουν μεγάλο αριθμό πόλεων και εξανδραποδίζουν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Στη Θεσπρωτία, η καταστροφή του 167 π.Χ., τεκμηριώθηκε πρόσφατα και ανασκαφικά στην περίπτωση της Ελέας, ενώ η εικόνα κατάρρευσης που παρουσίαζαν τμήματα του τείχους της έως τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης πιθανώς οφείλεται στην κατεδάφισή τους από τα ρωμαϊκά στρατεύματα.

Αν και είναι βέβαιο ότι κάποιες από τις πόλεις της περιοχής εξακολουθούν να λειτουργούν ως οικιστικά κέντρα και μετά το 167 π.Χ. (Ντόλιανη, Δυμόκαστρο και πιθανώς τα Γίτανα), εξίσου βέβαιο είναι ότι η εξέλιξη των οχυρωματικών τους περιβόλων τερματίζεται το 167 π.Χ., όπως συμβαίνει και στο σύνολο της Ηπείρου.⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ Ο Δάκαρης 1971, 92· 1972, 203, χρονολόγησε στην πρώιμη περίοδο της ρωμαϊκής παρουσίας στην Ήπειρο κάποιες από τις οικοδομικές φάσεις των οχυρωματικών περιβόλων του Κάστρου των Ρωγών (Βουχέτιο ή Άμβρακος), του Καστριού Φαναρίου (Πανδοσία) και του Καστριού Ριζοβουνίου (Βατίες) αλλά και το τριγωνικής κάτοψης φρούριο στην βορειοδυτική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας

Το νέο μεγάλο αστικό κέντρο που δεσπόζει στην περιοχή, η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, είναι κατά την μακρά ειρηνική περίοδο των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων ατείχιστη. Ακόμα και κατά την ταραγμένη περίοδο της Ύστερης αρχαιότητας, όταν οι αλληπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές οδηγούν στην οικοδόμηση οχυρώσεων⁶⁹⁸ και σε αντίθεση με την ευρύτατα διαδεδομένη στην Ήπειρο πρακτική της ανακαίνισης των αρχαίων οχυρωματικών περιβόλων και επανεγκατάστασης του πληθυσμού στις από αιώνες εγκαταλελειμμένες πόλεις της Ελληνιστικής εποχής⁶⁹⁹ οι οχυρώσεις των θεσπρωτικών πόλεων δεν φαίνεται να επαναχρησιμοποιούνται.⁷⁰⁰ Μόνο κατά τη Βυζαντινή περίοδο ανακαινίζεται και συμπληρώνεται ο *Εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος* της Ντόλιανης, ενώ τον 12^ο αι. μ.Χ ανεγείρεται στην υψηλότερο σημείο του λόφου, πύργος (καταφύγιο) με δεξαμενές νερού.⁷⁰¹

πόλης στο Κούτσι της Θεσπρωτίας. Στην περίπτωση των τριών πρώτων πόλεων είναι πλέον βέβαιο ότι οι ρωμαϊκές οικοδομικές φάσεις του Δάκαρη ανήκουν στην Ύστερη Αρχαιότητα, τη Βυζαντινή περίοδο και τα Νεώτερα χρόνια, βλ. WOZNIAK 1984· BOWDEN 2003, 180· Σμύρης 2004, 116· Σπανοδήμος – Ρήγιнос 2013, 71-75. Στα Βυζαντινά αλλά πιθανότερα στα Νεώτερα χρόνια θα πρέπει να χρονολογηθεί και το φρούριο στο Κούτσι.

⁶⁹⁸ Προκόπιος, Περί κτισμάτων 4.4.1· Χρυσός 1981· 1997, 153· Bowden 2003, 85.

⁶⁹⁹ Βέικου 2007, 325-326.

⁷⁰⁰ Ανακαινίζεται μόνο η αρχαία οχύρωση στον Άγιο Δονάτο Παραμυθιάς (Φωτική).

⁷⁰¹ Κάντα-Κίτσου – Λάμπρου 2008, 21, 42

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΗΓ	Ηπειρωτικά Γράμματα
ΗΧ	Ηπειρωτικά Χρονικά
ΙΛ	Ιόνιος Λόγος. Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Επιστημονική Περιοδική Έκδοση
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΑΑ	Archäologischer Anzeiger
ABulg	Archaeologia Bulgarica
Aegaeum	Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP
AgriCent	Agri Centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology.
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenischen Abteilung
Anodos	Anodos. Studies of the Ancient World
Archaeology	Archaeology. Publication of the Archaeological Institute of America
BCH	Bulletin de correspondance Hellénique
BSA	The Annual of the British School at Athens
BSR	Papers of the British School at Rome
CAH	The Cambridge Ancient History
CIQ	The Classical Quaterly
DossAParis	Les dossiers d'archéologie
EchosCI	Echos du monde classique. Classical Views
Expedition	Expedition. The Magazine of Archaeology, Anthropology
FIA	Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens
Hermes	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens

IG	Inscriptiones Graecae
Iliria	Iliria. Revistë arkeologjike
JAR	Journal of Archaeological Research
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JIS	The Classical Journal
JRS	The Journal of Roman Studies
OpArch	Skrifter utgivna av Svenska institute I Rom. Opuscula archaeologica
Opuscula	Opuscula - Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome
PACT	Pact. Revue de Groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques et mathématiques appliqués a l'archéologie
RE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
REA	Revue des Etudes Anciennes
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SGDI	Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλη 2005

Α. Αγγέλη, Όρραον. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου (Ιωάννινα 2005)

Ανδρέου 1997

Ι. Ανδρέου, «Η τοπογραφία της Αμβρακίας και η πολιορκία του 189 π.Χ.», στο: Αφιέρωμα στο N.G.L. Hammond (Θεσσαλονίκη 1997) 17-35

Αηδόνης 2011

Α. Αηδόνης, "Hellenistic Cremation Burial Practices: An Anthropological Study of Thesprotian Graves", in: B. Forsen - E. Tikkala (eds), Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns, FIA XVI (Helsinki 2011) 225-246

Αηδόνης - Εμμανουήλ 2009

Α. Αηδόνης - Α. Εμμανουήλ, "The People of Doliani: An Approach to the Paleodemography of the Late Byzantine Cemetery", in B. Forsen (ed.), Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History", FIA XV (Helsinki 2009), 207-222.

Βασιλειάδης - Χριστοδούλου 2006

Σ. Βασιλειάδης - Ε. Χριστοδούλου, «Αρχαία Θεσπρωτία. Από την προπολιτική στην πολιτική κοινωνία ή πως ο χωρικός γίνεται πολίτης», ΗΧ 40, 2006, 91-26

Βασιλειάδης et al. 2010

Σ. Βασιλειάδης - Α. Τζωρτζάτου - Ε. Χριστοδούλου - Σ. Φάτσιος, «Η Θεσπρωτία από τους Αρχαίους χρόνους έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση», ΙΛ, Τόμος Β', 2010, 147-159

Βέικου 2007

Μ. Βέικου, Οικιστικές θέσεις στη Βυζαντινή Ήπειρο από τον 7^ο έως τον 12^ο αιώνα. Μια τοπογραφία του μετασχηματισμού (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007)

Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1997

Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, «Αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής Ζαγορίου Ηπείρου», στο: Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών» 7 (Θεσσαλονίκη 1997) 47-64

Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003

Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Επισκόπηση της τοπογραφίας της Αρχαίας Ηπείρου. Νομοί Ιωαννίνων, Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία (Ιωάννινα 2003)

Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2007

Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, «Η συμβολή του "Αρχείου Δάκαρη" στην έρευνα του αμυντικού πλέγματος οχυρών της αρχαίας Μολλοσίας, ΗΓ 11, 2007, 269-324

Βοκοτοπούλου 1970

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ν. Θεσπρωτίας. Γκούμανη Φιλιατών», ΑΔ24 (1969), Β2, 1970, 410

Βοκοτοπούλου 1975

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ν. Θεσπρωτίας. Πολυνέρι Αργυροτόπου (Κούτσι)», ΑΔ26 (1971), 1975, 333

Βοκοτοπούλου 1977

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ν. Θεσπρωτίας. Δυμόκαστρο Πέρδικας», ΑΔ28 (1973), Β2, 1977, 410

Βοκοτοπούλου 1983α

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ν. Άρτης. Άρτα. Οδός Πορφυρίου Μητροπολίτου 3 (οικ. Η. Πανταζή)», ΑΔ30 (1975), Β2, 1983, 209

Βοκοτοπούλου 1983β

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ν. Άρτης. Άρτα. Οδός Ρωγών 4 (οικ. Χ. Ζιώγα)», ΑΔ30 (1975), Β2, 1983, 209-210

Γιούνη 2012

Π. Γιούνη, «Οδός Ηρακλείτου (οικ. Π. Γεωργούλα)», ΑΔ56-59 (2001-2004), Β1, 81-84

Γραβάνη 2007

Κ. Γραβάνη, «Η αρχαιολογική έρευνα στην Ήπειρο», ΗΓ 11, 2007, 225-267

Δάκαρης 1958

Σ. Δάκαρης, «Ανασκαφικά έρευναι εις την Ομηρικής Εφύραν και το νεκυομαντεϊον της αρχαίας Θεσπρωτίας», ΠΑΕ, 1958, 107-112

Δάκαρης 1961

Σ. Δάκαρης, «Ν. Θεσπρωτίας.», ΑΔ16 (1960), Β, 1963, 207

Δάκαρης 1963

Σ. Δάκαρης, «Ν. Θεσπρωτίας. Ντόλιανη», ΑΔ17 (1961-1962), Β, 1963, 196-197

Δάκαρης 1964

Σ. Δάκαρης, Γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών (Αθήνα 1964)

Δάκαρης 1971α

Σ. Δάκαρη, Cassopaia and the Elean Colonies, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 4, (Αθήνα 1971)

Δάκαρης 1971β

Σ. Δάκαρης, «Δωδώνη» (Αθήνα 1971)

Δάκαρης 1972

Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15 (Αθήνα 1972)

Ευαγγελίδης 1954

Δ. Ευαγγελίδης, «Ανασκαφαί εν Ηπειρώ», ΠΑΕ, 1953-1954, 159-163

Ευαγγελίδης 1998

Β. Ευαγγελίδης, Κυκλικόι πύργοι στις οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου (Μεταπτυχιακή εργασία Ειδικεύσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998)

Ζάχος 2007

Κ.Λ. Ζάχος, «Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης: Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις», στο: Κ.Λ. Ζάχος (Επίμ.), Νικόπολις Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002 (Πρέβεζα 2007) 273-298

Ζάχος et al. 2006

Κ.Λ. Ζάχος, D. Condi, A. Dousougli, G. Pliakou, V. Karatzeni, "The Antigoneia Project: Preliminary report on the first season", in: L. Bejko, R. Hodges (eds), New Directions in Albanian Archaeology (Tirana 2006) 379-390

Ζορίδης 1985

Π. Ζορίδης, «Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων», ΑΕ, 1985, 217-236

Θωμάς 2009

Γ. Θωμάς, Αρχαίες οχυρώσεις στην Κεφαλονιά: συμβολή στη μελέτη των αρχαίων λιθοδομών (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009)

Καλπάκης 2010

Δ. Καλπάκης, «Εφαρμοσμένη Ιστορική Γεωγραφία με αφορμή τον κεντρικό χάρτη στη νέα έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων», Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Γεωγραφία. Κείμενα Εργασίας, 5, 2010, 1-37

Καλλιντζή 2012

Κ. Καλλιντζή, «Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (Επιμ.), δινήεσσα, τιμητικός τόμος για την Κ. Ρωμιοπούλου (Θεσσαλονίκη 2012) 131-140.

Κάντα-Κίτσου 2008

Α. Κάντα-Κίτσου, Γίτανα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός (Αθήνα 2008)

Κάντα-Κίτσου - Λάμπρου 2008

Α. Κάντα-Κίτσου - Β. Λάμπρου, Ντόλιανη Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός (Αθήνα 2008)

Καραπάνος 1878

Κ. Καραπάνος, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878)

Καρατζένη 1987

Π. Καρατζένη, «Οχύρωση Αμβρακίας. Μία νέα χρονολογική προσέγγιση», *HX* 28, 1986-1987, 9-36

Καρατζένη 2001

Π. Καρατζένη, «Οδός Περικλέους 14. Ο.Τ. 227 (οικόπεδο Καπερώνη)», *ΑΔ* 51 (1996), Β1, 390

Καρατζένη 2011

Π. Καρατζένη, "Ambrakos and Bouchetion. Two polichnia on the north coast of the Ambracian Gulf", in: J.-L. Lamboley & M. P. Castiglioni (Eds.), *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'antiquité - V. Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 Octobre 2008)*, Vol. I, I (Paris 2011) 145-159.

Κατσικούδης 2005

Ν. Κατσικούδης, Δωδώνη, οι τιμητικοί ανδριάντες (Ιωάννινα 2005)

Κόντης 1992

Σ. Κόντης, "New Thoughts on the Relations between Pyrrhus and Ptolemy I", in: D. Hackens – N.D. Holloway – R.R. Holloway – G. Moucharte (eds.), *The age of Pyrrhus: papers delivered at the international conference, Brown University, 8-10 April 1988*, *Archaeologia Transatlantica XI* (Louvain-la-neuve 1992)

Κοντογιάννη 2006

Θ. Κοντογιάννη, Κασσώπη. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου (Αθήνα 2006)

Λάμπρου - Δρόσου 2011

Β. Λάμπρου - Δ. Δρόσου, «Κεραμική της ελληνιστικής περιόδου από τον οικισμό, τη νεκρόπολη και την ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Φανοτής», στο: Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 2004, Πρακτικά, (Αθήνα 2011) 287-298.

Λάζαρη 2009

Κ. Λάζαρη, «Αποθηκευτικά αγγεία από τον αρχαιολογικό χώρο της Ελέας Θεσπρωτίας», στο: Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 2009, Πρακτικά (Υπό έκδοση)

Λάζαρη – Κάντα-Κίτσου 2010

Κ. Λάζαρη – Α. Κάντα-Κίτσου, "Thesprotia during the Late Classical and Hellenistic Periods. The Formation and Evolution of the Cities", in: *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni, Atti del convegno internazionale, Venezia 7-9 Gennaio 2010 (Pisa 2010), 35-60*

Λάζαρη et al. 2008

Κ. Λάζαρη – Α. Τζωρτζάτου – Κ. Κουντούρη, *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός (Αθήνα 2008)*

Μακρής - Παπαγεωργίου 1990

Α.Γ. Μακρής - Σ.Π. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς (Αθήνα 1990)*

Μεταλληνού et al. 2008

Γ. Μεταλληνού - Σ. Βασιλειάδης - Ε. Γιαγκούδη - Α. Παπαναστασίου - Ε. Χριστοδούλου - Λ. Λιάκος, *Ιστορικός και Αρχαιολογικός Άτλας Ελληνοαλβανικής Μεθορίου (Αθήνα 2008)*

Μουσελίμης 1980

Γ. Μουσελίμης 1980, *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας (Ιωάννινα 1980)*

Ορλάνδος 1955-1960

Α. Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων* ²(Αθήναι 1955-1960)

Ορλάνδος - Τραυλός 1986

Α. Κ. Ορλάνδος - Ι. Τραυλός, *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων (Αθήνα 1986)*

Πίκουλας 2009

Ι. Πίκουλας, «Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία», στο: B. Forsen (ed.), *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History, FIA XV (Helsinki 2009) 113-117*

Πλιάκου 2011

Γ. Πλιάκου, «Searching For The Seat Of Aeacids. "Ειώθεισαν οι βασιλείς εν Πασσαρῶνι, χωρίῳ τῆς Μολοττίδος", in: G. de Sensi Sestito - Maria Intrieri (eds), *Sulla rotta per la Sicilia: L' Epiro, Corcira e l' Occidente, 89-108 (Pisa 2011)*

Πορτελάνος 1998

Α. Κ. Πορτελάνος, *Οι αρχαίες Αιτωλικές Οχυρώσεις (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 1998)*

Παπαχατζής 1994

Ν. Παπαχατζής (Επιμ.), Πausανίου, Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά-Λακωνικά (Αθήνα 1994)

Πρέκα-Αλεξανδρή 1989

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, "Seal Impressions from Titani. A Hellenistic Metropolis of Thesprotia", in: T. Hackens – G. Mouscharte (eds), *Technology and analysis of Ancient Gemstones*, Ravello November 13-16 1987, PACT 23. 1989, 163-172

Πρέκα-Αλεξανδρή 1992

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Φράγμα Καλαμά», ΑΔ42 (1987), Β1, 347

Πρέκα-Αλεξανδρή 1993α

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, "First Presentation of three Recent Excavations in Thesprotia-Epirus-Greece", in: P. Cabanes (ed.), *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans Antiquité II*, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand 25-27 Octobre 1990 (Paris 1993) 103-109

Πρέκα-Αλεξανδρή 1993β

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Αρχαία Ελέα», ΑΔ 42 (1988), Β1, 1993, 346-350

Πρέκα-Αλεξανδρή 1993γ

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Πύργος Ραγίου», ΑΔ 42 (1988), Β1, 1993, 346-349

Πρέκα-Αλεξανδρή 1995α

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Γιτάνη», ΑΔ 44 (1989), Β2, 1995, 312-308

Πρέκα-Αλεξανδρή 1995β

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Κοινότητα Πηγαδουλίων. Δόλιανη», ΑΔ 44 (1989), Β2, 1995, 312.

Πρέκα-Αλεξανδρή 1995γ

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Κοινότητα Πέρδικας. Δυμόκαστρο», ΑΔ 44 (1989), Β2, 1995, 312.

Πρέκα-Αλεξανδρή 1995δ

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Επαρχία Φιλιππών. Γιτάνη. Κτίριο Β.», ΑΔ 45 (1990), Β1, 1995, 296-300

Πρέκα-Αλεξανδρή 1996α

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, "A Group of Inscribed Seal Impressions from Thesprotia, Greece", in: M.Fr. Boussac – A. Invenizzi (eds), *Archives du monde hellenistique*, Torino 13-16 gennaio 1993, BCH, Suppl. 29, 1996, 195-198

Πρέκα-Αλεξανδρή 1996β

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Γιτάνη. Κτίριο Γ», ΑΔ 46 (1991), Β1, 1993, 272-273

Πρέκα-Αλεξανδρή 2000

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Επαρχία Φιλιππών. Γιτάνη», ΑΔ 50 (1995), Β2, 2000, 440-447

Πρέκα-Αλεξανδρή 1999

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, "Recent excavations in Ancient Gitani", in: P. CABANES ed., *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans Antiquité III*, Actes du IIIe colloque international de Chantilly 25-27 Octobre 1990, (Paris 1999) 167-169

Πρέκα-Αλεξανδρή 2001

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Φιλιππών. Γιτάνη. Η στοά της αγοράς», ΑΔ 51 (1996), Β1, 2001, 414-420

Πρέκα-Αλεξανδρή 2003

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Φιλιππών. Γιτάνη. Νεκροταφείο. Οικισμός – Κτίριο ΣΤ. Θέατρο», ΑΔ 52 (1997), Β2, 2003, 610-617

Πρέκα-Αλεξανδρή 2012

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Το θέατρο των Γιτάνων (Προκαταρκτική έρευνα)», στο: Αρχαία θέατρα της Ηπείρου (Αθήνα 2012)

Πρέκα-Αλεξανδρή – Στόγιας 2011

Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή – Ι. Στόγιας, "Economic and Socio-Political Glimpses from Gitana in Thesprotia: The Testimony of Stamped Amphora Handles, coins and Clay Sealings", in: J.-L. Lambolley – M.P. Castiglioni (eds), *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans Antiquité V*, Actes du Ve colloque international de Grenoble 8-11 octobre 2008 (Paris 2011) 663-683

Ρήγιος 1992

Γ. Ρήγιος, «Νομός Θεσπρωτίας. Χρυσαιγή», ΑΔ42 (1987), Β1, 348

Ρήγιος 1997

Γ. Ρήγιος, «Νομός Θεσπρωτίας. Χρυσαιγή. Ακρόπολη Ελέας», ΑΔ 47 (1992), Β1, 1997, 353-355

Ρήγιος 1999

Γ. Ρήγιος, "Ausgrabungen in antiker Eleatis und ihrer Umgebung", in: P. Cabanes (ed.), *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans Antiquité III*, Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 25-27 Octobre 1990 (Paris. 1999)

Ρήγιος 2006

Γ. Ρήγιος, «Οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία την ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο», ΗΧ 40, 2006, 128-149

Ρήγιος 2009α

Γ. Ρήγιος, «Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Παραποτάμου. Γεροπλάτανος. Ντόλιανη», ΑΔ 55 (2000), Β1, 2009, 659-660.

Ρήγιος 2009β

«Νομός Θεσπρωτίας. Πέρδικα. Δυμόκαστρο», ΑΔ 55 (2000), Β1, 2009, 664-66

Ρήγιος 2011

Γ. Ρήγιος, «Κεραμική από ελληνιστικό κιβωτιόσχημο τάφο στο Φράγμα Καλαμά», στο: Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 2004, Πρακτικά (Αθήνα 2011)

- Ρήγιнос - Λάζαρη 2007α
Γ. Ρήγιнос - Κ. Λάζαρη, Ελέα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός του χώρου & της ευρύτερης περιοχής (Αθήνα 2007)
- Ρήγιнос - Λάζαρη, 2007β
Γ. Ρήγιнос - Κ. Λάζαρη, «Νομίσματα από την Ελέα Θεσπρωτίας», στο: Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Ιωάννινα 2007 (Υπό έκδοση)
- Ρήγιнос - Λάζαρη 2008
Γ. Ρήγιнос - Κ. Λάζαρη, Ελέα Θεσπρωτίας. Η συνοικία νότια της αγοράς (Αθήνα 2008)
- Ρήγιнос - Λάζαρη 2009
Γ. Ρήγιнос - Κ. Λάζαρη, «Κεραμική από ελληνιστική κατοικία στην Ελέα Θεσπρωτίας», στο: Ελληνιστική Κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά (Αθήνα 2009) 153-162
- Ρήγιнос - Λάζαρη 2012
Γ. Ρήγιнос - Κ. Λάζαρη, «L' agora d' Elea en Thesprotie. L' organization architecturale et les activites commerciales de habitants», in: V. Chankowski - P. Karvonis (ed.), Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009, Collection Scripta antiqua 42 (Αθήνα 2012) 59-69
- Σαλταγιάννη et al. 2010
Ε. Σαλταγιάννη - Σ. Βασιλειάδης - Δ. Δρόσου, «Η ρωμαϊκή κυριαρχία και η Ύστερη αρχαιότητα στη Θεσπρωτία», ΙΛ, Τόμος Β', 2010, 339-358
- Σιγανίδου 1987
Μ. Σιγανίδου, «Τα τείχη της Πέλλας», στο: ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, ΙΙ (Θεσσαλονίκη 1987) 765-786
- Σισμανίδης 1992
Σισμανίδης Κ., «Ανασκαφή στην Ποτίδαια», ΑΕΜΘ 3, 1992, 357-371
- Σμύρης 2004
Γ. Σμύρης, Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική, πολιτική, οικονομική και χωροταξική θεώρηση (Ιωάννινα 2004)
- Σπανοδήμος - Ρήγιнос 2013
Χ. Σπανοδήμος - Γ. Ρήγιнос, «Καστρί Ριζοβουνίου (Βατίες). Νέα δεδομένα και Προοπτικές», στο: Στ. Β. Μαμαλούκος - Γ. Ρήγιнос - Μ. Stork, (επιμ.), Λάκκα Σουλίου ΙΙ. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου "Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές", Θεσπρωτικό 28 & 29 Ιουλίου 2012, (Θεσπρωτικό-Αθήνα 2013) 57-92
- Σταϊνχάουερ 2001
Γ. Σταϊνχάουερ, Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα ³(Αθήνα 2001)
- Σταυροπούλου-Γάτση - Schwandner 2008
Μ. Σταυροπούλου-Γάτση - Ε.Λ. Schwandner, «Στράτος. Η πρώτη πρωτεύουσα του Κοινού των Ακαρνάνων», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα (Αθήνα 2008) 426-429.

Στεφανίδου-Τιβεριού 1998

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Ανασκαφή Δίου 1. Η Οχύρωση (Θεσσαλονίκη 1998)

Στεφανίδου-Τιβεριού 2011

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Οι οχυρώσεις των μακεδονικών πόλεων», στο: Δ.Β. Γραμμένος (επιμ.), Στη Μακεδονία. Από τον 7^ο αι. π.Χ. έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Μελέτες & λήμματα για την 3^η εκθεσιακή ενότητα της μόνιμης έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 2011) 447-452

Τζουβάρα-Σούλη 1992

Χ. Τζουβάρα-Σούλη Αμβρακία (Αρτα 1992)

Τρανουλίδης 2006α

Α. Τρανουλίδης, Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης της κύριας πύλης της αρχαίας Φανοτής (Ανέκδοτη Μελέτη Αποκατάστασης, Ηγουμενίτσα 2006)

Τρανουλίδης et al. 2006β

Α. Τρανουλίδης, Κ. Ζάμπας, Γ. Ρήγιнос, Κ. Λάζαρη, Πρόταση στερέωση και μερικής αποκατάστασης ανατολικής πύλης τείχους αρχαίας Ελέας (Ανέκδοτη Μελέτη Αποκατάστασης, Ηγουμενίτσα 2006)

Φάκλαρης 1997

Π. Φάκλαρης, «Βεργίνα. Ο οχυρωτικός περίβολος και η ακρόπολη», ΑΕΜΘ 10^α, 1997, 69-78

Φιλήμονος-Τσοποτού 2004

Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Ρόδος Ι, Η Ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου (Αθήνα 2004)

Χρυσός 1981

Ε. Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, ΗΧ 23, 1981, 9-113

Χρυσός 1997

Ε. Χρυσός, Βυζαντινή Ήπειρος. Πρωτοβυζαντινή Περίοδος, στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα 1997) 148-165

Χρυσοστόμου 1987

Α. Χρυσοστόμου, «Το τείχος της Έδεσσας», ΑΕΜΘ 1, 1987, 161-169

Χρυσοστόμου 1988

Α. Χρυσοστόμου, Νεότερες έρευνες του τείχους της Έδεσσας, ΑΕΜΘ 2, 1988, 55-68.

Amouretti - Ruza 2001

Μ.-C. Amouretti - F. Ruza, Κοινωνία και πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, Μτφ. Γ. Γεωργαμλή (Αθήνα 2001)

Amouretti et al. 2005

Μ.-C. Amouretti - J. Christien - Ruza F. - P. Sineux, Πως έβλεπαν οι αρχαίοι Έλληνες τον πόλεμο. Μύθοι και πραγματικότητα, Μτφ. Γ. Γεωργαμλή (Αθήνα 2005)

Adam 1982

J.-P. Adam, L'architecture militaire grecque (Paris 1982)

Austin 1986

M. Austin, "Hellenistic Kings, War, and the Economy", *CIQ* 36 (n.s.), vol. 2, 1986, 450-466

Baatz 1982

D. Baatz, "Hellenistische Katapulte aus Ephyra", *AM* 94, 1982, 211-233

Baatz 1999

D. Baatz, *Wehrhaftes Wohnen*, *AW* 2, 1999, 151-155

Backhuizen 1992

S.C. Backhuizen, *A Greek City of the Fourth Century B.C.* (Roma 1992)

Balandier - Koco 1996

C. Balandier - L. Koco, «L'enceinte urbaine et les portes d'Apollonia. Tentative d'approche chronologique», in: P. CABANES (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly* (Paris 1996) 205-216

Balandier et al. 2007

C. Balandier - L. Koco - P. Lenhardt, «Les Fortifications d' Apollonia», in: V. Dimo, P. Lenhardt, F. Quantin (eds), *Mission épigraphique en Albanie fondée par Jean-Luc Lamboley et Bashkim Vrekaj*, 1. *Atlas Archeologique et Historique* (Rome 2007) 159-185

Besonen 1997

M.R. Besonen, *The Middle and Late Holocene Geology and Landscape Evolution of the Lower Acheron River Valley, Epirus, Greece*, (Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, University of Minnesota 1997)

Besonen et al. 2003

M.R. Besonen - G. Rapp - Z. Jing, *The Lower Acheron River Valley: Ancient Accounts And The Changing Landscape*, in: J. Wiseman - K. Zachos (eds.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece, I*, 157-198, *Hes. Suppl.* 32, 2003 (Princeton New Jersey) 199-264

Bogdani 2006

J. Bogdani, "Le fortificazioni di eta ellenistica di Cuca e Aetoit (Epiro)",

Bogdani 2008

J. Bogdani, "Note su alcuni siti fortificati d'et̃ ellenistica della media valle del Pavla, Epiro", *OCNUS* 16, 2008, 43-58

Bogdani 2011

J. Bogdani, "Le residenze rurali della Caonia ellenistica. Note per una nuova lettura", *AgriCent* 8, 2011, 121-144

Bowden 2003

W. BOWDEN, *Epirus Vetus: The Archaeology of a Late Antique Province* (London 2003)

Braudel 2006

F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας Τόμοι Α-Γ*, Μτφ. Κ. Μιτσοτάκη (Αθήνα 2005)

Budina 2000

D. Budina, "Antigoneia. Eine Stadt der hellenistischen Periode", in: Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988 (Mainz 1990) 556-559.

Giorgi – Bogdani 1012

E. Giorgi – J. Bogdani, Il territorio di Phoinike in Caonia. Archeologia del paesaggio in Albania meridionale (Bologna 2012)

Boyd 1978

D. Boyd, "The Arch and the Vault in Greek Architecture", AJA 82, No 1, 1978, 83-100

Cabanes 1976

P. Cabanes, L'Épire de la mort de Pyrrhos à la coquette romaine (Paris 1976)

Cabanes 1997α

P. Cabanes, «Πολιτικοί Θεσμοί. Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), 'Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα 1997) 81-94

Cabanes 1997β

P. Cabanes, «Από την Ρωμαϊκή κατάκτηση ως την μεγάλη κρίση του 3^{ου} αι. π.Χ.», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), 'Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα 1997), 115-139

Camp 2000

J. McK. Camp II, "Walls and the Polis" in: P. Flensted-Jensen, M.H. Hansen, T. Heine Nielsen, L. Rubinstein (eds), Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000 (Copenhagen 2000) 41-55

Campbell 2004

D.B. Campbell, Greek and Roman Military Writers. Selected Readings (Oxon 2004)

Campbell 2011

D.B. Campbell, "The Siegecraft of Philip V of Macedon", in: N.V. Sekunda, A.N. Borel (eds.), Hellenistic Warfare I (Valencia 2011)

Caraher – Pettegrew 2010

W.R. Caraher – D.K. Pettegrew, "Towers and Fortifications at Vayia Northeast Corinthia", Hes 79, 2010, 385-415

Ceka 1990

N. Ceka, "Städtebau in der Vorromischen Periode in Süddillyrien", in: Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988 (Mainz 1990) 215-229

Chaniotis 2005

A. Chaniotis, War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History, (Oxford 2005)

Christiansen et al. 2002

D.V. Christiansen - K. Randsborg - T. Roland - A. Sotiriou, "The Ancient Greek Walls. Kephallenia (& Ithaka)", in: K. Randsborg (ed.), Kephallenia. Archaeology and History. The Ancient Greek Cities, *Acta Archaeologica* 73:2, *Acta Archaeologica Supplementa* Vol. IV:2 (Copenhagen 2002) 207-291

Condi 1984

D. Condi, "Fortesa-Vile ne Malathrese (La Forteresse-Villa a Malathre)", *Iliria* 14 (2), 1984, 131-152

Cooper 1986

F.A. Cooper, "Epameinondas and Greek Fortifications", *AJA* 90, 1986, 195

Cooper 2000

F.A. Cooper, "The Fortifications of Epaminondas and the Rise of the Monumental Greek City", in: J.D. Tracy (ed.), *City Walls. The Urban Enceinte in Global Perspective* (Cambridge 2000), 155-191

Coutsinas 2010

N. Coutsinas, «Η άμυνα της Ιτάνου (άστυ και χώρα) και οι οχυρωμένες πόλεις της Κλασική και Ελληνιστικής περιόδου στην Ανατολική Κρήτη», στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Ε. Παπαδοπούλου (Επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), Τόμος Α4, (Χανιά 2011) 33-51

Coutsinas 2011

N. Coutsinas, «La fortification d' Itanos», στο: Μ. Ανδριανάκης - Ι. Τζαχίλη (Επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, (Ρέθυμνο 2010) 188-199

Coutsinas 2014

N. Coutsinas, *Défenses crétoises. Fortifications urbaines et défense duterritoire en Crète aux époques classiqueet hellénistique* (Sorbonne 2014)

Davies 2000

J.K. Davies, "A Wholly Non-Aristotelian Universe", in: R. Brock - S. Hodkinson (eds), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (Oxford 2000) 235-258

Dieterle 2007

M. Dieterle, *Dodona. Religionsgeschichte und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, *Spudasmata* 116 (Hildesheim 2007)

Ellis 1994

J.R. Ellis, "Macedon and north-west Greece", in: D. M. Lewis - J. Boardman - S. Hornblower, M. Ostwald (eds), *CAH, Volume VI, The Fourth Century B.C.* ²(Cambridge 1994) 723-759.

Errington 1989a

R. M. Errington, *Rome and Greece to 205 B.C.*, in: A. E. Astin - F. W. Walbank - M. W. Frederiksen - R. M. Ogilvie (eds), *CAH, Vol. VII, Part I, Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, ²(Cambridge1989) 81-106

Errington 1989b

R. M. Errington, *Rome against Philip and Antiochus*, in: A. E. Astin - F. W. Walbank - M. W. Frederiksen - R. M. Ogilvie (eds). *CAH*, Vol. VII, Part I, *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, ²(Cambridge 1989) 244-289

B. Forsen 2009

B. Forsen (ed.), *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, FIA XV (Helsinki 2009)

B. Forsen 2011

B. Forsen, "The Emerging Settlement Patterns of the Kokytos Valley", in: B. Forsen - E. Tikkala (eds), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, FIA XVI (Helsinki 2011) 2-37

B. Forsen et al. 2011

B. Forsen B. - J. Forsen - K. Lazari - E. Tikkala, "Catalogue of Sites in Central Kokytos Valley", in: B. Forsen - E. Tikkala (eds), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, FIA XVI (Helsinki 2011) 74-121

B. Forsen - Tikkala 2011

B. Forsen - E. Tikkala (eds), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, FIA XVI (Helsinki 2011)

J. Forsen et al. 2005

J. Forsen - B. Forsen - L. Karlsson, "Recent research concerning the walls of Asea, Ancient Arcadia", in: *Papers from the 3rd International Seminar on Ancient Arcadia*, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002 (Athens 2005) 307-319

Franke 1961

P.R. Franke, *Die Antiken Munzen von Epirus* (Wiesbaden 1961)

Franke 1989

P.R. Franke, "Pyrrhus", in: F. W. Walbank - A. E. Astin - M. W. Frederiksen - R. M. Ogilvie - A. Drummond (eds), *CAH*, Vol. VII, Part II, *The Rise of Rome to 220 B.C.* ²(Cambridge 1989)

Garlan 1974

Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (Paris 1974)

Garlan 1985

Y. Garlan, *L'enceinte fortifiée d'Apollonia de Cyrénaïque*, in: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 129, 2, 1985, 362-378.

Giorgi - Bogdani 2012

E. Giorgi - J. Bogdani (eds), *Il Territorio di Phoinike in Caonia. Archeologia del Paesaggio in Albania Meridionale, Scavi di Phoinike*, Serie Monographica I (Bologna 2012)

Hammond 1945

N.G.L. Hammond, "Naval Operations in the South Channel of Corcyra 435-433 B.C.", *JHS* 65, 1945, 26-37

Hammond 1956

N.G.L. Hammond, "The Colonies of Elis in Cassopaea", στο: Αφιέρωμα εις την 'Ηπειρο, εις Μνήμην Χρ. Σούλη (Αθήνα 1956) 26-36

Hammond 1967

N.G.L. Hammond, Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas (Oxford 1967)

Hammond 1988

N.G.L. Hammond, "Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom?", *Historia* 37.4, 1988, 405-413

Hammond 1989

N.G.L. Hammond, "The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate", *JRS* 79, 1989, 11-25

Hammond 1994

N.G.L. Hammond, "Illyrians and North-West Greeks", in: D. M. Lewis - J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds), *CAH, Volume VI, The Fourth Century B.C.*²(Cambridge 1994) 422-443

Hammond 1997a

N.G.L. Hammond, «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), 'Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα 1997) 12-31

Hammond 1997b

N.G.L. Hammond, «Η είσοδος της Ηπείρου στον ελληνικό κόσμο (400-330 π.Χ.)», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), 'Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (Αθήνα 1997) 59-62

Hammond 2000

N.G.L. Hammond, "The Ethne in Epirus and Upper Macedonia", *BSA* 95, 2000, 345-352

Hansen - Nielsen 2004

M.H. Hansen - T.H. Nielsen, (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation* (Oxford 2004)

Haselberger 1980

L. Haseberger, "Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus", in: *Wohnungsbau im Altertum. Diskussionen zur archaeologischen Bauforschung*, 3 (Berlin 1980) 147-151

Hodges - Molla 2009

R. Hodges - N. Molla, "Decoding Butrint's Fortifications", *Expedition* 51.3., 2009, 18-20

Hoepfner 2005

Hoepfner W. (επιμ.), *Ιστορία της κατοικίας. 5000 π.Χ - 500 μ.Χ. Προϊστορία, Πρώιμη Ιστορία, Αρχαιότητα*, Μτφ: Η. Τσιριγγάκη (Θεσσαλονίκη 2005)

Hoepfner - Schwandner 1994

W. Hoepfner - E.-L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland (Munich 1994)

Jing – Rapp 2003

Z. Jing – G. Rapp, "The Coastal Evolution of the Ambracian Embayment and its relationship to archaeological settings", in: J. Wiseman - K. Zachos (eds.), Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece, I, 157-198, Hes. Suppl. 32, 2003 (Princeton New Jersey) 157-198

Judeich 1931

W. Judeich, Topographie von Athen, Handbuch der Altertumswissenschaft, 3.2.2,²(Munich 1931)

Karlsson 1992

L. Karlsson, Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C. (Stockholm 1992)

Karlsson 1994a

L. Karlsson, «Thoughts about fortifications in Caria from Mausulus to Demetrios Poliorketes», Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table Ronde CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993, REA 96 (Bordeaux 1994) 141-153

Karlsson 1994b

L. Karlsson, "The City Walls on the Pnyx put into Context", in: B. Forsen - G. Stanton (eds), The Pnyx in the history of Athens (Helsinki 1994) 87-92

Kern 1999

P.B. Kern, Ancient Siege Warfare (London 1999)

Karaiskaj 2009

G. Karaiskaj, The Fortifications of Butrint, English edition of Butrint dhe fortikimet e tij (Tirana 1984), edited by Andrew Crowson, (London/Tirana 2009)

Karlsson et al. 2011

L. Karlsson - J. Blid - O. Henry, "Labraunda 2010, a preliminary report on the Swedish excavations", Opuscula 4, 2011, 19-67

Keeley et al. 2007

H.L. Keeley - M. Fontana - R. Quick, "Baffles and Bastions. The Universal Features of Fortifications", JAR 15, 2007, 55-95

Kienanst 1978

H. Kienanst, Samos XV. Die Stadtmauer von Samos (Bonn 1978)

Krascheninnikov 1902

J. Krascheninnikov, "Gitana", Hermes 37, 1902, 489-500.

Lawrence 1979

A.W. Lawrence, Greek Aims in Fortification (Oxford 1979)

Leake 1967

W.M. Leake, Travels in Northern Greece, III, (Amsterdam 1967, Reprint of the edition London 1835)

Lepore 1962

E. Lepore, *Ricerca sull'Antico Epiro* (Napoli 1962)

Leveque 1997

P. Leveque, «Η βασιλεία του Πύρρου. Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β. Το Κοινό των Ηπειρωτών», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ἡπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα 1997) 74-81

Ley 2008

J. Ley, 2008, *Stadtbesetzungen in Akarnanien. Ein bauhistorischer Beitrag zur urbanen Entwicklungsgeschichte einer antiken Landschaft* (Διδακτορική Διατριβή, Technische Universität -TU Berlin, Fakultät VI, Institut für Architektur Berlin 2008)

Ley 2010

J. Ley, «Stadtbesetzungen als historische Quellen. Einbauhistorischer Beitrag zur urbanen Entwicklungsgeschichte Akarnaniens», in: J. Lorentzen - F. Pirson - P. I. Schneider - U. Wulf-Rheidt (eds), *Byzas 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbesetzungen*, Kolloquium 9./10. Februar 2007, DAI Istanbul 2007 (Istanbul 2010) 45-55

Ma 2000

J. Ma, "Fighting Poleis of the Hellenistic World", in: H. van Wees (ed.), *War and Violence in Ancient Greece* (London 2000) 337-376.

Maher 2012

M.P. Maher, *The Fortifications of Arcadian Poleis in the Classical and Hellenistic Periods* (Διδακτορική Διατριβή, The University of British Columbia, Vancouver 2012)

Maier 1959

Maier F.G., *Griechische Mauerbauinschriften I* (Heidelberg 1959)

Maier 1961

Maier F.G., *Griechische Mauerbauinschriften II* (Heidelberg 1961)

Marsden 1969

E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery I: Historical Development* (Oxford 1969)

Marsden 1971

E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery II: Technical Treatises* (Oxford 1971)

Martin 1948

R. Martin, «Les enceintes de Gortys d'Arcadie», *BCH* 71-72, 1947-1948, 81-147

McAllister et al. 2006

M.H. McAllister – M.H. Jameson – J.A. Dengate – F.A. Cooper, *The Excavations at Ancient Halieis, Vol. 1, The Fortifications and Adjacent Structures* (Bloomington 2006)

McCredie 1966

J.R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica*, *Hes Suppl. XI* (Princeton New Jersey 1966)

McNicoll 1978

A.W. Mc Nicoll, "Some developments in Hellenistic Siege Warfare with special Reference to Asia Minor", in: *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir 23-30/9/1973* (Ankara 1978) 405-420

McNicoll 1986

A.W. Mc Nicoll, "Developments in Techniques of Siegecraft and Fortification in the Greek World, ca 400-100 B.C.", in: P. Leriche & H. Treziny (eds), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International, La fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec, Valbonne, décembre 1982* (Paris 1986) 305-313

McNicoll 1997

A.W. Mc Nicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates with revisions and additional chapter by N.P. MILNER* (Oxford 1997)

Morgan 2003

C. Morgan, *Early Greek States. Beyond The Polis* (London/New York 2003)

Moret 2005

P. Moret, «Les tours rurales et les maisons fortes de l'Hispanie Romaine: Eléments pour un bilan», in : V. Mayoral & S. Celestino (eds.), *Los paisajes rurales de la romanización - Arquitectura y explotación del territorio. Contribuciones presentadas en la Reunión Científica celebrada en el Museo Arqueológico Provincial de Badajoz, 27 y 28 de octubre de 2008*, Madrid, La Ergástula Ediciones, 2010, 9-36.

Morris 2001

S.P. Morris. "The Towers of Ancient Leukas: Results of a Topographic Survey, 1991-1992.", *Hes* 70 (3), 2001, 285-347

Morris – Papadopoulos 2005

S.P. Morris – J.K. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *AJA* 109, 2, (2005), 155-225

Nankov 2008

E. Nankov, "The Fortifications Of The Early Hellenistic Thracian City Of Seuthopolis: Breaking The Mold", *ABulg* XIII, 2008, 3, 15-56.

Nankov 2006

E. Nankov, "Preliminary observations on the use of artillery on the Early Hellenistic fortifications at Halai in Opountian Lokris: new evidence", in: *Proceedings of the International Symposium, Arms and Armour Through the Ages (From the Bronze to the Late Antiquity), Modra-Harmonia 19th-22nd November 2005*, *Anodos*, 4-5/2004-2005 (Trnava 2006) 165-174

Nossov 2009

K. Nossov, *Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC. From the Persian Wars to the Roman Conquest* (Oxford 2009)

Ober 1985

J. Ober, *Fortress Attica. The Defense of the Athenian Land Frontier 404-322 B.C.*, *Mnemosyne Supplement* 84 (Leiden 1985)

Ober 1987

J. Ober, "Early Artillery Towers: Messenia, Boeotia, Attica, Megarid", *AJA* 91, 1987, 569-604

Ober 1992

J. Ober, "Towards a typology of Greek artillery towers: the First and Second Generations (c. 375-275 B.C.)", in: S.V.D Maele - J.M. Fossey (eds), *Fortificationes Antiquae. Including the Papers of a Conference held at Ottawa University, October 1988* (Amsterdam 1993) 147-169

Philippson 1897

A. Philippson, *Thessalien und Epirus* (Berlin 1897)

Pouqueville 2010

F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Τα Ηπειρωτικά. Τόμος III*, Μτφ: Κ.Π. Βλάχος (Πρέβεζα 2010)

Pucci 1985.

Pucci G., "Schiavituromana nelle campagne: il sistema della villa nell'Italia centrale.", in: A. Carandini - M. Rosel-la Philippi (eds), *Settefinestre: una villa schiavistica nell'Etruria romana. Vol.1, La Villa nel suo insieme* (Modena: 1985)

Reinders 1988

H.R. Reinders, *New Halos. A Hellenistic Town in Thessalia, Greece* (Utrecht. 1988)

Rihill 2006

T.E. Rihill, "On Artillery Towers and Catapult Sizes", *BSA* 101, 2006, 379-383

Saeflund 1935

Saeflund G., "The dating of Ancient Fortifications in Southern Italy and Greece", *OpArch I*, 1935, 87-119

Sage 1999

M. Sage, *Warfare in ancient Greece, a Sourcebook* (London 1999)

Scranton 1941

R.L. Scranton, *Greek Walls* (Cambridge Mass. 1941)

Scullard 1945

H.H. Scullard, "Charops and the Roman Policy in Epirus", *JRS* 35, Part 1 & 2, 1945, 58-64

Smith 1986

A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986)

Socolicek 2009

A. Socolicek, *Diateichisma. Zu dem Phaenomen innerer Befestigungsmauern im griechischen Staedtebau* (Wien 2009)

Stählin – Meyer 1934

F. Stählin - E. Meyer - A. Heidner, *Pagasai und Demetrias* (Berlin – Leipzig 1934)

Suha 2009

M. Suha, "The Fortification walls of Ag. Donatos, in: B. Forsen (ed.), *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*", *FIA XV* (Helsinki 2009) 119-132

Suha 2011

M. Suha, 2011. "Further Observations in the Hellenistic Fortifications on the Kokytos Valley", in: B. Forsen & E. Tikkala, (eds), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, *FIA XVI* (Helsinki 2011) 203-224.

Suha 2012

M. Suha, *The Walls of Agios Donatos Zervochoriou. A Case Study of a Fortress in Thesprotia, Northwestern Greece* (Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, University of Helsinki, Helsinki 2012)

Tartaron 2004

T.F. Tartaron, *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, BAR International Series 1290 (Oxford 2004)

Tartaron 2005

T.F. Tartaron, "Glykys Limin and the Discontinuous Mycenaean Periphery", in: R. Laffineur & E. Greco (eds), *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004, *Aegaeum* 25 (Liege 2005) 153-160

Thomson – Scranton 1943

H.A. Thomson – R.L. Scranton, "Stoas and City Walls on the Pnyx", *Hes* 12, 1943, 269-383

Tomlinson 1961

R.A. Tomlinson, *Emplekton Masonry and Greek Structura*, *JHS* 81, 1961, 133-140

Typaldou-Fakiris 2004

C. Typaldou-Fakiris, *Villes fortifiées de Phocide. Et la 3e guerre sacrée (356-346) J.C.* (Provence 2004)

Ugolini 1927

L.M. Ugolini, *Albania Antica: nelle ricerche archeologiche italiane* (Rome 1927)

Ugolini 1932

L.M. Ugolini, *Albania Antica II. L' Acropoli di Fenice* (Milano-Roma 1932)

Ugolini 1942

L.M. Ugolini, *Albania Antica III. L' Acropoli di Butrinto* (Roma 1942)

Vanderpool et al. 1962

E. Vanderpool – J.R. McCreddie – A. Steinberg, "Koroni, a Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica", *AJA* 31, 1962, 26,61

Walbank 1984

F.-W. Walbank, "Macedonia and Greece", in: F. W. Walbank - A. E. Astin - M. W. Frederiksen - R. M. Ogilvie (eds), *CAH, Vol. VII, Part I, The Hellenistic World 2* (Cambridge 1984)

Winter 1971a

F.E. Winter, "The Indented Trace in Later Greek Fortifications", *AJA* 75, 1971, 413-426

Winter 1971b

F.E. Winter, *Greek Fortifications* (London 1971)

Winter 1991

F.E. Winter, "The Chronology of the Ancient Defenses of Acrocorinth: A Reconsideration", *AJA* 95, 1991, 109-121

Winter 1994

F.E. Winter, "Problems of Tradition and Innovation in Greek Fortifications in Asia Minor, Late Fifth to Third century B.C.", *Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table Ronde CNRS, Istanbul 20-27 mai 1993, REA 96 (Bordeaux 1994)* 29-52

Winter 1997a

F. E. Winter, "The Use of Artillery in Fourth-Century and Hellenistic Towers", *EchosCI* 41, 1997, 247-292

Winter 2006

F. E. Winter, *Studies in Hellenistic Architecture, Phoenix Supplementary Volumes* (Toronto. 2006)

Wiseman 1998

J. Wiseman, "Rethinking the "Halls of Hades", *Archaeology* 51.3, 1998, 12-18

Wozniak 1984

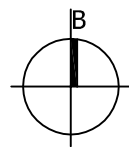
F. WOZNIAK, "Late Roman Fortifications in Epirus", *HX* 26, 1984, 71-7.7

Wrede 1933

W. Wrede, *Attische Mauern* (Αθήνα 1933)

Ziolkowsky 1986

A. Ziolkowski, "The plundering of Epirus in 167 B.C.: Economic Considerations", *BSR* 54, 1986, 69-80

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΓΙΤΑΝΩΝ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΩΝ

- ΠΥΡΓΟΣ
- ΠΥΛΗ
- ΘΛΑΣΗ

0 10 20 30 40 50m

π. ΚΑΛΑΜΑΣ (ΘΥΑΜΙΣ)

π. ΚΑΛΠΑΚΙΩΤΙΚΟΣ

π. ΚΑΛΑΜΑΣ (ΘΥΑΜΙΣ)

ΠΕΡΙΟΧΗ
ΑΡΧΑΙΟΥ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

ΘΕΑΤΡΟ

Κτήριο 23
(ΚΤΗΡΙΟ Π)

Κτήριο 25
(ΜΙΚΡΟΣΠΑΟΣ)

Κτήριο 31
(ΚΤΗΡΙΟ ΣΤ)

Κτήριο 32
(ΚΤΗΡΙΟ Α)

Κτήριο 73
(ΚΤΗΡΙΟ Ε)

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

ΣΤΟΑ

70

80

90

100

110

120

130

140

150

160

170

180

170

160

150

140

130

120

110

100

90

80

70

60

50

40

30

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

3

10γ

1ε

4

1δ

1γ

1β

1α

1

θ

η

ι

ζ

στ

ε

δδ

γγ

ββ

α

β

i

ii

iii

iv

v

1

ii

iii

iv

v

1

ii

iii

iv

v

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

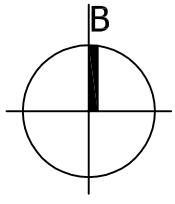
3

3

3

3

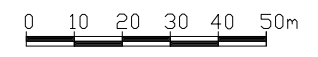
3

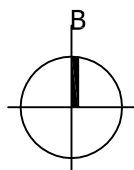

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΕΛΕΑΣ

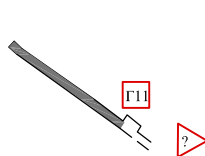
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΩΝ

	ΠΥΡΓΟΣ
	ΠΥΛΗ
	ΘΛΑΣΗ

ΣΚΑΛΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΔΥΜΟΚΑΣΤΡΟΥ (ΕΛΙΝΑ)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΩΝ

- ΠΥΡΓΟΣ
- ΠΥΛΗ
- ΘΛΑΣΗ

Γ

Γ10

Γ9

Γ8

Γ7

Α4

Β

Α5

ΣΤΟΑ

ΙΕΡΟ

Α

Α6

ΚΤΗΡΙΟ Α

Α1

Α12

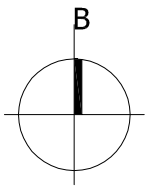
Α13

Α2

Α7

Α3

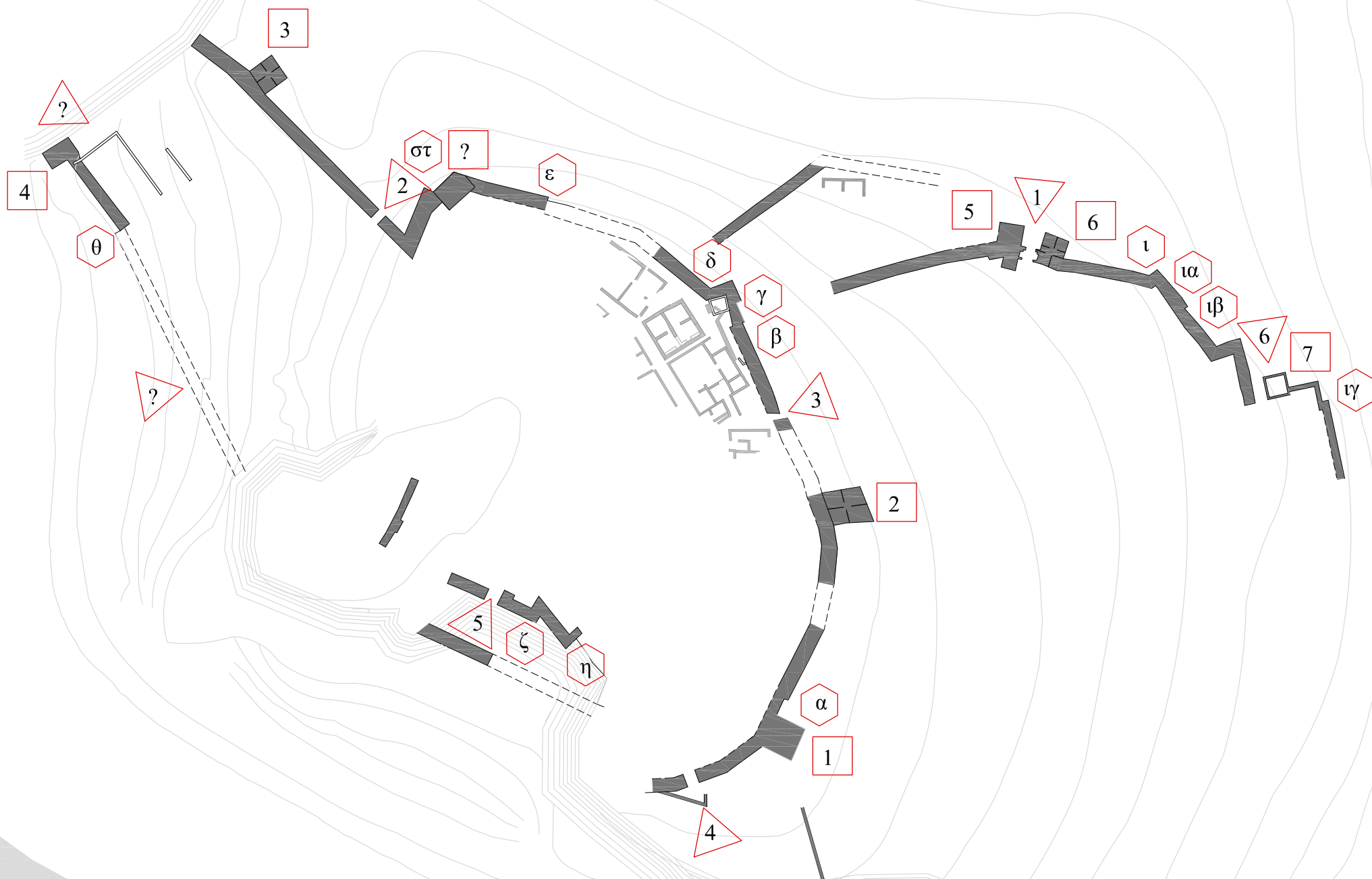
0 10 20 30 40 50m

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΝΤΟΛΙΑΝΗΣ (ΦΑΝΟΤΗ)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΩΝ

	ΠΥΡΓΟΣ
	ΠΥΛΗ
	ΘΛΑΣΗ

Π. ΚΑΛΑΜΑΣ (ΘΥΑΜΙΣ)

